

NO. 13.]

THE
VIZIANACRAM SANSKRIT SERIES

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

ARTHUR VENIS M. A. OXON.

PRINCIPAL, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

THE

VEDĀNTAKALPATARU

OF

AMALĀNANDA

EDITED BY.

RĀMASĀSTRĪ TAILĀṄGA

PROFESSOR, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

VOL. XI.

Part II.

PRINTED, PUBLISHED AND SOLD BY

E. J. LAZARUS & Co., BENARES.

MAY BE HAD ALSO FROM GANESH DAS AND CO., CHOWK, BENARES:

JAYESTHARAM MUKUNDJI AND CO., BOMBAY:

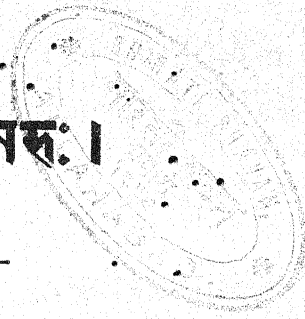
OTTO HARRASSOWITZ AND M. SPIRGATIS, LEIPZIG:

LUZAC AND CO., LONDON.

1897.

वेदान्तकल्पतरुः ।

निखिलदर्शनपारदृश्ववाचस्पतिमिश्रकृतभामतीव्याख्यारूपः
परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यश्रीमदमलानन्दभगवदुपनिबद्धः ।

तच्च द्वितीयो भागः द्वितीयाध्यायमारभ्य चतुर्थ्याध्यायान्तः ।

काशीस्थराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालायां साहित्यशास्त्राध्यापकेन
मानवल्लुपाङ्कतैलङ्गारामशास्त्रिणा सपरिष्कारं संशोधितः ।

काश्याम्

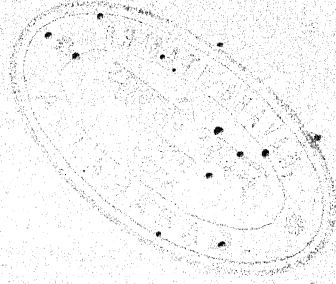
मेडिकल हाल नाम्नि यत्नालये

ई. जे. लाजरस कम्पन्याख्येन मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

वैक्रमसंवत् १९५४ ।

श्रीः ।
विज्ञापनम् ।

इतः किल वर्षत्रयात्पूर्वमस्य वेदान्तकल्पतरुनामकस्य भामतीव्याख्यानरत्नस्य सुदृढकार्यं समारभ्य तद्वर्णनोत्कृष्टतानां तात्कालिकोत्सुक्यविनेदनाय प्रथमाध्यायसमाप्तिपर्यन्तमादिमं भागं यावच्छक्यं त्वरया संशोधनपुरस्सरं संमुद्य तेषां पुरत उपहारीकृतवानस्मि खलु १९५२ वैक्रमवत्सरे । अग्रे च तथैवोत्साहमशितिलयन् क्रमशोऽनुवर्तितकार्यो दिष्ट्याऽद्यावशिष्टं द्वितीयाध्यायमारभ्य चतुर्थाध्यायान्तं भागं विदुषां नयनपथमवतारयितुं नावितथप्रयत्नोऽस्मीति काष्ठागतमानन्दमनुभवामि ।

अस्मिंश्च भागे पूर्वस्मिन्निव प्रदत्ताधिकरणसूचीपत्रं प्रदर्शितशुद्धिपत्रश्च विदुषामधिकरणसौलभ्याय वर्णक्रमेण तत्सूचीपत्रमादितः पृथग् निर्मितवानस्मि । वैशाखवेदान्तसूत्रपाठं च तद्विदूषाणां सौकर्यायाचरक्रमेण विनिवेश्य तत्रत्यान्यधिकरणप्रधानसूत्राणि सपुष्पचिह्नैः स्थूलतरंगैर्गोणानि च स्थूलैरक्षरैर्विनिवेशितवानस्मि उपन्यस्तवांश्चास्मि तेषामध्याय, पद, सूत्राधिकरणाङ्कान् यथाक्रमम् । गायामि च कोटिशो धन्यवादान्निखिलमङ्गलनिदानस्य परमेशितुर्यदनुग्रहादिदं महत्कार्यं निरवग्रहं फलेर्गहं सम्पादयितुं पारितवानस्मि ।

वितरामि च तेभ्यो महाशयेभ्यः पूर्वभागे सुगृहीतनामधेयेभ्यो यैस्तावत् पुस्तकवितरणादिना साहाय्येन संवर्धितोत्साहेऽस्मि ।

अनेन च गन्धेन सह मुद्यमानस्यैतज्ज्ञाख्यानस्य परिमलस्य द्वितीयाध्यायान्तं भागं विदुषां दृग्गोचरतामुपनीय साम्प्रतमवशिष्टस्याध्यायद्वयस्य तथाकरणे प्रवर्तितप्रयत्नोऽस्मि; आशासे चागामिनि वत्सरे एवैव दिनेषु निजमनोरथपूर्तिं, प्रार्थये च परमेश्वरान्निखिलप्रत्यूहपरीहारम् ।

अथ च महान्तमायासमनुभूय प्रकाशिते गन्धरत्ने स्वार्थवशाद्वा,
 विषयसौष्ठवाद्वा, गन्धकर्तृगौरवाद्वा, मादृशजनेत्साहचर्यनाय वा, मंमोपरि
 दयया वा दोषदृष्टिमुत्सृज्य नयनार्पणायासानुग्रहप्रार्थना तु गुणैकगृह्याणां
 स्वतःप्रवृत्तानामन्तर्वाणिवरेण्यानां पुरतो ऽप्रबुद्धप्रबोधनरूपतया मामकीनं
 वैयात्यं वा प्रकाशयेत्, सिद्धसाधनरूपतया पिष्टपेषणकल्पा वा भवेदिति
 जानन्नपि तेषां सौजन्यपर्यालोचनेन जातधृतिर्वस्तुतो निजविनयादिष्कर-
 णाय प्रवृत्तो नापराधपत्ते न वा मुखरतया उपेक्षापक्षे निक्षिप्तो भवेयमिति
 बाढं विश्वसिमीति । शम् ॥

वाराणस्याम्
 वैक्रमसंवत् १६५४

मानवल्ल्युपाह्वः
 तैलङ्गरामशास्त्री ।

द्वितीयाध्यायमारभ्या समाप्तेऽधिकरणसूची ।

तत्र अविरोधाख्यद्वितीयाध्यायस्य

प्रथमे पादे

सं.	अधिकरणनाम	तदन्तर्गतम्.	संख्या	पृ.	पं. — पृ.	पं.
१	स्मृत्यधिकरणम् । ...	१ — २	(२)	२२६	१ — २३१	११
२	योगप्रत्युक्त्याधिकरणम् । ...	३	(१)	२३१	२२ — २३२	११
३	विलक्षणत्वाधिकरणम् । ...	४ — ११	(७)	२३२	२२ — २३४	१२
४	शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् । ...	१२	(१)	२३४	२३ — २३५	२०
५	भेदापत्त्याधिकरणम् । ...	१३	(१)	२३५	२४ — २३६	६
६	आरम्भणाधिकरणम् । ...	१४ — २०	(७)	२३६	७ — २४२	२५
७	द्वतरव्यपदेशाधिकरणम् । ...	२१ — २३	(३)	२४३	१ — २४३	१२
८	उपसंहारदर्शनाधिकरणम् । ...	२४ — २५	(२)	२४३	२३ — २४४	१५
९	कृत्स्नप्रसक्त्याधिकरणम् । ...	२६ — २६	(४)	२४४	१६ — २४५	६
१०	सर्वापेक्षाधिकरणम् । ...	२७ — ३१	(५)	२४५	७ — २४५	१७
११	प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् । ...	३२ — ३३	(२)	२४५	१८ — २४७	६
१२	वैषम्यनैर्घ्ययाधिकरणम् । ...	३४ — ३६	(३)	२४७	७ — २४८	१२
१३	सर्वधर्मापत्त्याधिकरणम् । ...	३७	(१)	२४८	१३ — २४८	२

द्वितीये पादे

१	रचनानुपपत्त्याधिकरणम् } अनुमानाधिकरणं वा ।	१ — १०	(१०)	२५०	७ — २५८	१६
२	महद्वीर्थाधिकरणम् ।	११	(१)	२५८	१७ — २६३	२५
३	परमाणुजगदकारणत्वाधिकरणम्	१२ — १७	(६)	२६४	१ — २७२	४
४	समुदायाधिकरणम् ।	१८ — २७	(१०)	२७२	५ — २८४	१६
५	अभावाधिकरणम् } उपलब्ध्यधिकरणं वा ।	२८ — ३२	(५)	२८४	१७ — २८८	५
६	एकस्मिन्नसंभवाधिकरणम् । ...	३३ — ३६	(४)	२८८	६ — ३०१	२३
७	पत्त्याधिकरणम् } पाशुपताधिकरणं वा ।	३७ — ४१	(५)	३०१	२४ — ३०६	४
८	उत्पत्त्यसंभवाधिकरणम् । ...	४२ — ४५	(४)	३०६	५ — ३०७	४

तृतीये पादे

१	वियदधिकरणम् । ...	१ — ७	(७)	३०८	१ — ३११	१५
२	मातरिश्वव्याख्यानाधिकरणम् ।	८	(१)	३११	१६ — ३१२	५
३	असंभवाधिकरणम् । ...	९	(१)	३१२	६ — ३१३	१०
४	तेजोधिकरणम् । ...	१०	(१)	३१३	११ — ३१४	२५
५	अन्नधिकरणम् । ...	११	(१)	३१५	१ — ३१५	६
६	पृथिव्याधिकाराधिकरणम् ।	१२	(१)	३१५	७ — ३१५	१५
७	तदभिध्यानाधिकरणम् । ...	१३	(१)	३१५	१६ — ३१६	१६
८	विपर्ययाधिकरणम् । ...	१४	(१)	३१६	२० — ३१७	१६

सूचीपत्रम् ।

सं.	अधिकर्यानाम् ।	तदन्तर्गतसू.	संख्या	पृ.	द. — पृ.	प.
६	अन्तराविज्ञानाधिकरणम् ।	९५	(१)	३९९	२० — ३९८	१२
१०	सुराचरव्यवस्थाधिकरणम् ।	९६	(१)	३९८	१३ — ३९८	२४
११	श्रुत्याधिकरणम् ।	९७	(१)	३९८	९ — ३९८	१४
१२	ज्ञाधिकरणम् ।	९८	(१)	३९८	१५ — ३९८	८
१३	उत्क्रान्तिगत्यधिकरणम् ।	१६ — ३२	(१४)	३८०	६ — ३२३	३
१४	कर्त्राधिकरणम् ।	३३ — ३६	(३)	३८३	४ — ३८४	१०
१५	तत्त्वाधिकरणम् ।	४०	(१)	३८४	१९ — ३८४	२२
१६	परायत्ताधिकरणम् ।	४१ — ४२	(२)	३८५	२३ — ३८६	६
१७	श्रंश्याधिकरणम् ।	४३ — ५३	(११)	३८६	७ — ३८८	१६

चतुर्थे पादे

१	प्रायोऽपत्यधिकरणम् ।	१ — ४	(४)	३२६	१ — ३३९	११
२	सप्तमत्यधिकरणम् ।	५ — ६	(२)	३३९	१२ — ३३२	२४
३	प्राणाशुत्याधिकरणम् ।	७	(१)	३३२	२५ — ३३३	७
४	प्राणश्रेष्ठ्याधिकरणम् ।	८	(१)	३३३	८ — ३३३	११
५	वायुक्रियाधिकरणम् ।	९ — १२	(४)	३३३	१२ — ३३४	२४
६	श्रेष्ठशुत्याधिकरणम् ।	१३	(१)	३३५	१ — ३३५	२०
७	ज्योतिराद्यधिकरणम् ।	१४ — १६	(३)	३३५	२१ — ३३६	२४
८	इन्द्रियाधिकरणम् ।	१७ — १८	(२)	३३६	२५ — ३३७	२५
९	संक्रामूर्तिरूप्यधिकरणम् ।	२० — २२	(३)	३३८	१ — ३४०	१६

द्वितीयाध्यायगताधिकरणसूत्रसंख्या ।

पादे ।	अधिकरणानि ।	सूत्राणि ।	आदितः अधि० ।	आदितः सूत्राणि ।
१	९३	३७	१३	३०
२	८	४५	२१	८२
३	१७	५३	३८	१३५
४	६	२२	४७	१५७

साधनाख्यतृतीयाध्यायस्य

प्रथमे पादे ।

१	तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ।	१ — ७	(७)	३४१	८ — ३४८	१३
२	कृतात्ययाधिकरणम् ।	८ — ११	(४)	३४८	१४ — ३५१	२५
३	अनिष्टाधिकाधिकरणम् ।	१२ — २१	(१०)	३४२	१ — ३५४	४
४	साध्याख्यापत्त्यधिकरणम् ।	२२	(१)	३५४	५ — ३५५	१३
५	नातिचिराधिकरणम् ।	२३	(१)	३५५	१४ — ३५५	२४
६	अध्याधिष्ठिताधिकरणम् ।	२४ — २७	(४)	३५६	१ — ३५८	१६

द्वितीये पादे

१	संख्याधिकरणम् ।	१ — ६	(६)	३६०	१ — ३६५	१६
२	तदभावाधिकरणम् ।	७ — ८	(२)	३६५	१७ — ३७०	११
३	कर्मोत्पत्तिशब्दविध्यधिकरणम् ।	९	(१)	३७०	१२ — ३७२	५

सूचीपत्रम् ।

सं.	अधिकरणनाम	तदन्तर्गतसू.	संख्या	पृ.	पृ.	पृ.	पृ.
४	सुधाधिकरणम् ।	१०	(१)	३३२	६—३७२	२०	
५	उभयलिङ्गाधिकरणम् ।	११—३१	(११)	३७२—३९१	३७२	३	
६	प्रकृतेतावन्त्राधिकरणम् ।	३२—३७	(६)	३७७—३८२	३८२	२५	
७	पराधिकरणम् ।	३९—३७	(७)	३८३—३८५	३८५	७	
८	फलाधिकरणम् ।	३८—४१	(४)	३८५—३८७	३८७	८	

तृतीये पादे

१	सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ।	१—४	(४)	३९१	१—४००	५	
२	उपसंहाराधिकरणम् ।	५	(१)	४००	६—४०२	२	
३	अन्यथात्वाधिकरणम् ।	६—८	(३)	४०२	३—४०५	३३	
४	व्याख्याधिकरणम् ।	९	(१)	४०५	३३—४०७	१८	
५	सर्वाभेदाधिकरणम् ।	१०	(१)	४०७	१९—४०८	२०	
६	आनन्द्याधिकरणम् ।	११—१३	(३)	४०८	३१—४०९	१२	
७	आध्यानाधिकरणम् ।	१४—१५	(२)	४०९	१३—४१०	२	
८	आत्मगृहीत्यधिकरणम् ।	१६—१७	(२)	४१०	३—४१३	९	
९	कार्याख्यानाधिकरणम् ।	१८	(१)	४१३	१०—४१४	२३	
१०	समानाधिकरणम् ।	१९	(१)	४१४	२४—४१६	१०	
११	संख्याधिकरणम् ।	२०—२२	(३)	४१६	११—४१७	१६	
१२	संख्याधिकरणम् ।	२३	(१)	४१७	१७—४१८	११	
१३	पुरुषविद्याधिकरणम् ।	२४	(१)	४१८	१२—४२०	२५	
१४	वेधाधिकरणम् ।	२५	(१)	४२०	२६—४२५	७	
१५	हान्यधिकरणम् ।	२६	(१)	४२५	८—४३८	२०	
१६	साम्प्रदायाधिकरणम् ।	२७—२८	(२)	४३८	२१—४३९	१०	
१७	गतिरर्थवत्त्वाधिकरणम् ।	२९—३०	(२)	४३९	११—४४१	२३	
१८	अनियमाधिकरणम् ।	३१	(१)	४४१	२८—४४४	५	
१९	यावदधिकाराधिकरणम् ।	३२	(१)	४४४	६—४४५	२३	
२०	अक्षरार्थधिकरणम् ।	३३	(१)	४४५	२४—४४७	२२	
२१	हयदधिकरणम् ।	३४	(१)	४४७	२३—४४८	१६	
२२	अन्तरत्वाधिकरणम् ।	३५—३६	(२)	४४८	१७—४५०	२	
२३	व्यतिहाराधिकरणम् ।	३७	(१)	४५०	३—४५०	९	
२४	सत्याधिकरणम् ।	३८	(१)	४५०	१०—४५१	१८	
२५	कामाधिकरणम् ।	३९	(१)	४५१	२०—४५२	१२	
२६	आदराधिकरणम् ।	४०—४१	(२)	४५२	१३—४५६	७	
२७	तत्तिर्धारणाधिकरणम् ।	४२	(१)	४५६	८—४५८	४	
२८	प्रदानाधिकरणम् ।	४३	(१)	४५८	४—४५९	१३	
२९	लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ।	४४—४२	(६)	४५९	१४—४६५	११	
३०	सैकात्म्याधिकरणम् ।	४३—४४	(२)	४६५	१२—४७०	२४	
३१	अङ्गावबद्धाधिकरणम् ।	४५—४६	(२)	४७०	२५—४७२	२०	
३२	भूमज्यायस्त्वाधिकरणम् ।	४७	(१)	४७२	२१—४७४	७	
३३	शब्दादिभेदाधिकरणम् ।	४८	(१)	४७४	८—४७५	८	
३४	विकल्पाधिकरणम् ।	४९	(१)	४७५	९—४७५	१८	
३५	काम्याधिकरणम् ।	६०	(१)	४७५	१९—४७५	२३	
३६	यथाश्रयभावाधिकरणम् ।	६१—६६	(६)	४७५	२४—४७७	२२	

सं.	अधिकरणनाम ।	तदन्तर्गतसू.	संख्या	पृ.	पं.	—	पृ.	पं.
१	पुरुषार्थाधिकरणम् ।	१—१७	(१७)	४७८	१—	४८०	१८	
२	परामर्शाधिकरणम् ।	१८—२०	(३)	४८०	१८—	४८६	२	
३	स्तुतिमात्राधिकरणम् ।	२१—२२	(२)	४८६	३—	४८९	१७	
४	पारिमुखाधिकरणम् ।	२३—२४	(२)	४८९	१८—	४९२	१५	
५	अग्नीन्धनाद्याधिकरणम् ।	२५	(१)	४९२	१६—	४९३	६	
६	सर्वापेक्षधिकरणम् ।	२६—२७	(२)	४९३	७—	४९४	६	
७	सर्वान्नानुमत्यधिकरणम् ।	२८—३१	(४)	४९४	१०—	४९६	३	
८	आश्रमकर्माधिकरणम् ।	३२—३५	(४)	४९६	४—	४९८	७	
९	विधुराधिकरणम् ।	३६—३६	(४)	४९८	८—	४९८	१५	
१०	तद्धूताधिकरणम् ।	४०	(१)	४९८	१६—	४९८	२१	
११	आधिकारिकाधिकरणम् ।	४१—४२	(२)	४९८	२२—	४९९	२४	
१२	बहिराधिकरणम् ।	४३	(१)	५००	१—	५००	२३	
१३	स्वाम्यधिकरणम् ।	४४—४६	(३)	५००	२४—	५०३	५	
१४	सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् ।	४७—४८	(३)	५०३	६—	५०५	१९	
१५	अनाविष्काराधिकरणम् ।	५०	(१)	५०५	१२—	५०५	२२	
१६	सिद्धिकाधिकरणम् ।	५१	(१)	५०६	१—	५०६	२३	
१७	मुक्तिफलाधिकरणम् ।	५२	(१)	५०६	२४—	५०७	१८	

तृतीयाध्यायगताधिकरणसूत्रसंख्या ।

पादे ।	अधिकरणानि ।	सूत्राणि ।	आदितः अधि० ।	आदितः सूत्राणि ।
१	६	२७	६	२७
२	८	४१	१४	६८
३	३६	६६	५०	१३४
४	१७	५२	६७	१८६

फलाख्यचतुर्थाध्यायस्य

प्रथमे पादे

१	आवृत्यधिकरणम् ।	१—२	(२)	५०८	१—	५१३	२४
२	आत्मत्वोपासनाधिकरणम् ।	३	(१)	५१३	२५—	५१४	२०
३	प्रतीकाधिकरणम् ।	४	(१)	५१४	२१—	५१६	२०
४	ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणम् ।	५	(१)	५१६	२१—	५१७	२७
५	आदित्यादिमत्यधिकरणम् ।	६	(१)	५१८	१—	५१९	२७
६	आसीनाधिकरणम् ।	७—१०	(४)	५२०	१—	५२१	१५
७	एकाग्रताधिकरणम् ।	११	(१)	५२१	१६—	५२२	२
८	आप्रायणाधिकरणम् ।	१२	(१)	५२२	३—	५२२	२४
९	तदधिगमाधिकरणम् ।	१३	(१)	५२३	१—	५२४	१०
१०	इतरासंश्लेषाधिकरणम् ।	१४	(१)	५२४	११—	५२४	२३
११	अनारब्धकार्याधिकरणम् ।	१५	(१)	५२५	१—	५२७	६
१२	अग्निहोत्राद्याधिकरणम् ।	१६—१७	(२)	५२७	१०—	५२८	१३
१३	विद्याज्ञानसाधनत्वाधिकरणम् ।	१८	(१)	५२८	१४—	५२९	१०
१४	इतरलपणाधिकरणम् ।	१९	(१)	५२९	११—	५२९	१६

द्वितीये पादे ।

सं.	अधिकरणनाम ।	तदन्तर्गतसू.	संख्या	पृ.	पृ.—पृ.	प.
१	वागधिकरणम् ।	१ — २	(२)	५३०	१ — ५३०	१७
२	मनोधिकरणम् ।	३	(१)	५३०	१८ — ५३१	५
३	अध्यक्षाधिकरणम् ।	४ — ६	(३)	५३१	६ — ५३२	२०
४	आसत्पुपक्रमाधिकरणम् ।	७	(१)	५३२	२१ — ५३३	१६
५	संसारव्यपदेशाधिकरणम् ।	८ — ११	(४)	५३३	२० — ५३४	२१
६	प्राणालयाधिकरणम् ।	१२ — १४	(३)	५३४	२२ — ५३५	१७
७	वागादिलयाधिकरणम् ।	१५	(१)	५३५	१८ — ५३६	७
८	अविभागाधिकरणम् ।	१६	(१)	५३६	८ — ५३७	८
९	तदेकाधिकरणम् ।	१७	(१)	५३६	१० — ५३७	१५
१०	रश्म्यधिकरणम् ।	१८ — १९	(२)	५३६	१६ — ५३७	४
११	दक्षिणायनाधिकरणम् ।	२० — २१	(२)	५३७	५ — ५३७	८

तृतीये पादे

१	अक्षिरात्राधिकरणम् ।	१	(१)	५३८	१ — ५३९	७
२	वाय्वधिकरणम् ।	२	(१)	५३९	८ — ५४०	२०
३	तद्विदधिकरणम् ।	३	(१)	५४०	२१ — ५४१	१६
४	आर्तिवाहिकाधिकरणम् ।	४ — ६	(३)	५४१	१७ — ५४२	१६
५	क.याधिकरणम् ।	७ — १४	(८)	५४२	१७ — ५४६	१५
६	अप्रतीकालम्बनाधिकरणम् ।	१५ — १६	(२)	५४६	१८ — ५४७	१७

चतुर्थे पादे

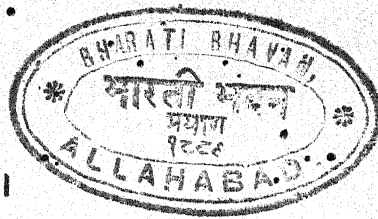
१	सम्पद्याविर्भावाधिकरणम् ।	१ — ३	(३)	५४८	१ — ५४९	१८
२	अविभागेनष्टत्वाधिकरणम् ।	४	(१)	५४९	१९ — ५५०	६
३	ब्राह्म्याधिकरणम् ।	५ — ७	(३)	५५०	२० — ५५१	१७
४	संकल्पाधिकरणम् ।	८ — ९	(२)	५५१	१८ — ५५२	१३
५	अभवाधिकरणम् ।	१० — १४	(५)	५५२	१४ — ५५३	२५
६	प्रदीपाधिकरणम् ।	१५ — १६	(२)	५५४	१ — ५५५	२५
७	जगद्धापाराधिकरणम् ।	१७ — २२	(६)	५५५	२६ — ५५७	१४

चतुर्थाध्यायाधिकरणसूत्रसंख्या ।

पादे ।	अधिकरणानि ।	सूत्राणि ।	आदितः अधि० ।	आदितः सूत्राणि ।
१	१४	१६	१४	१६
२	११	२१	२५	४०
३	६	१६	३१	५६
४	७	२२	३८	७८

शुद्धिपत्रम् ।

पृ.	प.	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
२२६ ।	१०	पराधात-	पराधीन-
२३० ।	१६	व्याप्तिः । कति-	व्याप्तिः कति-
२३१ ।	१९	सर्वज्ञादि-	सर्वज्ञत्वादि-
२३५ ।	१३	द्युत्पत्ति-	द्युत्पत्ति-
२३५ ।	१८	शिखर-	शिखर-
२३६ ।	१३	दृष्टान्तो-	दृष्टान्तो-
२४० ।	१४	काले	कालेषु
२४३ ।	२	नुपपत्ति-	नुपपत्ति-
२४५ ।	३	कश्चित्	कैश्चित्
२४५ ।	२०	व्याचष्ट	व्याचष्टे
२४८ ।	२२	यथैवेति	यथैवेति
२४९	शिरसि	महद्वीचा-	महद्वीचा-
Headling.			
२६० ।	१८	जातीय	जातीयस्य
२६३ ।	२०	रम्भ	रम्भे
२६३ ।	टि.	महद्वी-	महद्वी-
२६५ ।	१९	पक्षे तस्या-	पक्षेतरस्या-
२८४ ।	टि.	४ अनु-	२४ अनु-
२८५ ।	१८	फले ऽतो	फले अतो
२८८ ।	२२	वर्ता	वर्ती

प्रवृत्तिप्रत्यय
आलयविज्ञा-
नातिरिक्तहे-
तुक इति ।

२६० ।	१०	प्रवृत्तिप्रत्यय आ- लयविज्ञानाति- रिक्तहेतुक इति ।
२६४ ।	५	दशा
२६५ ।	१५	अन्तःकरणं
२६७ ।	१०	प्रमित-
३०० ।	६	गात् । भव-
३०४ ।	१३	दृष्टानु-
३०७ ।	४	व्याख्यातो
३१४ ।	६	सप्तादशा-
३२० ।	१६	पुष्कान्ति-
३२४ ।	१६	वेशे
३३१ ।	१७	नाप्नोति
३४४ ।	१	तीति शब्दा-
३४६ ।	२६	उत्क्राम-
३४७ ।	१०	अग्निहोत्र

पृ.	प.	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
३४८ ।	६	यागादिपूतं	यागादि पूतं
३४९ ।	२६	इत्याह । अनु-	इत्याह अनु-
३५० ।	१७	माह	माह ।
३५० ।	२६	स्तानं	स्तानं
३५३ ।	८	न हा-	न ही-
३५३ ।	१६	पेक्ष	पेक्षा
३५३ ।	२२	वा-	वा
३५४ ।	टि.	*मंणीरिति	*मंणी इति
३५५ ।	१६	अयततर-	अयतर-
३५५ ।	१८	अयततर-	अयतर-
३५८ ।	३१	दत्व-	दकत्व-
३५८ ।	२७	तन्व-	तन्व्य
३५९ ।	टि.	*योज्ञे-	योनेः
३६५ ।	१५	निहते	निहते
३६६ ।	१७	कल्प इति	कल्प इति
३६६ ।	१८	लको अभ्युच्चय-	लके अभ्युच्चये
३७२ ।	२९	पिहि	पि
३७७ ।	१८	स्तस्य	स्तस्य
३७८ ।	१९	आह । लि-	आह लि-
३७८ ।	२२	रुपमां द-	रुपमाद-
३७९ ।	२२	सत्तानि-	सत्तानि-
३८६ ।	१७	प्रवत्त-	प्रवत्त-
३८६ ।	२१	आह । क्व	आह क्व
३८८ ।	१९	हेतुः । दुःख-	हेतुः दुःख-
३८९ ।	२	त्व आ-	त्वा
४६५ ।	२०	मशा-	मर्शा
४९० ।	२१	रादस-	रात्यादस-
४९१ ।	७	लोकां	लोका-
४९२ ।	१९	अस्त-	अस्तु
४९६ ।	१७	रोधित्वे-	रोधित्वे-
४३९ ।	६	रर	ररक्षे
४३५ ।	१	ऽसीन्ती-	ऽसीती-
४३८ ।	२७	च यत्र वि-	च वि-
४४५ ।	२५	सदनवत्त-	सदनवत्त-
४५६ ।	१४	रान्नसत्रे	रान्नसत्रे
४६० ।	४	अवयुज्ये	अवयुज्य
४६८ ।	२४	चेतनं	चेतन्यं
४६९ ।	२०	वक्ष्यत-	वक्ष्यत-
४७३ ।	१८	देवं काम-	देवकाम-

पृ.	प. अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
४७७ । २६	११७	१३७
४८० । २	सिद्धि-	सिद्धि-
४८८ । प्रिरसि	अ. ४ पा. ३	अ. ३ पा. ४
	Heading.	
४८५ । २४	उष्मा-	उष्मा-
४८८ । टि॥	तद्धत-	तद्धत-
४८९ । ९	कीर्णप-	कीर्ण-
५०७ । २३	१३४	१५४
५२१ । टि.*	चापेक्षम्	चापेक्ष
५२३ । २८	येति ।	येति
५२९ । २३	१४८	१६८

पृ.	प. अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
५४२ । २१	४८६	४८६
५४६ । १७	कार्थ	कार्थ
५४९ । २०	दोषा-	दोषा-
५४९ । २०	वास्थित-	वास्थित-
५४९ । २०	मुक्तिः	मुक्तिः
५४९ । १२	सगुणेति	एतत्प्रतीकारे + इदं
	चिन्तम्, तत्पृष्ठाधोभागे च + एतच्चिन्ताये-अत्र	
	पञ्चविंशं कामाद्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम्	
	१-कामादीतरत्र तत्र चायत्नादिभ्यः	
३९ ॥	इति टि. बोध्या ।	
५५३ । टि.*	दुभयं वा-	दुभयविधं वा-

ग्रान्ताशुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धाः	अशुद्धाः	शुद्धाः	पङ्क्तिः	पृष्ठे
३७५ । १२	३७६ । ४	२	२४२	
२८२ । ९	३८२ । ९	३	२५४	
४५८ । २०	४५८ । १५	१२	३००	
७४७ । ७	४७४ । ७	१	३११	
५०७ । १२	५०७ । २१	१२	३३१	
५३५ । १२	५३६ । १२	१	३५२	
५८२ । ६१	५८२ । १६	२७	३६४	

अशुद्धाः	अशुद्धाः	शुद्धाः	पङ्क्तिः	पृष्ठे
५९३ । ८	५९३ । १८	२४	४०३	
६१३ । ५	६१३ । ३	२५	४२४	
६२० । १३	६२३ । १३	४	४३३	
६३३ । १२	६३३ । २	११	४४१	
६९४ । १४	६५९ । १४	९	४५४	
६५६ । १६	६५५ । १६	४	४६०	
६७५ । १२	६७५ । २	२	४८०	

वेदान्तकल्पतरौ

द्वितीयाऽध्यायः ।

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनव-
काशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

३२७ । ८

चेतनजगदुपादानसमन्वयः साङ्ख्यस्मृत्या सङ्कोच्यतां न वेति सर्व-
ज्ञभाषितत्वसाम्येन बलाबलाग्निगमात्सन्देहे पूर्वपक्षमाह न खल्विति ।

विरोधे त्विति । और्दुम्बरीं स्पृष्टेद्ग्रायेदिति प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धा
सर्वामावेष्टेतेति स्मृतिर्मानं न वेति सन्देहे वेदार्थानुष्ठातृणां स्मृतिभिर्मूलश्रु-
त्यनुमानात्प्रत्यक्षानुमितश्रुत्योश्च स्वपराधीतश्रुतिवत्समबलत्वादुदिताऽनु-
दितादिवद्विकल्पादिसम्भवान्मानमिति प्राप्ते राद्धान्तः । श्रुतिविरुद्धस्मृतीनां
प्रामाण्यमनपेक्षमपेक्षावर्जितं हेयमिति यावत् । यतो ऽसति विरोधे मूलश्रु-
त्यनुमानं स्वपराधीतश्रुत्योस्तुल्यवत्प्रमितत्वात्समबलता । प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धे
ऽर्थे तु न श्रुत्यनुमानम् । अर्थापहारेण मानस्याप्यपहारादतो मूलाभावाद-
प्रमाणमिति (पूर्वपक्षी पूर्वपक्षोपपादकः । अधिकरणारम्भवादीत्यर्थः) * ।

आर्षप्रत्यक्षमूला ऽपि स्मृतिः सापेक्षा वेदस्त्वपौरुषेयत्वादनपेक्ष
इत्याशङ्क्याह अयमस्याभिसंधिरिति । आजानसिद्धा स्वभावसिद्धा
च सा ऽनावरणभूतार्थमाचगोचरा च । भ्रमवत्सत्यानृतगोचरत्वं वार-
यति मात्रेति । एवंभूता तस्य ब्रह्मणो या बुद्धिस्तत्पूर्वको वेदरा-
शिरित्यर्थः । पौरुषेयत्वेन तुल्यत्वमुक्त्वा स्मृतेर्निस्वकाशत्वं प्राबल्यहेतुमाह
न चैता इति । अनन्यपक्षत्वं स्फुटतरत्वम् । श्रुतिरनुष्ठानपरा अ-
न्यस्मृत्यनवकाशमीचान्न सिद्धान्तसिद्धिः सन्देहादित्याशङ्क्याह तथा
हीत्यादिना । देवताधिकरणे योगिप्रत्यक्षस्य समर्थितत्वाद्वाप्यमस्मदाद्य-
भिप्रायमित्याह अर्वागिति । कपिलादयो ऽर्वाचीनपुरुषविलक्षणा इत्याश-

३२८ । ७

३२६ । ९ ब्रूयाह न तावत्कपिलादय इति । प्राचि भवे तदनुष्ठानवताम् इति सम्बन्धः । तच्छब्देन वेदार्थो विवक्षितः पूर्वोक्तमिति । विप्रतिपत्तौ चेत्यादिभाष्येण पूर्वोक्तं स्मारयतीत्यर्थः । श्रुतिसामान्यमात्रेणेति । सगरपुत्रप्रसूः साङ्ख्यप्रणेतुश्च कपिल इति शब्दसाम्यमचेत्यर्थः* । यथा नृत्यं कुर्वत्यपि नर्तकी नर्तकदर्शितक्रमेणैव नृत्यतीति न स्वतन्त्रा एवमीश्वरः प्राचीनक्रममनुरुध्य विरचयन्वेदं न स्वतन्त्रः । क्रमोपगृहीतवर्णात्मा च वेदो ऽर्थप्रमितिकर इति न वक्तृपेक्षमस्य प्रामाण्यमित्याह सत्यमिति । फलितमाह तेनेति । येनाऽनादिः कार्यकारणभावस्तेन न प्रागभूतस्य शास्त्रस्य तदर्थभानपूर्विका ऽभिनवा क्रिया किं तु नियतक्रमस्य तस्य संस्काररूपेणाऽनुवर्तमानस्य स्मरणेन व्यक्तीकार इत्यर्थः ।

ननु न नर्तक्यादिवदज्ञ ईश्वरस्ततः शास्त्रक्रियातः प्रागेव तदर्थ-
३३० । २१ ज्ञानवत्त्वात्कपिलतुल्यः किं न स्यादत आह शास्त्रार्थज्ञानं चेति । पूर्व-
वर्णानुपूर्वो हि शास्त्रम् । तथा च यदा तदर्थः स्फुरति तदैवानुपूर्व्यपि संस्कारारूढा स्फुरतीत्यादर्शात्मकशास्त्रस्वरूपमाचक्षानातत्करणोपपत्तौ न शास्त्रार्थज्ञानस्य हेतुतेत्यर्थः । स्वकृतप्राचीनादर्शोपेक्षत्वाच्च माणवकवैलक्ष-
ण्यमीश्वरस्य । शास्त्रस्य वक्तृज्ञानाऽजन्यत्वे ऽपि नान्तरीयकत्वेन शास्त्रस्फुरणे तदर्थस्फुरणात्सर्वज्ञेश्वरसिद्धिः । तदर्थज्ञानवता च प्रलयान्तरितश्रुतेः ज्ञातृत्वमिति स्थित्यतीशस्य । न हि माणवके ऽस्ति तत् । सति चैवं शास्त्रयो-
नित्वशास्त्रविप्रयाधिकविज्ञानवत्त्वयोर्व्याप्तिः कृत्तिकोदयोहिण्यासतिवत् तद्भावनियतभाववत्वरूपा न तु शास्त्रार्थज्ञानशास्त्रकरणयोर्हेतुहेतुमत्वकृता । ननु गुणवद्वक्तृज्ञानजन्यत्वाभावे कथं शास्त्रस्य प्रामाण्यमिति चेत् स्वत इत्याह शास्त्रं चेति । प्रमाणानां प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वात्कपिलादिवचस्तथा

३३१ । २ किं न स्यादत आह कपिलादिवचांसि त्विति । तेषां कपिलादिवचसामर्थ्या एवार्था यासां तास्तथोक्ताः† । तासां स्मृतीनामर्थ्या एवार्था येषामनु-
भवादीनां ते तदर्थानुभवास्ते पूर्वा यासां ताः स्मृतयस्तथा । यथा ऽनपेक्ष-
त्वेन शीघ्रतरप्रवृत्तश्रुत्या तद्विरुद्धलिङ्गस्य श्रुतिकल्पनापेक्षत्वेन विलम्बित-

* सामान्यमात्रेणेति १ पु. पा. ।

† अधिकविषयविज्ञानेति २-२ पु. पा. ।

‡ तथोक्ता इति नास्ति २ पु. ।

प्रवृत्तेः परिच्छेदकत्वमपह्नियते एवमनपेक्षश्रुत्या तद्विरुद्धं कापिलं वचनं सापेक्षत्वेन विलम्बिनः प्रामाण्यमपह्नियते इत्यर्थः । यावदिति । कथं चिदि- ३३१ । ४
त्यर्थः । दौहित्रस्य कर्म दौहित्र्यम् । वन्द्यां चेत्स्मरेदिदं मे दौहित्रेण
कृतमिति सा स्मृतिरप्रमाणं मूलस्य दुहितुरभावादेवमत्रापि मूलभूतानुभ-
वाभावात् स्मरणाभाव इत्याह वन्द्याया इवेति । न चार्थमिति ।
उपजीव्यवेदविरोधस्योक्तत्वादित्यर्थः ।

अव्यक्तं ज्ञानाद्गीयते* अहं सर्वं स्येति । प्रभवत्यस्मादिति प्रलीयते
ऽस्मिन्निति च प्रभवप्रलयौ । तस्मादात्मनो ऽधिष्ठातुः प्रभवन्ति समूलमुपा-
दानम् । शाश्वतिको ऽनादिः । नित्यो ध्वंसवर्जितः । ज्ञानैः पूरयति यः
स सर्वेषामात्मा । पुरुषा जीवाः । बहूनां देहिनां योनिः पृथिवी । विश्वं
पूर्णम् । गुणैः सर्वज्ञादिभिरधिकम् । सर्वात्मकत्वाद्विश्वमूर्द्धादित्वम् † ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

३३१ । १६

एषां हिरण्यगर्भादिशास्ताणाम् । योगस्वरूपं चित्तवृत्तिविरोधस्तत्सा-
धनं यमादि तदवान्तरफलं विभूतिरणिमादिः । किं चिन्निमित्तीकृ-
त्येति । चित्तनिरोधो हि क्व चिदालम्बने निवेशाद्भवति । पुरुषे च सूक्ष्मे
द्राड्निवेशाऽसम्भवात्प्रधानादि चित्तालम्बनत्वेन व्युत्पाद्यतइत्यर्थः । प्रति-
सर्गः प्रलयः । वंशानुचरितं तत्कर्म । तत्प्रतिपदनेति । तच्छब्देन
केवल्यादिपरामर्शः । देवताधिकरणन्यायेन प्रधानादौ प्रामाण्यमांशद्वयाह
अन्यपरादपीति । यत एव प्रधानादेरविवक्षा ऽत एव गुणानां सत्त्वादीनां
परमं रूपमधिष्ठानमात्मा दृष्टिपथप्राप्तं दृश्यं प्रधानादि मायैव मिथ्या तत्सु-
तुच्छकं सुष्ठु तुच्छकमिति ॥ ।

प्रधानादावतात्पर्यं † योगशास्त्रस्यानुवादकत्वं वक्तव्यं तत्कथं
प्राप्यभावादित्यत आह अलोकसिद्धानामिति । वेदिकलिङ्गानां न्या-
याभाससिद्धानाम् अनुवादत्वमित्यर्थः । अष्टकादिस्मृतिवदिति । ३३३ । ४

* प्रलीयते इति ३ पु. पा. । † देहानामिति २ पु. पा. ।

† अत्र प्रथमं स्मृत्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति
चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् १ इतरेषां चानुपलब्धेः २ ॥

§ व्याससू. अ. १ पा. २ सू. २४-३३ । ॥ तत्सुतुच्छकमिति २-३ पु. पा. ।

अष्टकाः कर्तव्याः तटाकं खनितव्यमित्यादिस्मृतयो न प्रमाणम् धर्मस्य वेदैकप्रमाणत्वादष्टकादिश्रेयःसाधनत्वे वेदानुपलम्भात् स्मृतिश्च भ्रान्त्यापि सम्भवदिति प्राप्ते राद्धान्तितम् । वेदार्थानुष्ठातृणां*मेव स्मृतिषु सनिबन्धनासु कर्तृत्वाद् मूलभूतवेदमनुमापयन्त्यः स्मृतयः प्रमाणमिति । तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नमिति श्रुतौ सांख्ययोगशब्दाभ्यां ज्ञानध्याने निर्दिष्टे इत्युक्तं भाष्ये तदुपपादयति संख्येति । कथं चित्तवृत्तिनिरोधवाच्ययोगशब्देन चिन्तारूपं ध्यानमुच्यते तत्राह उपायेति ।

शरीरयीवाशिरांसि बीष्युन्नतानि यस्मिंस्तत्तथा । एतां ब्रह्मविषयां विद्यां योगप्रकारं च मृत्योर्लब्ध्वा नचिकेता ब्रह्म प्राप्नोभूत् । एको ब्रह्मज्ञां यो विदधाति कामानित्युपक्रम्य श्रुतं तत्कारणम् इति तेषां कामानां कारणं ज्ञानिभिर्ध्यानभिश्च प्राप्तं देवं ज्ञात्वा मुच्यते† ॥

३३४ । १६

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

चेतनोपादानकजगद्वादिसमन्वयस्य गगनादि न चेतनऽप्रकृतिकं द्रव्यत्वाद्॥ घटवदित्यनुमानेन सङ्कोचसन्देहे वेदविरुद्धस्मृतेर्मूलाभावादमानत्वमुक्तम् । अनुमानमूलं तु व्याप्तिपक्षधर्मते लोकसिद्धे इत्युत्तराधिकरणस्तोमस्य स्मृत्यधिकरणेन सङ्गतिमाह अवान्तरसङ्गतिमिति । वेदविरुद्धार्थत्वेन स्मृतेस्तद्वैलक्षण्यादतन्मूलत्ववद् ब्रह्मवैलक्षण्याज्जगदप्यतन्मूलमिति निरन्तरसङ्गतिः । एकश्रुत्यनुसारेणैतदश्रुतिनयनदृष्टान्तमात्रातर्कवशेन श्रुतिसङ्कोचा न युक्तः वैपरीत्यस्यापि सम्भवादित्याशङ्क्याह सावकाशा इति । श्रुतीनां निमित्तकारणे सावकाशत्वं तर्कस्यानौपाधिकत्वेनानवकाशत्वम् । दृष्टसाधर्म्येणेति । प्रत्यक्षदृष्टान्ततुल्यत्वेनानुमानात्पक्षे साध्येण गमिते तस्यापि प्रत्यक्षता सम्भाव्यतइत्यर्थः । तर्कमाह प्रकृत्येति । ब्रह्माऽसारूप्यं जगतो दर्शयति विशुद्धमिति । प्रधानसारूप्यमुपपादयति एक इति । आनुश्रविके ऽपि सुखाद्यात्मत्वमाह स्वर्गेति । निरतिशयत्वात् आगमापायिधर्मरहितत्वादित्यर्थः । जगतो ऽचेतनत्वश्रवणमपि चैतन्यानभिव्यक्तिप-

* वेदार्थानुष्ठानपराणामिति ३ । २ पु. पा. । † श्रौतसांख्येति २ पु. ।

‡ अत्र द्वितीयं योगप्रयुक्त्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-एतेन योगः प्रत्युक्तः ३ ॥

§ अचेतनेति २-३ पु. पा. ।

॥ कार्यद्रव्यत्वादिति २-३ पु. पा. ।

॥ साध्ये इति नास्ति १ पु. ।

रमिति शङ्काऽपाकरणार्थं भाष्ये ऽनवगम्यमानग्रहणं तद्वाच्ये शब्दार्थादिति । ३३६ । १५
 आर्थस्य जगच्चेतनत्वस्य श्रुताऽचेतनत्ववाचकत्वायोपबृंहकलोकानुर्भावाभावा
 ऽनवगम्यमानपदद्योतित इत्यर्थः । आर्थत्वे उपोद्बलकापेक्षा तदेवं नेत्याह
 न पृथिव्यादीनामिति । श्रुतार्थापत्त्यनुगृहीतश्रुतिभिर्जगदचेतनत्वश्रुतः
 यश्चेतन्याऽनभिव्यक्तिपरत्वेन व्याख्येया इत्यर्थः । प्रथमे ऽध्याये ईक्षत्य-
 थिकस्यो इति । मुख्यतयेति । ऐक्षतेत्यस्य मुख्यत्वं तेजआदिशब्दा-
 लक्षणिका एवं तदिदमुक्तं कथं चिदिति ।

साध्याऽसाधकः पक्षे एव वर्तमानो ऽसाधारणः । यथा सर्वं क्षणिकं
 संज्ञादिति । एवं चेतन्याऽनन्वितत्वमपीत्याह तृतीयस्त्विति । प्रमाणेति ।
 प्रमाणविषयस्य वचनयुक्त्या भासन्निरासेन विवेचकतयेत्यर्थः । श्रवणस्य
 पश्चादित्यसम्भावना निरासकवाच्यारम्भणत्वादितर्काभिप्रायम् । मननस्य सा-
 क्षात्काराङ्गत्वं ध्यानव्यवधानेनेत्याह मतो हीति । अचेतनस्य जगत्का-
 रणस्य समान्तरकालं विज्ञानात्मकजीवरूपता न सम्भवतीत्यर्थः ।

प्रागुत्पत्तेः कारणस्य सत्त्वात्तदभिन्नं कार्यं कथमसदत आह न का-
 रणादिति । यदुक्तं न कारणात्कार्यमभिन्नमिति तच्चाह प्रतिपादयिष्यति
 हीति ॥ पृथुबुधोदराकारादिस्वरूपेण कार्यं कारणान्नभिन्नं नाप्यभिन्नं न
 सन्न चासदतस्तद्रूपेण सत्ता दुःसाध्येत्यर्थः । फलितमाह एवं चेति । न
 केवलमुत्पत्तेः प्रागेव स्वरूपेण कार्यस्यासत्त्वमपि तु सर्वदेत्याह स्वरूपेण
 त्विति । यूषः शाकरसः । रूषयति मिश्रयति । ननु घटोदिलये यथा
 मृदे न तत्तद्रूपमेवमिहेत्यत आह न चान्यथेति । निरन्वयनाशाऽन-
 भ्युपगमादीषदनुवर्तमानस्यान्यथालयो न लोकसिद्ध इत्यर्थः ।

निरन्वयनाशवादिनः कार्यधर्मरूपणं कारणे स्यान्न तवेति आशङ्क्ये
 स्यादेतदिति । कार्यस्य कारणतावन्मात्रत्वात्कारणानुवृत्त्या सान्वयनाशो ३४१ । २१
 क्षिराकस्मिकीत्याह यथा रजतस्येति । लौकिकः पुरुषो जीवो ऽतश्च न
 साध्यसमत्वमित्यर्थः । जगत्कारणस्य जाग्रदाद्यभावाद्वाच्ये उत्पत्तीति ।
 उपरिष्ठादिति । अनन्तरएव शिष्टापरिग्रहाधिकरणपूर्वपक्षे । सर्वस्तर्कोप्र-

३४३ । ११ तिष्ठित उत कश्चिद् न चरम इत्याह नानुमानाभासेति । स्वाभाविकप्रतिबन्धो व्याप्तिः । नाद्य इत्याह । अपि चेति । चरमो न केवलमविरुद्धः प्रत्युतानुगुण इत्याह अपि च विचारति ।

नैषेति । एषा ब्रह्मविषया मतिस्तर्केण नापनेया प्रापणीयेत्यर्थः । अथ वा कुतः तर्केणापनेया निरस्या न भवति किं तर्ह्यन्येनैवाचार्येण प्रोक्ता सती सुज्ञानाय फलपर्यन्तसाक्षात्काराय भवति हे प्रेष्ठ प्रियतमेति नचिकेतसं प्रति मृत्योर्वह्नेन कः अद्वा साक्षाद्देव ब्रह्म को वा प्रावेचत् छन्दसि कालानियमात् प्रब्रूयादित्यर्थः । इयं विस्मृष्टिर्यत् आबभूव स एव स्वरूपं वेद नान्य इति मन्त्रप्रतीकयोरर्थः । तं सर्वं पराद्वान्निर्कुर्याद् यो ऽन्यथात्मनः आत्मव्यतिरेकेण सर्वं वेदेत्यर्थः । अजं जन्मरहितम् । अनिद्रम् अज्ञानरहितम् । अस्वप्नं भ्रमरहितम् । अत एवाद्वैतं तदा बुध्यत इति सम्प्रदायविद्वच्चनार्थः* ॥

३४४ । १५

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

अतिदेशस्योपदेशवत्सङ्कतिः । यथा हि वेदविपरीतत्वात्सांख्यादिस्मृतिरतन्मूला एवं ब्रह्मकारणवैपरीत्याज्जगत् तन्मूलम् । तन्मूलत्वे हि ततो महत्स्यान्नाल्पमिति अतुल्यत्वाशङ्कायामतिदेशः स्यादिति तामाह न कार्यमिति । इयभारम्भणाधिकरणे† निरसिष्यमाणा ऽप्यभ्युच्चयत्वेनेह निर्दिश्यते । यत्तु वक्ष्यते उपादानत्वं च कारणस्य कार्यादल्पपरिमाणस्यैव दृष्टमिति सैवेतदधिकरणे निरस्येति । अस्य कार्यस्येत्यर्थः । कुलालादिव्यापारात्पाक् मृद् घटरहिता तदानीं योग्यत्वे सत्यनुपलभ्यमानघटत्वाद् गगनवत् ततश्च सत्त्वविरोधान्न कार्यकारणयोरैक्यमित्याह किं चेति ।

३४५ । ५ येनेति । अर्थगतप्रत्यक्षपरोक्षत्वेनेत्यर्थः । घटादिकार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वे मानमसदकरणादित्याद्यनुमानज उपलम्भो ऽनुमिति रित्यनुमानम् । जगत्स्तु

* अत्र तृतीयं विलक्षणत्वाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ११-न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ४ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ५ दृश्यते तु ६ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ७ अपीतो तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ८ न तु दृष्टान्तभावात् ९ स्वपक्षदोषाच्च १० तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्राप्तिमोक्षप्रसङ्गः ११ ॥
† व्या. सू. अ. २ पा. १ सू. १४ ।

शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् । भोक्तापत्यधिकरणम् । २३४

प्रागवस्थायां मांगमज उपलम्भः आगमः । घटो यदि भिन्नो मृदः तर्हि तत्कार्यं न स्यादंश्वदिति तर्कस्य स ततो यद्यभिन्नः तर्हि तत्कार्यं न स्यान्मृद्वदिति प्रतिरोधमुक्त्वा मूलशैथिल्यमाह अत्यन्तेति । ननु यदि कुम्भात्* कुम्भकारमृदोरत्यन्तभेदस्तर्हि कथमुपादाननिमित्तव्यवस्थाऽत आह तस्मादिति । प्रमाणोरपि मूर्तत्वात् क्षुद्रतरान्तराभ्यत्वमतो न क्षुद्रत्व-विश्रान्तिरत आह क्षोदीयोन्तरेति ।

सहस्रसंवत्सरेति । पञ्चपञ्चाशतः चिबृतः संवत्सराः पञ्चपञ्चा- ३४६ । ७

शतः पञ्चदशः पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशः पञ्चपञ्चाशत एकाविंश विश्व-
संज्ञायामने सहस्रसंवत्सरमुपयन्तीत्यत्र संवत्सरशब्दस्य ह्युत्पत्तिवाक्ये
मुख्यार्थलाभात् तावदायुष्कररक्षादिसिद्धमनुष्यादधिकारतामाशङ्क्य षष्ठे सि-
द्धान्तितम् । प्रकृतौ हि द्वादशाहे चयस्त्रिवृत्तो भवन्ति चयः पञ्चदशास्तयः
सप्तदशाः चय एकाविंश इति चिबृदादिशब्दास्त्रिवृदादिस्तोत्रविशिष्टाहः पराः
समधिगताः । एवं चात्रापि पञ्चपञ्चाशतः चिबृतः संवत्सरा इत्याद्युत्पत्ति-
वाक्येष्वहःपरचिबृदादिशब्दैर्निश्चितार्थैः सामानाधिकरण्यात्संवत्सरशब्दस्य
स्वयं सौरचान्दादिना नोपाधित्वेनानिर्धारितार्थस्याहःपरतैव । एवं चोत्प-
त्तिमालोच्य सहस्रसंवत्सरशब्दोऽपि सहस्रदिवससाध्यकर्मपरः । औपधादि-
सिद्धिकल्पनाऽप्येवं न भवति तस्मान्मनुष्योऽधिकारीति* । आरम्भे हि
न्यूनपरिमाणान्महदुदयनियमो न निर्वर्तते उन्नततरगिरिशिखिरवर्तिमहात-
रुषु भूमिषुस्य दूर्वाकारनिर्भासप्रतिभासोपलम्भादित्याह अविद्यासमा-
रोपेणेति ।

भोक्तापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥

३४७ । ७

अद्वयब्रह्मणो जगत्सर्गशदिनः समन्वयस्य भेदग्राहिमानविरोधसं-
देहे सङ्गतिगर्भमगतार्थत्वमाह प्रवृत्ता हीति । पूर्वच जगत्कारणे तर्को
ऽप्रतिष्ठित इत्युक्तं तर्हि जगद्वेदे तर्कः प्रतिष्ठित इत्यद्वैतविरोधेन प्रत्यक्ष-
स्थानात्सङ्गतिः । अत एव लब्धप्रतिष्ठतर्केण श्रुतेर्मुखनिरोधादगतार्थत्वं

* कुम्भादिति नास्ति २-३ पुः ।

+ मनुष्याधिकारतेति २-३ पुः पाः । † अत्र चतुर्थमं शिष्टापरिग्रहाधिकरणं
पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १ एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः १२ ॥

चेत्यर्थः । प्रवर्त्तमानेति । स्वविषयप्रतिष्ठविरोधितर्केण सहेान्मज्जननि-
मज्जनानुभवन्ती बलाबलविवेकमपेक्षमाणेत्यर्थः । एतद्वैधर्म्यं च प्रवृत्त-
त्वम् । तर्कस्य प्राबल्यमाह स्फुटतरिति । स्थूलनीलादिभेदगोचरत्वात्स्फु-
टतरत्वम् । प्रतिष्ठितत्वमनुपचरितत्वम् आम्नायो ह्युपचारेणापि सावकाश
इति वर्तमानविभागेनापि विरोधसिद्धेर्वर्तमानसाम्योपपादनमतीतानागत-
योर्भाष्ये ऽनुपयोगीत्याशङ्क्य वर्तमानविभागसत्यत्वं फलमित्याह यदीति* ॥

३४७ । १७

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

पूर्वाधिकरणे ऽपि भेदग्राहिमानाविरोधोक्तेः पुनरुक्तिमाशङ्क्याह
पूर्वस्मादिति । अङ्गीकृत्य हि भेदग्राहिमानस्य प्रामाण्यं भेदाभेदयो रूपा-
भेदेन विरोधः परिहृतः इदानीं तु स्वीकृत्य प्रामाण्यं तत्त्वावेदकत्वात्प्र-
च्याव्य व्यावहारिकत्वे व्यवस्थाप्यते एवंभूतविशेषाभिधानेनापक्रमो यस्य
विरोधपरिहारस्य स तथोक्तस्तदनन्यत्वपदेन द्वैतमिथ्यात्वात्तेरेवमुपक्रम-
त्वम् । अतो परिणामिमृदादिदृष्टान्तोपादानान्न भेदाभेदविवक्षेति मन्तव्यम् ।
एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायां प्रधानस्यानुरोधेन गुणभूतदृष्टान्तस्य
विवर्तपरत्वेन नेयत्वादित्याह एवं हीति । ननु परिणामपक्षे ऽप्यभेदांशो
सर्वज्ञानं स्यादत आह तत्त्वज्ञानं चेति । भेदालीकताया इतत्त्वादित्यर्थः ।
उपपादितमधस्तादिति । शिष्टापरिग्रहाधिकरणपूर्वपक्षे इत्यर्थः ।
दृष्टान्तमवाप्त्यर्थसिद्धिरिति भाष्ये हेतुरुक्तो दृष्टेति तं व्याचष्टे ये हीति ।
कदा चिद्वृष्टं पुनर्नष्टमनित्यमित्यर्थः । दृष्टग्रहणं प्रतीतिसमये ऽपि सत्त्वव्या-
वृत्त्यर्थम् । व्यतिरेकव्याप्तिमाह यदस्तीति । विमतं मिथ्या सावधिकत्वाद्वा-
तिरेके चिदात्मवदित्यनुमानस्य विपक्षे बाधकतामाह सत्त्वभावं चेदिति ।
सत्त्वाऽसत्त्वे विकारस्य स्वरूपमुत धर्मो अथार्थान्तरमलीकं वेति विक-
ल्प्य क्रमेण निराकुर्वन्ननुमानस्यानुकूलतर्कमाह असत्त्वभावं चेत्यादिना ।

३४६ । २०

अर्थान्तरत्वे ऽपि विरोधित्वं शङ्कते असत्त्वमिति । विरोधिभूतमसत्त्व-
भावस्य किमकिंचित्कारमुतासत्त्वकरं स्वरूपं वेति विकल्प्य क्रमेण दूषयति

* अत्र पञ्चमम् भोक्ताण्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १ भोक्तापत्तेरविभागश्चे-
त्स्याल्लोकवत् १३ ॥

† अभेदांशे न सर्वज्ञानमिति १ मु. पा. ।

‡ व्या. सू. अ. १ पा. ३ सू. २४-३३ ।

नेत्यादिना । किंचित्करत्वे यत्किं चिदसत्त्वं क्रियते तदपि स्वरूपं धर्मे
वेत्यादि विकल्प्य तदुपशानां* संभवादित्यर्थः । असत्त्ववत्सत्त्वे ऽपि
अर्थान्तरत्वादिविकल्पा द्रष्टव्याः । अर्थान्तरत्वादपि विकारे फलाभावात्स-
त्त्वान्तरजन्मनि चानवस्थानाद् विकारे सत्त्वान्तरं न भवति किं तु स एव
सन् भवतीत्युक्ते ऽपि सत्त्वभावस्यासत्त्वविरोधेन विकारनित्यत्वापातादिति ।
ननु कार्यमिथ्यात्वं कारणसत्यत्वं चानुमानासिद्धं श्रुत्या दृष्टान्तीकर्तुमयुक्तं
लोकसिद्धस्य दृष्टान्तत्वोक्तेरित्याशङ्क्याह यत्रेति । मृदेका शरावादयः ३५० । १९
परस्परं भिन्ना इत्यभ्युपगमे ऽत्यन्तभेद एव स्यात् । अथ मृदात्मना शरा-
वाद्दीनामेकत्वं मृदश्च शरावाद्यात्मना नानात्वमिति मतं तद् विकल्प्य
दूषयति इदं तावदित्यादिनां । अत्यन्ताभेदे ह्यपुनरुक्तशब्दद्वयप्रयोगो
भेदाभेदयोः कार्यकारणात्मना व्यवस्था च न स्यादित्याह तत्रेति ।
न चानेकान्तत्वाद इति । भेदपक्षे ऽनेकान्तवादश्च न भवतीत्यर्थः । न
अवेदपीति । अनेकान्तत्वान्न भवेदपीत्यपेक्षार्थः । सत्यवादिनस्तत्करत्वे-
नारोपितस्य मोक्षवत्सत्यब्रह्मात्मत्ववेदिने मोक्ष इति तत्करदृष्टान्तः ।
अहंममाभिमानयोरेकच व्याघातः स्यादिति प्रविभज्य योजयति शरीरा-
दीनीति । ननु मिथ्यात्वे श्रवणादीनामविद्यानिवृत्तिसमर्थसाक्षात्कारहेतुत्वं
न स्यादत आह सांख्यवहारिकं त्विति । असत्यदपि कार्यमपदार्थो-
त्पत्तिमनन्तरमेव वक्ष्याम इत्यर्थः । यद्यसत्यात्सत्यधीः स्यात् तर्हि धूमा-
भासादपि वह्निधीः समीचीना स्यादित्युक्तम् इत्याशङ्क्याह न च ब्रूम इति ।
धूममहिषी धूमी । सा च वाष्पः । असत्यादपि सत्यमुत्पद्यतइत्युच्यते
न पुनरसत्यात्सत्योत्पादनियम इत्यर्थः । यदि पुनः कुतश्चिदसत्यात्सत्यं
जातमिति सर्वस्मादसत्यात्सत्यजन्मापाद्यते तर्हि किं चित्सत्यं कस्य
चित्सत्यस्य जन्मकमिति तत एव सर्वं सत्यं स्यादिति प्रतिबन्दीमाह
न हीति । चेदसाम्यमुक्त्वां परिहारसाम्यमाह यत इति । यत्ते नियमा- ३५५ । ६
दित्यर्थः । ज्या वयोहानावित्यस्य निष्ठायां संप्रसारणे नजसमासे चाऽजीनमिति
रूपम् । अस्मादध्यस्तदीर्घभावादयदपि ज्यानेर्वयोहानेरभावं सत्यमवगच्छ-
ति । वक्ता तु ह्रस्वत्वेनाजिनमिति उच्यरिते भ्रमादजीनमिति गृहीतादस्माच्छ-

व्याद्या वयोहानिप्रतीतिः सा भ्रान्तिरजिनशब्दो हि चर्मवचन इति । अथ
 यथा आरोपितत्वाऽविशेषे ऽपि किं चिद्वैद्यं सत्यबोधकं किं चिदसत्यबोध-
 ३५५ । १६ कमेवमस्माकमपीत्यर्थः । पायं पायं पीत्वा पीत्वा । तारक्ष्वी व्याघ्र-
 मयीं तनुमास्थायेत्यन्वयः । व्यात्तं विवृतं विकटाभ्यां वक्राभ्यां दंष्ट्राभ्यां
 करालं भयानकम् आननं यस्याः सा तथोक्ता । उतब्धम् उन्नमय्य धृतम् ।
 बम्भ्रमदत्यर्थं भ्रमन्मस्तकावचुम्बि लाङ्गूलं यस्याः सा तथा । ध्वस्ते इतस्ततो
 विचित्रे लोचने यस्याः सा तथा । अमिचमभि प्रतियोदुं गताम् अभ्यमि-
 चीणाम् । स्फटिकशैलप्रतिबिम्बितां ह्यमिचमिति भ्रमादात्मतनुं धावन्तीं सुप्तो
 व्याघ्रतनुमास्थितः पश्यतीति । यदि स्वप्नदृशे ऽवगतिरबाधिता स्यात्तर्हि-
 बोधपदव्यतिथ्यर्थः । भेदाभेदव्यवहारौ भेदाभेदोपपादकाविति वदन् प्रष्टव्यः
 किं ब्रह्मज्ञानात्प्राचीनौ तदुपपादकौ पराचीनौ वेति । नाद्य इत्युक्तं नाना-
 त्वांशेन कर्मकाण्डाश्रय इत्यादिना । तत्त्वज्ञानात्प्रागभेदव्यवहारस्याप्रा-
 प्तवान्न स रूपन्यस्तः । द्वितीयमिदानीं शङ्कते यच्चोक्तमिति । एकत्वची-
 नेतरकालम् एकत्वव्यवहारोऽपि नास्ति नतरामनेकत्वव्यवहार इति परिहरति
 यदि खल्विति । डुलिः कच्छपी । न तस्याः क्षीरमस्ति स्मृत्या हि सा
 ऽपत्यानि पोषयति । अवगतिवृत्तिव्यक्तं स्वरूपम् । यथा खलु घटध्वंसे
 घटविरोधिकायैदय एव नाभावस्तस्य तुच्छत्वेन कार्यत्वायोगादेवमविद्या-
 निवृत्तिरपि विरोधिविद्याभिव्यक्तिरित्याह अविद्याविरोधिस्वभावत-
 पेति । अविद्यानिवृत्तिर्यदि विद्यायाः स्व*रूपं कथं तर्हि विद्याफलमत
 आह अविद्यानिवृत्तिश्चेति । न वयं ज्ञानात्प्राचीनव्यवहाराय द्वैतस-
 ३५७ । ७ त्यत्वं कल्पयामः किं तु प्राचीनसिद्ध्यर्थमेवेति शङ्कते स्यादेतदिति । एक-
 त्वनिबन्धनो व्यवहारो मा भूत् । द्वैतसत्यत्वाच्चेपक इति शेषः । पूर्वं
 नानात्वांशेन कर्मकाण्डाश्रय इति ग्रन्थे प्रमाणसिद्धाद्वेदव्यवहाराद्वेदसत्य-
 त्वमाशङ्क्य परिहृतम् इदानीं सर्वलोकप्रसिद्धेर्भेदसत्यत्वमाशङ्क्य देहात्म-
 भाववद् मिथ्यात्वे ऽपि तदुपपत्तिमाहेति भेदः† ।

* स्वशब्दो नास्ति २-३ पु. ।

† निरस्तमिति २ पु. पा. ।

‡ एतदर्थे-स्यादेतत् । न वयमनेकत्वव्यवहारसिद्ध्यर्थमनेकत्वस्य तात्त्विकत्वं कल्पयामः
 किं तु श्रौतमेवास्य तात्त्विकमिति बोधयति ननु मृदादीति । परिहरति इति ग्रन्थोऽधिकाः २ पु. ।

कार्ये कारणादभिन्नं तद्वावउपलब्धेरित्यापातसिद्धे सूचार्थे दोषं दृष्ट्वा व्याख्याति कारणस्य भाव इति । भाव इत्यस्य व्याख्यानं सत्ता ३५६ । १२ चेति । ननु कारणस्य भाव एव सूचे प्रतीयते कार्यस्योपलब्धिरिव तत्कथमुभयचेतरेतरविशिष्ट्येर्हितुत्वमत आह एतदिति । विषयपदं भावपरम् भावो ह्युपलब्धिविषय इति तद्वृण्डन्यायेन विषयविषयिपरम् । एवं विषयिपदमुपलब्धिपदमप्युभयपरमित्यर्थः । उपादेशं कार्यम् । सविशेषणहेतोः फलमाह तथा चेति । उपलब्ध्यावुपलब्धेरिति हेतूकारे प्रभासाक्षात्कारे साक्षात्कृतेन चाक्षुषेण व्यभिचारः स्यात् । न हि घटादेः प्रभायाश्चाहभेदस्तन्निवृत्त्यर्थं भावे भावादिति विशेषणम् । न हि प्रभाया भाव एव घटो भवतीत्यर्थः । यदा तद्वाक्यनुरक्तधीबोध्यत्वं हेत्वर्थस्तदाऽपि भाति घट इति प्रभानुरक्तधीगम्ये ऽनेकान्तस्तदिदमुक्तं प्रभारूपानुविद्धेति । यदि भावे भावादिति हेतुस्तर्हि बन्धिभावे भवति विशिष्टधूमे ऽनेकान्तः स्यात् । उपलब्ध्यावुपलब्धेरिति विशेषणे तु न भवेद्दूमस्य बन्धुपुलब्ध्यावेवोपलब्धिरिति नियमाभावादित्याह नापीति । तद्वावानुरक्तां हि बुद्धिं कार्यकारण १ । १६ योरनन्यत्वे हेतुं वयं वदाम इति भाष्यम् । अत्र कारणस्वभावानुविद्धा कार्यबुद्धिर्हेतुत्वेनेति न भ्रमितव्यम् । तथापि व्यभिचारस्योक्तत्वात्किं तु सूचगतेऽपलब्धिं बुद्धिं कार्यकारणोभयविषयां तयोः कार्यकारणयोर्भावेन सनयोपरक्तां विशेषितां हेतुं वयं वदाम इति भाष्यार्थ इत्याह तदनेनेति । हेतुविशेषणमुक्तं न हेत्वन्तरपरत्वेन व्याख्यानमित्यर्थः । पटस्य तन्तुव्यतिरेकेणाऽनुपलम्भः समवायस्य भेदतिरोधायकत्वादन्यथासिद्ध इत्याशङ्क्याह न चेति । सम्बन्धस्य भिन्नाश्रितत्वाद्भेदसिद्धौ समवायः समवायाच्च व्यतिरेकानुपलब्धौ समाहितायां भेदसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते तदुपलम्भे ऽपि कुविन्दव्यापारात्प्रागनुपलब्धत्वात् कुम्भविद्यमानुमानाद्भेदसिद्धेर्नैतरेतराश्रयमित्याशङ्क्याह न च भेद इति । अभेदवादिनस्तन्तूपलम्भे तदभिन्नपटोपलम्भाद्भेदत्वसिद्धिरित्यर्थः । कारणसत्त्वे तन्त्वाद्वि सत्यं स्यादित्याशङ्क्याह अनयेति ।

उपपत्तिरचात्र भवतीति । आहेति शेषः । उपपत्तिमेव दर्शयति ३६० । २१ न हीति । यथा मृदि घटो मृदात्मना ऽस्ति तथा सिकतायां तदात्मना

न तैलमस्ति तदुपादानोपादेयत्वाभावकृतमित्यर्थः । ननु मृदेव घटो-
 ३६१ । २ त्यक्तेः प्रागस्ति कथं तदात्मज्ञा घटस्य सत्ता ऽत आह प्रत्युत्पन्नो हीति ।
 उत्पन्नस्य घटस्य मृदात्मत्वदर्शनान्मृदि सत्यां घटसत्त्वं युक्तमित्यर्थः ।
 इत्थं तर्किते कार्यकारणाभेदे प्रयुज्यते घटत्वं मृत्विष्णुं घटनिष्ठत्वात्स-
 त्ववदिति । एवं जगद्ब्रह्मणोरभेदे ऽपि शब्दो ब्रह्मवृत्तिः आकाशवृत्ति-
 त्वात्सत्त्ववदिति । कार्यस्य कालत्रये सत्यत्वं भाष्योक्तमयुक्तं तथा सति
 कार्यत्वव्याघातादित्याशङ्क्यानिर्वाच्यरूपस्य कादाचित्कत्वे ऽपि कार्यस्य तत्त्व-
 मधिष्ठानं तच्च नित्यमिति युक्तिः प्रतिपादयति यथाहि घट इति ।
 कार्यस्य सत्त्वं स्वरूपं धर्मो वा । आद्ये तस्य कदा चिद्रूपत्वं न स्यात् । धर्म-
 त्वे च सत्त्वाऽसत्त्वयोर्धर्मयोः कार्यस्य धर्मिणो ऽन्वयात् कादाचित्कत्वव्या-
 हतिरित्याद्युपपादितमधस्तात् । दृष्टनष्टस्वरूपत्वादिति भाष्यव्याख्याना-
 वसरइत्यर्थः । कार्यस्य त्रिषु कालेषु सत्त्वे कारणस्यापि तथात्वाद् द्वे सत्त्वे
 ॥ १८ स्यातां तथा चाभेदाऽसिद्धिरित्युक्ताभिप्रायानभिन्नः शङ्कते सत्त्वं चेदि-
 ति । त्रिष्वपि काले कार्यस्य सत्त्वं चेदित्यर्थः । कार्यकारणयोः स्वरूपसत्त्वं
 चेकमित्यर्थः । यदि कार्यकारणयोरेकसत्त्वादभेदादभिन्नत्वं तर्हि तस्यापि
 द्वाभ्यामभेदाद्वेदापत्तिरित्याशङ्क्याह न च ताभ्यामिति । न हि वयं
 सत्त्वेन कार्यकारणयोः साक्षादभेदं ब्रूमः किं तु तत्र तयोरोपेतत्वेन
 तद्व्यतिरेकेणाभावम् । यदि मन्येत सत्त्वमेव कार्यकारणयोरारोपितम-
 स्त्विति तच्छह तथा सति हीति । स्वकृतस्यैव प्रसज्जनमयुक्तं दर्श-
 यितुं तामेव पञ्चविभागपूर्वकमाह तत्रेति । भेदः* कार्यकारणलक्षणः सत्त्व-
 मभेदः । अस्मादयं भिन्न इत्यत्र पञ्चम्युल्लिखिताऽवधेयहो धर्मिणः सका-
 शादगृहीतभेदस्य न संभवति । भेदग्रहश्च नागृहीते प्रतियोगित्वे उपप-
 द्यते । धर्मिणोपि स्वापेक्षया तत्प्रसङ्गात्तत्त्वान्योन्याश्रयग्रस्तभेद एवारो-
 ॥ १९ पितो नाऽभेद इत्याह वयं त्विति ।

यस्तद्व्यमन्योन्याश्रयस्य केन चिदुद्धारः कृतः प्रतियोगित्वेनाप्रती-
 तावधिकरणत्वप्रतीतिरधिकरणत्वेनाप्रतियोगित्वप्रतीतिश्च भेदग्रहणकारणं
 न भेदेन गृहीतत्वम् । एकं हि अन्योन्याभावाख्याभेदं प्रति स्तम्भकुम्भ-

योरधिकरणत्वं प्रतियोगित्वं चास्ति । अतः स्वस्मादपि स्वस्य भेदग्रह-
चारणाय प्रतियोगित्वेनेत्यादिविशेषणम् । स्तम्भाद्विन्नः कुम्भ इत्येव हि
स्तम्भः प्रतियोगित्वेनैव प्रतीयते नाधिकरणत्वेन । कुम्भश्चाधिकरणत्वेन
न प्रतियोगितया । कुम्भाद्विन्नः स्तम्भ इति प्रतीयन्तरे तु तमेव भेदं
प्रति कुम्भः प्रतियोगितया प्रतिभाति स्तम्भश्च धर्मितया । ततश्चाक्तवि-
धवस्तुप्रतिभेदग्रहे हेतुरिति क्षेत्रेतराश्रयमिति । सो ऽसाधुः । भेदाधि-
करणत्वेन भेदप्रतियोगित्वेन च प्रतीतेरपेक्षायामन्योन्याश्रयादनिस्ताराद्यस्य
कस्य चिदधिकरणत्वेन प्रतियोगित्वेन च प्रतीत्यपेक्षायां सताधिकरणत्वेन
पुनरेदेशादन्यदेशगतसंसर्गाभावं प्रति प्रतियोगित्वेन च स्फुरतः शुक्तीदमंशस्य
रजताद्देशग्रहप्रसङ्गेन भ्रमानुदयप्रसङ्गाद्वस्तुवृत्तेन भेदाधिकरणस्य तत्प्रतियोगि-
नश्च स्वरूपेण प्रतीत्यपेक्षा ऽप्यत एवापास्ता । स्वरूपेण गृहीतयोः शुक्तीद-
मंशरजतयोर्वस्तुवृत्तेन तथाभूतयोर्भेदग्रहप्रसङ्गात् । एवं स्वरूपं भेद इति चात
एवापास्तम् । असाधारणं स्वरूपं भेद इत्यपि न । असाधारणत्वस्य भेद-
ग्रहाधीनग्रहत्वेन भेदान्तरापेक्षायां स्वरूपभेदाभ्युपगमभङ्गादिति दिक् ।

भेदेनोपजीव्यत्वाच्चाभेदो नाध्यस्त इत्याह एकैकेति । वीप्सया ३६१ । १८
भ्रान्तभेदानुवादः । अत एवैकाभाव इत्युक्तम् । व्याकृतनामरूपत्वादिति
भाष्ये व्यक्ताव्यक्त*स्वीकृतेः सांख्यवादापात इत्याशङ्क्याह व्याकृतत्वेति ।

नान्या ऽसतीति भाष्ये असतीति च्छेदः । कार्यरूपेण च सत्त्वं शक्ते-
रापाद्यते तथा सति हि कार्यस्यासत्त्वप्रतिक्षेपः सिध्यतीति मन्वान आह
नाप्यसतीति । भावाच्चेति द्वितीयपाठव्याख्यायां कारणातिरेकेण कार्या-
नुपलम्भस्याक्तत्वात्पुनरुक्तिमाशङ्क्याह यंचपीति । स्वपरनिर्वाहकत्वात्स-
मवायः संबन्धान्तरानपेक्षश्चेत्संयोगो ऽपि नापेक्षेतेति प्रतिबन्दी सा संयो-
गस्य कार्यत्वरूपविशेषादयुक्त्याशङ्क्य नित्ये आत्माकाशसंयोगे तस्यासि-
द्धिमाह अजेति । अजसंयोगमनिच्छन्तं प्रति सर्वत्राऽसिद्धिमाह अपि
चेति । अस्तु संयोगनित्यत्वाभावाय समवायो ऽप्यनित्यस्तथापि नानवस्था
समवायस्य समवायिकारणानभ्युपगमेन निमित्तकारणमात्रात्तदुत्पत्तेः समवा-
यान्तराप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह तथा सतीति । ततः संयोगस्य समवायिकाः ३६३ । ७

रणमिच्छतां समवायस्यापि तदेष्टव्यमित्यनवस्था तदवस्थैवेत्यर्थः । नाना-
 त्वेन सहैक आश्रयो यस्य स संबन्धस्तथोक्तः । उत्पत्तिकर्तुः कार्यस्य प्रागुत्प-
 तेर्नासत्त्वमित्युक्ते तद्यत्पत्तेर्न कार्यं कर्तृ किं तु कारणमिति शङ्कते यद्यु-
 च्येतेति । यद्यप्युत्पद्यते घट इति कार्यस्य कर्तृत्वं भाति तथापि
 गौण्या वृत्त्या कारणस्य तन्न च सिद्धेषु कपालेषु जायतइति पूर्वापरकाल-
 व्यासक्तप्रयोगानुपपत्तिः कार्योत्पादनाया व्यासक्तत्वादित्यर्थः । कपालक-
 ३६४ । १ कर्तृका घटविषयोत्पादना नोत्पत्तिः सा तु घटकर्तृकेति परिहृति उत्पादना
 हीत्यादिना । यद्युत्पत्तिस्तत्पादनैव तर्हि उत्पादनायामिवोत्पत्तावपि सक-
 र्मेकत्वाद् घटस्य कर्मत्वं व्यपदिश्येत न चैवमस्तीत्यर्थः । भृत्यो हि घटं
 करोति स्वामी कारयति तच्च यथा करेप्रतिकारयत्योराश्रयभेद एवमर्थापी-
 त्यर्थः । धातूपातंव्यापारः कर्तेति कर्तृलक्षणयोगाच्च घट एवोत्पत्तिकर्तेति
 आह एवं चेति । स्वकारणे कार्यस्य समवायो जन्म स्पस्मिन्नसति कार्ये
 सतासमवायो वेत्यर्थः । भिन्नमेवेति । सामानाधिकरण्येन हि भिन्नमिवा-
 भिन्नमिव चकस्तीति । अनयैवेति । इतरथा हि सांख्यवादः स्यादिति ।
 भाष्यगतमूलकारणशब्देन ब्रह्मणो ऽन्यः कश्चिन्मायाप्रतिबिम्बितो नाभिधी-
 यते । तथा सति तस्य परिच्छिन्नत्वादधिकरणोपक्रमोक्तस्य कारणविज्ञानात्स-
 र्वविज्ञानस्यासंभवप्रसङ्गात्किं तु सर्वाधिष्ठानमित्याह मूलकारणमिति ।

स्वशक्त्या नटवद् ब्रह्म कारणं शङ्करो ऽब्रवीत् ।

जीवभ्रान्तिनिमित्तं तद् वभाषे भामतीपतिः* ॥

अज्ञातं नटवद् ब्रह्म कारणं शङ्करो ऽब्रवीत् ।

जीवाज्ञातं जगद्बीजं जगौ वाचस्पतिस्तथा ॥

कार्यमुपादानाद् भिन्नं तदुपलब्धावपि अनुपलब्धत्वात् ततो ऽधि-
 कपरिमाणत्वाच्च संमतवदित्यनुमानयोर्व्यभिचारार्थे पटवच्चेति सूचम्† ।

३६६ । २ तस्यामेव प्रतिज्ञायां भिन्नकार्यकरत्वस्य व्यभिचारार्थे यथा च
 प्राणादि इति‡ ॥

* अयं श्लोकः २-३ पु. नास्ति ।

† व्या. सू. अ. २ पा. १ सू. १६ ।

‡ अत्र षष्ठम् आरम्भणाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ७-तदनन्यत्वमारम्भणश-
 ब्दादिभ्यः १४ भावेचोपलब्धेः १५ सत्त्वाच्चावरस्य १६ असद्रूपदेशादिति चेव धर्मा-
 न्तरेण वाक्यशेषात् १७ युक्तेः शब्दान्तराच्च १८ पटवच्च १९ यथा च प्राणादि २० ॥

इतरव्यपदेशाद्विज्ञाताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

३६६ । ४

जीवभिन्नं ब्रह्म जगदुपादानं वदन्समन्वयो यदि तादृगं ब्रह्म जगज्जनयेत् तर्हि स्वानिष्टं न सृजेदिति न्यायेन विरुध्यते न वेति संदेहे पूर्वच कार्यकारणाऽनन्यत्ववद् घटाकाशकल्पजीवानामपि महाकाशोपमब्रह्मात्मैक्य*मुक्तं तस्य हिताकरणाद्यनुपपत्तिभिराक्षेपात्सङ्गतिः । ननु सोऽन्वेष्टव्य इत्यादिभेदनिर्देशात् कथं पूर्वपक्षस्तत्राह यद्यपीति । यदि भेदाभेदावेकच विरुद्धौ तर्ह्यभेद एव भेदेन बाध्यतामन्त आह न च भेद इति । इत्युक्तम् अनन्तराधिकरणइत्यर्थः । ननु स्वाभाविकं ब्रह्मणैकत्वं जीवा अवियोपहिताः स्वेषां† न जानन्तीति हितेऽप्यहितभ्रमादकरणमुपपन्नमत आह तेनेति । तद्वदभिमान इति । पश्यतीत्यन्वयः । यद्यपि परमात्मनो दर्शनक्रियाश्रयत्वमनुपपन्नं तथापि गुरुषः स्वप्रकाश एव‡ तत्तद्विशेषेणोपरक्तस्तं तं यथावस्थितं§ भासयतीति अतः पश्यतीति निर्दिश्यते॥ ।

उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्विज्ञा ॥ २४ ॥

३६७ । ५

ब्रह्म नोपादानमसहायत्वात्संमतवदिति न्यायेन समन्वयस्य विरोधसंदेहे पूर्वचोपाधिकजीवब्रह्मभेदाद्विज्ञाताकरणादिदोषः परिहृत इह तूपाधितोऽपि विभक्तमधिष्ठादि नास्तीति पूर्वपक्षमाह ब्रह्म खल्वित्यादिना । एकमित्युपादानभेदवारणम् । अद्वितीययेति सहकारिनिषेधः । एकत्वप्रयुक्तं दूषणमाह न होकरूपादिति । कारणवैजात्ये हि कार्यवैजात्यमित्यर्थः । न केवलं कार्यवैजात्यायोग एकजातीयकार्यणामपि क्रमायोग इत्याह न चाक्रमादिति । समर्थमपि सहकार्यपक्षं सत् क्रमेण कुर्यादित्याशङ्कामपनयन्नद्वितीयत्वप्रयुक्तमनुपपत्तिमाह अद्वितीयतया चेति** । भाष्य- ११ । १६

* ब्रह्मैक्यमिति १ पु. पा. ।

† स्वेषामिति नास्ति २-३ पु. ।

‡ स्वरूपप्रकाश एवेति २-३ पु. पा. ।

§ यथास्थितमिति २. पु. पा. ।

॥ अत्र सप्तमम् इतरव्यपदेशाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३-इतरव्यपदेशाद्विज्ञाताकरणादिदोषप्रसक्तिः २१ अधिकं तु भेदनिर्देशात् २२ अस्मादिवच्च तदनुपपत्तिः २३ ।

॥ चेत् क्षीरवद्वीति पाठान्तरम् ।

** द्वितीयतया चेति सु. भा. पु. अपपाठः ।

ई ७. १८ स्थकारकसाधनपदयोः अपौनस्त्यमाह एकैकमिति । समर्पणां भावः सामर्थ्यम् । कथं तस्य साधनशब्दाभिधेयत्वमत आह ततो हीति* । साधयत्येवेति । साधनमित्यर्थः । श्रुतौ करणं निष्पादनम् । अत्यन्त-व्यतिरिक्तत्वं स्वधर्मत्वेनानन्तर्भूतत्वम् । एकस्मिन्काले उषित्वा तं परित्यज्य कालान्तरेपि वासः परिवासः पर्युषितमिति दर्शनात् । आन्तरत्वं नाम स्वधर्मत्वम् । मायिनं मायाविषयम् । अज्ञातत्वस्य वस्तुधर्मत्वात् तद्वारेण मायाख्यमज्ञानमपि धर्म इत्यान्तरत्वम् । ननु मायाया अप्यक्रमत्वात् कथमक्रमात्कारणात् कार्यक्रमस्तत्राह कार्यक्रमेणेति । तस्या मायायाः परिपाकस्तत्कार्यसंगं प्रति पौष्कल्यम् । तस्य क्रमो ऽपि कार्यक्रमान्यथानुपपत्त्या कल्प्य इत्यर्थः । पूर्वमविद्यासाधिव्यादसहायत्वमसिद्धमित्युक्तम् इदानीमज्ञौकृत्यापि तदनैकान्तिकत्वमाह एकस्मादपीति । शरे उत्पन्नं हि कर्म पूर्वाकाशप्रदेशविभागमुत्तरप्रदेशसंयोगं शरे च वेगाख्यसंस्कारं जनयतीत्यनैकान्तिकम् ✕ असहायत्वं नानाकार्यानुत्पादमित्यर्थः । असहायि-स्योपादानत्वे चोत्तरवदुपपाद्यासहायस्याधिष्ठातृत्वसमर्थक* सूत्रमवतारयति यदि त्विति ॥

३६६ । १

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

सावयवस्यैव नानाकार्योपादानतेति न्यायेन समन्वयस्य विरोध-संदेहे पूर्वाधिकरणोक्तचोत्तरदृष्टान्तात् परिणामित्वभ्रमे तन्निरासात् संगति-माह क्षीरेति । तस्मादविकृतं ब्रह्मेति भाष्यं तदस्तीति तत्त्वत इति च पदाध्याहारेण व्याचष्टे तस्मादिति । इतरथा हि मायामयविकारनिषेधे जगत्सर्गा न स्यादस्तीत्यनुक्तौ च साकाङ्क्षत्वं स्यादिति । निरवयवे ऽपि ब्रह्मणि विविचशक्तिवशेनाऽकृत्स्नप्रसक्तेस्तत्त्वान्नेद्यानुपपत्तिमाशङ्क्य शक्ती-नामवास्तवत्वकथनार्थत्वेन परिहरति अविद्येति । अवस्तुत्वात्समुदायो न परिणमते समुदायिष्वपि यदि सत्त्वमात्रं परिणमते न रजस्तमसौ ततो

* तथा होति १ पुः पा. ।

+ अत्र अष्टमम् उपसंहारदर्शनाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-उपसंहारदर्शनाच्चेति चेच्च चोत्तरवद्वि २४ देवादिवदपि लोके २५ ॥

मूलोच्छेदो न स्यान्न चेतदस्ति इत्याह यद्यपि समुदाय इति । इणु-
कमारब्धुमणुना संयुज्यमानो ऽणुरुपर्यधः पार्श्वतश्चतसृष्वपि दिक्षु कदा
चित् कृश्चित्संयुज्यते ते च सर्वे तेन समानदेशा इति प्रथिमानुमपतेर्ऽणु-
कपिण्डः परमाणुमात्रः प्रसज्येत्यर्थः । अव्याप्यवृत्तौ संयोगस्य तावन्नैकच
भावाऽभावावित्युक्तम् । अथ प्रदेशभेदेन भावाऽभावौ तच्चाह अव्यापने
चेति । कार्यकारणभाव आरम्भः* ।

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

३०१ । ६

मायाशक्तिमद्ब्रह्मणः जगत्सर्गं वदतः समन्वयस्याशरीरस्य न
मंग्रेति न्यायेन विरोधसंदेहे संगतिमाह विचित्रेति । अन्तर्याम्यधि-
करणे त्वविद्योपार्जितत्वसंबन्धे जगद्ब्रह्मणोः स्मिद्धे शरीररहितस्यापि निय-
न्तृत्वसंभव उक्तः इह त्वशरीरस्याविद्योवाज्जिप्यतइति भेदः । तदुक्तमि-
त्येतदेवादिबदपीति सूचोक्तिपरत्वेन व्याचष्टे कुलालादिभ्य इति । आ-
त्मनि चैवंमिति सूचोक्तिपरत्वेनापि व्याचष्टे यथा त्विति ॥ १. शक्तिमन्तो
देवादयो यद्यपि शरीरिणः तथापि बाह्यसाधनाऽनपेक्षाः । यदि तु तच्च
दृष्टं शरीरित्वं शक्तिमत्त्वेन ब्रह्मण्यापाद्यते तर्हि कर्तृत्वेन कुलालादिषु दृष्टं
बाह्यसाधनापेक्षत्वं देवादिव्यप्यापाद्यतेति प्रतिबन्ध्या प्रमेयसंभावनोक्ता ।
श्रूयमाणम् इति प्रमाणमुक्तम् ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

॥ १६

परितृप्ताद्ब्रह्मणो जगत्सर्गवादिसमन्वयस्य ब्रह्म न विना प्रयोजनेन
सृजति अभ्रान्तचेतनत्वात्संमतवदिति न्यायेन बाधसंदेहे पूर्वच सर्व-
शक्ति ब्रह्मेत्युक्तं तर्हि शक्तस्यापि प्रयोजनाभिसंध्यभावादकर्तृत्वमिति पूर्व-

* अत्र नवमं कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ४—कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्व-
शब्दकोपि वा २६ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् २७ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि २८
स्वपन्नदोषाच्च २९ ॥

† व्या. सू. अ. १ पा. ३ सू. १८ ।

‡ व्या. सू. अ. २ पा. १ सू. २५ ।

§ व्या. सू. अ. २ पा. १ सू. २८ ।

॥ यथा चेति २-३ पु. पा. ।

॥ अत्र दशमं सर्वोपेताधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ३०
विकरणत्वाच्चेति चेतदुक्तम् ३१ ॥

पक्षमाह न तावदित्यादिना । तादर्थ्येन सुखार्थत्वेन । प्रवृत्तौ* प्रवृ-
त्तेः प्राक् सुखाभावे सति कृतार्थत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । अविद्योपहितजीवान्
करेणापि धायानुयाह्याभाव उक्तः । न दृष्टः प्रयोजनोद्देशलक्षणो हेतुरस्या इत्य-
दृष्टहेतुका । औत्पत्तिकी पुरुषस्योत्पत्तिमारभ्य प्रवृत्ता । अदृष्टहेतुकत्वस्य

७२ । १० विवरणं प्रयोजनानुसन्धानमन्तरेण इत्येतत् । श्वासादौ प्रयोजनान-
भिसन्धिहूपसाध्याभाववद्देतोरपि चेतनकर्तृकत्वस्याभावान्न व्यभिचार इत्या-
शङ्काह न चास्यामिति । जाग्रदादौ चेतनस्य जानतो ऽपि चैतन्यमस्यां
श्वासादिप्रवृत्तावनुपयोगि सुषुप्ते ऽपि तस्याभावादिति च न युक्तम् ।
कुतः । प्राज्ञस्य सुषुप्प्रस्यापि स्वरूपचैतन्याऽप्रच्युतेरित्यर्थः । यदुक्तं लीला-
या अपि सुखप्रयोजनत्वादिति तच्चाह सत्सपीति । अनुद्दिश्य प्रयोजनं न
करोति इति साध्ये त्वभ्रान्तचेतनत्वं लीलाकर्तारि सव्यभिचारम् इत्य-
र्थः । ननु यद्वृद्ध्याससाध्यं तत्प्रयोजनाभिसंधिपूर्वकमिति व्याप्तिरभिमतता
तथा च न लीलादौ व्यभिचारस्तच्चाह दृष्टं चेति । तदाप्यस्मदाद्यपे-
क्षया जगद्वृद्ध्याससाध्यं भाति तथापि न ब्रह्मापेक्षयेति न प्रयोजनाभिसं-
ध्यापात इत्यर्थः । नगैः पर्वतैर्हेनुमत्प्रभृतिभिः कर्तृभिर्न बद्ध इत्यर्थः ।
तत्तर्हीत्यन्वयः । एतच्छक्यत्वे निदर्शनम् । एषः नीरधिः समुद्रः ।
शिलीमुखैः शरैर्न बद्धः । न च नीरनिधिः न पीत इतीषत्कारत्वे निदर्श-
नम् । आचार्य† यो महीपतिर्महीचकार ‡ तस्य नाम नृग इति । नियतनि-
मित्तमनपेक्ष्य प्रदा कदा चित्प्रवृत्त्युदयो यदृच्छा स्वभावस्तु स एव यावद्वस्तु-
भावी यथा श्वासादौ । यदुक्तं न तावदुन्मत्तस्येव मतिविभ्रमाज्जगत्प्रक्रियेति
तच्च मा भूदुन्मतं ब्रह्म भवति तु जीवाऽविद्याविषयीकृतं जगद्विघर्ताधिष्ठानं
७३ । १२ तथा च न प्रयोजनपर्यनुयोगः सृष्ट्यावित्याह अपि च नेयमिति ।

जीवभ्रान्त्या परं ब्रह्म जगद्वीजमज्जुषत् ।

वाचस्पतिः परेशस्य लीलासूचमूलुपत् ॥

प्रतिबिम्बगताः पश्यन् ऋजुवक्रादिविक्रियाः ।

पुमान् क्रीडेद्यथा ब्रह्म तथा जीवस्थविक्रियाः ॥

* प्रवृत्ताविति नास्ति २ पु. ।

† महर्ष्यां चकारेति ३ पु. ।

‡ आचार्यनिति ५ पु. पा. ।

§ अयं श्लोको नास्ति २-३-५ पु. ।

एवं वाचस्पतेर्लीला लीलासूचीप्रसङ्गतिः ।

अस्वतन्त्रत्वतः क्लिष्टा प्रतिबिम्बेशवादिनाम् ॥

विभ्रमाणां प्रयोजनानपेक्षायामपि तत्कार्यस्य तदपेक्षा स्यादित्या-
काशादेर्भ्रमकार्यस्य तदपेक्षामाशङ्क्याह न चेति । नन्वविद्यायां हेतुत्वे कथं
ब्रह्म कारणमत आह सा चेति । छुरिता मिश्रिता । निर्विषय इति ।
वेदान्तप्रतिपादो विषयो ऽस्य दूष्यत्वेन न वर्ततइति तथोक्तः ‡ ॥

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ३४ ॥ ३७४ । १

यो विषमसृष्टिकारो स सावद्यो ब्रह्म च विषमं सृजतीति न्यायेन
समुन्वयस्य विरोधसंदेहे पूर्वव लीलया स्रष्टृत्वमुक्तम् इदानीं सैव न
सापेक्षस्य संभवति अनीश्वरत्वप्रसङ्गाद् निरपेक्षत्वे च रागादिमत्त्वमित्या-
क्षिप्यते । अनुमानस्य व्यभिचारमाह न हि सभ्य इति । सापेक्षत्वे ऽनी-
श्वरत्वमाशङ्क्य व्यभिचारमाह न हि सैवेति । कर्मापेक्षत्वेन वैषम्यं परि-
हृतं तर्हि विषमकर्मणि प्रेरकत्वेन वैषम्यतादवस्थामित्याशङ्क्याह न चैष
इति । वैषम्यादिप्रसङ्गान्नेश्वरः कारणमिति न च वाच्यमित्यन्वयः । यदी-
श्वरो ऽपि विषमं सृजेत्तर्हि रागादिमत्तया ऽनीश्वरः स्यादीश्वरश्चायं
तस्मान्न विषमं सृजतीति किमनुमीयते उत ईश्वरो रागादिमान् विषमस-
्रष्टृत्वादिति वैषम्यम् । नाद्यो विरोधादित्युक्तम् । तमेवाऽऽगमविरोधं
दर्शयति यस्मादिति । द्वितीयं निषेधति न चेति । यद्येवं वैषम्यमनुमितं
किमतो निरवद्यत्वस्यापि श्रुतिसिद्धत्वेनातीतकालतातादवस्थ्यादित्यर्थः ।
तदेव दर्शयति तस्मादिति । श्रुतीनां ग्रावप्रवनादिश्रुतिभ्यो वैषम्यार्थ-
मर्थसंभावनां दर्शयति तज्जातीयेति । उन्निनीषते जघ्वं नेतुमिच्छति ।
ईश्वरः पर्जन्यवत् सृष्टिमात्रे कारणं वैषम्ये तु बीजवत्तत्प्राणिकर्मवासने
इति नेश्वरस्य सावद्यतेत्यर्थः । अपि च मायामयी सृष्टिरस्माकम् । यदि
च तथाविधसृष्टिकर्तृत्वेन रागादिमत्त्वमनुमीयते तर्ह्यनैकान्तिकत्वमित्याह
अभ्युपेत्य चेति । अकृताभ्यागमप्रसङ्गं वारयति § अकृते इति । तदङ्गी-

* तदपेक्षत्वादिति २-३ पु. पा. ।

+ ब्रह्मकारणत्वमिति ।

‡ अत्र एकादशं प्रयोजनवत्त्वाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-न प्रयोजनवत्त्वात् ३२
लोकवत् लीलाकैवल्यम् ३३ ॥

§ आकरोतीति २-३ पु. पा. ।

कारे* दोषमाह तथा चेति । वेदान्तानर्थक्यं मुक्तानामपीति भाष्योक्त-
 १५ । १२ मित्याह मोक्षशास्त्रस्येति । भाष्ये केवलाया अविद्याया वैषम्यकरत्व-
 निषेधो ऽनुपपन्नः । भ्रान्तेर्विचित्रत्वेन वैषम्यहेतुत्वोपपत्तेरित्याशङ्क्याह
 लयेति । ननु मा भूल्लयलक्षणाविद्या वैषम्यकरी भ्रमसंस्कारस्तु किं न
 स्यादिति चेत् । अस्तु स तु† संसारानादितामन्तरेण स्यात्तथा च सिद्धं
 नः समीहितमित्याह विज्ञेयेति । विभ्रमसंस्कारस्य भ्रमसापेक्षत्वान्न स्वत-
 एव वैषम्यहेतुत्वं विभ्रमश्च न केवलो वैषम्यहेतुरपि तु संगदीन् जन-
 यित्वा तत्सहितः । तथा च विभ्रमो रागादिसहितः शरीराच्छरीरं कर्मणः
 कर्म रागद्वेषाभ्यां तौ च मोहसंज्ञाद्विभ्रमात् स च शरीरादुदेतीति वक्रक-
 भ्रमणमनादितैव समादधातीत्यर्थः । अदृष्टानिष्पन्नास्तुषान् पुरोडाशक-
 पालेनोपवपति विगमयतीत्युक्तावघातसमये कपालेषु पुरोडाशप्रणामावा-
 दुविष्यच्छरणमपेक्ष्य कपालानां पुरोडाशसंबन्धः‡ कीर्तनमिति॥ ॥

३७७ । ३

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

निर्गुणब्रह्मणो जगदुपादानत्ववादिसमन्वयस्य यन्निर्गुणं न तदुपा-
 दानं गन्ध इवेति न्यायविरोधसंदेहे भवतु विषमस्रष्टृत्वं पक्षपातेनाव्याप्ताम-
 नेकान्तम् । साध्येन** तु सगुणत्वे उपादानत्वमिति प्राप्ते विवर्ताधिष्ठानत्व-
 मिहोपादानत्वम् । तच्च निर्गुणे ऽप्यविरुद्धं जात्यादावनित्यत्वाद्यारोपोपल-
 ब्धेरिति सिद्धान्तः । भाष्यकारेण सौचीं सर्वधर्मोपपत्तिं व्याकुर्वता सर्वज्ञत्वा-
 दयः कारणधर्मा ब्रह्मण्युपपद्यन्तइत्युक्तं तदयुक्तमिव न ह्येते लोके कस्य
 चित्कारणस्य धर्मो दृश्यन्ते ऽत आह अत्रेति । जडप्रेरकत्वं कुलालादौ दृष्टं
 ब्रह्मण्यपि नियन्तरि तेन भाव्यम् । तस्य सर्वप्रेरकत्वस्य श्रुति††सिद्धत्वाद-
 र्थात्सर्वज्ञत्वसिद्धिः । एवं सर्वशक्तित्वादौ योज्यम् । सर्वशक्तित्वेनोपादानकार-

* अगती तदङ्गीकारे इति १ पु. पा. ।

† स तु इति नास्ति १ पु. ।

‡ विगमयतीति नास्ति २-३ पु. ।

§ संबन्धेति नास्ति ३ पु. ।

॥ अत्र द्वादशं वैषम्यनैर्ध्यायाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३-वैषम्यनैर्धृष्टये न सापे-
 क्षत्वात्तथा हि दर्शयति ३४ न कर्माविभागादिति चेन्नाऽनादित्वात् ३५ उप-
 पद्यते चाप्युपलभ्यते च ३६ ॥

¶ अव्याप्तमिति नास्ति २-३ पु. ।

** साध्येन इति नास्ति २-३ पु. ।

†† श्रुतीति नास्ति १ पु. ।

णत्वमुपपादितम् । सर्वज्ञत्वेन निमित्तकारणं चेत्युपपादितमित्यर्थः । महा-
मायाविषयीकृतत्वेन निर्गुणत्वादिप्रयुक्तसर्वानुपपत्तिशङ्का ऽपास्ते*त्यर्थः† ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकश्रीमदनुभवानन्दविरचिते वेदान्तकल्प-
तरौ द्वितीयाध्ययस्य प्रथमः पादः ॥

अत्र पादे
अधिकरणानि १३
सूत्राणि . ३७

आदितः
५३
१७१

* परास्तेति २-३ पु. ।

† अत्र त्रयोदशं सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणं संपूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-सर्वधर्मोपपत्तेश्च ३७ ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

उद्वण्डैर्बाहुदण्डैः पृथुतरपरिघप्रांशुभिर्भिन्न*गात्राः
के चित्के चिच्च वज्रप्रतिमनखमुखैर्दोर्गोदेहोपदेहाः ।
आकर्ण्यैके च यस्य प्रलयघनघनध्वानगम्भीरनादं
विध्वस्ता-दैत्यमुख्यास्तमहमतिबलं श्रीर्गुसंहं प्रपद्ये ॥

स्वबोधदलिताबोधतदुद्भूतजगद्भ्रमम् ।

सदानन्दघनाद्वैतं परं ब्रह्मास्मि निर्मलम्† ॥

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

स्वतन्त्रा इत्यस्य व्याख्यानं वेदनिरपेक्षा इति । विलक्षणत्वादयो हि प्रधानादिपरत्वेन वेदान्तव्याख्यायामनुगाहिका, इमास्तु युक्तयः स्वातन्त्र्येण प्रधानादिसाधिका इति । अनेनाक्षेपावसरे एवं पादाथो विवेचितः । मोक्षमाणानां मोक्षमिच्छताम् । मुचेः सन्नतस्य लुप्राभ्यासस्य रूपम् । वेदान्तैरेव ज्ञानजननात्किं परपक्षाक्षेपेण तत्राह यथा चेति । ननु प्रमाणावगतान्युपादानानि जगति समुद्वीयन्तां तन्तव इव पटे ऽत आह न चैतदेवेति । चेतनमुपादानमस्येति तथोक्तम् । वेदो हि ब्रह्मप्रणीत इति सांख्याद्यागमस्य तत्तुल्यता । तथा च कपिलाद्यागमो वेदेन न बाध्यते सिंह इव समबलसिंहान्तरेण । एवं कपिलाद्यागमं दृष्ट्वा कृतमनुमानमपि न बाध्यते यथा सिंहं दृष्ट्वा कृते दार्वदिमये प्रतिकृतिसिंहे दृश्यमानाया ईदृशः सिंह इति सिंहाकारप्रतीतिरबाध इत्यर्थः । चेतनप्रकृतिकं जगदिति प्रतिपादकस्य‡ वेदस्य प्रतिरोधकमनुमानमाह यानि हीति । संयोगादौ व्यभिचारवारणार्थमा स्यौल्यादित्युक्तम् । संयोगादयो हि न स्थूलपिण्डीदारभ्य कणपर्यन्तमनुयन्ति । कुम्भोपादानत्वं सत्त्वादिगुणाश्रितं मृद्गतत्वात्सत्तावदिति च वक्ररौत्थ्या ऽनुमानम् । ननु सुखं घट इत्याद्यनुपलम्भात् कथं तदात्मत्वेनानुगतिरत आह उपलभ्यतइति । घटविषया हि बुद्धिस्तमनुकूलं प्रतिकूलं

* मग्नेति ३-२ पु. पा. ।

† प्रतिपादयत इति २ पु. पा. ।

‡ निर्भयमिति २-३-५ पु. पा. ।

§ कारणपर्यन्तमिति १ पु. पा. ।

वा गोचरयतीति । अस्त्येवानुगतिरित्यर्थः । अन्वितत्वादेव सुखदुःखमोहा-
त्मकं सामान्यम् । सुखाद्यारब्धत्वे ऽपि जगत्तः कथं सत्त्वाद्यात्मकप्रधाना-
रभ्यत्वमत आह तत्रेति । येयं* जगत्कारणस्य कार्यवशोन्नीता सुखाद्या- ३७६ । २
त्मता सा सत्त्वमित्यर्थः । विधेयापेक्षया नपुंसकप्रयोगः । उपलभ्यतइति
यदुक्तं तद्व्यक्तीकरोति तथा हीति । निरन्तरतत्त्वव्यस्तवने ऽनेकान्तवार-
णाय प्रत्येकमित्युक्तम् । ननु चेतनोपकारकत्वेन तं प्रति गुणीभूतगुण-
चयस्य कथं प्रधानत्वमत आह तच्च त्रिगुणमिति । चेतनं प्रति
गुणभूतस्यापि† गुणचयस्य सिद्धान्तसिद्धमायया वैलक्षण्यमाह न तु केन
चिदिति । करणमिन्द्रियं केन चिच्चेतनेन न कार्यते न प्रेर्यते किं तु कार-
णानां प्रवृत्तावनागतावस्थोपभोगीपवर्गरूपः पुरुषार्थ एव हेतुः स च न्यायो
गुणानामपि तुल्य इत्यर्थः । नन्वनुमानाच्चेतनोपादानत्वे जगतः सिद्धे जग-
दुपादानस्य चेतनाधिष्ठितत्वापत्त्या किं दूषणमुक्तं भवति साध्यसिद्धिमङ्गी-
कृत्य दृष्टान्तदृष्टधर्मान्तरसंचारे ह्युत्कर्षसमा जातिः स्याद्यथा यदि कृत-
कत्वेन घटवदनित्यः शब्दः तर्हि तद्वन्मूर्तः स्यादिति तत्राह यदि ताव-
दिति । अयमच दूषणाभिप्रायः । किं गुणचयं चेतनानधिष्ठितमुपादानं
साध्यते उत तस्योपादानत्वमात्रम् । आद्ये विरुद्धत्वं द्वितीये सिद्धसाधनं
चिगुणमायायै ईश्वराधिष्ठितायाः प्रकृतित्वेष्टेरिति ।

मूर्तित्वापादनाद् वैषम्यमाह व्याप्तेरिति । कृतकत्वं हि न व्याप्- ११ । २२
मित्यर्थः । उपाददते उत्पादयन्ति कृतकत्वमिव विरुद्धमित्यन्वयः । इव-
शब्दे यथाशब्दसमानार्थः उपमाभाषणो न तूपमायमानपरः । एवंशब्दस्य
पृथक् प्रयोगात् । यदि सत्त्वाद्यान्वितत्वाज्जगतत्प्रकृतिकं मृदन्वितकुम्भवत्
तर्हि तच्चेतनाधिष्ठितं तत्प्रकृतिकं स्यात्तत एव तद्वदेवेत्युक्तम् । तत्रोपाधि-
माशङ्कते यद्युच्येतेति । यथैकस्मिन्साध्ये साधनद्वयसंनिपाते सति एकत-
रसाधनप्रयुक्ता व्याप्तिरितरचारोप्यतइति सोपाधिकता तद्यथा निषिद्धत्वप्रयु-
क्ता व्याप्तिरधर्मत्वस्य हिंसात्वे समारोप्यते एवमेकस्मिन्साधने समन्वयादौ प्रकृ-

* इयमिति नस्ति २ पु. ।

† गुणभूतस्यापीति नास्ति १ पु. ।

॥ उपादानमितीति २ पु. ।

† चेतनं प्रतीति नास्ति २-३ पु. ।

§ यदीति न दृश्यते २-३ पु. ।

॥ उपाधिकमिव शङ्कते इति २-३ पु. पा. ।

तिगताऽचेतनत्वचेतनाधिष्ठितत्वरूपसाध्यद्वयवत्यन्तरङ्गाचेतनत्वप्रयुक्ता हे-
तुसाध्यैर्व्याप्तिर्बहिर्ङ्गचेतनाधिष्ठितत्वे समारोप्यतइति भवति संध्यमपि
सोपाधिकमित्यर्थः । कश्चिद्धर्मोऽन्तरङ्गत्वादिः । नान्तरङ्गत्वबहिर्ङ्गत्व-
कृते व्यापकत्वे किं तु व्यभिचारकृते अन्तरङ्गस्यापि महानसादिस्वरूपस्य
व्यभिचारादुपवत्त्वं प्रत्यव्यापकत्वाद्बहिर्ङ्गस्यापि बहिसंयोगस्या*व्यभिचारेण
व्यापकत्वादिति मत्वा परिहरति स्वभावेति । स्वभावप्रतिबद्धमनोपाधि-
कत्वेन संबद्धम् ।

५५ । १०

ननु स्वभावसंबन्धोऽप्यन्तरङ्गत्वाद् ज्ञेयस्त्वचाह स चेति । साध-
नाव्यापक उपाधिर्यथा प्रपञ्चः सत्यः प्रतिभासमानत्वाद् ब्रह्मवदित्यत्र चेतृ-
नत्वमुपाधिः । अयं हि साध्यव्यापकः सूर्यब्रह्मव्यापनात् । न च साध-
नव्यापकः पक्षे साधनवत्यप्यप्रवृत्तेः । साध्यव्यापक इत्युक्ते शैलेऽनलस्यानु-
मायामिन्धनवत्त्वस्याप्युपाधिता स्यात् तद्वारणाय साधनाव्यापक इत्युक्त-
म् । (एतावत्युक्ते कारीषवह्निमत्वादेरप्युपाधित्वं भवेत्तन्मा भूदिति साध्य-
व्यापक इत्यभिहितम् ।) ‡ नन्वेवं पक्षेतरत्वस्याप्युपाधिता स्यात्तद्व्यावृत्त्यर्थे
साध्यसमव्याप्तिरिति विशेषणीयमिति । तन्न । यतः ।

साध्याभावेन साकं स्वाभावव्याप्तेरनिश्चयात् ।

कुतः पक्षेतरत्वस्य साध्यव्यापकता मता ॥

यदि हि यत्र पक्षान्यत्वं नास्ति तत्र साध्यमिति व्यतिरेकव्याप्ति-
रवधार्यते § तदा यत्र साध्यं तत्र पक्षान्यत्वमित्यन्वयः । अन्यथा पक्षे-
तरत्वं त्यक्त्वाऽपि साध्यसत्त्वे कुतस्तस्य तद्व्यापकता । न चायमवधा-
रयितुं शक्यते यत्र पक्षान्यत्वं नास्ति पक्षे तत्र साध्याभावस्य संदिग्धत्वा-
देवं च साध्यव्यापकत्वेनैव पक्षेतरत्वस्य व्यावृत्तेः समपदं मुधेलि । द्विधा
चोपाधिस्तत्र शङ्कितोऽनुकूलतर्काभावादिना ऽवगम्यते निश्चितस्तु यथा-
योगं प्रमाथैरवधार्यते । सदनुमाने तु समारोपितं उपाधिः साधनव्याप्यादि-
भिरुद्ध्रियते शङ्कितस्त्वनुकूलतर्कैः शङ्क्यमानश्च साध्यव्यापकः साधनाव्याप-

* बहिसंबन्धस्येति ३ पु. पा. । † साध्यव्यापक इति नास्ति १ पु. । एतद-
मे-न साध्यव्यापक इत्युक्तमिति ग्रन्थोऽधिकः १ पु. ।

‡ () एतदन्तर्गते ग्रन्थो नास्ति १ पु. । § अवधार्यते इति १ पु. पा. ।

कश्च वाच्यस्तत्र साध्यव्यापकत्वे साधनव्यापकत्वं स्याद् व्यापकं प्रति व्यापकस्य व्याप्यं प्रति व्यापकताया अवश्यभावात्साधनाऽव्यापकत्वे च साध्याव्यापकत्वं भवेद् व्याप्यं प्रत्यव्यापकस्य तद्व्यापकं प्रत्यव्यापक-
त्वनियमादित्यादिभिश्च तदुद्धार इति । नन्वेवमुपाधिसिद्धौ निरुपाधिकसं-
बन्धरूपव्याप्तिरसिद्धिस्तत्सिद्धौ च साधनाऽव्यापकत्वादिरूपलक्षणसिद्धिः
सिद्धे च लक्षणे उपाधिसिद्धिरिति चक्रकं स्यात् । नेति नवीनाः । साध्यवन्नि-
ष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वरूपत्वात्साध्यव्यापकत्वस्य साधनवन्निष्ठात्यन्ताभा-
वप्रतियोगित्वात्मकत्वाच्च साधनाऽव्यापकत्वस्येति । नवीनतरास्तु न सा-
ध्यत्वं सपक्षे यत्रोपाध्यवधारणम् । अथ साध्यत्वेन संभाव्यमानत्वं तदेव
कुतः यदि व्यापकत्वादिति मन्वीरन् तदेव तर्हि चक्रकमापतितमिति घट्ट-
कुट्यां प्रभातमिति । अस्माकं त्वनिर्वचनीयवादिनामचाऽनास्येति ।

अस्तु तर्ह्यनौपाधिकसंबन्धनिश्चयोऽन्तरङ्गत्वेनैव नेत्याह तन्निश्च- ३८० । ११
यश्चान्वयेति । साध्यव्यापकत्वादित्युक्तधर्मान्तरस्यानुपलब्धौ म्रत्यां सतो-
श्चान्वयव्यतिरेकयोर्व्याप्तिनिश्चय आयतते सिध्यति* प्राप्नोतीत्यर्थः । अचेत-
नस्य चेतनाप्रेरितस्य कार्यजनकत्वाभावाच्च चेतनप्रयुक्तान्वयव्यतिरेकयोरति-
स्फुटत्वम् । अन्वयव्यतिरेकवन्माचानुमाने एतत्पर्वतेतरत्वादेरप्यनुमानं
स्यादत आह एवमपीति । आन्तराः प्रमातृबुद्ध्यैक्याध्यस्तचेतन्यधर्मा
एतद्वैपरीत्यं बाह्यत्वम् । एतस्य च व्याख्यानं विच्छिन्नेति । चन्दनाद्य-
न्वये ऽपि सुखादिव्यभिचाराच्च नैक्यमित्याह यदि पुनरिति । सुखयतीति
सुखः । क्रमेलक उष्ट्रः । प्रधाने हेतोरपर्यवसानाद् अर्थान्तरतामाशङ्क्याह
संसर्गपूर्वकत्वे हीति । नानात्वेन सहैकस्मिन् अर्थे समवेतः संसर्गः
स तथोक्तः । परिमितत्वं किं योजनादिमितत्वम् उत स्वसत्तामतिक्रम्य
वर्तमानेन वस्तुना सह वर्तमानत्वमथ वा स्वासंस्पृष्टवस्तुमत्त्वं नाद्यं
इत्याह यदि तावदिति । द्वितीयमाशङ्कते अथेत्यादिना । कारणं हि ३८१ । १८
कार्यान्तरमपि व्याप्नोति न कार्यमतो यावत्कारणं शब्दतन्मात्रं तावन्न
व्याप्नोति नभः गन्धाद्यव्याप्तिस्तस्य प्रसिद्धैवेति । परिहरति हन्तेति । न

तृतीय इत्याह परस्परसंसर्गस्त्विति । संत्वादीनां चित्तिशक्त्या आत्मना परम्परं च संसर्गो नास्तीत्यर्थः ।

२८२ । ८

रचनायाः प्रवृत्तेः सकाशाद्वेदमाह रचनाभेदा इति । कार्यगतविन्यासविशेषा इत्यर्थः । अपि त्वित्यस्य या प्रवृत्तिः सा ऽपि चेतनाधिष्ठानमेव गमयतीति वक्ष्यमाणेनान्वयः । प्रवृत्तेर्हेतुमाह साम्येति । वैषम्यं भवतीति शेषः । वैषम्ये सत्यङ्गाङ्गित्वं भवतीत्याह तथा चेति । अङ्गाङ्गित्वात्कार्यात्पादनरूपा प्रवृत्तिर्भवतीत्याह एवं हीति । एवं चाङ्गित्वानुपपत्तेश्चेत्यस्य सूचस्य* प्रवृत्तेश्चेत्यनेन पौनस्त्यमर्थान्निरस्तम् । चेतनाऽनधिष्ठितप्रधानसाधकत्वेन परोक्तस्य प्रवृत्तेरिति हेतोरेव चेतनाधिष्ठिताचेतनसिद्धौ हेतुत्वेनाभिधानात्साध्यविरुद्धत्वोक्तिर्वक्रोक्तिः । औपनिषदेन न दृष्टान्तानुसारेण ब्रह्मकारणत्वं समर्थ्यते ऽतः केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्तिर्न दृष्टा इत्येवमि-
त्याशङ्क्याह त्वया किलेति । उपनिषदर्थसंभालनायाम् अनुमानं सामान्यतोदृष्टं वाच्यमित्यर्थः । अविद्याप्रत्युपस्थापितेत्यादिभाष्येण स्वपक्षं समाधस्यामीत्यभिसंधिमानित्यर्थः । न केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टेत्येतत्सत्यमित्यर्थः । अत्र च शेषत्वेन तथापि चेतनसंयुक्तस्य रथादेरचेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टेति भाष्यमनुसन्धेयम् । इत्थं केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्त्यभावमभ्युपगम्य ऽचेतनस्य प्रवृत्तिश्चेतनार्थानेति समर्थ्यते सांख्य आहेत्यर्थः । न चेतनस्य प्रवृत्त्याश्रयत्वमित्यत्र लौकायतिकभ्रमो ऽपि लिङ्गमित्याह यतश्चेति । रचनायाः प्रवृत्तेर्वा हेतोश्चिदात्मकारणकत्वसिद्धिर्जगतो नेत्यर्थः । यदुक्तं न चेतनः प्रवृत्त्याश्रयतयेष्यतइति तत्र किं स्वरूपस्यासिद्धिरभिमतता उत प्रवृत्तिसंबन्धस्य । नाद्य इत्याह न तावदिति । न द्वितीय इत्याह तत्रेति । आकाशस्य प्रवृत्त्यन्वयमात्रं चेतन्यस्य तु व्यतिरेको ऽप्यस्तीति वैषम्यमित्यर्थः । लौकायतिको ऽपि चेतनतन्त्रामचेतनप्रवृत्तिं मन्यते सांख्यस्तु ततो ऽप्यविवेकीत्याह भूतेति । भूतानां चेतनेति येषां मतं ते तथोक्ताः । एवं तावद्रथाद्विबद् मूलकारणस्याप्यचेतनस्य चेतनाधीनप्रवृत्तिकत्वं साधितं तत्र दृष्टान्ताऽसिद्धिमाशङ्कते स्यादेतदिति । रथादिप्रवर्तको देह एव स तु चेतन इत्यविवेकिनां प्रसि-

३८४ । १

द्विरनूदिता साक्षादश्वेतनः सौ ऽसङ्गत्वादप्रवर्तक इत्यर्थः । तवेति । तवापीत्यर्थः । रूपादीनां संनिधिमात्रेणैन्द्रियवर्तकत्वे चेतनाधिष्ठित्याद-
चेतनात्कार्यरचनेति नियमभङ्गमाशङ्क्य परसिद्धमुदाहृतमिति परिहरति
सांख्यानां हीति । अर्थाकारेणेति । अर्थविषयज्ञानाकारेणेत्यर्थः । उक्तं
हि शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिरिति ।

यदि पयोम्बुनोः सपक्षत्वमपि कथं तर्हि साध्यपक्षनिक्षिप्तत्वादिति
भाष्यमत आह साध्यपक्षेत्युपलक्षणमिति । प्रधानस्य संहकार्यभावासिद्धेः ३८५ । ८
सूचभाष्याऽयोगमाशङ्क्याह यद्यपीति । सर्गस्य निर्माणे कर्मवासना न प्रभवतीति
चेत्किं तर्हि तासामुपयोगस्तत्राह प्रधानमेवेति । निमित्तं धर्मादिप्रकृतीनां
मूलप्रकृतेर्महदादिप्रकृतिविकृतीनां चाप्रयोजकं स्वकार्ये सर्गे किं तु वरणस्य प्रति-
बन्धकस्य भेदे भङ्गस्ततो निमित्तादुच्यते चेत्किंवद् यथा हि क्षेत्रकारी केदारा-
दप्यं पूर्णात्केदारान्तरं (सुमं निम्नं वा* पिप्रावयिषुरपो† न पाणिना ऽपकर्षति
किं तु वरणं तासां भिन्नं भिन्ने तस्मिन्स्वयमेवापः केदारान्तरं) ‡ प्राव-
यन्ति तद्वदिति पातञ्जलसूचार्थः । तर्ह्यपनीते प्रतिबन्धे सृजतु प्रधानमत
आह ततश्चेति । सदातनादपनायकात्सदापनीतः प्रतिबन्ध इति सदेव
सर्गः स्यादित्यर्थः । ईश्वरस्य तु सर्वज्ञत्वात्प्राणिकर्मपरिपाकावसराभिज्ञस्य
लीलादिना कदाचित् स्रष्टृत्वं न सर्वदेत्याह ईश्वरस्य त्विति । यदृच्छ-
येति । यथा ऽस्मददेस्तृणच्छेदादौ नियतनिमित्ताऽनपेक्षा प्रवृत्तिरेवमित्यर्थः ।
बहूनादीति । पितृधातुरादिशब्दार्थः ।

कीदृशो ऽनाधेयातिशयस्य भोग इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे न केवल- ३८७ । ३
मिति । सिद्धान्ते ऽप्यतात्त्विकभोगाभ्युपगमाद् अवास्तवस्य न निषेध
इत्यर्थः । उभयार्थताभ्युपगमे ऽपि भोक्तव्यानां प्रधानमात्राणाम् आनन्त्या-
दनिर्मात्रप्रसङ्ग एवेति भाष्यं लदनुपपन्नमिवापवर्गार्थमपि प्रधानप्रवृत्तौ सत्यां
क्रमेण भोगमोक्षोपपत्तेः । योगैश्वर्याच्चानन्तविकाराणां युगपदुपभोगसंभ-
वादित्याशङ्क्याह न तावदपवर्ग इति । किं निःशेषविकारान् भोजयितुं

३८७ । १३ प्रधानं प्रवर्तते* उत कियतो ऽपि । नान्त्य[†] इत्याह भोगस्य चेति ।
 आद्यो निषेधभाष्यमुपपादयति निःशेषेति । यद्यपि सकृच्छब्दादुपलम्भाद्
 भोगः समाप्रस्तथापि न पुनरप्रवृत्तिः । तत्त्वज्ञानमन्तरेण मोक्षासि-
 द्धेरर्वाक्च मोक्षाद्वोगस्यावश्यकत्वादिति शङ्कते कृतभोगमपीति । सत्त्वं
 बुद्धिः । क्रियासमभिहारो ऽभ्यासः । अपवर्गः किं शब्दाद्यनुपल-
 व्यिर्बुद्धिचेचक्षमेदव्यातिर्वा यद्याद्यस्तत्राह हन्तेति । न द्वितीय इत्याह
 न चास्या इति । उक्त्यर्थमिति । भोगमोक्षार्थमित्यर्थः । शक्तिशक्तिमतो-
 रभेदात्पुरुषो दृक्शक्तिः । दृक्शक्त्यनुच्छेदवदिति इदानीं भाष्यपाठो दृश्यते ।
 निबन्धे तु सर्गशक्त्यनुच्छेदवदिति पाठं दृष्ट्वा व्याचष्टे सर्गेति । दृक्शक्तिः किं
 सर्वप्रधानकार्यविषया एकदेशविषया वा । आद्यो दोषमाह यथा हीति । यथैकेन
 पुंसा स्वविकारदर्शनेन कृतार्थापि सर्गशक्तिः पुरुषान्तरं प्रति दर्शयितुमनुच्छे-
 दादनुच्छेदेन प्रवर्तते एवं दृक्शक्तिरपि सकृद्व्यदर्शनेन चरितार्थापि तं
 पुरुषं प्रति सर्वप्रधानविकाराणामर्थवत्त्वाय सर्वान्द्रष्टुमनुच्छेदेन प्रवर्तते इत्य-
 र्थः । द्वितीयं प्रत्याह सकृद्व्यस्येति । एकपदे एकपदन्यासावच्छिन्नक्षणे ।

३८८ । १४ अर्थाभावसूचकं दूषणमनुजानाति मा भूदिति । शत्यर्थवत्त्वं दृक्श-
 क्तिसर्गशक्त्यर्थवत्त्वम् । शङ्केत्यत्र ग्रन्थच्छेदः । प्रधानावस्थानांशे ऽपि अवस्थावतां
 गुणानामनाशात्स्वरूपप्रणालभयादिति भाष्यायोगमाशङ्क्य विकल्पमुखेन व्याच-
 ष्टे यदि प्रधानावस्थेति । भाष्ये ऽनपेक्षस्वरूपाणामिति । इतरेतरमनपेक्ष-
 माणानां गुणप्रधानत्वहीनानामित्यर्थः । ननु प्राचीनवैषम्यपरिणामसंस्कार एव
 पुनरवैषम्यहेतुरस्तु किं बाह्यदोषाभिव्या तत्राह यत्साम्यावस्थयेति । प्रल-
 यसमये यत्साम्याकारेण[‡] सुचिरं परिणतं तत्संस्कारप्राचुर्यात्पुनरपि साम्याका-
 रेण परिणमते तद् द्वयोः संस्कारयोः समत्वे ऽपि प्राचीनवैषम्यसंस्कारस्या-
 भिनवसाम्यसंस्कारेण व्यवधानात्साम्यपरिणाम एव युक्त इत्यर्थः । विलक्षण-
 श्चासौ कर्ष्य जनयितुं प्रत्ययते आगच्छतीति तथोक्तः । एकादशेन्द्रियाणां कथं

३८९ । २० सप्रत्वमित्याशङ्क्य बुद्धीन्द्रियाणि त्वगिन्द्रिये ऽन्तर्भावयति त्वद्भात्रमेवेति ।
 अनेकरूपादिग्रहणसमर्थं यत् त्वद्भात्रं तदेव बुद्धीन्द्रियं तच्चैकमित्यर्थः ।

ननु तप्य एव मा भूद् यथा ऽस्तीत्यत्र तथा च कथमद्वैत-
व्याघातकस्तप्यतापकभावस्तत्राह न हि तत्पिरिति । कर्तृस्थो भावः ३६० । ४
फलं यस्य स तथोक्तः । परसमवेतेति । कर्मत्वव्यापकोक्तिरियम्*
तद्व्यावृत्त्या । तद्व्यावृत्त्यैव न लक्षणोक्तिः । तथा सति वृद्धात्पतिते पर्णे
पर्णसमवेतपतन*क्रियाफलविभागभाजो वृद्धस्यापादानस्यापि कर्मत्वप्रसङ्गात् ।
नन्वात्मानं जानाति पच्यते फलं स्वयमेवेत्यत्रैकस्यापि कर्मकर्तृभावात्
कथमस्य कर्मत्वव्यापकत्वम् । उच्यते । सोपाध्यात्मनि उपाधिभेदादेव
भेदान्निरुपाधौ यां वृत्तिं प्रति कर्मत्वं तस्या एवोपाधित्वस्य वर्णितत्वात् ।
पच्यते फलं स्वयमेवेत्यत्र कर्मत्वोपचारात् । पाणिनिर्हं कर्मवदित्याह
तस्माद् यत्कर्म तत्परसमवेतक्रियाफलभागीत्यर्थो न तु युदुक्तविधं तत्क-
र्मेति । ननु क्रियाफलशालित्वमात्रव्याप्तिं कर्मत्वं वृथा परविशेषणं तथा च
तत्परेव तप्यत्वमस्तु तत्राह अनन्यत्वइति । तप्यस्य तापकादनन्यत्वे
सति अकर्मत्वप्रसङ्गादित्यन्वयः । निदर्शनं चैत्रस्येवेति । स्वसमवेता गम-
नक्रिया तस्याः फलं नगरप्राप्तिस्तच्छालिनो ऽपि चैत्रस्य परत्वाभावादक-
र्मत्ववन्तप्यस्याप्यभेदाभ्युपगतावकर्मत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु यथा जलधिः
स्वभावभूतैरपि वीच्यादिभिर्मुच्यते तथा तप्यतापकाभ्यामात्मा तत्राह
जलधेरर्थेति । अर्थस्यापि स्वर्गादेस्तापकत्वं भाष्योक्तमुपपादयति अर्थो-
पीति । दुनोति परितापयति । दृक्शक्तिः पुरुषः दर्शयति स्वविकारान् पुंस
इति दर्शनशक्तिः प्रधानं तस्य च बुद्धिरूपेण परिणतस्य चिच्छायापत्तिः
संयोगः । अविविक्तयोः प्रधानपुरुषयोर्दर्शनम् अविवेकदर्शनम् । भाष्ये स्यादपी-
त्यपिना न साक्षात्पुंसो मोक्ष इत्यसूचि । तदाह अत्र चेति । बन्धमोक्ष-
स्वरूपालोचनेन तयोः साक्षाद्बुद्धिधर्मत्वमाह तथा हीति । अविभागो ३६१ । ८
बुद्धिसत्त्वस्य पुरुषादविवेकस्तेन बुद्धेर्जडाया अप्यापन्नं गुणस्वरूपावधारणम् ।
अनुकूलप्रतिकूलशब्दादिज्ञानस्य विविक्तपुरुषज्ञानस्य च बुद्धिपरिणामत्वाद्
बुद्धेरेव बन्धमोक्षावित्यर्थः । मोक्षनिरूपणाय च बन्धनिरूपणम् । अत
एवापवृज्यतइत्येवाह । इदानीं स्वामिनि पुरुषे बन्धाद्युपचारं सदृष्टान्तमाह
तथापीति । अविभागस्याविवेकस्यापत्तिः प्राप्तिस्तयेत्यर्थः । औपनिषद-

शनासामञ्जस्य निषेधंति नेति । किं वस्तुतस्तप्यतापकविभागानुपपत्तिरुच्यते
 व्यवहारतो वा आद्ये इष्टप्रसङ्ग इत्याह एकत्वादेवेति । उपात्तं भाष्यं
 व्याख्याति यत इति । द्वितीये नानुपपत्तिर्व्यवहारतो भेद*स्वीकारीदित्याह
 तस्मादिति । परोक्तदोषानुवाद एव भाष्ये भाति न दूषणमित्याशङ्क्या-
 ३६१ । २० व्याहारिणोऽष्टप्रसङ्गकथनपरतां स्फोटयति इत्यस्मादिति । यदि भ्रान्तत्वं
 तप्यतापकभावस्य तर्ह्येष एव दोष इत्याशङ्क्य साम्यप्रतिपादनार्थं तत्र
 त्वयापीति भाष्यं तद् व्याचष्टे सांख्योपि हीति । ब्रुवाणोऽपीत्यन्वयः ।
 सत्त्वं बुद्धिगतः सत्त्वगुणः । दर्शितो विषयो यस्य पुंसः स तथा तस्य
 भावस्तत्त्वं तत इति† । अविभागापत्तिस्तर्हि क्षीरवत्सुत्येति तन्निमिता तृप्तिः
 पुंसः सत्या स्यादत आह तदविभागापत्तिश्चेति । अविवेको ह्यवि-
 भाग इति । नित्यत्वाभ्युपगमाच्च तापकस्येति भाष्यमुपात्तम् । अनिमोक्ष-
 प्रसङ्ग इति तस्यातीतानन्तरपदानुषङ्गेण व्याख्या । न दृश्यते ऽनेन पुरुषत्व-
 मिति अदर्शनं तमः । तस्य तन्निहेतुत्वमुपपादयति न तावदित्यादिना ।
 तमसः तप्तस्य निवृत्ययोगात् परस्य तन्निमित्ततत्प्रेरनाश उक्तः । सिद्धान्ते
 त्वविद्याया अवस्तुतस्तन्निहेतोर्विद्याया निवृत्तेर्मौक्षोपपत्तिमाह यथा हीति ।
 सांख्यस्य त्विति तुशब्दो नशब्दसमानार्थः‡ ॥

३६५ । १५

महद्दीर्घब्रह्मा ब्रह्मपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥

यदाप्यस्य स्वपक्षदोषपरिहारस्य स्मृतिपादे एव सङ्गतिस्तथापि यदि प्र-
 धानगुणानन्वयाज्जगत् तत्प्रकृतिकं तर्हि ब्रह्मविशेषगुणानन्वयान्न तदुपादान-
 कम् इत्यवान्तरसङ्गतिर्लाभादिह लिखितः । तत्त्वज्ञानप्रधानस्यास्य शा-
 स्त्रस्य परमतनिरासपरत्वाभावाच्चिराकृतो निराकर्तव्य इति च भाष्यनिर्देशा-
 योगमाशङ्क्याह यथैवेति । श्रौतब्रह्मधीसिद्धौ तन्निरास इत्यर्थः । एतेने-

* व्यावहारिकभेदेति २-३ पु. पा. ।

† इत्यर्थ इति २ पु. पा. । *

‡ अत्र प्रथमम् अनुमानाधिकरणं रचनानुपपत्त्यधिकरणं वा पूर्णम् । तत्र सूत्राणि १०-
 रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् १ प्रवृत्तेश्च २ पयोऽम्बुवच्चेत्तत्राऽपि ३ व्यतिरेकान-
 वस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ४ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ५ अभ्युपगमे ऽप्यर्थाभा-
 वात् ६ पुरुषाश्मवदिति चेतथापि ७ अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ८ अन्यथानुमितौ च
 ज्ञशक्तिवियोगात् ९ विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् १० ॥

त्यत्र कारणं कार्यद् न्यूनपरिमाणमिति नियमो भग्नः इह कारणविशेषगुणस्य कार्यं गुणारम्भनियमो भज्यतइति सत्यपि भेदे रीतिसाम्यकृतं जामित्वपरिहारः* । प्रपञ्च आरभ्यतइति । कारणगुणस्य प्रक्रम उपक्रमो निय- ३६३ । २०
तपूर्वसत्त्वं तेन तमसमवायिकारणं कृत्वेत्यर्थः । तर्कस्य विपर्ययमनुमानमाह
तस्मादिति । विमतमचेतनोपादानकं कार्यद्रव्यत्वात्समतवदित्यर्थः । ज्ञा-
नादौ व्यभिचारवारणाय द्वयपदम् । मायाशबलब्रह्मोपादानत्वेन सिद्धसा-
धनत्वं व्यावर्तयितुमेवकारः । प्रधानसिद्धार्थान्तरत्वमाशङ्क्याह तच्चेति ।
इत्युक्तमिति । एतेन शिष्टापरिग्रहा† इत्यत्र पूर्वपक्षे इत्यर्थः । महाप्रलये
प्रयत्नाभिघाताद्यभावात् कथमणुषु कर्म तच्चाह अदृष्टवदिति । ननु किं
ह्यणुकारम्भव्यवधिनाऽत आह बहवस्त्विति । असंयुक्तानामारम्भाऽनभ्यु-
पगमात् सिद्धसाधनमाशङ्क्याह संयुक्ता इति । सहसेति । ह्यणुकमनार-
भ्येत्यर्थः । अनेन बाधो ऽपेक्षितः । तन्त्वादिषु व्यभिचारवारणार्थमणुत्व-
इति । ह्यणुकेषु अनैकान्तिकत्ववारणार्थं परमेति । परमाणवोः स्वापेक्षया
स्थूलह्यणुकारम्भकयोरव्यभिचाराय बहुत्वादिति । साध्यवैकल्यमाशङ्क्याह
यदि हीति । परमाणवः किम् अनारभ्य ह्यणुकादीनि कुम्भमारभन्तइति
उत्तरभ्य । नाद्य इत्याह न घटे इति । सत्येव घटे बुद्ध्या विभज्यमाने
कपालादिखण्डवयविनो नोपलभ्येरन् तथा च चसरेणुवदनुपलब्धे रेखापरेखे
घटे संस्थानविशेषानुपपत्तेः व्यञ्जकाभावाद् घटत्वानुपलब्धिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
• न द्वितीय इत्याह घटस्यैव त्विति ।

यदि हि परमाणव एव खण्डावयविनम् आरभ्य महावयविन आर-
भेरन् तथा सति सर्वएव ते परमाणुषु सम्भवेयुः तच्च न मूर्तानामवयवा-
वयविभावविरहिणामेकदेशत्वाभावनियमात् । अवयवावयविनौ हि तन्तुप-
टावेकच संयोगिभूभागे भवतो न तु परमाणुषु समवयवतामवयविनामस्ति*
परस्परमवयवावयविभाव इति न समानदेशता । तस्माद्यदि परमाणुभिः
स्थूलमारभ्येत घट एव वा ऽऽरभ्यः स्यान्न कपालादीनीत्यर्थः । यदि च घट
एव परमाणुभिरारब्धस्तदा न केवलं विद्यमाने घटे संस्थानानुपलम्भप्रसङ्गः
किं तु नाशादूर्ध्वमपि कपालाद्यनुपलम्भप्रसङ्ग इत्याह तथा सतीति । ३६४ । १४

न च वाच्यं कुम्भभङ्गसमनन्तरमवस्थितसंयोगसचिवाः परमाणवः कपाल-
 कणादीनारभन्ते सति तु कुम्भे तेन प्रतिबन्धात्सन्तो ऽपि संयोगा नारभन्त-
 इति । यतः कपालादीनामेव सहस्रारम्भे संस्थानानुपलम्भः स्याद् दृष्टानु-
 कादीन्यारभ्य तदारम्भे मूर्तानां समानदेशत्वायोगो दृष्टानुकादिप्रक्रमेण तदा-
 रम्भे कुम्भारम्भो ऽपि तथा भवत्विति वृथा शुष्कवर्णन**मिति । ननु दृष्टानु-
 कैरपि यदि बहुभिः कार्यमारभ्यते तर्हि घटादयो ऽप्यारभ्यन्तां तथा चान्त-
 रालिककार्यानुपलम्भप्रसङ्गः । अथ तैस्त्रसरेणुरेवारभ्यते तर्हि परमाणुभिरपि
 स एवारभ्यतां मुधा दृष्टानुकं विशेषो वा वाच्यः । उच्यते । किं सर्वत्र पर-
 माणूनामारम्भकत्वमुत क्व चिद् दृष्टानुकादिप्रक्रमोपि । नाद्यः । यतो ऽस्ति
 तावत्त्रोष्ट्रमूलावयवपरमाणुसंख्यापेक्षया लोष्ट्रत्रयवमूलपरमाणूनां संख्यापकर्षः ।
 अन्यथा लोष्ट्रतदवयवयोगुरुत्वादिसाम्यप्रसङ्गात् । एवं तदपेक्षया तदवयवतद-
 वयवानां मूलावयवपरमाणुसंख्यापकर्षो द्रष्टव्यः । न चायं निरवधिरेकत्वात्परं
 न्यूनसंख्याऽसंभवात् । न च चित्त्वमारम्भकसंख्यावधिः । ततः परमर्प्यक-
 त्वद्वित्वभावात् । न चैकत्वमेकस्य संयोगानुपपत्तावसमवायिकारणविधुरस्या-
 नारम्भकत्वात् । तस्मात्सजातीयसंयुक्तपरमाणुगतद्वित्वमारम्भकसंख्यापक-
 र्षावधिरिति सिद्धं दृष्टानुकम् । तथा च न सर्वत्र परमाणुभिस्त्यगुकारम्भः ।
 नापि द्वितीयः । सिद्धं हि परमाणोस्त्यगुकारणं दृष्टानुकं प्रति कारणत्वम् ।
 तथा च न तस्य क्वापि च्यगुकारणत्वसंभवः । कारणजातीयस्य कार्यजातीयं
 प्रति अनारम्भकत्वात् । न ह्यगुजातीयः तन्तुः कार्यं पटजातीयमारभतइति ।
 बहुत्वं प्रति बहूनां परमाणूनां समवायिकारणत्वाद् द्रव्यं प्रतीत्युक्तम् । प्रलये
 ऽस्मदादीनामपेक्षाबुद्ध्यभावमाशङ्क्येश्वरबुद्धिमित्युक्तम् ।

३९४ । २०

तदपि हीति । परिमाणस्य सजातीयपरिमाणारम्भकत्वनियमादि-
 त्यर्थः । कारणबहुत्वेति । समपरिमाणदृढसंयोगवतन्त्वारव्यपटयोर्मध्ये
 यदन्यतरस्मिन् महत्त्वमुद्रितं तस्य कारणबहुत्वादुत्पत्तिः । समसंख्यदृढसं-
 योगवतन्त्वारव्ययोस्तु कारणमहत्त्वात् समपरिमाणसमसंख्यतन्त्वारव्ययोः
 पुनः कारणप्राचुर्यादित्यर्थः । यथा तूलपिण्डानां प्रचयस्तथा दृष्टानुकयेर्नास्ती-

त्यत्र हेतुमाह तदवयवानामिति । प्रचयो ह्यारम्भकावयवगतः शिथिलसंयोगः समतुलिततूलपिण्डद्वयाभ्याम् आरब्धयोर्बृहत्तूल*पिण्डयोरन्यतरमहत्त्वातिशयकारणम् । न च द्युणुकयोरवयवानां परमाणूनां भागेन लग्नत्वं भागेनालग्नत्वमित्येवंरूपः शिथिलसंयोगो निरवयवत्वादित्यर्थः । यदि द्युणुकगता संख्यैव त्र्यणुकगतमहत्त्वकारणं तर्हि त्र्यणुकादिगता संख्यैव तत्कार्यमहत्त्वहेतुरस्तु इत्याशङ्क्य तत्र महत्त्वादिसंभवादनियम इत्याहं त्र्यणुकादिभिरिति । समानजातीयगुणान्तरमारभन्त इति दूषणं ३६५ । १० व्यभिचाराद्धेतोरदूषणीक्रियते सूचकारेणेत्याह भाष्यकार इममभ्युपगमं तदीयैव प्रक्रिययेत्यादिभाष्येणेति शेषः ।

सूचमुदाहृत्य व्याचष्टे मूथेत्यादिना । यथाश्रुतसूचे परिमण्डलादपि महदारम्भो भाति स चायुक्त इति मत्वा वक्ति अनुक्तेति । अनुक्तमेव दर्शयति यथा द्युणुकमिति । सूचे वतोरधस्ताद् अण्वित्यध्याहर्तव्यम् । तथा च यथाक्रमं ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां महद्वीर्घाणुवदिति सूचनाय वाशब्द इत्यर्थः । परिमाणविशेषस्तु पारिमाण्डल्यं न द्युणुके पारिमाण्डल्यमपरमारभत इति भाष्ये परमाणुपारिमाण्डल्याद् द्युणुके पारिमाण्डल्यारम्भनिषेधात् । अर्थाद् द्युणुकगताणुत्वस्य पारिमाण्डल्यादारम्भ इति भ्रमः स्यात्तं निरस्यति पारिमाण्डल्यग्रहणमिति । ननु सूचे ह्रस्वपरिमाणस्य महद्वीर्घारम्भकत्वं परिमण्डलपरिमाणस्य ह्रस्वपरिमाणारम्भकत्वं च भाति तदयुक्तम् अनन्तरनिषेधादत आह गुणिपरमिति । परिमाणवद्द्रव्याभ्यां द्रव्यान्तरारम्भ† उच्यते न तु गुणारम्भ इत्यर्थः । द्युणुक इति सप्रम्येकवचनं कृत्वा वाक्यार्थमाह द्युणुकाधिकरण इति । ननु द्युणुकगतद्वित्वयोः कथं चतुरणुकारम्भकत्वं संख्याया द्रव्यारम्भकत्वायोगादत आह संख्येयानामिति । ३६६ । १४ जायतेपदानुषङ्गमाह योजनेति । पारिमाण्डल्यदारम्भे अपोदिते विरोधिपरिमाणान्तराक्रान्तिरसिद्धेत्याशङ्क्याह स्वकारणेति । स्वकारणं संख्या । व्याप्रेर्व्यभिचारे उक्ते यत्र व्यभिचारस्तत्रास्त्यनारम्भे कारणमित्येताद्वदुच्यते उत तत्कारणराहित्येन व्याप्तिर्विशिष्यते । नाद्य इत्याह कारणगता इति ।

द्वितीये ऽपि किमणुमहत्परिमाणाभ्यां ह्यणुकच्यणुकयोः स्वरूपेण व्याप्तिः
 पारिमाण्डल्याणुत्वयोरनारम्भे हेतुस्त तत्कारणेन । नाद्य इत्याह
 अपि चेति । न चरम इत्याह न चेति । परमाण्वादौ पारिमाण्डल्या-
 दिगुणवति सति तदारब्धह्यणुकादावणुमहत्त्वाद्यनुपपत्तिरुक्ता संप्रति पारि-
 माण्डल्यादेरेव त्वराविशेषादणुत्वाद्यारम्भकत्वं परमाणुह्यणुकगतद्वित्वबहु-
 त्वयोर्वा सन्निधानविशेषादणुमहत्त्वाद्यारम्भकत्वमिति आशङ्कानिरासार्थं भाष्यं
 ६७ । १० व्याचष्टे न च परिमाणान्तरारम्भइति । न च परिमाणान्तरे व्यापृतता
 पारिमाण्डल्यादीनां व्यापृतत्वे पारिमाण्डल्याद्यारम्भे ऽपि व्यापृततायास्तु-
 ल्यत्वादित्यर्थः । कारणबहुत्वादीनां सन्निधानं पारिमाण्डल्यादीनाम् अर्धनि-
 धानमित्येतच्च नास्ति कारणैकार्थसमवायस्य तूल्यत्वादित्यर्थः । कारणावस्था
 द्रव्य(मिति घृतद्रव्यत्वे वक्ष्यमाणमभिप्रेत्य भाष्ये द्रव्यस्य संयोग उदा-
 हृतः)* । ननु

आरभेत गुणं कार्यं सजातिं समवायिगः ।

विशेषगुण इत्यस्या व्याप्तेः का नु प्रतिक्रिया ॥

उच्यते । न तावदस्ति विशेषगुण इति ।

यत्तूदयेन तच्च लक्षणमभाणि स्वाश्रयव्यवच्छेदोचिताऽवान्तरसामा-
 न्यविशेषवन्तो विशेषगुणा इति । नवसु मध्ये यस्मिन्द्रव्ये वर्तन्ते तस्येत-
 राष्ट्रद्रव्येभ्यो व्यावर्तका इत्युक्तं भवति । एवं च नवान्यतममाचवृत्तिगुणत्वं
 लक्षणम् । तच्च किं नवान्यतममाचवृत्तित्वं नवसु मध्ये एकैकमाचवृत्तित्वं वा
 (नवव्यतिरिक्तव्यतिरिक्तमाचवृत्तित्वं वा)‡ पृथिव्यादिनवलक्षणव्यतिरि-
 क्तव्यतिरिक्तानेकसमानाधिकरणत्वानापादकसामान्यवत्त्वं वा । नायिमः ।
 अव्याप्तेः । न द्वितीये ऽतिव्याप्तेः । न तृतीयः । स ह्येवम् । पृथिव्या-
 दीनां§ यानि नव लक्षणानि तेभ्यो यानि व्यतिरिक्तानि तेभ्यश्च व्यति-
 रिक्तानि तान्येव नव लक्षणानि तैरनेकैः समानाधिकरणत्वानापादकानि

* () एतन्मध्यगण्यस्थाने इत्यादिना वक्ष्यमाणां घृतस्याद्रवावस्थामभिप्रेत्य भाष्ये संयो-
 गाच्चेत्युक्तम् । इति पाठः २-३ पु. । ५ पु. तु एतदन्ते-अर्थं मूलपाठः । कारणावस्थेत्यादि-सं-
 योगाच्चेत्युक्तमित्यन्तः पाठो दृश्यते ।

† तत्रेति नास्ति २ पु. ।

‡ () एतदन्तर्गता ग्रन्थो नास्ति १-३ पु. ।

§ पृथिव्यादीनीति ३ पु. पा. ।

यानि सामान्यानि गन्धत्वादीनि तद्वत्त्वं विशेषगुणत्वम् । तथा च विशेष-
गुणस्यैकैकपृथिव्यादिनिष्ठत्वसिद्धिरिति । तन्न । किमिदं नवलक्षणव्यतिरिक्त-
व्यतिरिक्तत्वम् । नवत्वविशिष्टव्यतिरिक्तत्वं वा तदुपलक्षितव्यतिरिक्तव्यति-
रिक्तत्वं वा । नाद्यः । नवत्वविशिष्टव्यतिरिक्तसमुदितातिरिक्तैकैकपृथिव्यादि-
लक्षणेभ्यो व्यतिरिक्तानि यानि गुणादिलक्षणानि तैरनेकैः समानाधिकरण-
त्वानापादकपरिमाणत्वसामान्यवतः परिमाणस्यापि विशेषगुणत्वापत्त्या ऽति-
व्याप्तेः । न .द्वितीयः । उपलक्षितैकैकातिरिक्तनवत्वविशिष्टपृथिव्यादिलक्षण-
व्यतिरिक्ताऽनेकगुणादिलक्षणसमानाधिकरणत्वाऽनापादकपरिमाणत्वसामान्य-
वति परिमाणे ऽपि गतत्वेनोक्तदोषतादवस्थ्यात् । गुणत्वावान्तरजातिद्वारैकै-
केन्द्रियग्राह्यसजातीया ये रूपरूपद्वयो यानि च धर्मऽधर्मभावनासांसिद्धिकद्रव-
त्वानि तेभ्यो व्यतिरिक्तव्यतिरिक्तत्वं विशेषगुणत्वमिति चेन्न । मिलितव्यति-
रिक्तैकैकव्यतिरिक्ते एकैकव्यतिरिक्तमिलितव्यतिरिक्ते च संख्यादावतिव्याप्तेः ।

स्व*समवेतविशेषणविशिष्टत्वे सति स्वाश्रयैकजातीयव्यवच्छेदकत्वं
विशेषगुणत्वम् व्योमशिवोक्तमशिवम् । स्वगतसंख्यात्वादिविशेषितैर्द्रव्यजाती-
यपृथिव्यादिव्यवच्छेदकैः संख्यादिभिरतिव्याप्तेः । गगनत्वजातिविरहेणैक-
जातीयकस्वाश्रयाऽव्यवच्छेदकशब्दाऽव्याप्तेश्च । स्वाश्रयैकजातिपदेन नवान्य-
तमविवक्षायां उक्तदोषादिति । एवमन्यदपि संभवलक्षणं खण्डनीयमिति ।

किं च कारणैकार्थसमवायाविशेषाद् महत्त्वमिव महत्वान्तरमणुत्व-
मपि कारणगतं कार्यं ऽणुत्वं किमिति नारभते । कार्यस्याप्यणुत्वं भोगातिश-
याऽसिद्धेः । नारभतइति चेतर्हीहापि सर्वत्र जगति चेतनारम्भे शेषशेषिभा-
वाभावाद्भोगो न स्यादतो मायाशबलब्रह्मण उपादानत्वान्मायागतं जाड्यं
जगति जाड्यमारभते न ब्रह्मचेतना चेतनाम् । जीवेषु तु ब्रह्मावच्छेदेष्वचेतना
वत्स्यतीति तुल्यम् । तदुक्तमाचार्यवार्तिककृता ।

तमःप्रधानः क्षेत्राणां चित्प्रधानश्चिदात्मनाम् ।

परः कारणतामेति भावनाज्ञानकर्मभिः ॥ इति† ॥

* स्वशब्दे नास्ति १-पु. ।

† विशेषणुगेति ३ पु. पा. ।

‡ अत्र द्वितीयं महद्वीर्घाधिकरणं संपूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-महद्वीर्घवद्वा ह्रस्वपरि-

५६७ । १५

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

अस्य प्रासङ्गिकेनानन्तराधिकरणेन न संगतिरिति व्यवहिते-
नाच्यते प्रधानं चेतनानधिष्ठितत्वान्न कारणं चेतर्ह्यणवस्तदधिष्ठिता भवन्तु
कारणमिति सुखबोधाय सूत्रमादौ बोधा योजयति परमाणूनामित्या-
दिना । अनवबोधः रूप आत्मा अदृष्टाश्रय इति वदतामणवः किं न स्युरि-
त्यणुसमवायीत्युक्तम् । ननु कर्मणश्चेतनानधिष्ठितत्वमसिद्धम् ईश्वराधिष्-
तत्वादत आह निमित्तेति । उपरिष्ठादिति । पत्यु†रित्यचेत्यर्थः । भाष्ये
स्यानुगतैरिति न जातेरिव† व्यक्तीनामनुगतत्वमुच्यतइत्याह स्वसंब-
द्धैरिति । संबन्धो ऽपि न संयोग इत्याह संबन्धश्चेति । आध्यासे-
तीग्रत्ययो नित्ययोगे । अतश्चायुतसिद्धिसिद्धेर्न कुण्डबदरसंयोगे ऽति-
व्याप्तिः । समवाये प्रमाणमाह इहेति । इहप्रत्ययकार्यगम्य इत्यर्थः ।
संस्कारो वेगादिः । अभिघातः क्रियाविष्टद्रव्यस्य द्रव्यान्तरेण संयोगविशेषः
यथोद्यमितजिपातितमुसलस्योलूखलेन । नोदनं तु संयुक्तस्य स एव
संयोगः प्रयत्नविशेषापेक्षः यथा संनदुकरशरसंयोगः क्षेपानुकूलप्रयत्नापेक्षः ।
निमित्तापेक्षत्वेन समानयोगक्षेमौ नोदनसंस्कारावित्यर्थः । तथापीश्वरस्य

३६८ । १४ चेतन्यमस्तीत्याशङ्क्याह क्षैत्रज्ञस्येति । शङ्कतइति । परमाणूनां कल्पिता
इति वक्ष्यमाणप्रतीकग्रहणेनानुषङ्गः । ननु परैः कल्पिताः प्रदिशा नेष्यन्ते
किं तु परमाणौ संयोगस्य वृत्त्यवृत्ती इत्याशङ्क्य वृत्त्यवृत्तिपक्षे व्याघातान्निरस्ते
गत्यभावाद्वैशेषिको यदि परमाणौ संयोगस्याव्याप्यवृत्तये कल्पितं प्रदेशं
मन्येत स भाष्ये आशङ्क्य निरस्यतइति वक्तुं वृत्त्यवृत्तिपक्षं तावदाह यद्य-
पीति । व्याघातमाह सिद्धान्ती कैषेति । परिहरति वैशेषिकः एषेति ।
घटादिषु हि संयोगस्य वृत्त्यवृत्ती दृश्येते यदि तत्राप्यवयवविभागेन तर्हि
यावत्परमाणु तथात्वे परमाणोश्च निरंशत्वे संयोग एव न स्यादिति वृत्त्य-
वृत्ती एव तस्याव्याप्यवृत्तितेत्यर्थः । सूक्ष्मार्तां सुपरिहारमापाद्येत्यर्थः ।
३६९ । ५ शङ्कायाः सूक्ष्मत्वसिद्धयर्थं वृत्त्यवृत्तिपक्षं दूषयति न ह्यस्तीति । यदि
भावाभावयोरेकत्राऽविरोधस्तर्हि न क्व चिदपि भेदो ऽवकाशमासादयेत्स हि

विरुद्धधर्माध्यासरूपः विरोधाय च त्वया जलाज्जलिर्दत्त इत्यर्थः । प्रदेशकल्पनया ऽपि कल्प्य इति परेणाप्यङ्गीकार्यमित्यर्थः । नन्वभिधातादय इति । प्राक् प्रलयादभिधातादीनां हेतुत्वसंभवादित्यर्थः । सर्वस्मिन्नषावपर्यायेणाभिधाताद्वयो न संभवन्तीत्यत्र हेतुमाह नियमेति । सत्यपि पृथिव्यादौ शरीरादिलयादेव दुःखच्छेदसिद्धेरप्रयोजकस्तस्मिन् पृथिव्यादिलय इत्याह तथापीति । भवन्मते तावन्न समवायः संबन्धिभ्यां कल्पिततादात्म्यवान् । तथा च स्वतन्त्रो ऽसंबद्धः सन् संबन्धिनौ न घटयितुमर्हतीत्यर्थः ।

समवायस्तत्पटाभ्यां संबद्धः तन्नियामकत्वात्कारणवदित्यत्रासंबन्धत्वमुपाधिमाशङ्कते अर्थासाविति । अनवस्थया पक्षे साध्याभावः ४०० । निश्चयात्पक्षे तस्याप्युपाधिता (संबन्धिनौ न घटयितुमर्हतीत्यर्थः)* । प्ररस्परं स्वस्य च ताभ्यां संबन्धनमविशिष्टत्वापादनं परमार्थः स्वभावो यस्य स तथा तत्त्वादित्यर्थः । स्वस्य संबन्धिभ्यां संबन्धनात्सत्त्वं नित्यपरतन्त्रत्वादित्याह नासाविति । संबन्धिनोः संबन्धानात्मत्वे हेतुमाह न च तस्मिन्निति । स्वसत्तायां संबन्धिनोरसंबन्धाभावान्न समवायस्य तत्संबन्धने स्वातिरिक्तसंबन्धापेक्षेत्यर्थः । समवायः समवायिनोरिति यत्तत्स्वभावादिति योजना । किमसंबन्धत्वमुपाधिः असमवयवत्वं वा नाद्यः संयोगे साध्याव्याप्तिरित्याह संयोगो ऽपीति । समवायेन तुल्यन्यायत्वात्संयोगो ऽप्यसंबन्धः प्रसज्येत न चैवं त्वयेष्यति ऽतः साध्याव्याप्तिरित्यर्थः । पक्षद्वये ऽपि पक्षेतरत्वं च यः संबन्धः समवायो वा संबन्धाऽनपेक्ष इत्युपाधिव्यतिरेके दृष्टान्ताभावात् । न चानवस्थया पक्षे साध्याभावनिश्चयाददोषः । तथा सति समवायस्य लोपात् । न चैवं समवायस्य संबन्धापेक्षाबुमानमाश्रयासिद्धम् । परसिद्धमाश्रित्य परेषामनिर्घापादनादिति । अगुणत्वे सत्यसंबन्धत्वं संबन्धापेक्षायामुपाधिस्तथा च न साध्याव्याप्तिरित्याशङ्कते यद्युच्येतेति । संयोगस्य गुणत्वमसिद्धमिति ॥ १२ साध्याव्याप्तिस्तदवस्थेत्याह यद्यसमवायइति । संबन्धान्तरसापेक्षे ऽपि

संयोगे नास्त्यगुणत्वे सत्यसंबन्धत्वमस्मन्मते ऽस्यागुणत्वात्संबन्धत्वाच्च
 अतः साध्याव्याप्तिरित्यर्थः । न नूभयसिद्धस्थले साध्याव्याप्तिर्न्यायमते च
 संयोगस्यागुणत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याह परमार्थतस्त्विति । अयं परिहार इति
 ३०० । १७ शेषः । द्रव्याश्रयित्युक्तमिति । न च द्रव्यासमवेतो गुणो भवतीति
 ग्रन्थइत्यर्थः । अयं भावः अगुणत्वे सत्यसंबन्धत्वमित्युपाधेर्व्यतिरेक
 एवं वाच्यः । समवायः संबन्धाऽनपेक्षः अगुणत्वे सति संबन्धत्वादिति ।
 अथ तावद् दृष्टान्ताभावादनध्यवसितत्वम् । न च व्यतिरेकित्वम् । अभावे
 साध्यवत्यपि हेतोरवृत्तेः । विशेषणवैयर्थ्यं च । संयोगस्य प्रागुक्तरीत्या स्वाभा-
 विकद्रव्याश्रितत्वप्रयुक्तेरगुणत्वोपपत्तौ अव्यवच्छेद्यत्वादिति । समवायः सम-
 वेतः संबन्धत्वात्संयोगवदित्यप्यनुमानं द्रष्टव्यम् । संयोगे संबन्धत्वे सति
 संबन्धापेक्षत्वे कार्यत्वमुपाधिः । जात्यादौ साध्याव्याप्तिवारणाय संबन्धत्वे
 सतीति साध्यविशेषणम् । तथा च कार्यत्वं समवायाद्वावर्तमानं स्वव्याप्तां
 संबन्धत्वे सति संबन्धापेक्षां वारयेत्संबन्धत्वं च समवाये उभयवादिसि-
 द्धम् । अतो ऽर्थ्यात्संबन्धापेक्षाव्यावृत्तिसिद्धिरित्याशङ्क्याह न च कार्यत्वा-
 दिति । आत्माकाशसंयोगे साध्याव्याप्तिमाह अजसंयोगस्येति । अजसं-
 योगश्च साध्यिष्यते । संबन्धत्वेन हेतुना संयोगवत्समवायस्यापि कार्यत्वं
 साध्यगन्साधनव्याप्तिमाह अपि चेति । हे तु समवायस्य कार्यत्वं स्वीकृ-
 त्यैव समवायिकारणानपेक्षत्वेन समवायान्तरापेक्षां न मन्यन्ते प्राभाकरास्ता-
 न्प्रति प्रतिबन्ध्य समवायान्तरापेक्षामुपपादयति तथा चेति । संयोगप्रति-
 बन्दीमुपसंहरति तस्मादिति । ननु संयोगस्यापि संयोगिभ्यामसंबन्ध
 एव भवतु तथा च कुतः प्रतिबन्दीति कश्चिच्छङ्कते यद्युच्येतेति । दूषय-
 ति तत्किमिति । संयोगिनोरिति सप्रमी ।

यदि परमाणून्यक्षीकृत्य रूपादिमन्त्वेन सावयवत्वमनित्यत्वं च साध्यते
 ३०१ । १७ तर्ह्याश्रयासिद्धिरित्याशङ्क्याह यत्किलेति । मूलकारणमुभयसंमतं पक्षस्तद्वद्वि
 रूपादिमत्तर्हि सावयवत्वाद्यापादयामिति नाश्रयासिद्धिरित्यर्थः । नन्वेवमपि
 पक्षधर्मत्वासिद्धिः स्यात् सिद्धान्ते मूलकारणस्य रूपादिमन्त्वानभ्युपगमादत
 आह केति । यदि पर्वते ऽग्निमन्त्वम् अभ्युपगम्यते तर्ह्यधूमवत्त्वं स्यादित्या-
 दावप्रमितस्यैवाभ्युपगममात्रेणापादकत्वदर्शनादिति भावः । प्रसङ्गेऽप्यापाद्यापा-

दकयोर्व्याप्तिः प्रमिता वक्तव्या । यदनग्निमतदधूमवदिति व्याप्तेः प्रमितत्वात्-
दिदमुक्तं नियतेति । ननु व्याप्यारोपाद्व्यापकारोपस्तर्कः* कथमनेन वस्तुसि- ४०१ । २०
द्धिरत आह तदनेनेति । तदिति । तचेत्यर्थः । विमतं सोपादानं भावकार्य-
त्वात्संमतवदिति सामान्यतः प्रवृत्तानुमानमेतत्तत्कौपबृंहितं नित्यव्यापकब्र-
ह्मविषयं क्रियतइत्यर्थः । जगदुपादानं न स्पर्शवद् न चाणु नित्यत्वाद्
अत्यन्ताभाववदिति अनुमानपर्यवसानम् । सत्यपि स्पर्शादिमत्त्वे मूलकार-
णस्य नित्यत्वमनुमानात्सिध्यतीत्यर्थात्सत्प्रतिपक्षतामाशङ्क्य दूषयतीत्याह
परमाणुनित्यत्वेति । कारणाभावादेव नित्यत्वसिद्धेः कारणग्रहणोक्तिर्व्यर्थे-
त्याह अपि चेति । परमाणुर्नित्यः अवयवविनाशवयवविभागरहितत्वादा-
त्मवदित्येतत्सुखादिभिर्न सव्यभिचारं द्रव्यत्वे सतीति विशेषणादित्याह न च
सुखादिभिरिति । ननु स्थिते घृते काठिन्यनाशो भाष्ये उदाहृतः उत
घृतस्यापि । नाद्यो द्रव्यलयस्योदाहरणम् । अन्त्ये तु अवयवविभागपूर्वक-
त्वात्तत्रापि घृतनाशस्य साध्यसमत्वमिति । तत्र साध्यसमत्वमुपरि परिहरि-
ष्यति । काठिन्यं तावद् घृतस्यावस्थानं च दार्ष्टान्तिकेनासंगतः पटादीना-
मपि तन्त्वाद्यवस्थाविशेषत्वेन तत्त्वान्तरत्वाभावाद् इत्याह द्रव्यस्वरूपा-
परिज्ञानादिति । अधस्तादारम्भणाधिकरणे† । ननु विशेषावस्थापि संयोग-
पूर्वेति नेत्याह तच्चेति । एकं ह्यनुगतद्रव्यं कारणभूतं सात्रान्यं न तस्य
संयोग इत्यर्थः । कारणस्य सामान्यात्मत्वमुपपादयति मृदेति । कारण-
स्यैव कार्यरूपसंस्थानात्मकत्वमाह न चैतइति । शकलम् इत्यारभ्य रुच-
कावान्तरो विकार उक्तः । ननु किमनुगतद्रव्यकल्पनया व्यावृत्ताः कपाल-
शकलादय एव घटरुचकादीनारप्स्यन्ते इत्यत आह तत्र तत्रेति । सत्यपि ४०३ । १४
जनकत्वाविशेषे कुम्भकारहेमकारादयो न कुम्भरुचकादीनाम् उपादानम् ।
न हि ते तांस्तादात्म्येनोपाददाना दृश्यन्ते मृत्कनके तूपादानमिति
व्यवस्था तादात्म्यकारिता समवायस्य प्राग् निरस्तत्वात्तादात्म्यं चानुवृत्त-
योरेव महीहेम्नोर्घटरुचकादिष्वनुभूयते नेतरेतरव्यावृत्तानामित्यनुगतद्रव्य-
मेवोपादानमित्यर्थः । ननु सत्युपादाने ऽनुवृत्तिव्यावृत्तिचिन्ता तदेव नेति

४०३ । १७ बौद्धमतमाशङ्क्याह न च विनश्यन्तमिति । प्रतीत्य प्राप्य । एवं यदा त्वपा-
स्तविशेषं सामान्यात्मकं कारणं विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानम् आरम्भक-
मभ्युपगम्यतइति भाष्यमुपपादितमिदानीं तु तदा घृतकाठिन्यविलयनवदि-
त्यादिभाष्यं कृतोपोद्घातं व्याचष्टे एवं व्यवस्थिते इति । यत् घृतस्या-
पि नाशाभ्युपगमे ऽवयवविभागस्य सद्भावात्साध्यसमत्वमिति तत्र घृतनाशो
नोपेयते काठिन्यसंस्थाननाशस्तु न च तत्र विद्यमानो ऽप्यवयवविभागः
प्रयोजकः परमाणुगतकाठिन्यनाशे द्रवत्वोदये च तदभावादित्याह न च
तत्रेति । यथा कार्यद्रवत्वात्परमाणोर्द्रवत्वकल्पना एवं काठिन्यमपि कल्प्यं
न चेत्तेतरदपि । न केवलं परमाणुदृष्टान्ते अवयवविभागाद्यभाव उपजीव्यः
किं तु कार्यकारणभेदाभावो ऽपीत्याह न च काठिन्यद्रवत्वे इति ।

परमाणुषु गुणोपचयाऽपचयाभ्याम् उपचिताऽपचितावयवत्वप्रसज्जनम-
युक्तमन्यत्वादुक्तानां द्रव्यस्य निरवयवत्वाविधातादित्याशङ्क्य गुणसमुदायत्वं
परमाणूनां वक्तुं कार्यस्य गुणसमुदायत्वं तद्वृद्धिहासाभ्यां च स्यात्सौत्स्ये
४०४ । १८ दर्शयति अनुभूयते हीत्यादिना । येनामिलिता गुणास्तेन कारणेन
स्थूलाः सन्तस्ते विशेषा व्यावृत्तव्यवहारवन्तस्ते च सात्त्विकत्वादिना शान्त-
तादियोगिन इत्यर्थः । परस्परेति । परस्परे गन्धादीनामनुप्रवेशाद् द्रव्य-
संज्ञां लब्ध्वा रसादयः पृथिवी भूत्वा गन्धं धारयन्ति रूपादय आपो भूत्वा
रसं धारयन्ति स्पर्शादयस्तेजो भूत्वा रूपं धारयन्ति शब्दस्पर्शसमुदायश्च
वायुर्भूत्वा*स्यं धारयतीत्यर्थः । उपचितगुणानां मूर्त्युपचयादिति भाष्यो-
पादानमुपचयमात्रेण न संघातात्मकमूर्त्याधिक्यमतो व्याख्या संहन्यमा-
नानामिति । संघातेति मूर्तशब्दव्याख्या । यस्तु ब्रूते इति । आगमम-
नादृत्येत्यर्थः । गुणसङ्घातोपचयापादने इष्टपरतामाशङ्क्याह द्रव्यस्वरूपे-
ति । परमाणुषु गुणोपचयान्मूर्त्युपचये साथ्ये कार्येषु तदुपचयान्मूर्त्यु-
पचयप्रदर्शनं न तावदृष्टान्तत्वेन साथ्यसमत्वाद् नापि, हेतुत्वेन व्यधि-
करणत्वादित्याशङ्क्याह न तावदिति । दृष्टान्तोक्तिस्तावदियम् । तत्र
४०६ । ४ साथ्यसमतां परिहरति कार्यं चेति । भावे चोपलब्धेरित्यत्र चोक्तरीत्ये-

ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यामिति सूचस्य गुणपरत्वोपपादनग्रन्थः । २६६
 त्यर्थः । सौगंतमते सङ्घाते ऽग्निधियातृकः सिद्धान्ते त्वीश्वराधीनः । उपा-
 दानं च गन्धादीनामस्थव्याकृतमिति भेदः ।

उत्सूत्रमिति । उत्सूचवाक्यमित्यर्थः । सौचचशब्दव्याख्यानत्वात् ४०६ । १४
 षट्पदार्थदूषणस्य भाष्ये द्रव्याधीनत्वं द्रव्याधीननिरूपणत्वमिति, न तु तदु-
 त्पाद्यत्वम् । केषां चिद्गुणानां सामान्यादीनां च तदभावाद् द्रव्याधीनत्वमुपपा-
 दयति न हि यथेति । पूर्वं स्वमते स्थित्वा द्रव्यस्य गुणसङ्घातमाचत्वमुक्त-
 मिदानीं वैशेषिकदृष्ट्या द्रव्यं किं चिदभ्युपेत्य द्रव्यसामानाधिकरण्यप्रतीत्या
 गुणादेर्द्रव्यमाचत्वमुच्यतइति न, पूर्वापरविरोधः । ननु न तादात्म्येन द्रव्या-
 धीननिरूपणत्वं किं तु, तदुत्पत्त्येत्याशङ्क्याह बहून्याद्यधीनेति । ननु तादा-
 त्म्येन प्रतीयमानत्वम् अभेदहेतुरित्युक्ते कथं भाष्ये ऽग्निधूमयोर्व्यभिचारशङ्का
 ऽत आह द्रव्यकार्यत्वमात्रमिति । शङ्कतइति । शङ्कत्वं घटवृत्ति* शैल्य-
 वृत्तित्वात्सत्यवदित्यनुमानमभिप्रेत्य तदनुकूलत्वेन सामानाधिकरण्यप्रतीति-
 रुक्ता तस्या अन्यथासिद्धं शङ्कतइत्यर्थः । अयुतसिद्धत्वसंबन्धेऽपि भेदे सति न
 सामानाधिकरण्यमुपपद्यतइत्याशङ्क्याऽयुतसिद्धत्वं निर्वर्त्ति यत्र हीति । आका-
 रिणौ स्वतन्त्रौ स्वतन्त्रवस्तुनोरसामानाधिकरण्यं न स्वतन्त्रपरतन्त्रयोर्द्रव्यत-
 न्त्राश्च गुणादय इति भेदे ऽपि सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । द्रव्याकारतया
 द्रव्यधर्मतया । आकारान्तरायोगेन स्वातन्त्र्यप्रयोजकधर्मयोगेनेत्यर्थः ।
 भवेदियमयुतसिद्धिः सामानाधिकरण्योपपादिका । एषैव तु न भेदे घटते । न
 हि भिन्नानां विन्ध्यहिमवदादीनां धर्मधर्मिभाव उपलभ्यते । अथ भिन्नानाम-
 प्यपृथग्देशत्वादिभिः प्रकारैर्धर्मधर्मिभाव उच्येत तर्हि तान् विकल्प्य दूषय-
 तीत्याह तामिमामिति । तदर्थेविकल्पो ऽपि तद्विकल्प इति तामित्यु-
 क्तम् । एकदेशत्वम् । मपृथग्देशत्वं भाष्यदूषितं स्वयं तु प्रकारान्तरेणाऽपृथग्देश-
 त्वमाशङ्कते तच्च तावत्प्रतियोगिभूतं पृथग्देशत्वमाह यदि तु संयोगि- ४०७ । १
 नोरिति । कुण्डबदरे हि संयोगिनी ताभ्यामन्यः स्वस्वावयव, एव तयो-
 देश इति । ननु परमाण्वोराकाशपरमाण्वोश्च संयोगे कथं संबन्धिभ्याम-
 न्यदेशत्वं युतसिद्धिस्तेषामनाश्रितत्वादत आह नित्ययोस्त्विति । अवि-

- ३०९ । २९ मुनेर्द्वयोर्विभ्वविभुनोस्त्वन्यतरस्याविभुन इत्यर्थः । तथा चाकाशेति ।
 अत्र न यथासंख्यम् । सत्यपीति । एकतरस्य संबन्धिदेशत्वादेव न तयोः
 संबन्धिभ्यामन्यदेशत्वमित्यर्थः । आत्मसंयोगीति । आत्माश्रितसंयोगेन
 संयोगीत्यर्थः । तथा च न मूर्तत्वमुपाधिः स्यादात्मन्येव साध्याव्याप्तेः ।
 तस्मादात्माश्रितसंयोगे संयोगित्वादमूर्तत्वाच्च । यथाश्रुते तु भवत्येवोपाधिः ।
 यचात्मसंयोगित्वं तत्र मूर्तत्वमिति व्याप्तेरिति । सङ्गित्वात् संयोगित्वा-
 दित्यर्थः । संबन्धित्वमात्रस्य गुणादौ व्यभिचारात् । एतावानेव हेतुः
 सुखबोधाद्यै तु मूर्तद्रव्यग्रहणम् । यदाप्याकाशे आत्मसंयोगे ऽस्ति विप्रति-
 पत्तिस्तथापि न तस्य मूर्तसंयोगे ऽस्तीति । अभ्युपेत्यापि वर्णितामयुतसिद्धिं
 दोषान्तरमाह पृथगाश्रयाश्रितत्वमित्यर्पदिना । स्यादेतत् । न तादा-
 त्म्यप्रत्ययोपपादकः समवायः किं तु सामानाधिकरण्यप्रत्ययविषय एवेति
 नेत्याह न च प्रत्यक्ष इति । ननु शुक्लत्वमित्यादित्वत्तलादिभिर्निष्कृष्टो
 गुणो ऽभिधीयते । शुक्लशब्दस्तु द्रव्यनिलीनगुणवाची लक्षयति द्रव्यमन्तो
 लाक्षणिकं सामानाधिकरण्यं ततः कथं द्रव्यगुणयोरभेदप्रतिभानमत आह
 ३०८ । १६ न चेति । शब्दो हि व्यवहारो लाक्षणिकः स्याद् न प्रत्यक्षप्रत्यय इत्य-
 र्थः । अभेदप्रत्ययस्य भ्रमत्वं भेदग्राहिप्रमाणाद्भवति तच्च लक्षणरूपमनुमा-
 नम् द्रव्यं गुणादिभ्यो भिद्यते समवायिकारणत्वादित्यादि । तच्च धर्मिग्रा-
 हकप्रत्यक्षविरोधादाभास इत्याह न चायमिति । तस्य भ्रान्तित्वे सर्वा-
 भावप्रसङ्गादाश्रयासिद्धिः । प्रमाणत्वे चाभेदविषयेण तेन विरोधादनुमानो-
 त्थानाऽसंभव इत्यर्थः । ननु संबन्धिन्यसति समवायो न भवतीति कथम्
 उत्पत्तिर्हि समवाय उत्पत्तिश्चास्त्येव कार्यं भवति इतरथा तद्वैय-
 र्थ्यादत आह न च कारणसमवायादनन्येति । अन्येति वा पाठः ।
 तत्र च न कारणसमवायादन्योत्पत्तिः किं तूत्पत्तिरेव समवाय इति पूर्वप-
 क्षिण एव ग्रन्थः । एवं हि सतीत्यारभ्य सिद्धान्तः । नित्यसमवायस्योत्प-
 त्तित्वे, कार्योत्पत्त्यर्थे कारणवैयर्थ्यं चेत्तर्ह्यनित्यो ऽस्तु तत्राह उत्पत्तौ
 चेति । अथ समवायादन्या कार्यस्योत्पत्तिरुत्पन्नस्य च समवायस्तत्राह
 ३०६ । १५ सिद्धयोस्त्विति । ननु सिद्धयोरपि संबन्धिभ्यामन्यदेशत्वाभावादिभिरयु-
 तसिद्धिः स्यादिति नेत्याह न चान्येति । एतेनेति । युतसिद्धप्रभावाद्य-

त्संयोगाभावस्तदयोगेनेत्यर्थः । पूर्वमप्राप्तिस्ततः संयोग इत्यप्राप्तिं संयोगौ । एतेनेत्येतद्विवृणोति मा भूदिति । एवंभूतयुतसिद्धिव्यस्थापना हि कार्यका- ४०६ । १८
रणयोः संबन्धस्य संयोगत्वव्यावृत्त्यर्था तच्च च कार्यस्य नित्यपारतन्त्र्येणाप्रा-
प्यभावे ऽपि तत्प्राप्तेः संयोगत्वाभावो ऽसिद्धस्ततश्च युतसिद्धिलक्षणे संयोग-
पदं कार्यकारणसंबन्धाव्यवच्छेदकत्वाद् व्यर्थमित्यर्थः । अथ कार्यकारणसं-
बन्धाच्चावृत्तत्वेनोभयवादिसंमतधर्माणां वाचकेन पदवृन्देन युतं लक्षणान्तरं
द्वयोरन्यतरस्य वा पृथगतिमन्त्वमित्याद्यभिधीयेत तच्चाह तत्रेति । अस्याः
प्राप्तेः कार्यकारणसंबन्धस्यासंयोगत्वसिद्धौ तच्चावृत्तिसमर्थसंयोगपदवद्युतसि-
द्धिलक्षणस्य सिद्धिस्तत्सिद्धौ च तल्लक्षितयुतसिद्धिराहित्येन कार्यकारणसंब-
न्धस्यासंयोगत्वसिद्धिरितीतरेतराश्रयम् । तर्ह्यन्येवास्तु नेत्याह न चान्ये-
ति । अन्यासम्भवा ऽसिद्ध इति शङ्कते यद्युच्येतेति । अप्राप्तिपूर्विका प्राप्ति-
रन्यतरकर्मजा प्राप्तिरुभयकर्मजा प्राप्तिरिति त्रीणि लक्षणानि । एतानि च कार्य-
कारणसंबन्धस्य न संभवन्तीति नेतरेतराश्रयमित्यर्थः । वैशेषिकैर्हि तन्तुभ्यः
पटे उत्पन्ने तत्क्षणे एव तन्त्वाकाशसंयोगजन्यः पटाकाशसंयोग इष्यते स
च न कर्मजस्ततः प्राक् पटसत्ताक्षणे पटे कर्माभावादतश्च यथोक्तलक्षणं
तच्चाव्यापकं स्यादित्याह संयोगज इति । तर्ह्यप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिरित्येताव-
लक्षणमस्तु तथ च नाव्याप्तिः । नापीतरेतराश्रयत्वं संयोगपदानुपादाना-
दिति तच्चाह न चाप्राप्तीति । अतिव्याप्तिं च लक्षणस्याह कार्यस्य चेति ।
* असति प्राप्तिरि प्राप्यनुपपत्तेः कार्यसत्तोत्तरक्षणे प्राप्तिरिति क्षणमात्रमप्राप्तिरस्ती-
त्यर्थः । ननु निरवयवसावयवयोः समवायसंभवात् कथं श्लेषानुपपत्तिरत
आह संग्रह इति । एकाकर्षणे इतराकर्षणं हि सावयवानामङ्कुरतरुशाखा-
दीनां दृश्यतद्वत्यर्थः । न हि तत्र पिण्डावयवेति । यथा संवेष्टनेन पिण्डी ४१२ । १२
कृते पटे प्रसारणसमये तदवयवसंयोगा न नश्यन्ति किं त्ववस्थितसंयोगा-
नामेव तेषामधिकदेशव्याप्या पिण्डावस्था नश्यति तथा पिष्टस्यापीति* ॥

* अत्र तृतीयं परमाणुजगदकारणत्वाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ६-उभयथा ऽपि
न कर्मातस्तदभावः १२ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः १३ नित्यमेव च
भावात् १४ रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् १५ उभयथा च दोषात् १६ अपरि-
ग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा १७ ॥

अभिमतफलदानैस्त्वत्कृतीर्विश्वलोके

चितृषि गजमुख त्वद्गण्डभेदेन दानम् ।

गलदलिकुलजुष्टं त्वद्वपुष्येव जीर्यद्

ध्वनयति जनतायां नार्तिरस्तीति नूनम् ॥

४१३ । १

समुदायउभयहेतुके ऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

समुदायेति । गुणानां च केषां चित् परमाणुपरिमाणादीनाम् ।

अभेदे हि कार्यकारणयोः कार्यनाशो ऽपि कारणरूपेण तिष्ठतीति न निरन्वय-
नाशः । भेदे तु निरन्वय इति । ननु निमिताभावाविशेषात् सङ्घातार-
म्भवादयोरनुपपत्त्यविशेषे कथं तरूपप्रयोगः तच्चाह स्थिरिति । स्थिरपक्षे हि
कारणस्य भूत्वा व्यापृत्य जनकत्वं युक्तं* नेतरचेत्यर्थः । वादिवैचिच्या-
त्खलु बहुप्रकार इति गृहीतभाष्यप्रतीकादनुषङ्गः† । बहुप्रकारत्वमेव दर्शय-
ति के चिदिति । अचभयतां सौचान्तिकादीनां विप्रतिपत्तिर्हि पुरुषापराधा-
द्ववति यथा स्याणौ वस्तुवशाद्वा यथा क्रियायामच तु न प्रथम इत्युक्तं
सर्वज्ञानामिति । न द्वितीय इत्यभिहितं तत्त्वस्येति । बोधी बुद्धस्तस्य
चित्तमभिप्रायस्तद्विवरणग्रन्थे‡ । लोकनाथानां बुद्धानाम् । देशना आगमाः
प्राण्यभिप्रायवशानुसारिण्यः शून्यताप्रतिपत्त्युपायैः क्षणिकसर्वास्तित्वादिभि-

४१४ । ३

लैके श्रोतृसमुदाये पुनः पुनर्बहुधा भिद्यन्ते । भेदमेवाह गम्भीरेति ।
अगाधो गम्भीरः तद्विपरीत उत्तानः स्थूलदृष्टियोग्यस्तद्रूपेण क्व चिद्वन्यप्रवेश
उभयलक्षणज्ञानमात्रास्तित्वबाह्यार्थास्तित्वलक्षणा तत्प्रतिपादिनी भिन्ना ऽपि
देशना शून्यतैवाद्वाया तल्लक्षणा तत्तात्पर्यवत्यभिन्नेत्यर्थः । प्रत्ययवैचिच्यादर्थो
ऽनुमेय इति सौचान्तिकाः । प्रत्यक्ष इति वैभाषिकाः । अतो मतभेदः । हृष्यते
शर्भिविषया इति शेषः । कायस्थत्वात्कायाकारेण संहतत्वादसंहतानामिन्द्रि-
यसंबन्धित्वाद्भेदित्यर्थः । अहमित्याकारमालयविज्ञानमिन्द्रियादिजन्यं रूपा-
दिविषयं च ज्ञानमेतद् द्वयं दण्डायमानं प्रवाहापन्नं विज्ञानस्कन्धं इत्यर्थः ।
वेदनास्कन्ध इति भाष्योपादानं या प्रियेत्यादि तद्वाख्यानम् । सविकल्प-
प्रत्यय इत्यनेन विज्ञानस्कन्धो निर्विकल्प इति भेदः स्कन्धयोर्ध्वनितः ।

यचन्ते तन्तून् संतन्वन्ति । अनुपलब्धलिङ्गकमनुमानमाह तस्मादिति ।
यः कार्योत्पादः स तदनुगुणकारणमेलनाधीन इत्येकां व्याप्तिमुक्त्वा द्वितीया-
माह कार्योत्पादानुगुणं चेति । या कार्योत्पत्तिः सा चेतनाधिष्ठितकारणेभ्यो ४१५ । ८
भवतीति व्याप्ता सा स्वव्यापकचेतनाधिष्ठितत्वविरुद्धानाधिष्ठितेभ्यः पराभि-
मतकारणेभ्यो व्यावर्तमाना चेतनाधिष्ठितकारणवत्त्वे सिद्धान्त्यभिमतो ऽव-
तिष्ठते ऽतो या कार्योत्पत्तिः सा चेतनाधिष्ठितकारणेभ्य इति व्याप्तिसिद्धि-
रित्यर्थः । अत्र प्रयोगः । विमतं चेतनाधिष्ठितमचेतनत्वात्तन्तुवदिति ।
चिरातीतत्वेनेति । स्थग्यवासनायास्त्वया ऽनिष्ठत्वादित्यर्थः । व्यापार-
वदाश्रयो व्यापार इत्युक्ते तदाश्रितजातेस्तद्व्यापारत्वं स्यादिति तत्कार-
णक इत्युक्तम् । एतावत्युक्ते कुम्भो ऽपि कुम्भकारव्यापारः स्यात्तन्निवृतये
व्यापारवदाश्रय इति । एवमुक्ते ऽपि मृदाश्रितो मृज्जश्च घटो मृद्व्यापारः
स्यात्तन्निवृतये तत्कार्ये प्रति हेतुरित्यपि द्रष्टव्यम् । अस्त्वेवं व्यापारलक्षणं
प्रस्तुते किं जातमत आह न च समसमययोरिति । व्यापारव्यापारिणो-
रेककालत्वं भिन्नकालत्वं वा । नाद्यः । कारणत्वस्य नियतप्राक्सत्वरूपत्वात् ।
न द्वितीयः । आधाराधेयभावसंबन्धस्यान्यतरस्मिन्नसत्यप्ययोगादित्यर्थः । अथ
पदार्थः पूर्वं भूत्वा स्वजन्यव्यापारसमये ऽपि तदाश्रयत्वेनानुवर्तेत तच्चाह
तथा चेति ।-

प्रत्ययोपनिबन्धस्य संग्राहकं बुद्धसूचमुदाहरति इदमिति । हेतु- ४१७ । ५

मन्यं प्रति अयते गच्छतीति इतरसहकारिभिर्मिलितो हेतुः प्रत्ययः । इदं
कार्यप्रत्ययस्य कारणसमुदायमात्रस्य फलं न चेतनस्य कस्य चिदित्यर्थः ।
हेतूपनिबन्धस्य संग्राहकं बुद्धसूचमुदाहरति उत्पादाद्वेति । तथागतानां
बुद्धानां मते धर्माणां कार्याणां कारणानां च या धर्मता कार्यकारणभा-
वरूपा एषा उत्पादादनुत्पादाद्वा स्थिता । धते इति धर्मः कारणम् । ध्रियते
इति धर्मः कार्यम् । यस्मिन् सति यदुत्पद्यते असति च नात्पद्यते तत्तस्य
कारणं कार्यं च न चेतनः क्व चित्कार्यसिद्धये ऽपेक्षितव्य इत्यर्थः । स्थितध-
र्मता इत्येतत्स्वयमेव सूचकृद्विभजते धर्मस्थितितेति । कार्यतामाह कार्यस्य
हि धर्मस्य कारणादनतिप्रसङ्गेन कालविशेषे स्थितिर्भवतीति स्वार्थिकस्तल

प्रत्ययः । धर्मनिर्धामकतेति कारणतामाह । धर्मस्य कारणस्य कार्ये प्रति
नियामकतेत्यर्थः । नन्वेवंविधमेव कार्यकारणत्वं न चेतनादृते सिध्यति
तत्राह प्रतीत्येति । कारणे सति तत्प्रतीत्य प्राप्य समुत्पादानुलोमतानुसारिता
या सैव धर्मता सा चात्पादानुत्पादात्मा धर्माणां स्थिता न चेतनः कश्चिदु-

४१७ । ७ पलभ्यतइत्यर्थः । सूचद्वयं व्याचष्टे अथ पुनरयमिति । हेतोरैकस्य कार्ये-
णोपनिबन्धस्तथोक्तः । प्रत्ययानां मिलितानां नानाकारणानां कार्येणोपनिब-
न्ध*स्तथा ऽभिहितः । हेतूपनिबन्धे उदाहरणमुक्त्वा तत्रैवोत्पादाद्वेति
सूचं योजयति असति बीजे इत्यादिना । यावत्पुष्पफलोदाहरणं ताव-
दसति पुष्पे फलं न भवति इत्यादिव्यतिरेको द्रष्टव्य इत्याह यावदस-
तीति । चैतन्यं बीजादीनां वा ऽभ्युपगम्यते किं वा तदतिरिक्तस्य कस्य
चिदोक्तः प्रशंसितुं वा । नाद्य इत्याह तत्र बीजस्येत्यादिना । यावत्पु-
ष्पस्येति । पुष्पपर्यन्तस्येत्यर्थः । फले ऽपि यावच्छब्दो योज्यः । न
द्वितीय इत्याह असत्यपि चान्यस्मिन्निति । अङ्कुराद्युत्पत्तौ चेतनव्या-
पारानुपलम्भादित्यर्थः । न च सो ऽनुमेयस्तदन्यहेतौ सति कार्याऽनुत्पा-
दादर्शनादिति । प्रत्ययोपनिबन्ध इत्यत्र प्रत्ययशब्द इणो धातोर्भावार्योया-
ऽचप्रत्ययान्तस्य रूपम् । तथा च समुदितत्ववाचीत्याह अयमानामिति ।
तत्रास्य हेतूपनिबन्ध उच्यतइति वाक्यशेषः । उदाहरणमाह यदिदमिति ।
अविद्यारूपाः प्रत्यया भ्रान्तय इत्यर्थः । तथा संस्काराश्चोत्तरत्र व्याख्या-
स्यमाना एतूदारभ्य यावज्जातिप्रत्ययं जातिरूपं कारणं यावच्च जरामरणादि
तत्सर्वमाध्यात्मिकस्य प्रतीत्य समुत्पादस्य हेतूपनिबन्धे उदाहरणमित्यर्थः ।

४१९ । १२ विज्ञानधातुं व्याचष्टे यस्त्विति । देवदत्तादिनाम्नः शैल्यादिरूपस्य चाश्रयः
शरीरं नामरूपं तस्य च सूक्ष्मावस्था कललबुद्बुदादिकाक्रान्तनामरूपम्
स एवाङ्कुरस्तं शब्दादिविषयैः पञ्चभिर्विज्ञानैः कार्यैः संयुक्तं † यो ऽभिनि-
र्वर्तयति । आस्रवत्यनुगच्छति कर्तारमित्यास्रवः कर्म तत्सहितं समजन्त-
रप्रत्यग्रूपमनोविज्ञानं यो ऽभिनिर्वर्तयति स विज्ञानधातुरित्युच्यते तच्चालय-
विज्ञानमित्यर्थः । देहाकारपरिणतेषु धातुषु शिरःपाण्यादिमत्त्वेन पिण्डसंज्ञा

अत एवेकसंज्ञा एकैकस्मिन्धातो नित्यसंज्ञा सत्त्वसंज्ञा* प्राणिसंज्ञा वृद्धिहाससं-
ज्ञेत्यर्थः । वस्तुविषयेति । नाऽऽलयत्वादिविशेषो ऽपेक्ष्यो ऽपि तु सामा-
न्येन वस्तुविषयेत्यर्थः । नामरूपं व्याचष्टे विज्ञानादिति । विज्ञानाद्वेतोरं, ४२० । ४
भिनिर्वर्ततइति संबन्धः । चत्वारः पृथिव्यादयो उपादानकारणस्कन्धाः प्रभेदा-
स्तन्नामेत्युच्यते । विधेयापेक्षयैकवचनं नामाश्रयत्वाच्च नामत्वम् । तानि उपादा-
नानि उपादाय कारणत्वेन विकृत्य रूपं सितादि रूपवच्छरीरमभिनिर्वर्तते निष्प-
द्यते इत्यर्थः । ननु नामरूपयोर्द्वित्वात्कथमेकवचनमत आह तदैकध्य-
मिति । एकधेत्यर्थः । एकाद्भ्यो ध्यमुजन्यतरस्यामित्येकशब्दात्परस्य धाप्र-
त्ययस्य ध्यमुजादेशे रूपम् ऐकध्यमिति । कार्यकारणे एकीकृत्यैक्यनिर्देश
इत्यर्थः । जातेरूपरि वक्ष्यमाणत्वादिव गर्भाभ्यन्तरे देहाभिधानमित्याह
शरीरस्यैवेति । षडायतनं व्याचष्टे नामरूपसंमिश्रितानीति । षट्
पृथिव्यादिधातव आयतनानि यस्य कारणवृन्दस्य तत्तथा । उपक्लेश
मदमानादयस्ते उपाया दुःखाद्रेणां ते च भाष्यगतैवजातीयकशब्दनिर्देश्या
इत्यर्थः । उत्पादानुत्पादाभ्यां हेतुहेतुमद्भावे समर्थिते तावन्माचानुवादे
ऽयं दृश्यते उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वादिति । ततश्चासंगतिमाशङ्क्याह अय-
मभिसंधिरिति । अङ्गीकृत्य हेतूपनिबन्धनस्य चेतनाऽनपेक्षां प्रत्ययो-
पनिबन्धनस्य सा वार्यतइत्यर्थः । चेतनमन्यमनपेक्ष्य* स्कन्धानामगूनां
चेतरेतरप्रत्ययत्वादितरेतरमिलितत्वात्कार्यसिद्धिरिति चेन्न अचेतनानां
कार्योत्पत्तिमात्रे निमित्तत्वात्संघाते त्वस्ति चेतनापेक्षेति सूचार्थः । हेतू-
पनिबन्धस्तु स्वरूपत एव परेषां न संभवतीत्युत्तरसूचयवोत्तरोत्पादे च
पूर्वनिराधादित्यत्र वक्ष्यतइति । ननु मिलितेभ्यः पृथिवीधात्वादिभ्यश्चे-
तनमन्तरेणैवाङ्कुरोत्पत्तिरुक्ता तद्वद्वेहेत्पादो ऽपि किं न स्यादत आह
बीजादिति । तत्रापीश्वरो ऽस्ति संहन्तेत्यर्थः । न च सर्वत्र हेतुत्वे ४२१ । ५
केवलव्यतिरेकापेक्षा । तथा संत्याद्यज्ञानस्य ज्ञानान्तरजन्यत्वं संलग्नज्ञान-
दृष्टं तेन भवद्विर्ज्ञानमीयेत । शुक्रादिपरिणाममात्रजन्यत्वसंभवादिति संह-

* सत्त्वसंज्ञेति नास्ति २ पु. ।

† ज्ञानादिति १ पु. पा. ।

‡ अभ्यन्तरेवेति २-३ पु. पा. ।

§ हेत्विति नास्ति २ पु. ।

॥ व्याससू. अ. २ पा. २ सू. २० ।

४२१ । ८ संहन्तुरनुमानमिति शङ्कते स्यादेतदित्यादिना । यद्यनपेक्षास्तर्हि कुसू-
 लाभिहतबीजादिभ्यः किमित्यङ्कुरो न जायते तच्चाह अन्त्यक्ष्णप्राप्ता
 इति । अङ्कुरोत्पत्तेराद्यक्ष्णो बीजादीनामन्त्यक्ष्णस्तं प्राप्ता एव कारणं न
 पूर्वं तथैव दर्शनादित्यर्थः । ऐकैकक्ष्येन कार्यजननसमर्थानां किं संघातेन
 तच्चाह तेषां त्विति । उपसर्पणम् इतरेतरसमीपगमनं तस्य प्रत्ययः
 कारणं तद्वशात्परस्परसंनिधानप्रयोजकं जायतइत्यर्थः । एकस्मादेव कार्य-
 सिद्धेः किमन्यैरिति वदन् प्रष्टव्यः किमेकस्मात्कार्यस्य निष्पन्नत्वादन्वेषां
 व्यर्थेतेति उत जनयितव्ये कार्ये एकस्मात्कारणात्सिध्यति न तत्कारणस्य
 कारणान्तरेष्वपेक्षेति । नाद्य इत्याह कारुणेचक्रेति* । न द्वितीय इत्याह
 न चैकोऽपीति । किं त्वित्यादिपूर्वोक्तनिगमनं परस्परं संनिधानमुत्पादश्च
 येषां ते तथा । यदि प्रत्येकं कार्यजननसामर्थ्यं हेतूनां तर्हि प्रतिकारण-
 मेकैककार्योदयप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह न च स्वमहिम्नेति । तत्रैव एकस्मि-
 न्नेवेत्यर्थः । बीजेन हि अङ्कुरो जनयितव्यः मृदादिभिरपि स एव तच्च
 लाघवात्सर्वैरेक एव जन्यतइत्यर्थः । नन्वङ्कुर एव सर्वैः किमिति जन-
 यितव्यः कारणभेदाद्विजातीयात्कार्यजन्य किं न स्यान्महीहेमभ्यामिव
 घटकटकौ तच्चाह न च कारणभेदादिति । अस्मिन्मते येषां मिलित्वैव
 हेतुता तेषां निरपेक्षाणामपि सामग्रीता । तद्वेदे च विजातीयकार्योत्पाद
 इति । इत्थं संघाताऽप्रयोजकत्वमुक्तं दूषयति तन्नेति । यद्यनपेक्षादन्य-
 क्ष्णात्कार्यजन्य तर्ह्युपान्त्यादयोऽपि स्वकार्यजननेऽनपेक्षाः स्युः ततः
 किं जातमत आह कुसूलस्थत्वाऽविशेषेऽपीति । कुसूले ह्यङ्कुरजननो-
 पयोगिबीजसंताननिर्वर्तको बीजक्ष्णोऽन्ये च बीजक्ष्णाः सन्ति । तच्च कुसूल-
 गतविमतबीजक्ष्णोऽङ्कुरोपजननोपयोगि (बीजसंताननिर्वर्तको)† बीजक्ष्ण-
 मनपेक्षा न जनयेत् कुसूलस्थत्वात् तत्कालोद्धृतभक्षितबीजक्ष्णवदित्याशङ्क्य
 कुसूलस्थत्वाविशेषेऽपीत्युक्तम् । अङ्कुरोपयोगिबीजसन्तानानन्तःपातित्वमु-
 ४२२ । ९ पाधिरित्यर्थः । स्वकार्योपजनने इति । अनन्तरजन्यबीजजननइत्यर्थः ।
 तस्मादाद्यक्ष्णादनन्तरानन्तरवर्तिन उपर्युपरिवर्तिनोऽनपेक्षाः स्वस्वकार्य-

जननइत्यनुषङ्गः । नन्वनन्तरक्षणपरंपरा बहिर्भवतु कुतः कुसूले एवाङ्कुरसि-
द्धिस्तत्राह येन हीति । अनपेक्षस्य देशभेदे ऽप्यपेक्षाविरहसाम्यादि-
त्यर्थः । नाऽसंहतस्य सामग्रीत्वं संहन्ता च न त्वेत्युक्तमभिसंधिमवि-
द्वानित्यर्थः । अविद्यादिभिः कारणसंघातस्य य आक्षेपः स उत्पाद उत
ज्ञापनम् । नाद्य इत्याह तत्रेति । यत्कार्यं तदन्यथानुपपद्यमानं सत्कारणं ४२२ । २१
नोत्पादयति अन्यथाऽनुपपद्यमानदशायां तस्याऽसत्त्वात् किं तु यदि
जनकं तर्हि स्वसामर्थ्येन सामर्थ्यं चाविद्यमानस्य नास्तीत्यर्थः । न केवलं
संघाताऽनुपपत्तिः किं तु संहतानां य इतरेतरमुपकारः सो ऽपि नेत्याह
अपि चेति । भावस्यान्यकृतेऽपकारस्य च किमेकक्षणवर्तित्वमुत जाते
भावे उत्तरक्षणे उपकारः । नाद्य इत्याह भावस्येति । यो ह्येकस्मिन् क्षणे
उपकाराभावाद्देतुतामनश्नुवानः क्षणान्तरे लत्कृतमुपकारमासाद्य हेतुतां
भजते तस्य स उपकारो ऽन्यकृत इति ज्ञायते ऽपरथा स तस्य स्वभावः
किं न स्यात् । तव तु मते पदार्थक्षणस्याऽभेदात्त्वाद्वस्तुन उपकृतत्वाऽनुप-
कृतत्वे न संभवतो ऽतश्च भावस्योपकाराऽनास्यदत्वम् । तथा च नोपकार्यो-
पकारकभाव इत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह कालभेदेन वेति । क्षणिकत्वव्या-
घातात् कालभेदेनापि नोपकार्योपकारकभाव इत्यधस्तन्नेनान्वयः । भाष्ये
आश्रयाश्रयिभूतेष्वित्येतदणुविशेषणम् । चकारश्च भोक्तृषु सत्सु चेत्पुपरि
संबन्धनीयः । आश्रयाश्रयिशून्येष्वित्यत्र च भावप्राधान्यम् आश्रयाश्रयि-
त्वशून्येष्वित्यर्थः । आश्रयाश्रयिभूतेष्विति तु पाठे भोक्तृविशेषणम् । आश्र-
यश्चादृष्टमिति । उक्तमभिसंधिमविद्वानिति यदुक्तं तद्विशदयति अस्तु
तावदिति । अदृष्टात्संघातोत्पत्तिव्यवस्थासिद्धेर्भोक्तृदूषणानुपपत्तिमाश-
ङ्क्याह स खल्विति । भोक्तृभोगादन्यत्वे हेतुमाह अप्राप्तभोगो हीति ।
भोक्तुः स्थिरतायां हेतुभोगार्थ इति । अर्थदशायां भोगदशायां चानुवृत्तेः
स्थैर्यमित्यर्थः । अस्य विवरणं भोगमाप्तुकाम इति । इतरथा हि भोगश्चा- ४२४ । १०
सावर्थाति भ्रमः स्यादिति । अन्यस्य भोगायान्यो न कल्पतइत्यर्थः ।
ननु संघातासिद्धौ कर्त्तृभावो वाच्यो न भोक्तृभावः कर्तुर्हि हेतुता तत्राह
भोक्तृभावेनेति ।

ननु निरुद्धस्यास्त्वभावस्तथा निरुध्यमानस्य कथमत आह
न तावदिति । यथा हि आरम्भकतन्त्वादिसंयोगस्य नाशक्षणे* पटा-

देर्विद्यमानस्यैव विनश्यदवस्था† वैशेषिकैः स्वीकृता न तथा वेनाशिकैरि-
४२५ । ६ त्यर्थः । ननुभयोर्विनाशप्रस्तत्वे को भेदस्तच्चाह तस्मादिति । यद्विना-
शप्रस्तत्वं तदचिरनिरुद्धत्वरूपं सद् निरुध्यमानत्वं वक्तव्यं तदेव चिरनि-
रुद्धत्वरूपं सद् विवक्षितमित्यर्थः । कार्यकाले कारणस्याऽसत्त्वे ऽपि पूर्वक्ष-
णसत्त्वेन हेतुत्वं भाष्योक्तमयुक्तं मृदादीनां कार्ये ऽन्वीयमानानामुपादानत्वा-
पलम्भादिति तच्चाह कारणस्य हीति । प्रायेणेति क्रियाज्ञानव्यावृत्त्यर्थम् ।
एषां पदार्थानां या भूतिरुत्पत्तिः सैव क्रिया कारकमिति चेद्यते । तदेव
कारणमिति । सामान्यं हि भेदविकल्पाधिष्ठानत्वेन कारणमित्यर्थः । ननु
सादृश्यसिद्धौ तद्वलादनुगतत्वरूपसिद्धिस्तदेव नास्ति असत्यपि सादृश्ये सादृ-
श्यभ्रमादत आह सर्वथेति । ननु वैसादृश्ये ऽपि तन्तुभावे पटभावादुपा-
दानोपादेयभाव इत्याशङ्क्याह न चेति । एकस्मिन्पदार्थक्षणे तद्भावभावस्या-
शक्यग्रहत्वाद्रासभादावपि प्रसङ्गादित्यर्थः । अथ जात्युपाधौ कारणत्वं तर्हि
जातिरेव कारणं व्यक्तयस्तदवस्थाः स्युर्नान्याः । अन्यकारणत्वस्यान्य-
चायोगात् त्वया चैतन्नेष्टमितिह सामान्यस्य चेति । भाष्ये उत्पादादि-
शब्दस्य वस्तुशब्दस्य च पर्यायत्वापादने ऽपि वस्तुनो नित्यत्वापादनं
द्रष्टव्यम् । तथा सत्युत्पादनरोधयोरभावादित्यर्थः ।

प्रतिज्ञोपरोधं व्याख्यातुं चतुर्विधां नित्यादिप्रतिज्ञां बौद्धीयां भाष्योक्तां
दर्शयति नीलाभासस्येत्यादिना । तत्र तावच्चतुर्णां कारणानामेकस्मिन्नी-
लप्रत्यये समुच्चयेन कारणत्वसिद्धयर्थे द्वारभेदः प्रदर्श्यते । आलम्बनं च तत् प्र-
त्ययः कारणं चेति तथोक्तम् । उदितस्य ज्ञानस्य रसादिसाधारण्ये प्राप्ते रूप-
नियामकं चक्षुरधिपतिः लोके नियामकस्याधिपतित्वादिति । एवं चित्तानां ज्ञा-
४२६ । १८ नानां चतुर्भ्य उत्पत्तिमुक्त्वा चैतानामपि दर्शयति एवमिति । सुखं ज्ञानं मनो-
जन्यत्वे सत्यपरोक्षत्वात् संमतवदित्यर्थः । अपरोक्षत्वमदृष्टादिव्यावृत्त्य-
र्थम् । एकविधसामग्रीजत्वेन चितसम्बन्धो बौद्धसूत्रे चैतशब्दार्थः । सत्त्वा-

यैतानि कारणानि । अत एव चित्ताभिन्नहेतुजत्वम् । उत्तरक्षणात्पत्तिकाले पूर्वक्षणास्थितावपि न स्थायित्वं सिध्यति एकक्षणे ऽप्युभयसम्भवाद् उत्तरक्षणास्तु द्वितीयक्षणे भवत्वित्याशङ्क्याह उत्पत्तिरिति । भूतितन्तृकचैरभेदोपगमादुत्तरभावक्षणात्तदुत्पत्ती अभिन्ने तथा च पूर्वक्षणास्योत्तरक्षणायावदवस्थितौ स्थायित्वमित्यर्थः ।

प्रतिशब्दः प्रातिलोम्यार्थः संख्याशब्दे बुद्धिवचन इति व्याचष्टे भावेति । प्रतीपा विरोधनी । नन्वन्त्यसन्तानिनो न फलानारम्भकत्वं यतो ४२७ । ७ ऽसत्त्वापत्तिः । न च फलारम्भे सन्तानाऽनुच्छेदः । न हि हेतुफलभावमात्रं सन्तानः किं तु सजातीयानां हेतुफलभावस्तत्र विशुद्धविजातीयक्षणात्पत्तावपि सजातीयहेतुफलभावरूपसन्तानो निवर्तत इत्याशङ्क्याह न च सभागा-नामिति । हेतुमाह तथा सतीति । सादृश्यं हि सन्तानिनां ज्ञानानां तुल्य-जातीयविषयत्वेन विषयगुणं च तुल्यजातीयत्वं किमपरजात्या उत पर-जात्या । नाद्यश्चैतसन्ताने ऽनुवर्तमाने एव रूपज्ञानसन्तानविरूपे रसज्ञा-नादये सन्तानोच्छेदप्रसङ्गादित्युक्ता द्वितीयं दूषयति कथं चिदिति । सत्तया जात्या तत्साहचर्यमस्तीति सोपप्लवसन्तानोपरमे सति विशुद्धसन्तानोदयेपि न सन्तानोच्छेदः स्यादित्यर्थः । सन्तानगोचरौ निरोधौ भावगोचरौ वेति वि-कल्पाद्यं निरस्य द्वितीयं निरस्यति नापि भावगोचराविति । भाष्यगत-निरन्वयनिरुपाख्यत्वपदयोर्हेतुहेतुमद्भावमाह यत इति । अपरिशिष्यमाणरू-पत्वं निरन्वयत्वम् असत्त्वं निरुपाख्यत्वम् । ननु यस्य घटादेर्विनाशः स नान्व-यी यस्य तु सामान्यस्यान्वयस्तत्र नश्यति तत्कथं सान्वयत्वं नाशस्याऽत आह यद्यदन्वयिरूपमिति । तदप्रशिलातलपतितस्योदबिन्दोर्दृश्यमानान्वयिरू-पाभावमङ्गीकृत्यानुमानादन्वयः समर्थितः इदानीं प्रत्यवेष्टानुवृत्तिमाह शक्यं ४२८ । ३ त्विति । उदबिन्दावुपलतलपतिते सिन्धौ समुद्रे च तोयभावस्तोयत्वसा-मान्यं न भिद्यते तस्मादुदबिन्दौ विनष्टे ऽपि तस्य बिन्दोः सामान्यरूपेणाग्न्यु-धावस्थान्वय इत्यान्तरश्लोकस्यार्थः ।

४२६

मोक्षाप्रहेतुत्वाद्वावनाया मार्गत्वम् । शब्दस्याकाशाश्रयत्वं परिशेषतः साधयति तथा हीति । तस्य हि न तावद्रूपव्यादिभ्याऽन्यत्र प्रसङ्गः । प्रसक्ते च तेषु षष्ठ्यन्तर्भावे सामान्यादिचये तावदनन्तर्भावमाह जातिमत्त्वेनेति । चयाणां निःसामान्यरूपत्वादित्यर्थः । द्रव्यकर्मणोरनन्तर्भावमाह ४२६ । १६ गुणत्वेन शब्दस्याकाशाश्रयत्वसिद्धये अस्पर्शेति । शब्दो गुणः जातिमत्त्वे सति बाह्येकेन्द्रियग्राह्यत्वाद्गन्धवदित्यर्थः । वायुः स्पर्शनप्रत्यक्ष इति मते तस्मिन् व्यभिचाराभावायाऽस्पर्शत्वोक्तिः । दिगादिव्यावृत्त्यर्थमिन्द्रियग्राह्येति । द्वीन्द्रियग्राह्यद्रव्यवारणाय एकेति । एकेन्द्रियग्राह्यगन्धत्वादिकातेरपाकरणाय जातिमत्त्वे सतीति । तथाविधात्मव्युदासाय बाह्येत्युक्तमिति । सत्यप्येतस्मिन्ननुस्मरणे इत्यर्थः । उपलब्धस्मर्यैरन्यत्वेऽपि स्मृतिरूपपत्स्यतइत्यन्वयः । अस्मिन्मते क्रियातिरिक्तकर्षभावादुपलब्धिस्मृती एव उपलब्धस्मर्तारौ तयोर्भेदेऽप्येकसन्ततिगतत्वेन कार्यकारणभावान्नातिप्रसङ्ग इत्युक्तं भवति । प्रत्यभिज्ञात्वेन समाज्ञातं सम्यज्ज्ञातम् ।

अहमद्राक्षीदिति यथाश्रुते अप्रयोगता स्यातां परिहरति अहं स्मरामीति । पूर्वोत्तरक्षणद्रव्यग्रहणाभावे तेनेदमित्याकारप्रत्ययोदयायोगाद्वाप्यस्यशङ्कानुपपत्तिमाशङ्क्याह न तु तत्त्वत इति । क्षणभङ्गवृत्ती प्रवृत्त्यः तेनेदं सदृशमिति प्रत्यये तत्तेदन्तावच्छिन्नावयवौ तयोः सादृश्यं च किं न भासन्ते भासमानानि वा किं ज्ञानस्याकारा उत तस्माद्विज्ञानि यदा ज्ञानाकारत्वं तदा तज् ज्ञानं किमेकमुत नानेति । नाद्य इत्याह स्वसंवेदनमिति । ज्ञानाकारत्वपक्षे एकस्य नानात्वं* व्याहृतमित्याह न चैकस्येति । ज्ञानभेदं निराचष्टे न च तावन्तीति । एकज्ञानेन नानापदार्थोल्लेखे हि नाना इत्युल्लेखो भवति न ज्ञानभेदे इत्यर्थः । परिशेषाज् ज्ञानाद्विज्ञेऽर्थोऽभ्युपेयस्तस्य च नानाकालस्य तत्तेदन्तास्पदस्य परामर्शः स्याद्यिन्यात्मनि ४२१ । ७ सति संभवतीत्याह तस्मादिति । ननु न वयमर्थस्य ज्ञानेऽवभासमपि जानीमहे येन प्रतीतिं विरुन्धीमहि किं तु सोऽर्थः प्रतीतावारोपितो न बहिरस्ति न च प्रतीतितावन्मात्रः ततश्च न ज्ञानस्यैकस्य नानार्थाकार-

त्वप्रयुक्तो व्याघातो न च बाह्यार्थाभ्युपगमप्रसङ्गः इति । विकल्पप्रत्ययो ऽय-
मित्यादिशङ्काग्रन्थोक्तमर्थमाविष्करोति यद्युच्येतेति । कल्पितो ऽपि ज्ञाने ४३१ । ८
ऽर्थाकारः तस्माद्विज्ञे भिन्नो वेति वक्तव्यम् । अनिर्वाच्यत्वानङ्गीकाराद् भिन्नत्वे
ज्ञानान्तरवदकल्पितः स्यात्तथा च तेनेतीदमिति सदृशमिति च प्रतिभास-
मानानामर्थानामेकज्ञानभेदाभ्युपगमे परस्परमप्यभेदप्रसङ्गः । तथा चेतरेत-
रभेदेन लोकप्रसिद्धाः पदार्था निहूयेरन् ज्ञानाच्च चेषस्य भेदः प्रसिद्धः सो
ऽप्यपलभः स्यात् । अमिति वदन्तं प्रति स्वपक्षसाधनम् । परपक्षाक्षेपानु-
पपत्तिरुक्ता भाष्ये तां विशदयति एकाधिकरणेति । इदं नित्यमिदम-
नित्यमिति भिन्नयोर्ज्ञानयोराकारौ । तथा च धर्मभेदेन व्यवस्थापनाद्वि-
वादो न स्यादित्यर्थः । असति बाह्यालम्बनत्वइत्येतद्विवृणोति ज्ञानाका-
रत्वे हीति । विषयत्वाभावाद् आश्रितत्वाभावात् । असति च लोकप्र-
सिद्धपदार्थकत्वे इत्यस्य विवरणं न चालौकिकार्थेनेति । अनित्यशब्दे
यद्यलौकिकार्थस्तर्हि तेन विभुत्वमपि वक्तुं शक्यं तथा च नित्यत्वेन तस्य
न विरोध इत्यर्थः । प्रतितिष्ठापयिषता स्थापयितुमिच्छता ।

यत् तावन्तेदन्तास्पदादिरथा ज्ञानस्यान्तर आकार इति विज्ञान-
वादिमतं बाह्यार्थवत्तदूपणमध्ये ऽपि प्रसङ्गादाशङ्क्य प्रतिविक्षेप । इदानी-
मस्ति बाह्यार्थः स तु क्षणिको निर्विकल्पको चकास्ति संविकल्पप्रत्ययास्तु
विकल्पास्तद्गतसादृश्यादाकारेण निर्भासन्ते ऽतो विप्रतिपत्त्यादिव्यवहार-
सिद्धिरिति बाह्यार्थवादमाश्रित्यैव शङ्कते यद्युच्येतेति । ननु स्वयाहकस्य
ज्ञानस्य स्वयं तावद्बाह्यं कथमस्य बाह्याकारविषयत्वमत आह द्विविधो
हीति । स्वाकारस्य निर्विकल्पस्यावसायाद् अधि उपरि अवसेयो ऽध्यव-
सेयः । अध्यवसेयस्य बाह्यार्थस्य निश्चितत्वादननिश्चितार्थत्वापादकं भाष्य-
मयुक्तम् इत्याशङ्क्याह अयमभिसंधिरिति । स्वमेव ज्ञानं प्रतिभासो
यस्य तत्त्वा । अनर्थइति । अंबाह्यइत्यर्थः । तस्मिन् बाह्यात्मत्वाध्यवसायात् ४३२ । १०
प्रवृत्तिर्हानादिलोकस्येत्यर्थः । आन्तरस्यानभिधेयस्य ज्ञानाकारस्य तद्विपरी-
तबाह्याकाररूपेणाध्यवसायो नाम किं तदूपेण निष्पदनमुत तेन सम्बन्धनं
किं वा तेनाकारेणारेणमिति विकल्पार्थः । आन्तरं बाह्येन सह योजयितुं
च नेशतइति योजना । गृह्यमाणे बाह्ये ज्ञानाकारस्यान्तरस्वारोप इति

पक्षे ऽधिष्ठानस्य बाह्यस्य, केन ग्रहणं किं यस्याकार आरोप्यः तेनैव सविकल्पकप्रत्ययेनोत तत्समसमयभुवा निर्विकल्पकेन । प्रथमे किं बाह्यम-
 ४३२ । १८ भिमतं यचारोपः स्वलक्षणं वा सामान्यं वा नाद्य इत्याह न तावद्विकल्प
 इति । विकल्पः सविकल्पकप्रत्ययस्तावदभिलापसंसर्गयोग्यजातिविशिष्टवस्तु-
 गोचरः । अभिलापस्य च शब्दस्य सामान्येनैव सह समयः शक्यो गृहीतुं
 न स्वलक्षणेन । तस्य देशकालाऽननुगतत्वेनाऽऽनन्त्यात्तच्च संग्रतिग्रहायोगात् ।
 अतः शब्दोल्लिखितसविकल्पकप्रत्ययस्य न स्वलक्षणविषयत्वमित्यर्थः ।
 सुखादीनां क्षणिकभावानामात्मा स्वरूपमशक्यसमयः । यतो ऽनन्यभाग-
 न्याऽननुगतो हि सः । अतस्तेषां स्वसंविस्तरसाधारणाकारविषया वित्ति-
 रभिजल्पानुषङ्गिणी न भवति किं तु निर्दिकल्पकैवेति श्लोकार्थः । एतेन
 सामान्यात्मकबाह्यस्य सविकल्पकबोधेन ग्रहणमपास्तम् । व्यक्तिमगृहीत्वा
 तद्गृहणाऽयोगाद्भुक्तेश्चोक्तमार्गेणाऽशक्यग्रहत्वादिति । द्वितीयं निषेधति न
 चेति । विकल्पेनागृहीते बाह्ये विकल्पसमसमयेन 'निर्विकल्पकेन गृहीते वि-
 कल्पः स्वाकारमारोपयितुं नार्हतीत्यर्थः । आद्ययोर्द्वितीयं निषेधति अगृ-
 ह्यमाणे त्विति । अधिष्ठानाऽग्रहणे आरोप्यमात्रं प्रतीयते नारोप इत्यर्थः ।
 एवं तावदधिष्ठानप्रतिभासाऽसम्भवाद्बाह्ये ज्ञानस्वरूपस्यारोपः प्रतिषिद्धः* इदा-
 नीमारोप्यस्फुरणाऽयोगाच्च नारोप इत्याह अपि चेति । स्वसंवेदनं सन्तं
 विकल्पं यदा बाह्यं बाह्यत्वेनारोपयति तदा किं वस्तुसन्तं स्वाकारं गृहीत्वा
 पश्चादारोपयतीति योजना । युगपत्स्वाकारस्य ग्रहणं बाह्यत्वेन चारोपणमिति
 पक्षे किं स्वाकारबाह्ययोरैक्यस्फुरणमारोप उताऽख्यातिमत इव विवेकाऽग्रहमा-
 चम् । नाद्य इत्याह स्वाकारो हीति । स्वप्रकाशत्वपरप्रकाशत्वाभ्यां भेदा-
 वभासान्नैक्यस्फुरणसम्भव इत्यर्थः । अन्यदेव स्यात् सिध्येत् प्रथेतेत्यर्थः ।
 ननु स्वाकारः समारोपित इति । यः स्वाकारः स समारोपितात्मको न
 तु स्यादित्यनुषङ्गः न स्फुरेदित्येवार्थः । द्वितीये किं बाह्ये गृह्यमाणे विवेका-
 ऽग्रहो मृषाव्यवहारं प्रसूते अगृह्यमाणे वा । नाद्य इत्याह न चेति । न द्वितीय
 ११ । १९ इत्याह अपि चेति । अपिस्वाकारः समुच्चयार्थः† । एतदुपपत्तिसाहित्यं प्राच्या
 वक्ति। एवं तावद्वस्तुसन्तमित्यारभ्य परमार्थज्ञानाकारस्य बाह्यवत्त्वात्मना

समारोपः प्रतियोगिः इदानीं वासनापरिप्रापितस्य कल्पितज्ञानाकारस्य बाह्ये
समारोपं पराकरोति एतेनेति । तस्यापि स्वप्रकाशज्ञानवत्त्वेन* बाह्याद्दे-
यहस्य संमत्वादित्यर्थः ।

पाशुपतस्य हि तपस्विन आत्मज्ञानाय चिन्हं कुर्वतः प्रमाणा-
ऽकुशलजनैरप्युपहासादात्मस्वप्रकाशत्वमवगतम् । बौद्धैरभावस्याऽर्थक्रियाका-
रित्वाऽनभ्युपगमात्कथम् अभावाद्वावोत्पत्तिस्तत्सिद्धान्तत्वेनानूद्य निरस्यते
तच्चाह अस्थिरादिति । आपाद्याऽनुवादो ऽयमिति वदिष्यन् क्षणिकस्य ४३४ । १२
कारणत्वासम्भवमाह उक्तमेतदित्यादिना । क्षणिकं कारणमिति वदन्
प्रष्टव्यः सत्किमनपेक्षं सापेक्षं वेति । नाद्यः । इतरेतप्रत्ययत्वादिति
सूचविवरणावसरे यद्यन्त्यक्षणप्राप्त अनपेक्षा इत्यादिना निरस्तत्वादित्यर्थः ।
द्वितीया ऽपि तत्सूचव्याख्यानसमय एव न क्षणिकपक्षउपकार्योपकारकभावो
ऽस्तीत्यादिना ग्रन्थेन प्रत्युक्तः । तत्सूचोक्तं निरासप्रकारमनुवदति सापेक्ष-
तायां चेति । सापेक्षतायां स्वाक्षणिकत्वप्रसङ्ग इत्यन्वयः । क्षणिको ऽपि
सापेक्ष इति वदन् प्रष्टव्यः स किमन्यकृतोपकारस्याश्रयो न वेति । आद्यस्य
निरसनं क्षणस्येति । पूर्वमनुपकृतस्य पश्चादुपकारसम्बन्धे ह्युपकृतत्वं ज्ञातुं
शक्यम् । इतरथोपकारस्य स्वाभाविकत्वसंभवेनान्यकृतत्वाऽसिद्धिरित्यर्थः ।
द्वितीयं प्रत्याह अनुपकारिणि चेति । ततश्चोपकृतत्वाऽनुपकृतत्वज्ञानाय
क्षणद्वयस्थायित्वं वस्तुनो मन्तव्यमित्युक्तं भवति । यदि क्षणिकस्य नोपकृतत्वं
सम्भवति अनुपकृतस्य च न सापेक्षत्वं निरपेक्षस्य च कारणत्वमतिप्रसङ्गि
तर्हि क्षणिको न सापेक्षो नापि निरपेक्षः किं तु प्रकारान्तरयोगीत्याशङ्क्याह
सापेक्षत्वाऽनपेक्षत्वयोश्चेति । कूटस्थस्यापि नियतशक्तिकत्वाद्वाप्ये सर्वतः
सर्वात्पत्तिप्रसङ्गानुपपत्तिमाशङ्क्य सर्वतः सर्वावस्थानज्जन्यसर्वात्पत्तिरिति
कार्ययोगपद्यापत्तिपरतया व्याचष्टे अयमभिसंधिरिति । अन्यकृतोपकारस्य ४३५ । २
भावाद्भेदे सत्युपकारशब्देन भावरूपमेवाभिहितं स्यात् तस्य चान्यकृतत्वे
कौटस्थ्यं व्याह्रन्तेत्यर्थः । चर्मोपमश्चेत् स्थिरः कारणत्वप्रभिमतः
पदार्थ उपकाराश्रयश्चेदित्यर्थः । उपकाराद्भेदे भावस्य स भावो ऽनित्यः भेदे
स उपकारो ऽनित्यः स एव च कारणं न भाव इत्यर्थः । उपकारानाश्रयत्वे

दूषणम् असत्फलइति । यदुक्तमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपकार एव कार्यकारी
 ३३६ । १४ न भाव इति तत्राह न चैतावतेति । परमार्थाश्रितत्वात्कार्यकल्पनाया भाव
 उपादानं तदुर्मस्त्वनिर्वाच्य उपकारः कार्योपयोगीत्यर्थः । श्रुतौ मृदृष्टान्तस्य
 सत्यत्वाभिधानाद् दार्ष्टान्तिकस्य मूलकारणस्य सत्यत्वमुक्तम् । भेदाभेदाभ्या-
 मनिर्वाच्येनोपकारेणोपकृतं कारणं कार्यमनिर्वाच्यं करोतीत्युक्तम् । तदयुक्तम् ।
 भेदनिषेधे अभेदापत्तेरभेदनिषेधे च भेदप्रसङ्गादित्याशङ्क्य बौद्धं प्रति प्रतिबन्दी-
 माह अपि च ये ऽपीति । किं व्यक्त्योरेव कार्यकारणभावः सामान्ययोर्वा
 तदुपहितव्यक्त्योर्वा न प्रथमो ऽतिप्रसङ्गादित्यभिसंधाय* द्वितीये सामान्ये
 वस्तुनी अवस्तुनी वा नाद्यो ऽपराद्वान्तादित्याह न च बीजाङ्कुरत्वे
 इति । अवस्तुनोरेव सामान्ययोः कार्यकारणभावो ऽप्यर्थक्रियाकारिणः
 सत्त्वाभ्युपगमादपराद्वान्तावह एव । अवस्तुसामान्योपहितानां व्यक्तीनां
 कार्यकारणत्वाभ्युपगमे तद्वदुपकारकार्ययोरप्यवस्तुत्वसम्भवसिद्धिरित्याह
 तस्मादिति । काल्पनिकात् काल्पनिकसामान्योपहितादित्यर्थः । यदि
 सामान्योपधानमन्तरेण व्यक्तीनामेव कार्यकारणभावस्तत्र दोषान्तरमाह
 अन्यथेति । अनुमानं हि सामान्योपाधौ प्रवर्तते व्यक्तीनामानन्त्येन व्याप्ति-
 ग्रहाऽयोगादित्यर्थः† ॥

३३७ । ९

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

रूपः अद्विहितब्रह्मजगदुपादानत्ववादिसमन्वयस्य विज्ञानं नीलाद्याका-
 रमित्यनुमानविरोधाऽविरोधसंदेहे पूर्वोक्तसमुदायाऽप्राप्याद्विदूषणान्युपजीव्य
 बाह्यार्थापलापाद्वेतुहेतुमल्लवणां सङ्गतिमाहेत्यर्थः । व्याघातेन पूर्वपक्षानुत्थान-
 माशङ्कते अथेति । चोद्यप्रारम्भार्थो ऽथशब्दः वस्तुव्यवस्थित्यै प्रमाणाद्य-
 भ्युपगम्य तन्निषेधोऽव्याघात इत्यर्थः । बुद्धिपरिकल्पितेनेति । विभा-

* अवधार्येति २-३ पु. पा. १

† अप्रसिद्धान्तादिति ३ पु. पा. १

‡ अत्र चतुर्थे समुदायाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि १६-समुदाय उभयहेतुके ऽपि
 तदप्राप्तिः १८ इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् १९ उत्तरोत्पादे
 च पूर्वनिरोधात् २० असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपदमन्यथा २१ प्रतिसंख्याऽप्रति-
 संख्याननिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् २२ उभयथा च दोषात् २३ आकाशे चाविशेषात्
 २४ अनुस्मृतेश्च २५ नासतो दृष्टत्वात् २६ उदासीनानामपि चैव सिद्धिः ॥ २७ ॥

§ निषेधे इति २ पु. पा. १

गमाचं ज्ञेयाद्याकाराणां परिकल्पितं ज्ञेयादिरूपत्वं बुद्धेर्वास्तवमेव । ननु
नीलाद्याकारं विज्ञानं इत्यनुमाने वेदान्तिनां सिद्धसाधनं ब्रह्मणो विज्ञाना-
त्मकस्य नीलाद्यात्मकत्वाद् अन्यथा तदद्वैताऽसिद्धेरत आह एवं चेति ।
बौद्धा हि वित्तेर्विज्ञानस्यान्तरं नीलादिरूपमाचक्षते न ययमित्यर्थः । बुद्धो
परिकल्पितं ज्ञेयादिविभागमुपपादयति तथा हीति । असत्याकारेति । ४३८ । ३
आकारस्यासत्यत्वं बाह्यरूपेणाऽसत्येनाऽऽन्तररूपेण सत्येनाकारेण युक्तमित्य-
र्थः । ननु बाह्यार्थसत्यत्वे प्रमाणादयः सत्याः सिध्यन्ति किं कल्पितत्वेनेत्या-
शङ्क्य तन्मते प्रमेयविभागः सत्ये उपलभ्येतापि प्रमाणफलविभागस्तावन्मिथ्या
तथा चार्थात्प्रमेयमिथ्यात्वमापत्स्यतइत्यभिप्रेत्याह बाह्यवादिनोरपीति ।
वैभाषिकमते प्रमाणफलविभागस्थः कल्पितत्वमुपपादयति भिन्नाधिकर-
णत्वे हीति । प्रमाणं हि करणं* प्रमितिः फलं तयोर्भिन्नाधिकरणत्वे कर-
णफलभावो न स्यात् । करणफलभाव एकाधिकरणयोरेवेत्येव दृष्टान्तमाह
न हीति । यद्यपि परशुः० स्वाग्रयवेषु समवेतो द्वैधीभावस्तु खदिरे तथापि
व्यापाराविष्टकरणीभूतः परशुः संयोगेन खदिराधिकरणइति करणफलयोरे-
काधिकरण्यम् । भवतु प्रमाणफलयोरेकाधिकरणता तावता कथं तद्विभागस्य
कल्पितत्वसिद्धिरत आह कथं चेति । यदि ज्ञानस्यैव प्रमाणफले भव-
तस्तर्ह्येव तदैकाधिकरण्यं भवति इतरथा कथं भवतीत्यर्थः । ननु भवेतां
ज्ञानस्यैव प्रमाणफले इति वा किं जातमत आह न च ज्ञानं स्वलक्षण-
मिति । न तावत् कुण्डे बदरवज् ज्ञाने प्रमाणफलयोरवस्थानसम्भवः
ज्ञानस्यासंयोगित्वात् तादात्म्येन तु स्यादवस्थानं न च वस्तुतो भिन्नाभ्या-
मेकस्यैक्योपपत्तिस्ततः काल्पनिकः प्रमाणफलभेद इत्यर्थः । तमेव दर्शयति
तदेवेति । अज्ञानव्यावृत्त्यात्मकाऽपोहरूपेण कल्पितो ज्ञानत्वसामान्यरू-
पोऽशो यस्य तत्तथोक्तम् । अशक्तिव्यावृत्तिरूपेण कल्पिता विज्ञानस्यात्मानं
स्वमतात्मानमर्थं प्रति च यो प्रकाशनशक्तिः सोऽशो यस्य तद्विज्ञानं तथा ।
तच्च प्रमाणमित्यर्थः । वैभाषिकस्य बाह्योर्थः प्रत्यक्षः सौचान्तिकस्य ज्ञानगता-
ऽऽकारवैचित्र्येणाऽनुमेयः । तन्मते ऽपि प्रमाणफलविभागस्य कल्पितत्वमाह
एवमिति । ज्ञानगतं बाह्यनीलसाहचर्यं भासमानमनीलाकाराऽपोहरूपेण

कल्पितं तच्च बाह्यमर्थे व्यवस्थापयति प्रतिबिम्बमिव बिम्बम् अतः प्रमाणम् ।
ज्ञानात्मिकाशाब्ददन्यतद्भाववृत्तिरूपेण कल्पितं ज्ञानत्वं सामान्यं फलं तद्वि-
सर्गहृष्यबलानीलज्ञानत्वेन व्यवस्थाप्यते । अस्मिन्नपि मते प्रमेयं परमार्थमि-

३८ । १६ नमिति सारूप्यस्य ज्ञानज्ञेयभावव्यवस्थापकत्वे सौचान्तिकवचनमाह तथा
चेति । वित्तिसत्तैव तद्वेदना तस्यार्थस्य वेदना न युक्ता । कुतः । तस्या
वित्तिसत्तायाः सर्वकार्यं विशेषाभावात् । ज्ञानमात्रं हि सर्वज्ञेयसाधारणम् ।
तस्मात्तां तु वित्तिं सारूप्यमाविशद् घटयेत् । किं घटयेदित्यत आह सरू-
पयन्तदिति । तद्वर्द्धं वस्तु सरूपयत् स्वेन रूपेण सरूपां वित्तिं कुर्वद्
घटयेद् वित्त्या सह विषयभावेन योजयेदित्यर्थः । सरूपयन्तमिति पाठे
अर्थमिति शेषः । एवं सम्भाविते पूर्वपक्षे साधकप्रमाणानि कथयतीत्याह
प्रभपूर्वकमिति । स्तम्भाद्यर्थः किं परमाणुस्तत्कृतो ऽवयवी वा । प्रथमे किं
परमाणुमात्रस्तद्गोचरप्रतीतिविशेषकृतो वा । तच्च परमाणुमात्रत्वं निषेधति
स हीति । भासमानादन्यगोचरत्वमात्रमतिप्रसङ्गः । आद्यद्वितीयं द्वेधा
विकल्प्य दूषयति न चेति । प्रतिभासनकाले तदुपाधिं कृत्वा अर्थस्य धर्म
इत्यर्थः । स्वांशः स्वाकारः । ग्रहे ऽनेकस्येति । अनेकस्य परमाणोरेकेन
ज्ञानेन ग्रहणे* किं चित् स्थूलं रूपं गृह्यते तच्च सांवृतम् । सांवृतत्वस्य
धिवरणं प्रतिभासस्यमिति । विशकलितपरमाणुतत्त्वाच्छादकत्वात्सांवृति-
बुद्धिः । स्वाभाविकत्वाभावे हेतुमाह एकात्मनीति । एकपरमाण्वात्मनि
त्रैपाधिकविषयत्वे स्थूलबुद्धेर्भ्रान्तित्वमाशङ्क्य द्वितीयश्लोकेन परिह्रियते
न चेति । तस्य स्थूलस्य दर्शनं न च भ्रान्तम् यतः कारणान्नावस्तूनां
परमाणूनां ग्रहणात् सकाशात् सांवृतस्य स्थूलस्य ग्रहणमन्यत्र भवति । य-
एव हि भिन्नधीगृहीतास्तएव निरन्तराः परमाणव एकधिया गृह्यमाणाः
स्थूलमिति निर्भासन्ते ते च वस्त्वेव वस्तुग्रहश्च न भ्रम इत्यर्थः । एवं
स्थूलनीलावभासस्य सालम्बनत्वं बाह्यार्थवार्दिना समर्थितं विज्ञानत्रादी
३९ । १७ दूषयति तन्नेति । यदि निरन्तरा नीलपरमाणव एकधीगोचरा नीलं तर्हि
नेरन्तर्यमसिद्धम् । नीलपदार्थे च रसगन्धस्पर्शपरमाणूनामपि सत्त्वेन रूप-
परमाणूनां नेरन्तर्याभावादित्यर्थः । आरात् दूरात् । घनं निबिडं तदेव

घनम् । ननु स्थूलप्रत्ययस्य न भ्रान्तिर्व* युक्तम् । स्थूलक्षणविषयत्वेन निर्विकल्पकत्वात् । सविकल्पकं ह्यवस्तुभूतसामान्यविषयत्वाद् भ्रान्तिमित्या-
शङ्क्याह तस्मादिति । कल्पना अभिलाषः । तदपोढं तद्वहितम् । ४३६ । २२
यद्यपि स्थूलं व्यक्तिज्ञानं व्यक्तौ सम्बन्धग्रहस्याभावेन शब्दवाच्यत्वाभावात्
तथापि भ्रान्तत्वान्नास्य प्रत्यक्षता कल्पनापोढमभ्रान्तमिति प्रत्यक्षलक्षणकर-
णादित्यर्थः । आद्यकल्पयोर्द्वितीयं निराकरोति नापि तत्समूहा इति ।
परमाणुभ्यः स्तम्भादीनां भेदे सम्बन्धो ऽस्ति न वा । यदि न तर्ह्युपादा-
नोपादेयभावः । अस्ति चेत्तर्हि सम्बन्धस्तादात्म्यं समवाये वा । नाद्यो
व्याघातात् । न द्वितीयो वैशेषिकाधिकरणे† हि भिन्नयोः समवायो निरस्त
इत्यर्थः । भाष्यकारेण ज्ञाने भ्रममानस्तम्भाद्याकारवैविच्यान्यशानुपपत्त्या
स्तम्भादेर्ज्ञानाकारत्वमुक्तम् । तदयुक्तम् । भिन्नस्यैवार्थस्य ज्ञानेन प्रका-
शनसम्भवादित्यशङ्क्य भेदाभ्युपगमे अर्थस्योपरोक्षता न स्यादित्याह
न तावदित्यादिना । आं भूज् ज्ञानम् अर्थविषयज्ञानान्तरस्य जनकं
मा च विषयाश्रितं प्राकट्यमनेनाजनि तथापि स्वभावसंबन्धादर्थविषयव्य-
वहारं जनयेदित्याशङ्क्याह तच्चेति । ज्ञानमात्राकारस्य सर्वज्ञेयसाधारण्या-
नीलाकारवज् ज्ञानं नीलव्यवहारहेतुरित्यर्थः । विज्ञानवादी सौचान्ति-
कस्यापि सम्मतमिति वदंस्तदुक्तिमाह तदुक्तमिति । ननु न सौचा-
न्तिकेन ज्ञानस्यैव नीलमाकार इत्युच्यते किं तु बाह्यनीलसदृशो ज्ञानस्य
नीलाकारो ऽस्तीति तत्कथमर्थस्य ज्ञानाकारत्वसंमतिरुच्यते आह एक-
श्चेति । स्वीकृते ज्ञाननिष्ठनीलाकारे तेनैव व्यवहारोपपत्तेर्न बाह्यसिद्धि-
रित्यर्थः । एवं प्रत्यक्षेण ज्ञानाभेदमर्थस्य समर्थ्यानुमानादपि समर्थयते
यद्येन सहेत्यादिना । विज्ञानवादिना यो ज्ञानार्थयोर्भेदो निषिध्यते ४४० । २२
तद्वापकस्य सहोपलम्भनियमाभावस्य विरुद्धो यः सहोपलम्भनियमः
स्तद्रूपलब्धिस्ततश्च व्यापकाभावे व्याप्यभेदाभाव इति । व्यापकवि-
रुद्धोपलब्धिं प्रपञ्चयति निषेधो हीति । अश्विनौ नक्षत्रे । यो
यन्माचानुबन्धी यदात्मा च स तत्र स्वभावहेतुः । उक्तं हि तद्वाचमा-

चान्वयिनि स्वभावो हेतुरात्मनीति । तद्वाचं प्रकृते दर्शयति बाह्याऽना-
लम्बनता हीति । प्रत्ययत्वमात्रानुबन्धिनीति । तदात्मेत्यपि द्रष्ट-
व्यम् । निरालम्बनत्वस्याभावस्य प्रत्ययरूपभावात्मकत्वात् । उक्तं हि न
ह्यन्याऽसंसर्गिणो भावादन्वो ऽभाव* इति । एवं तावत्प्रत्यये नीलाकारः
स्वीकृतश्चेतेनैव व्यवहारसिद्धेरार्थवैयर्थ्यमुक्तं तत्र प्रत्ययगतायाकारभान-
मेव बाह्यार्थे कल्पयतीति प्रत्यवतिष्ठनइत्याह सौत्रान्तिक इति । बाह्या-
र्थसद्भावे ऽनुमानमाह ये यस्मिन्निति । सौत्रान्तिकः स्वात्मसन्तानमेव
दृष्टान्तयति यथेति । अविवक्षति विवक्षामकुर्वति । अजिगमिषति
गन्तुमनिच्छति मयि विवक्षुजिगमिषुपुरुषान्तरसन्तानाश्रितगमनवचन-
विषयप्रतिभासा यथा मयि सति काढाचित्कमभिव्यक्तिरूपरुशान्तरसन्तानम-
पेक्षन्ते तथा दार्ष्टान्तिके ऽपीत्याह तथा चेति । अहमित्युदीयमानाऽऽल-
यविज्ञानेन जन्यमानास्तदतिरिक्तजन्यत्वाऽजन्यत्वाभ्यां विवादाध्यासिताः
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धसुखादिविषयाः षडप्यर्थवैयर्थ्यप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तिप्र-
त्ययाः सत्यप्यालयविज्ञानसन्ताने कदा चिद्वन्तस्तदतिरिक्तहेतुका इत्यर्थः ।
अर्थान्तरतामाशङ्क्याह यश्चेति । अन्यस्यासम्भवादित्यर्थः । असम्भवा
ऽसिद्ध इति शङ्के वासनेति । शङ्कायन्योक्तमर्थं व्याख्यानपूर्वकं दूषयति
नन्विति । तत्प्रवृत्तीति । तस्यां सन्ततौ प्रवृत्तिविज्ञानानि, नीलादिवि-
षयाणि तज्जननशक्तिर्वासनेत्यर्थः । तत्प्रत्येति प्रत्यागच्छति उत्पद्यते
ऽनेन परिपाक इति प्रवृत्तिविज्ञानजनकाऽऽलयविज्ञानात् पूर्वं आलयविज्ञान-
सन्ताने यदा कदा चिदुत्पन्नो नीलादिप्रत्ययः प्रत्ययः इत्युक्तः । ननु किमिति
स्वसन्ततिपतितपूर्वक्षण एवोत्तरक्षणवर्तिपरिपाककारणमाश्रीयते सर्वज्ञानादि-
सन्तानवर्तौ क्षणः किं न कारणं स्यादत आह संतानान्तरेति । अत्र च हेतुं
वक्ष्यति न च ज्ञानसंतानान्तरनिबन्धनत्वं सर्वेषामिति ग्रन्थेन । एवं शङ्काभि-
प्रायं विशदीकृत्य दूषयति तथा चेति । प्रवृत्तिविज्ञानजनकाऽऽलयविज्ञान-
वर्तिवासनपरिपाकं प्रति सर्वे ऽप्यालयविज्ञानसंतानवर्तिनः क्षणा हेतव
इति वक्तव्यम् । न चेदेको ऽपि हेतुर्न स्याद् इति बाधकमाह न वा

* अन्योन्याभाव इति ३ पु. पा. ।

† तेनेति २ पु. पा. ।

‡ प्रत्यय इत्येकमेव २ पु. ।

§ ज्ञानान्तरनिबन्धनत्वमिति ३ पु. पा. ।

करिचदिति । सर्वेषां हेतुत्वे च दूषणं वक्ष्यते । इदानीमेकस्यैव हेतुत्व-
मिति पक्षं सौचान्तिकं प्रति विज्ञानवादी शङ्कते क्षणभेदादिति । ४४२ । ६
आलयविज्ञानसंतानवर्तिक्षणानां भेदादस्ति प्रतिक्षणं शक्तिभेदस्तस्य च
शक्तिभेदस्य कादाचित्कत्वात् शक्तैकक्षणानन्तरं कार्यस्यालयविज्ञानक्षण-
वर्तिवासनापरिपाकस्य तज्जन्यप्रवृत्तिविज्ञानस्य च कादाचित्कत्वं सिध्य-
तीत्यर्थः । दूषयति सौचान्तिकः नन्वेवमिति । एकस्यालयविज्ञानस्य
प्रवृत्तिविज्ञानाख्यं नीलज्ञानोपजनसामर्थ्यं स्यात्ततः प्राक्तनस्यालयविज्ञानवर्ति-
नीलादिविज्ञानक्षणस्य चैकस्यैव तत्प्रबोधसामर्थ्यमुत्तरक्षणगतवासनापरिपा-
काख्यप्रबोधसामर्थ्यं स्यादिति द्वे एव ज्ञाने एकस्यामालयसंततौ कारणे
स्यातां नेतराणीत्यर्थः । यदीतरेषामपि पूर्वज्ञानानां परिपाकहेतुत्वमुत्त-
रोत्तरेषां च प्रवृत्तिविज्ञानजननसामर्थ्यमिष्यते तच्चाह सत्त्वे वेति । भवन्तु
सर्वे क्षणाः समर्थास्तच्चाह समर्थहेतुसद्भावे इति । यदवादिष्य सर्वेषां
हेतुत्वे दूषणं वक्ष्यतीति तदनेन ग्रन्थेन क्रियते । यद्यनादिसंततो पतितो
आलयविज्ञानक्षणः सर्वएव नीलज्ञानजननसमर्थास्तर्हीदं नीलज्ञानं सदा
स्यान्न तु कदा चिदित्येवं निषेध्यं यत्कादाचित्कत्वं तस्य विरुद्धं सदा-
तनत्वं तस्यापत्तिद्वारेण उपलब्ध्या कादाचित्कत्वं नीलज्ञानस्य निवर्तत
न तु निर्वर्तितुमर्हति दर्शनादेव । तत आलयविज्ञानाद्यद्वैतान्तरं बाह्यो
ऽर्थस्तदपेक्षत्वे व्यवतिष्ठते । ततः किं जातमत आह इति प्रतिबन्ध-
सिद्धिरिति । ये यस्मिन्सत्यपि कादाचित्कास्ते तदतिरिक्तापेक्षाः इति
प्राक् सौचान्तिकोक्तव्यापकयोः प्रतिबन्धसिद्धिर्व्याप्तिसिद्धिरित्यर्थः । ननु
नीलविज्ञानमपेक्षतां हेत्वन्तरं तदेवं हेत्वन्तरमालयविज्ञानसंतानान्तर-
मस्तु कुतो बाह्यार्थसिद्धिरित्यर्थान्तरतामनुमानस्याशङ्क्याह न चेति । चैच-
संताने विच्छिन्नौ गमनवचनप्रतिभासौ यस्य तत्काले उदयतो मेचसंतान-
स्थगमनवचनविषयविज्ञानस्य तत्तथोक्तम् । तस्यैव विज्ञानवादिभिः संता-
नान्तरनिमित्तत्वमिष्यते न तु विवक्षति जिगमिषति च चैचे यद्गमनवचन-
प्रतिभानं तस्यापि । तस्य तु चैचसंतानमात्रहेतुकत्वं तच्च निरस्तमिति
बाह्यार्थपेक्षा वाच्येत्यर्थः । यदि तु तथाविधस्यापि प्रवृत्तिविज्ञानस्याल-
यविज्ञानसंतानान्तरनिबन्धनत्वमिष्यते तच्चाह अपि चेति । सत्त्वान्तरं

प्राण्यन्तरम् । विज्ञानानां समवायी देशो ऽभ्युपेयते संयोगी वा यद्वेदाद्वि-
 ४४२ । २० प्रकर्षः । नाद्य इत्याह विज्ञानातिरिक्तेति । वेशेषिकादिवत् त्वया
 ज्ञानसमवाय्यात्माऽनभ्युपगमादिति भावः । न द्वितीय इत्याह अमूर्त्त-
 त्वाच्चेति । नास्ति संयोगदेश आधारी येषां तानि तथा* तदात्मकत्वा-
 दित्यर्थः । संतानानां कालतो ऽपि न व्यवधानमित्याह संसारस्येति ।
 एवं हि संतानान्तरस्य कालविप्रकर्षः स्याद्यदि संप्रतितनस्य चैव संतान-
 संज्ञातनीलज्ञानस्य समनन्तरपूर्वक्षणे मेषसंतान उत्पद्येत । इतरथा तस्या-
 प्यनादित्वे कालविप्रकर्षाभावात्तथा च संसारः सादिः स्यादित्यर्थः । यस्मा-
 त्सन्तानान्तरनिमित्तत्वे ऽपि तस्य सदा संनिध्यनात् प्रवृत्तिविज्ञानस्य
 कादाचित्कत्वमनुपपन्नं तस्मादित्युपसंहरति प्रवृत्तिप्रत्यय आलयविज्ञा-
 नातिरिक्तहेतुक इति । पक्षस्य स्वसंतानमात्रनिमित्तकत्वं विपक्षस्तस्मा-
 त्सन्दिग्धा व्यावृत्तिर्यस्य स हेतुस्तथा तत्त्वेनेत्यर्थः । स्वसन्तानमात्रनि-
 मित्तत्वमुपपादयितुं प्रतिबन्दीमाह बाह्यनिमित्तकत्वे ऽपीत्यादिना ।
 नन्वालयविज्ञानद्वयानां सम्बन्धिस्वस्वहेतुवैचित्र्यात्सामर्थ्यभेदे ऽप्येकस-
 न्तिपतितत्वाऽविशेषादेकविधं सामर्थ्यं स्यादित्याशङ्क्याह न च सन्तानो
 नामेति । आलयविज्ञानसन्तानैक्ये क्षणभेदे ऽपि न सामर्थ्यभेद
 इत्युपपाद्य तद्व्यतिरिक्तबाह्यार्थसन्तानभेदे स्याच्छक्तिभेद इत्याह सन्तान-
 भेदे त्विति । आलयविज्ञानानां नीलादिबाह्यार्थसन्तानानां च सामर्थ्य
 भेदः । ततश्चालयविज्ञानसन्तानैरजन्यमपि नीलादिसंवेदनं बाह्यनीलादि-
 सन्तानैर्जन्यतइति चेत्तच्च दूषणमाह हन्त तर्हीति । बाह्यार्थवादे हि
 क्षणिकत्वाद्नीलार्थानां प्रतिनीलार्थं भिन्नाः सन्ति नीलसन्तानास्तच्च सन्तान-
 भेदाच्छक्तिभेदोपगमे नीलसन्तानानामप्येकविधा शक्तिर्न स्यात् तथा
 चैकमेव नीलं नीलाकारज्ञानं जनयेद् न सन्तानान्तरवर्तीत्यर्थः । चेद्यसा-
 ४४४ । १ म्यमुक्त्वा । परिहारसाम्यमाह तस्मात्सन्तानान्तराणामित्यादिना ।
 तथा नीलपीतादिसन्तानान्तराणां स्वस्वकारणभेदात्सामर्थ्यभेद एवमालय-
 विज्ञानसन्तानपतितक्षणान्तराणामपीत्यर्थः । स्वप्रत्ययः पूर्वोदितनीलादि-

प्रत्ययः । वांसनावैचित्र्यादिति भाष्यस्थवासनाशब्दार्थमाह आलम्बवि-
ज्ञानेति । असंविदितमविज्ञातमर्थान्पूर्वमिति लभ्यते वर्तमानस्य संविदित-
त्वाद् अनागतस्याऽसिद्धसत्ताकत्वात्तदृशज्ञानं वासना । न ह्यस्मिन्मते ऽस्ति
स्थायिनी वासनेति भावः । पूर्वं शक्तिर्वासनेत्युक्तम् इदानीं शक्तिशक्तिमतो-
रभेदाद्विज्ञानमिति न विरोधः । ननु पूर्वज्ञानात्मकवासनावैचित्र्याच्चेदुत्तर-
ज्ञानानां वैचित्र्यं तर्हि पूर्वज्ञानवैचित्र्यमेव कुतस्तत्राह पूर्वनीलादीति । ४४४ । ११
अनेनाऽनादौ संसारइति भाष्यं व्याख्यातम् । तत्रभवतु भाष्यकारेण प्रमाण-
प्रवृत्त्यप्रवृत्तिपूर्वकौ सम्भवासम्भवाविति वदतैतदिह सूचयां बभूवे यथा किल
ज्ञानाद्भेदेन स्थूलस्यार्थस्यासम्भवः परेण भाष्यते एवमभेदेनापि मया स सुभाष
इत्यप्रयोजको ऽसम्भवः प्रमाणं त्वावाभ्यामादत्तव्यमिति । तत्रासम्भवं
परमते दर्शयति इदमन्नेत्यादिना । तत्र बोद्धेन ज्ञानाद्विज्ञस्य स्थूलार्थ-
स्यासम्भवमुच्यमानमनुवदति तन्नेदमिति । स्थूल्यं ह्यर्थस्य युगपद्विज्ञ-
दिग्व्यापित्वं भिन्नदेशव्यापित्वं वा* । एवं चैकदिग्देशे ऽर्थस्यावरणमन्यदिग्-
देशे चानावरणमिति विरुद्धधर्माध्यासाद्भेदः स्यात् । ज्ञानाभेदे तु न
दोषः । ज्ञानावच्छेदकार्यस्य ज्ञायमानस्य तदभिन्नस्यानावृतत्वादावृतस्य
च तदात्मत्वाभावेन विरोधाऽप्रसङ्गादित्यर्थः । ज्ञानाकारत्वे इति
सप्रमी । आवयणादिधर्मसंसर्गेण यद्यपि न युज्यतइति योजना । इदानीमेत-
मसम्भवमनुसृत्य† बोद्धुमते ऽप्यसम्भवमाह तथापीति । यद्यप्यवभासा-
ऽनवभासलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गो ऽर्थस्य ज्ञानाभेदे ऽभ्युपगते न प्रसज्येत
तथाप्येकज्ञानप्रकाशिते पटे नानादेशव्यासक्ते तद्देशत्वमतद्देशत्वं च दृश्यते
प्रदेशभेदेन च कम्पाकम्पौ चिचे च तस्मिन् रक्तत्वारक्तत्वे च । सति चैवं
ज्ञानाकारत्वे ऽप्यर्थस्य वर्णितविरुद्धधर्मवत्त्वाद्भेदप्रसङ्गस्तुल्य इत्यर्थः । अर्थ-
स्य ज्ञानाऽभेदे सति अवयविन्यवयवे चोक्तं दोषान्तरमपि ज्ञाने दुर्वारमित्याह
व्यतिरेकाऽव्यतिरेकेति । ननु किमिति ज्ञानाभिन्ने ऽर्थे तद्देशत्वाऽतद्देश- ४४५ । १२
त्वादिविरुद्धधर्माध्यासप्रसङ्गः । यावता परमाणूनेव ज्ञानमवलम्ब्यतां ते च न
भिन्नदेशत्वादिमन्त इत्यत आह न तावदिति । नीलज्ञानं यदि परमाणूनाल-
म्बेत तर्हि त्वया ज्ञानज्ञेययोरभेदाभ्युपगमाज् ज्ञानस्य किं ज्ञेयमाप्तत्वं ज्ञेयानां

वा परमाणूनां ज्ञानमाचत्वम् । नाद्य इत्याह एकस्येति । ज्ञानस्येत्यर्थः । न
द्वितीय इत्याह आकाराणां चेति । ज्ञानाकाराणां परमाणूनामित्यर्थः ।
ननु नैकं ज्ञानं परमाणून् गोचरयति यत उक्तदोषः स्यात् किं तु प्रतिपर-

४४५ । १६ माणु ज्ञानभेद इति । नेत्याह न च यावन्त इति । तर्ह्येकैकज्ञानगृहीत-
नानापरमाणुपरामर्शात्मकः प्रत्ययः स्थूलालम्बन इति तच्चाह न च
तत्पृष्ठेति । तस्यापि प्रत्ययस्य साकारतया आकाराणां नानापरमाणूनां
तदभेदात्तस्य परमाणुमाचत्वे भेदः तेषां विज्ञानमाचत्वे एकत्वमिति स्थूला-
लम्बनमेकं ज्ञानं न स्यादित्यर्थः । तस्मान्नार्थे इति । तस्माद्वृत्तिविक-
ल्पादेस्तर्कादर्थे परमाणुसमूहात्मके विषये न स्थूलाभासः न च ज्ञाने
ज्ञानात्मके ऽर्थे । कुतः । एकच ज्ञाने वर्णितेन मार्गेण तदात्मनो नानाकार-
त्वात्मकत्वस्य प्रतिषिद्धत्वाद् बहुष्वपि विज्ञानेषु परमाणुगोचरेषु स्थूला-
भासस्य न सम्भवः बहूनां परस्परवार्ताऽनभिन्नत्वादित्यर्थः । एकोप-
लम्भमुक्त्वा या ऽनुपलब्धिः सा सहोपलम्भनियम इति न विरुद्धत्वं हेतो-
श्चेतर्हि सहशब्द एकत्वस्याऽवाचक इत्यवाचकशब्दप्रयोगात्तव निग्रह इत्य-
र्थः । अथैकोपलम्भनियमादित्येव हेतुस्तच्चाह अपि चेति । अनुविद्धं
विषयत्वेन संबद्धमित्यर्थः । उपलभ्यतइति साक्षात्काराभिप्रायम् । मनुज-
ग्रहणं तिर्यग्गदिव्यावृत्यर्थम् । चाक्षुषवस्तुन आलोकसाक्षात्कारव्यतिरेकेणा-
ऽनुपलब्ध्यावपि तदैक्यादर्शनादनैकान्तिको हेतुरित्यर्थः । ज्ञानभेदसाध्या
इत्यादौ सर्वज्ञासत्येकस्मिन्ननेकार्थज्ञानप्रतिसंधातरि नोपपद्यतइति वक्ष्यमा-
णेनान्वयः । भाष्ये वास्यवासकत्वमविद्योपप्लवे हेतुरविद्योपप्लवश्च सदसदुर्मैषु
हेतुरिति व्याचष्टे एवमिति । अविद्या सविकल्पकप्रत्ययः । अनादीति ।
अनादिवासनाजन्यसविकल्पकप्रत्ययात्मकविकल्पपरिनिष्ठितो विषयीकृतो यः

४४७ । १७ शब्दार्थः स चिविद्यो ज्ञेयः । वैविध्यमेवाह भावेति । भावं नीलादि
नीलत्वादिरभावं नरविषाणं नरविषाणत्वादि । उभयं विज्ञाननरविषाणादि-
ममूर्तत्वादिराश्रयतइति तथोक्तः । बन्धमोक्षप्रतिज्ञा इति भाष्यगतादिशब्दं
व्याचष्टे एवं विप्रतिपन्नमिति । प्रतिज्ञेत्येतिशब्दो यस्मादर्थे यदिति
प्रतिपादनविषयनिर्द्देशः असत्येकस्मिन्नप्रतिसंधातरि नोपपद्यते तावल्लोके त्वया
च स नेष्टु इत्याह तत्सर्वं विज्ञानस्येति । कर्मफलभावो ज्ञानज्ञेयभावः ।

अत्यन्तविरुद्धमिति तः प्राक्तनभाष्येण प्रतिबन्दीरूपा भूमिरचना क्रियते
तथा च* क्षेत्रार्थस्वरूपं साधितम् । तत आरभ्य एकस्य कर्मक्रियाविरोध
उक्तः । विज्ञानस्य स्वव्यतिरिक्तार्थविषयत्वे कुतस्तस्यान्येन ग्राह्यत्वापत्तिः
चतुर्वेदप्रकाशमानस्याप्यर्थबोधकत्वसम्भवादतश्चोदानुपपत्तिमाशङ्क्याह चो- ४४८ । ०
दयतीति । अप्रत्यक्षोपलम्भस्येति । यद्यप्रत्यक्ष उपलम्भः स्यात्तर्हि
चक्षुष इव तस्यार्थदृष्टिरजन्या स्यात् सा च न सिध्यति । तस्या अप्यन्य-
दृष्ट्यपेक्षत्वेनानवस्थानादित्यर्थः । तर्हि ज्ञानं ज्ञानान्तरप्रत्यक्षं सदर्थप्रकाशो
भवतु तच्चाह तच्चेदिति । नन्वर्थे प्रत्यक्षयितुं यथा साक्षिणि उपलम्भ
इष्यते एवमुपलम्भमपि प्रत्यक्षयितुमुपलम्भान्तरमेष्टव्यं तच्च कुतो नाकाङ्क्षा
अत आह सत्यमिति । विज्ञानग्रहमात्राणां स्वास्माभिः स्वीकृते विज्ञान-
साक्षिणः विज्ञानविषयग्रहणान्तराकाङ्क्षानुत्पादादिति भाष्यार्थः । अनङ्गी-
क्रियमाणं दर्शयति न त्विति । तत्प्रत्यक्षत्वाय तस्योपलम्भस्य प्रत्य-
क्षत्वायेत्यर्थः । स्वप्रकाशसाक्षिणि अन्तःकरणप्रतिबिम्बिते सत्यन्तःकरण-
परिणामस्य भास्वरस्य स्वत एव साक्षिप्रतिबिम्बाधारतया सिद्धिसम्भवान्न
परिणामान्तरादपरोक्षतेति ग्रन्थार्थः । यद्यनुभवापरोक्ष्यं परिणामान्तरात्
तर्ह्यनुभव उदितो ऽपि कदा चिन्न प्रकाशेत न चैवम् । अतो नित्यसाध्यनु-
भवसिद्ध इत्याह न ह्यस्ति संभव इति । प्रमातुः साक्षिणः । न ज्ञान-
व्यवसायादनुभवप्रत्यक्षता । तस्याप्यप्रत्यक्षस्यानुभवसिद्धत्वायोगादनुभवा-
न्तरतः प्रत्यक्षत्वे ऽनवस्थाया उक्तत्वादिति । न केवलमनुभवे एवानुभवि-
तुर्व्याप्रावनुभवान्तरानपेक्षा किं तु क्रियामात्रमेव कर्त्तुं क्रियान्तरमन्तरेण
व्याप्यतइत्याह यथा ज्ञेतेति । मा भूञ् ज्ञानविषयज्ञानपरिणामान्तरापे-
क्षया ऽनवस्था साक्षिणस्तु साध्यन्तराश्रितप्रमापेक्षया ऽनवस्था स्यादित्या-
शङ्क्य स्वप्रकाशत्वान्नेत्याह न च प्रमातरिति । अनेन साक्षिविषयग्रहणा- ४४९ । ११
काङ्क्षानुत्पादादित्येवमपि पूर्वभाष्यं व्याख्यातम् ।

ननु साक्षिणं प्रति प्रत्ययस्योपलभ्यत्वे† तद्विषय उपलम्भो ऽन्यो
वाच्यः तस्य प्राक् निरासात् पूर्वापरविरोध इति भ्रममपनयति ग्राह्यत्वं

चेति । फलेन्तःकरणगतज्ञानपरिणामे स्वाभाविकाकाशकल्पसाक्षिचेतन्यव्यतिरेकेण परिणामान्तरापेक्षफलान्तरानुत्पत्तेरित्यर्थः । चैतन्याभिव्यक्तिस्तु फलमस्त्येव । तदाहुरचभवन्तो वार्तिककाराः ।

वियद्वस्तुस्वभावाऽनुरोधादेव न कारकात् ।

वियत्संपूर्णतोत्पत्तौ कुम्भस्यैवं दृशा धियाम् ॥ इति ।

३४६ । ३०

न संविदर्थे ज्ञायते परिणामज्ञानेनेत्यर्थः । स्वतःसिद्धप्रकटतया ज्ञानस्य ग्राह्यत्वमित्यनुषङ्गः* । ननु यदि परिणामव्याप्तिव्यतिरेकेण संवित्साक्षिणं प्रत्यपरोक्षा तर्ह्यर्थो ऽपि स्याद्वापकसाक्षिसंबन्धस्य संविदर्थेयोरविशेषादित्याशङ्क्याह ग्राह्यो ऽप्यर्थ इति । अर्थो हि स्वविषयान्तःकरणपरिणामरूपायां संविदि सत्यां तदधीनाभिव्यक्तिकसाक्षिरूपानुभवात् प्रकटो भवति । सा तु संवित् केवलस्वरूपानुभवात्स्वप्रतिबिम्बितात् प्रकटतां प्रतिपद्यते । एतदुक्तं भवति । सर्वव्यापी सन्नपि स्वरूपानुभवो ऽविद्यावृत्त्वान्न भासते स तु निर्मले इव मुकुरतले मुखं भास्वरस्वभावविशेषवदन्तःकरणे व्यज्यतइति तद्वृत्तिरपि भासुरा संनिहिता चेति भवति† स्वभावप्रकटा । अर्थस्त्वन्तःकरणं प्रति व्यवहितो न च स्वभावादेव चैतन्याभिव्यञ्जनक्षमः । दृष्टं च संबन्धाविशेषे ऽपि स्वभावविशेषाद् व्यञ्जकाऽव्यञ्जकत्वं यथा चाक्षुषी प्रभा संबन्धाविशेषे ऽपि रूपाद्येव व्यञ्जयति न वाय्वादिकम् । तस्मात्परिणामाभिव्यक्तानुभवार्थसिद्धिरिति । कर्मभाव इति । परिणामक्रियाजन्यफलभागितेत्यर्थः । आत्मस्वप्रकाशत्वबलादिदं सर्वं सिध्यति तदेवासिद्धमिति शङ्कते स्यादेतदिति । आत्मा ज्ञेयः प्रकाशमानत्वाद् घटवदित्यनुमानम् । इदं तावदाभासः । अत्र हि यत्प्रकाशते तद्वेद्यमिति व्याप्तिरभ्युपेया । तथा सत्यस्या व्याप्तेर्ग्राहिका संवित् सा स्वस्यां परिस्फुरति न वा । प्रथमे किं कर्मत्वेन किं वा ऽन्यसंविदनपेक्षस्वव्यवहारहेतुत्वेन । नाग्रिमः । स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । न चरमः । तस्यामेव संविदि व्यभिचारात् । न चरमः । अस्या एव संविदो विशेषस्यानवभासनान्न सकलविशेषोपसंगहवती व्याप्तिरस्यां संविदि

४५० । २

परिस्फुरेदपरिस्फुरणे च कथमनुमानमुदयेत । एवं सिद्धे ऽस्य दौर्बल्ये स्वप्र-
काशत्वसाधनीयदोषामनुमामाह कालातीतत्वसिद्धये तथा हीत्यादिना । ४५० । ४
अनागन्तुकप्रकाश इति प्रतिज्ञा । आगन्तुकः स्वविषयी अर्थात् प्रकाश इति
लभ्यते । स यस्य नास्ति स चासौ प्रकाशश्च तत्त्वे संतीत्यर्थः । अनेना-
ऽज्ञेयत्वे सति भासमानत्वं स्वप्रकाशत्वमिति निरुक्तम् । भासमानत्वं च
व्यावहारिकबाधविधुरं भासत इति शब्दलक्ष्यत्वं न भानविषयत्वमिति न
व्याघातः । न च वेदान्तज्ञेयत्वविरोधः । निरुपाधेऽज्ञेयत्वाद् वेदान्तजन्य-
वृत्त्युपाधौ तज्ज्ञेयत्वमपीति ह्युक्तं तन्न प्रस्मर्तव्यम् । अत एव स्वप्रकाश-
स्यानुमानज्ञेयत्वविरोध इति निरस्तम् । अनुमितेरेव ज्ञेयत्वोपाधित्वान्नित्य-
साक्षात्कारता ऽनागन्तुकप्रकाशत्वे हेतुः । संविदभिन्नत्वं च साक्षात्कारत्वं
न तु इन्द्रियजप्रतीतित्वादि । तच्च संविदः स्वतस्तदन्यस्य तदध्यासात्/
तत्समर्थनार्थमसंदिग्धाविपरीतस्येत्युक्तम् । असंदिग्धाऽविषयस्तत्त्वमुपपादयति
तथा हि प्रमातेत्यादिना । संदिहानो ऽप्यन्यदिति शेषः । एवं सर्वत्र ।
तदयं प्रयोगः । आत्मा स्वयंप्रकाशः शश्वदपरोक्षत्वाच्छश्वदपरोक्षश्च शश्व-
दसंदिग्धत्वाद्वातिरेके घटवत् । न चाप्रसिद्धविशेषणत्वम् । अयं घट एतद-
न्यज्ञेयत्वरहितभासमानान्यः द्रव्यत्वाद् घटवदिति तत्सिद्धेरिति । विपक्षे
दण्डमार्हं न ज्ञैतदिति । यदि नित्यसाक्षात्कारत्वमात्मनो न स्यात्तर्हि कदा
चिदात्मनि संदेहः स्यादित्यर्थः । स्यादेतदात्मविषया संविदुदेत्येवेति तच्चाह
अनवस्थेति । उक्तेन क्रमेणेति । न क्रिया तथा व्याप्यते किं तु कर्त्तव्यमे-
नेत्यर्थः । अनेन विज्ञानं व्यतिरिक्तग्राह्यं ग्राह्यत्वादिति पूर्वोक्ताऽनुमानस्य
विपक्षे दण्ड उच्यते । उक्तक्रमं स्फोरयति न फलस्येति । नार्थे इति । नार्थे
ऽपि विप्रतिपत्तिः । तस्य त्वन्मते ऽपि मिथ्यात्वादित्यर्थः ।

॥ २१

स्वप्रवदित्ययं दृष्टान्तः साध्यविकलः स्यादिति योजना । अभ्युपेत्य
स्वप्रप्रत्ययस्य निरालम्बनत्वं जाग्रत्प्रत्ययस्य तन्निरस्यति विद्यतएव तु
तस्यापि प्रातीतिकमालम्बनम् । एवं तावत् स्तम्भादिप्रत्ययो निरालम्बनः
प्रत्ययत्वात्स्वप्रप्रत्ययवदित्यनुमानस्य बाध्यत्वेन सोपाधिकत्वमुक्तम् । न च
साधनव्याप्तिः सति प्रमातरि जाग्रत्प्रत्यये बाधविरहस्य प्रमितत्वेन साधन-
व्याप्यनुमानस्यातीतकालत्वात् । संप्रति प्रमाणाऽजन्यत्वेनापि सोपाधिकत्व-

१५१ । १५ माह संस्कारमात्रजं हीति । माचग्रहणेन प्रमाणकारणोन्द्रियादिसहि-
तत्वं व्यावर्त्यते न तु भ्रमहेतुदोषसाहित्यम् । अत एव भाष्यगतः
स्मृतिशब्दः प्रमाणमिलितसंस्कारजत्वाद् भ्रमे ऽपि स्वप्नज्ञाने औपचारिको
व्याख्यातव्यः* । उपलब्धिस्त्विति भाष्यगतमुपलब्धिशब्दं व्याचष्टे प्रत्यु-
त्पन्नेति । प्रत्युत्पन्नेन वर्तमानेन वस्तुना इन्द्रियसंयोगेनेत्यर्थः । षट्प्र-
माणजनितं ज्ञानमुपलब्धिः । एवमव्याख्याने स्वप्नस्यापि मिथ्योपलब्धि-
त्वाद्वैधर्म्यं न सिध्येदिति कालातीततां प्रत्ययत्वहेतुराह अपि च स्वत
इति । ननुत्सर्गतः प्राप्तिमपि प्रामाण्यमनुमानादपोद्यतामत आह अनुभ-
वविरोध इति । अबाधितविषयत्वेनावर्गितस्यानुमानस्य प्रमाणत्वात्सति
प्रत्यक्षबाधे न प्रमाजनकत्वमतो बाधकानुर्दयान्न प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यापवाद
इत्यर्थः । न हि यो यस्य स्वतो धर्मो न संभवति सो ऽन्यसाधर्म्यात्तस्य
संभविष्यतीति भाष्यं तत्र न संभवतीति† प्रमाणेन न संभवतीत्यवधारित
इत्यर्थः । तेन संदिग्धो वस्तुधर्मो‡ ऽन्यसाधर्म्याद्भ्रमवत्त्वादेः संभविष्य-
तीति सूचितम् ।

अथोपलब्ध्यभावात् वासनानां भाव इत्युक्तं परेषामर्थोभावाद्वास-
४५२ । ६ नानामर्थोपलब्धिभिर्व्याप्तेरसंभूतत्वादित्याशङ्क्याह यथालोकदर्शनमिति ।
त्वया ऽपि ह्यर्थोपलब्धेः स्वप्ने वासनाजन्यत्वं लोकसिद्धान्वयव्यतिरेकाभ्या-
मवगन्तव्यम् । तद्वृष्टान्तेन च जाग्रत्यनुमेयं तथा च यौ लौकिकावन्वय-
व्यतिरेकौ तावथोपलब्धेः कार्यस्यार्थैव कारणे सति भवतः नार्थानपेक्षवा-
सनारूपकारणे स्वप्नप्रत्ययजनकवासनाया अपि जाग्रदर्थोपलब्ध्यधीनत्वदर्-
शनात्कारणकारणत्वेन तत्राप्यर्थोपलब्धेः स्थितत्वादतश्च वासनानाम-
र्थोपलब्धिभिर्व्याप्तिरसिद्धेरित्यर्थः । न लौकिकी वासनेति । अन्तरेणा-
श्रयमेकसंततिपतितसमानाकारविज्ञानस्य वासनात्वं ह्यलौकिकमिति भावः ।
वासना हि गुणस्तस्याश्रयः समवायिकारणं तत्राश्रयत्वाभिमतमालयवि-
ज्ञानं वासनया सहेतुपद्यते पूर्वे वा । नाद्य इत्याह द्वयोरिति । नि-
११ यतप्राक्सत्त्वं हि कारणत्वमित्यर्थः । न द्वितीय इत्याह प्रागिति । अस-
तश्चाधारत्वायोगादिति द्रष्टव्यम् ।

* व्याख्यात इति १ पु. पा. ।

† संभविष्यतीति १ पु. पा. ।

‡ संदिग्धस्तु धर्म इति २ पु. पा. ।

§ एकं कारणेति नास्ति १ पु. ।

अभावाधिकरणस्योपलब्ध्यधिकरणस्य वा वर्णकान्तरम् । २६७

वर्णकान्तरमधिकरणस्य दर्शयन् पूर्वपक्षमाह स्यादेतदित्यादिना ।
विविच्यन्तइत्येतन्निर्णयाभिप्रायं न भवति किं तु व्यवस्थापक्षाद्विभागाभिप्रा-
यमित्याह न क चिदिति । नादरः क्रियते सूचान्तराणि न रच्यन्ते एत- ४५३ ! १
न्येवावृत्या योज्यन्तइत्यर्थः । नाभावो ज्ञानार्थयोः प्रमाणैरुपलब्धेरिति सूचं
योजयन् सिद्धान्तमाह लौकिकानि हीति । अतात्त्विकत्वं प्रपञ्चस्य व्यव-
स्थापयितुम् अधिष्ठानं वस्तुभूतं वाच्यं तस्याभावस्त्वन्मते प्रमाणतस्तत्त्वा-
नुपलब्धेरिति प्रतिपादयन्न भावो ऽनुपलब्धेरिति सूचं योजयति यद्युच्येते-
त्यादिना । अतात्त्विकत्वं प्रपञ्चस्य धर्मशाहकप्रमाणैरवगम्यते बाधकप्रमाणा-
न्तरेण वा । नाद्य इत्याह प्रमाणानि हीति । न द्वितीय इत्याह
बाधकं चेति । ननु किमन्याधिष्ठानतत्त्वबोधेन प्रत्यक्षादिप्रामितवस्तुगतं
विचाराऽसहत्वमेव बाधकप्रमाणं गमयत्विति चेत्तत्र वक्तव्यम् । किं विचा-
रासहत्वं नाम सदादिपक्षेषु अन्यतमपक्षनिवेशो वस्तुभूतो धर्मः परं
विचारं न सहते इत्युच्यते उत विचारासहत्वेन रूपेण निस्तत्त्वं भूयमभि-
मतम् । नाद्य इत्याह तत्रेति । द्वितीये ऽपि निस्तत्त्वं सदादिपक्षनिविष्टं
न वा । न प्रथमः । सदादिप्रकारैस्तत्त्वव्यवस्थायास्त्वया ऽनिष्टत्वादित्याह
कथमन्यतममिति । न द्वितीय इत्याह न चेति । निस्तत्त्वं हि तत्त्वरू-
पत्वाभावः स चासन्नित्यत्वं भावानां व्यवस्थापितं स्यात्तथा चासत्त्वाव्यव-
स्थाप्रतिज्ञाविरोध इत्यर्थः । पूर्वमधिष्ठानतत्त्वज्ञानाभावाद्वाधो न भवतीत्यु-
क्तम् इदानीम् अधिष्ठानाभावादारोपासंभवमाह अपि चेत्यादिना ।
स्वपक्षे विशेषमाह तस्मादिति । वैधर्म्यसूचं सुयोजम् । क्षणिकत्वाच्चेति
सूचे उपदेशादित्युपस्करणीयम् । ततश्च क्षणिकपदार्थसत्त्वोपदेशाच्छून्योपदे-
शाच्च व्याहृताभिध्याहारः सुगत इति योजनीयम् ।

यथायथेति भाष्यस्यवीप्सां व्याचष्टे ग्रन्थत इति । दर्शनमिति वक्तव्ये ४५४ ! १७
पश्यनेत्यपशब्दः । स्थानमिति वक्तव्ये तिष्ठनेत्यपशब्दः । तिष्ठतेर्दृशेच्च शिति
प्रत्यये तिष्ठपश्यावादेशो युच्प्रत्यये तु न तस्याऽशित्वात् । मिह सेचने
इत्यस्य निष्ठान्तस्य मीढमिति सिध्यति मिदुमिति त्वपशब्दः । योषधशब्द

उपवासे बोद्धेः प्रयुज्यते स्नातः शुचिवस्त्राभरणः योषधं विदधीति । स च लोकैरप्रयुक्तत्वादपशब्दः* । अर्थतोऽनुपपत्तिमाह अर्थतरचेति । अक्षरमवि-
नाशि नमनादिवासनानामप्रयत्वादक्षरत्वसिद्धिः । उत्पादाद्वेति सूचे स्थि-
ता धर्मस्थितितेति च कारणत्वधर्मस्य कार्यत्वधर्मस्य च स्थिरत्वस्वीकारा-
त्सर्ववर्णिकत्वविरोधः† ॥

४५५ । ४

नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३३ ॥

एकरूपब्रह्मसमन्वयविरोध्यनेकान्तवादभङ्गस्य बुद्धिसंनिधानलक्षणां
संगतिमाह निरस्ते इति । मुक्तकच्छेषु निरस्तेषु मुक्तवसना बुद्धिस्था
भवन्तीति अथ वा समयमात्रसिद्धपञ्चस्कन्धादिपदार्थाग्रयन्यायाभासे
निरस्ते पञ्चास्तिकायादिसामयिकपदार्थाश्रितं न्यायाभाससंदृब्धं मतं भवति
बुद्धिस्थम् । तदिदं समग्रपदेन सूचितम् । उपलब्धेरर्थसत्त्ववत्तदनेकान्तोऽप्यु-
पलब्धेरवास्तीत्यर्थसंगतिः । अस्तीति । कायन्ते शब्दान्तइत्यस्तिकायाः ।
के गे शब्दे । अर्हन्नित्यसिद्धः । इतरे के चित्साधनैर्मुक्ताः । अन्ये बद्धाः ।
प्रवृत्त्यनुमेय इति । सम्यङ्निष्ठ्यात्वेन प्रवृत्तिद्वैविध्यं वक्ष्यति । तत्र धर्मा-
स्तिकायः सम्यक्प्रवृत्त्यनुमेय इत्यर्थः । शास्त्रीयबाह्यप्रवृत्त्या ह्यान्तरोऽपू-
र्वाख्यो धर्मोऽनुमीयतइत्यर्थः । अधर्मेति । ऊर्ध्वगमनशीलोऽहि जीव-
स्तस्य देहेऽवस्थानेनाऽधर्मोऽनुमीयतइत्यर्थः । बन्धमोक्षौ फले । प्रवृत्तौ
तु समीच्यसमीच्यौ तयोः साधने ते दर्शयति आस्रवेति । आस्राव-
यति गमयति । बन्धोऽष्टविधमिति । यद्यपि पूर्वोक्त आस्रवोऽपि
५६ । १४ बन्धस्तथापि तद्वेतुत्वादयमपि बन्ध इत्यर्थः । अतिप्रसङ्गादिति ।
आशामोदकादिज्ञानेभ्योऽपि मोदकादिसिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । विपाक-
हेतुरिति शरीराकारेण परिणामहेतुः । तच्च कर्मवेदनीयं शरीरद्वारेण
तत्त्ववेदनहेतुत्वादिति शुक्रशोणितत्र्यतिरेकजाते मिलितं तदुभयस्वरूपमा-
युष्कम् । तस्य देहाकारपरिणामशक्तिर्गौचिकम् । शक्तिमति तस्मिन् बीजे

* अपशब्द इति प्रतिभातीति २-३-५ पु. पा. ।

† अत्र पञ्चमम् अभावार्थाधिकरणम् (उपलब्ध्यधिकरणं वा) पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ५-
नाभाव उपलब्धेः २८ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् २९ न भावोऽनुपलब्धेः ३० क्षणिक-
त्वाच्च ३१ सर्वथानुपपत्तेश्च ३२ ॥

कललाख्यद्रवात्मकावस्थाया बुद्धुदात्मतायाश्चारम्भकः क्रियाविशेषो नामि-
कम् । सक्रियस्य बीजस्य तेजःपाकवशादीषद् घनीभावः शरीराकारपरि-
णामहेतुर्वेदनीयमिति विभागः । कायतीति कै गै शब्दे इत्यस्य रूपम् ।
स्यादस्ति च नास्ति चेत्येतदवक्तव्य इत्यस्याद्यस्तात् संबन्धनीयम् । सप्र चैका-
न्तत्वभङ्गाः कथं कथं कदा कदा च प्रसरन्तीत्यपेक्षायामनन्तवीर्यः प्रतिपाद-
यामास ।

तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत् ।

स्थान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते ॥

क्रमेणोभयवाञ्छायां प्रयोगः समुदायभृत् ।

युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तिः ॥

आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इष्यते ।

अन्त्यावाच्यविवक्षायां षष्ठ्यभङ्गसमुद्भवः ॥

समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भङ्ग उच्यते ॥ इति १.

युगपदस्तित्वनास्तित्वयोर्विवक्षायां वाचः *क्रमवृत्तित्वादुभयं युगप-
दवाच्यम् । आद्यो ऽस्तित्वभङ्गो ऽन्त्येनाऽसत्त्वेन सह युगपदवाच्यः ।
अन्त्यश्चाद्येन भङ्गेन सह युगपदवाच्यः । समुच्चितरूपश्च भङ्गः एकैकेन
सह युगपदवाच्य इत्यर्थः । अथ वा सदसदुभयेष्वेकान्ते भङ्गे ऽनिर्वाच्य-
त्वनियमभङ्गः स्यादवक्तव्य इति कृतः । तेष्वेव पक्षेषु तत्तत्पूर्वपक्षवाद्युक्ता-
निर्वाच्यत्वनियमः स्यादस्त्यवक्तव्य इत्यादिना भज्यते । नन्वेति स्यादिति
वर्तमानत्वविधिविचिनेः कथमेकार्थपर्यवसानमत आह स्याच्छब्द इति । ४५९ । १५
तिङन्ततुल्यो ऽतो न विध्यर्थेत्यर्थः । वाक्येष्विति । स्यादस्तीत्या-
दिवाक्येषु स्यादित्ययं शब्दस्तिङन्तसदृशो निपात इत्यन्वयः । को ऽस्यार्थः
इति तत्राह अनेकान्तेति । अनेकान्तः किं स्वातन्त्र्येण प्रतिपादयते
नेत्याहं गम्यं प्रतीति । गम्यमस्तित्वादिति । कुतो ऽस्यानैकान्तद्व्योतित्व-
मत आह अर्थयोगित्वादिति । एतदुपपादयति यदि पुनरिति । व्य-
तिरेकमुक्त्वा ऽन्वयमाह अनेकान्तद्व्योतकत्वे त्विति । स्यात्पदेनानेका-

३५८ । १ न्ताभिधाने किं प्रयोजनमत आह तथा चेति । यथा स्याच्छब्दस्यानेकान्तदोतकत्वं जेनेरुक्तं तथा तत्प्रयोजनं चोक्तमित्यर्थः । स्याद्वादो हेयोपादेय*विशेषकृदित्यन्वयः । किंशब्दात्किमश्वेति सूत्रेण यमुपप्रत्ययो भवति ततः कथमिति रूपं लभ्यते । तदुपरि चिदित्यं निपातो विधीयते ततः कथं चिदिति स्यात् । तस्मात्किंवृत्तचिद्विधेर्हेतोः कथं चिदस्ति कथं चिन्नास्तीत्यादिरूपात्सर्वथैकान्तत्यागात् । भवन्तं सप्रभङ्गनयमपेक्ष्य स्याद्वादो हेयोपादेयविशेषकृदित्यर्थः । किंवृत्ते किंशब्दादुपरिवृत्ते प्रत्यये यमि सप्रस्वेकान्तेष्वस्यादिनियमेष्वित्यर्थः । सप्रानामेकान्तानां भङ्गे हेतुं न्यायं दर्शयति तथा हीति । न प्रवर्तेतेत्यत्र हेतुमाह प्राप्तेति । सतो वस्तुनः प्राप्स्याऽप्रापणीयत्वादित्यर्थः । न निवर्तेतेत्यत्र हेतुमाह हेयेति । असत्त्वे ह्येकान्ते हेयमेव त्यक्तमेवाहितं सर्वदा स्यात् तस्य च साध्यं हानमनुपपन्नमित्यर्थः । यत्तु हेयादिसिद्धिर्हेतुः स्याद्वाद इति तत्राह एतदुक्तमित्यादिना । यदस्ति तदस्त्येवेति नियममेव मन्महे यस्तु कथं चिदस्ति प्रपञ्चः स विकल्पितः तत्र च हेयादिविभागसिद्धिरित्यर्थः । विचाराऽऽसहत्वादिति । आरम्भणाधिकरणे† हि सदसत्त्वे वस्तुनो न धर्मो असत्त्वदशायामपि वस्त्वनुवृत्त्यापातान्न च स्वरूपं सर्वदा ऽद्वयप्रसङ्गादित्यादिर्हि विचारः कृतः स इहानुसन्धेय इत्यर्थः । पण्डितरूपाणामिति । प्रशंसायां मतुप्प्रत्ययः । ऋषभेण बलीवर्देन ।

विशरारवो विशरणशीला नश्वराः । अनित्यत्वात्तस्येति । निदर्शनस्येत्यर्थः । दार्ष्टान्तिके तु नानित्यत्वमित्याह नास्थिरे इति ।

आगमापाय्यवयवानामनात्मत्वं भाष्योक्तं तदा युज्यते यदि नित्य आत्मेति पराभ्युपगम इतरथा इष्टप्रसङ्गादारब्धावयविन एवात्मत्वेनावयवानामनात्मत्वादित्यभिप्रेत्याह आत्मन इति । आत्मानिरूपणमपि भाष्ये प्रसज्यमानमिष्टमित्याशङ्क्याह अनिरूपणेनेति । सिग् वस्त्रं विगतं येभ्यस्ते विसिचः ।

पत्यधिकरणम् । ईश्वराधिकरणं वा । योगाद्यधिकरणं वा । ३०९

देहान्तराऽप्रवेशान्मोक्षावस्थं परिमाणमन्त्यं तस्य नित्यत्वादायम-
ध्यमयोनित्यत्वानुमाने परिमाणत्रयप्रसङ्गात्कथम् एकरूपपरिमाणात्मकाविशे-
षापादनमित्याशङ्क्याह एवं हीति । नायमध्यमपरिमाणयोनित्यत्वमापाद्यते ४६१ । १५
किं त्वादयमध्यमयोः कालयोरन्त्यपरिमाणस्यानुवृत्तिरित्यर्थः । यदि प्रागप्या-
सीतर्ह्यभूत्वा न भवतीत्यर्थः । नन्वन्यपरिमाणस्य कालत्रये ऽनुवृत्तावपि
देहभेदप्राप्रिकालेष्व्वात्मनः परिमाणान्तराणि किं न स्युरत आह न चेति ।
परिमाणभेदे द्रव्यभेदप्रसङ्गादित्यर्थः । भाष्यकारेणात्मगतायमध्यमपरिमाणे
नित्ये आत्मपरिमाणत्वादन्त्यपरिमाणवत्तत्त्वैकरूपपरिमाणतेत्येकं व्याख्यानं
कृतम् । अपरं च मोक्षकालगतात्मपरिमाणस्यावस्थितत्वान्नियतत्वात्पूर्व-
योरप्यायमध्यमकालयोरवस्थितपरिमाण एव जीवः स्यादिति । तच्च द्विती-
यव्याख्या स्वेन विशदिता । आद्यव्याख्यायामुभयपरिमाणनित्यत्वंस्यान्त्यप-
रिमाणदृष्टान्तेनापाद्यत्वादुभयनित्यत्वादिति सिद्धवत्सूचं हेतुनिर्देशयोग-
माशङ्क्याह अत्र चोभयोरिति । अत्र चेति सूच इत्यर्थः । नन्वादिम-
ध्यमान्तिमपरिमाणानां नित्यत्वे आपत्तिरिति परिमाणत्रयवत्त्वमात्मनः
स्यात् कुत एकरूपपरिमाणता ऽऽपाद्यते अत आह एकशरीरेति ।
त्रयाणां परिमाणानां सर्वशरीरेषु समत्वात्सर्वशरीरेष्वेकरूपपरिमाणता ऽऽत्मनः
स्यादिति द्विप्यं व्याख्येयमित्यर्थः । द्वितीयव्याख्यायां सर्वदा परिमाणै-
क्यस्यैवापाद्यत्वात्सूचगतोभयशब्देन न परिमाणद्वयमभिधीयते किं त्वादय-
मध्यमकालौ ततश्चायमध्यमकालयोरुभयोः परिमाणनित्यत्वादित्येवंरूपे
हेतुं योजयति भाष्यकार इत्याह द्वितीये त्विति । अस्यां व्याख्यायाम-
विशेषशब्देन न परिमाणत्रयस्य सर्वशरीरेषु तुल्यत्वमापाद्यते किं तु यदैक-
शरीरे परिमाणतामात्रं सर्वशरीरेष्वपाद्यते तदा ऽणु*र्महान्वा ऽऽत्मा
सर्वदेहेषु स्यादित्येवंरूपमित्याह एकशरीरेति ॥

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

४६२ । ५

सत्त्वाऽसत्त्वादेरेकवासंभववदधिष्ठातृत्वोपादानत्वयोरप्येकवासंभव इति

* परमाणुरिति २-३ पु. पा. ।

+ अत्र षष्ठम् एकस्मिन्नसंभवाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ४-नैकस्मिन्नसंभवात्

३३ एवं चात्माकार्त्स्न्यम् ३४ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ३५ अन्त्या-
वस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ३६ ॥

प्रत्यवस्थानात्सङ्गतिः । सांख्ययोगव्यापश्रया इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे हिर-
ण्यगर्भेत्यादिना । भाष्यगतपुरुषपदव्याख्यानं दृक्शक्तिरिति । शक्ति-
ग्रहणं तु समर्थमपि सर्वं ज्ञातुं जैवी दृग् न जानात्यावृतत्वादित्यर्थम् । कथं
४६२ । तर्हि जीवस्य ज्ञातृत्वं तच्चाह प्रत्ययेति । प्रत्ययमन्तःकरणपरिणाममनुप-
श्यतीति तथोक्तः । भाष्ये प्रधानपुरुषयोरधिष्ठातेति द्विवचनप्रयोगादेको
जीव इति भ्रमः स्यात् व्युदस्यति 'स चेति । समाप्तान्तर्वर्त्यैकवचनं
ज्ञात्यभिप्रायेणेत्यर्थः । क्लेशेति सूत्र*मीक्षत्यधिकरणे† व्याख्यातम् । पुरुषत्वा-
त्प्रधानादन्यः क्लेशाद्यपरामृष्टत्वात्पुरुषादन्यः जीवादन्य इत्यर्थः । गूढचर्या
स्वगुणाप्रख्यापनेन देशेषु वासः । ईश्वरो न द्रव्यं प्रत्युपीदानं चेतनत्वा-
त्कुलालवदित्याह चेतनस्येति । कुलालस्यापि सुखाद्युपादानत्वात्साध्यवै-
कल्यं स्यात्तद्वारणाय द्रव्यमित्यध्याहृतम् । जगत्कारणानां प्रधानस्य
परमाणूनां चेत्यर्थः । निमित्तमित्यस्य विवरणम् अधिष्ठातेति । सिद्धा-
न्तस्तु ।

अधिगम्य श्रुतेरीशमनुपादानता यदि ।

अनुमीयेत बाधः स्यादाश्रयासिद्धिरन्यथा ॥

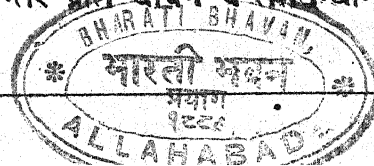
किमप्रमितईश्वरे ऽनुपादानत्वं साध्यते उत प्रमिते । नाद्यः ।
आश्रयासिद्ध्यापातात् । द्वितीये ऽपि तत्प्रमितिः श्रुतेरनुमानाद्वा पौरुषेयाग-
माद्वा । प्रथमे किमीक्षणपूर्वककर्तृत्वादिप्रतिपादकस्युत्पेवानुपादानत्वं साध्यते
तत्पूर्वकानुमानाद्वा । नाग्रिमः । तस्याः श्रुतेर्निमित्तत्वमात्रपरत्वं न तूपादा-
नत्वनिषेधपरत्वमिति प्रकृतिश्चेत्यधिकरणे सुसाधितत्वादित्याह न ताव-
दिति । न द्वितीय इत्याह तस्मादिति । आस्थीयमानमपि न संभवति
तदात्मानं स्वयमकुर्वतेत्यादिश्रुत्यैव बाधादित्यर्थः ॥

४६३ । ४

अस्तु तर्ह्यनुमिते ईश्वरे ऽनुपादानत्वानुमानमत आह तन्नेति ।
ईश्वरे इत्यर्थः । पौरुषेयागमं च निषेत्स्याम इति तावच्छब्दः । तथा
हि । न तावदाद्यं कार्यं सकर्तृकं कार्यत्वात्कुम्भवदिति मानम् । जीवा-
दृष्टजत्वसिद्धेः । अव्यवहितप्राक्कालवर्तिप्रयत्नजत्वसाधने चाद्यकार्यव्यवहितप्र-

यत्नजत्वस्य कुम्भे भावेन साध्यवैकल्यात् । कुम्भाव्यवहितप्रयत्नजत्वस्य
आद्ये कार्ये बाधात्किंचिदव्यवहितप्रयत्नजन्यत्वस्य च सिद्धसाधनात् ।
अदृष्टाव्यवहितप्राक्कालप्रयत्नजत्वादायकार्यस्य । अथ ह्यणुकं ह्यणुकोपादानसा-
क्षात्कारवज्जन्यं कार्यत्वादिति । तच्च न । अप्रसिद्धविशेषणविशेष्यत्वाभ्यां
ह्यणुकस्य तदुपादानसाक्षात्कारस्य चासिद्धेः । दृष्टान्ते च संदिग्धसाध्यत्वं
घटस्य ह्यणुकोपादानसाक्षात्कारवदीश्वरप्रयत्नजन्यत्वस्यासंप्रतिपत्तेः । अदृष्टं
प्रत्यक्षं मेयत्वादित्यत्र च योगिभिरर्थान्तरता कार्यं सर्वज्ञकर्तृकं कार्यत्वा-
दित्यत्र च ।

स्यादेतत् । धर्मो भ्रमसमानाधिकरणधर्मविषयत्वरहितसाक्षात्का-
रविषयः मेयत्वाद् घटवत् । साक्षात्कारगोचर इत्युक्ते योगिभिरर्थान्तरतेति
भ्रमसमानाधिकरणधर्मविषयत्वरहितग्रहणम् । योगिसाक्षात्कारस्य कालभेदेन
भ्रमसमानाश्रयत्वात् । भ्रमसंमानाधिकरणत्वरहितसाक्षात्कारगोचर इत्युक्ते
चाप्रसिद्धविशेषणत्वमिति तन्निवृत्त्यर्थं धर्मविषयत्वग्रहणम् । अस्मदादीनां
घटादिविषयसाक्षात्कारस्य भ्रमसमानाश्रयत्वे ऽपि धर्मविषयत्वाभावेन
भ्रमसमानाधिकरणत्वे सति धर्मविषयत्वरूपविशिष्टधर्मरहितत्वात्तत्र साध्य-
सिद्धेः । साक्षात्कारस्य च भ्रमसमानाधिकरणत्वे सति धर्मविषयत्वरहि-
तत्वं धर्मविषयत्वरहित्याद्वा भ्रमसमानाधिकरणत्वरहित्याद्वा भवति ।
आद्ये तस्य धर्मविषयत्वव्याघात इति द्वितीयः स्यात्तथा च तादृशसाक्षा-
त्कारवदीश्वरसिद्धिरिति । तन्न । किमिदं धर्मविषयत्वरहितत्वम् । धर्म-
विषयत्वसंसर्गाभाववत्वमिति चेत्किं धर्मविषयत्वसंसर्गान्योन्याभाववत्व-
मुत तत्संसर्गाभाववत्वम् । नाद्यः* । तथा सत्यस्य विशेषणस्य वैयर्थ्या-
त्साक्षात्कारपटेनैव तद्वाच्यार्थस्य धर्मविषयत्वसंसर्गान्योन्याभाववत्वसिद्धेः ।
न हि धर्मविषयत्वसंसर्गात्मकः कश्चित्साक्षात्कारो ऽस्ति यद्वावच्छेदार्थमिदं
विशेषणम् । न द्वितीयः । धर्मविषयत्वसंसर्गसंसर्गान्योन्याभावमादाय विशे-
षणवैयर्थ्यतादवस्थात् । तत्रापि संसर्गान्तरं प्रति धावने च सत्तदन्योन्या-
भावमादाय वैयर्थ्यधावनात् ।

अथ मतं न संसर्गस्य संसर्गान्तरमस्ति किं तु स्वयमेव स्वस्य संसर्ग इति क्लानवस्येति । नैतत् । तथा सति तादृशसंसर्गान्योन्याभावमादाय विशेषणवैयर्थ्येन वज्र*लेपनात् । एतत्खण्डनभयेन यदि विशेषणमुज्झसि तर्हि यस्तो ऽसि योगिभिरर्थान्तरतया । एवं सर्वा महाविद्यास्तच्छाया वा ऽन्ये प्रयोगाः खण्डनीया इति ।

तत्सुखाद्वैतबोधात्मस्वभावहरये नमः ।

वेदान्तैः प्रमाणाय कुतर्काणामभूमये ॥

तस्मात्सुष्ठुक्तं तच्चेश्वरे ऽनुमानं तावन्न सम्भवतीति ।

अथ वा पूर्वग्रन्थेनास्मिन्नर्थे ईश्वरस्य निमित्तमात्रत्वे प्रमाणान्तरमास्थेयमिति सामान्यतः श्रुतिव्यतिरिक्तप्रमाणापेक्षामुक्ता किं तदनुमानं

४६३ । ४ पौरुषेयागमो वेति विकल्प्याद्यं प्रत्याह तत्रानुमानमिति । यथैव चेतनस्य निमित्तत्वमात्रमनुमीयते तथा रागादिकमप्यनुमेयं व्याप्रेरविशेषातया च वाद्यभिमतनिरवद्यत्वविशेषविरुद्धी ऽयं हेतुरित्याह तद्वि दृष्ट्यनुसारेणेति । ननु सिद्धान्ते श्रुतिगम्येश्वरस्यापि पुरुषत्वाद्वागादिमत्त्वानुमानं दुर्वारमत आह एतदुक्तमिति । व्याप्यपेक्षं ह्यनुमानं व्याप्यपनीतं सर्वमनुमन्यते । आगमस्तु स्वतन्त्रस्तत्र यत्तद्विरुद्धमनुमानं तत्कालातीलं स्यादित्यर्थः । लोहगन्धिता कलङ्कगन्धिता । कथं तर्हि मानान्तरानुसारेणाऽपूर्वादिकल्पना तत्राह यस्त्विति । तत्राप्यागमप्रामाण्यात्कालान्तरकृतयागात्स्वर्गो ऽस्तु का क्षतिः । अनन्तरपूर्वक्षणवर्तिनः कारणत्वमिति लोकानुभवमनुरूपापूर्वकल्पनेत्यर्थः । इदानीं चेत्कर्मेश्वरयोः प्रवर्त्यप्रवर्तकत्वं प्रतीयेत तत एतद्वलाद्वीजाङ्कुरवत् परंपरा ऽवलम्बिष्यते तत्र कुत इतरेतराश्रयत्वं कुतस्तरामन्थपरंपरेत्याशङ्क्यादौ तावत्प्रवर्त्यप्रवर्तकभावानुपपत्तिं कर्मेश्वरयोर्दृश्यति यदीश्वर इति । अथ वा करुणयैवेश्वरः प्रेरितः कर्म कारयति तत्कुल इतरेतराश्रयत्वं भाष्ये उच्यते तत्राह यदीश्वर इति । कर्पूरं कुत्सितम् । उत्तरस्मिन् व्याख्याने कर्मभिः प्रयोजनैः करुणया हेतुना प्रवर्त्यतइति दृष्टविरुद्धं दृश्यमानकार्यस्य करुणाहेतुकत्वविरुद्धदुःखात्मकत्वादिति योजना । ईश्वरेण

पूर्वं कर्म तावत्प्रवर्तयितुं न शक्यते कुत्सितफलाऽनुदयप्रसङ्गादेवं पूर्वकर्मेश्व-
राप्रवर्तितं कथमीश्वरप्रवर्तनलक्षणं कार्यं करोति । एवं सति प्रवर्तकत्वोपप-
त्तिमनुष्ठां केवलं ततः पूर्वकर्मैवावलम्ब्यते तच्चाह तत्रापीति । तत्रापीश्व- ४६४ । ६
राप्रवर्तने स्वकार्ये पूर्व कर्म ततः पूर्वभाविकर्मप्रवर्तितेनेश्वरेण प्रवर्तितमिति
वक्तव्यं तथा च सर्ववानुपपत्तिसाम्यादन्धपरम्परेत्यर्थः । द्वावपि कर्मेश्वरौ ।
अस्माकं त्विति । मायामय्यां प्रवृत्तावचोद्यत्वादित्यर्थः ।

एवं श्रुतेरेनुमानाच्चेश्वरसिद्धिं निरस्य पौरुषेयागमात्तत्सिद्धिर्निरस्यत-
इत्याह परस्यापीति । अस्माकं त्विति । शास्त्रयोनित्वे ऽपीश्वरस्या-
ऽनादिसिद्धिनियतक्रमपेक्षणाच्चेश्वराधीनं वेदस्य प्रामाण्यं किं तु स्वतः । यथा
देवदत्तकृतत्वे ऽपि दांपत्य प्रकाशनशक्तिमत एव कृतत्वाद् न देवदत्ता-
पेक्षं तस्य प्रकाशकत्वं तद्वदित्यर्थः ।

ननु रूपादिहीनस्याधिष्ठेयत्वानुपपत्तिर्मायायामपि तुल्या तच्चाह यथा- ४६५ । १९
दर्शनमिति । अधिष्ठानेति* सूचगतव्याख्यानयोर्भेदमाह पूर्वमिति † करणव-
च्चेदिति ‡ सूचस्य व्याख्यानयोर्विशेषमाह तथेति । प्रधानपुरुषेश्वराणामिति ।
एषां पुरुषान् जात्यैकौकृत्य चित्त्वं तावत्सिद्धं पुरुषाणां तु परार्होदिसंख्यासु मध्ये
ऽन्यतमसंख्येयन्त एवेति संख्याभेदवत्त्वं द्रव्यत्वात् कुसूलमितधान्यवदि-
त्यनुमाय सर्वेषां प्रधानादीनां संख्यावत्त्वादन्तवत्त्वं विनाशित्वमनुमातव्यम् ।
यद्यपि द्रव्यत्वादेवान्तवत्त्वं सर्वेषामनुमातुं शक्यं तथापि प्रवाहानित्यत्वा-
दनित्यानामपि स्रोतिरूपेण संसारवाहकत्वशङ्कां व्यावर्तयितुं संख्याभेदवत्त्व-
मनुमितम् । एवं तावदद्रव्याश्रितैव संख्येति येषामाश्रयस्तन्मते संख्याभेद-
वत्त्वे द्रव्यत्वं हेतुकृतम् । अथ संख्यां विहाय सर्वत्र संख्या ऽस्तीति मतं
तन्मतेन मानं संख्यान्यत्वे सतीति । संख्यान्यत्वादित्यर्थः । सप्रमी च
निमित्तार्था । अथ संख्यायामपि संख्या ऽस्तीति मतं ‡ तच्चानुमानमाह
प्रमेयत्वादिति । अतिसामान्यतोदृष्टानुमानोपन्यासस्तु ईदृशेनापि दूष्य- ४६६ । १२
त्वादाभासतरः परपक्ष इति द्योतनाय । व्याख्याते ऽर्थे सूचमवतारयति
ततश्चेति । ननु ब्रह्माप्यन्तवदेकत्वादेकघटवदिति किं न स्यादत

आह अस्माकं त्विति । भाष्यस्य स्वरूपपरिमाणपदं व्याचष्टे स्वरूपेति ।
परिहरति । तत ईश्वरस्येत्यादिभाष्येणेति शेषः । असति ह्यन्ते तदपरि-
च्छेदो न दोषायास्ति च स इत्याह आगमेति । आगमानपेक्षो वादी
तस्येति* ॥

४६६ । २१

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ४२ ॥

अधिष्ठितैश्वर इति मते निरस्ते प्रकृतिरपि स इति मतस्य वेद-
संगतार्थत्वाज्जीवोत्पत्तावपि प्रमाणत्वमतो जीवस्वरूपतया बोध्यमानाद्
ब्रह्मणो जगत्सर्गे ब्रुवतः समन्वयस्य तेन† बाध इति शङ्कानिरासात्संगति-
मभिप्रेत्याह अन्यत्रेति । पञ्चरात्रकर्तृवैषुदेवस्य वेदादेव सर्वज्ञत्वावग-
मात् कपिलपतञ्जल्यादीनां च जीवत्वात्पञ्चरात्रस्य च पुराणेषु बुद्धादिदेश-
नावज्ञ्यमेहार्थमीश्वरप्रणीतत्वश्रवणान्न योगाद्यधिकरणगतार्थता । अवा-
न्तरसंगतिवशादिह पादे ऽस्य लेखः । भवतु क्रियाकरणमुत्पाद्यं न तु
ज्ञानकरणमित्याशङ्क्याह प्रयत्नेति । प्रयत्नादीनां करणत्वं विवक्षातः ।
सिद्धान्तस्तु

बुद्धिपूर्वकृतिः पञ्चरात्रं निःश्वसितं श्रुतिः ।

तेन जीवजनिस्तत्र सिद्धा गौणी नियम्यते ॥

यावद्वैकदेशे वेदाऽविरोधादीश्वरबुद्धेर्वैदमूलत्वं वेदाद्वा सर्वविषयत्वं
प्रमीयते तावदेव स्वतः प्रमाणवेदाज्जीवानुत्पत्तिप्रमितौ तादृग्बुद्धिपूर्वकेश्वर-
वचनान्न जीवोत्पत्तिरवगन्तुं शक्यते । अतः प्रमाणापहृतविषये गौणं तद्व-
चनं न तु भ्रान्तम् पूर्वपक्षयुक्तेरिति ।

संकर्षणसंज्ञो जीवः प्रद्युम्नं जनयितुं करणान्तरवान्न वा । आद्ये तदेव
सर्वत्र करणं स्यादिति न प्रद्युम्नः करणं भवेत् । द्वितीयं प्रत्याह संकर्षणो
४६७ । १० ऽकरण इति । करणसामर्थ्यइति । इह करणं कृतिः । परस्परव्या-

* अत्र सप्तमम् पत्यधिकरणम् ईश्वराधिकरणं वा योगाद्यधिकरणं वा पूर्णम् । तत्र सू-
त्राणि ५-पत्युरसामञ्जस्यात् ३७ संबन्धानुपपत्तेश्च ३८ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ३९ कर-
णवच्चेव भोगादिभ्यः ४० अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ४१ ॥

† तेन मतेनेति २-३ पु. पा. ।

हतेच्छा इति । व्याहतेच्छत्वे ईश्वरत्वव्याघातादित्यर्थः । उत्पन्ने हि कार्ये तत्प्रतीश्वरत्वमुत्पत्तिरेव न स्याद् इत्याह व्याहतकामत्वे वेति । परिशुद्धं निश्चितम् । अनेकेश्वरत्वे ऽपसिद्धान्तमाह भगवानेवेति । व्याख्यातो भाष्ये इति शेषः* ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यानुभवानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदमलानन्द-
विरचिते वेदान्तकल्पतरौ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि ८	६९
सूत्राणि ४५	२१६

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

न विद्यदश्रुतेः ॥ १ ॥

इह पादे भूतभोक्तृविषयवाक्यानां विरोधः परिह्रियते । प्रासङ्गिकी पादसंगतिं वक्तुं विप्रतिषेधाच्चेति भाष्यम् । तच्च श्रुतिविप्रतिषेधादित्यर्थः । परपक्षेषु सर्वत्र स्ववचनविरोधस्याभावादित्यभिप्रेत्याह श्रुतीति । न विद्यदिति पूर्वपक्षः अस्ति त्विति सिद्धान्त इति भ्रमं व्यावर्तयति इह हीति । एवं ह्यविरोधाध्यायसंगतिरित्यर्थः । अत्र हि गौण्यसंभवा*दित्येकदेशिसूचस्य न विद्यदिति सूचोक्तानुत्पत्त्युपजीवित्वादेकवाक्यता । अत इदमप्येकदेशिन इति । के चितु सूचद्वयेन पक्षद्वयं प्रदर्श्य विप्रतिषेधं उच्यते पादसंगतपूर्वपक्षार्थत्वसंभवे सूचस्यैकदेशिमतार्थत्वायोगादित्याहुः । तन्न । किमश्रुतेरिति हेतुः सार्वत्रिक उतैकदेशपरः । नाद्यस्तैतिरीयके नभःसंभवश्रवणात् । नान्त्यः । अनुत्पत्त्यसाधकत्वात् । न च क्व चिच्छ्रवणात् क्व चिदश्रवणाच्च विप्रतिषेधः । अश्रुतस्थले उपसंहारसंभवात् । न चेहैवोपसंहारचिन्ता सर्ववेदान्तप्रत्ययाद्यधिकरणपौनरुक्त्यापातात् । तस्मान्न विप्रतिषेधः सूचाभ्यां दर्शयितुं शक्यः । ततः क्व चिदाकाशस्य प्राथम्यं श्रुतं क्व चित्तेजस इत्येव विप्रतिषेधः । पूर्वपक्षादुद्दिष्टात् सिद्धान्तच्छायमेकदेशिमतमिति संगतिः† पादेन । एवमाऽध्यायसमाप्तेः प्रथमं विप्रतिषेधादप्रामाण्येन पूर्वपक्षः तंत एकदेशिआख्या ततः सिद्धान्त इति दर्शनीयम् ।

४६६ । २ नन्वेकदेश्यपि श्रुतौ सत्यां कथमश्रुतेरिति ब्रूयाद् अत आह तस्याभिसंधिरिति । विरोधेन पूर्वपक्षे भाष्यविरोधमाशङ्क्याह तदिदमिति । अश्रुतस्थले ऽपि श्रुतोत्पत्तेरुपसंहारादविरोधमाशङ्क्याह पूर्वपक्षो न च श्रुत्यन्तरानुरोधेनेत्वादिना । अस्ति॥ त्वित्यपि सूचं निगूढाभिसंधेः सिद्धा-

* व्याससू. अ. २ पा. ३ सू. ३ ।

† अश्रुते स्थले इति २ पु. पा. ।

‡ व्याससू. अ. ३ पा. ३ सू. १ ।

§ संगतमिति १ पु. पा.

॥ व्या. सू. अ. २ पा. ३ सू. २ ।

न्तिन एव । अभिप्रायाऽनभिव्यक्तिमपेक्ष्य पूर्वपक्षसूचमित्युक्तमिति । न विद्यदि-
ति सूत्रेण पुनरुक्तिमाशङ्क्याह स्वाभिप्रायमिति । अश्रुतेरित्यस्य मुख्यश्रु-
त्यभावादिति ह्यभिप्रायस्तं विवृणोतीत्यर्थः ।

आदिग्रहणेनेति । विभुत्वादिलक्षणादित्यत्रत्येनेत्यर्थः । घटादि- ४१० । १२
व्यावृत्त्यर्थमस्यत्वं क्रियादिव्यावृत्त्यर्थं द्रव्यत्वविशेषणम् । एकस्य संभूतशब्द-
स्य सकृत्प्रयोगे गौणमुख्यत्वव्याघातस्य ब्रह्मशब्ददृष्टान्तेन कथं परिहारः
तत्रापि तुल्यत्वांदनुपपत्तेरित्याशङ्क्योभयत्र न्यायमाह पदस्येति । अर्था हि
गौणत्वमुख्यत्वविरुद्धधर्माध्यासं न सहते शब्दस्तु येनानुपपद्यते तेन योग्यता-
मपेक्ष्य संबध्यते ततो यत्र मुख्यवृत्त्याऽन्वययोग्यता तत्र मुख्योऽन्यत्र गौणः
संभवतीत्यर्थः । कुलशब्दस्य संतानवाचित्वं व्यावर्तयति गृहमिति । अम-
चशब्दस्य स्थाल्यादिवचनत्वं च व्युदस्यति घटशरावादीनीति ।

क्षीरस्येति षष्ठी तृतीयार्थे । द्वे किल पूर्वपक्षिणाऽनुपपत्ती उक्ते तत्तेजो
ऽसृजतेत्यत्राकाशस्योपसंहारे संकृदसृजतेति श्रुतस्य स्रष्टुराकाशतेजोभ्यां संब-
न्धे सत्यावृत्त्या वाक्यभेदः स्याद् द्वयोश्चाकाशतेजसोः प्रथमसृष्ट्वविरोध
इति । तत्र द्वितीयामनुपपत्तिं परिहरति श्रुत्योरिति । तेजः प्रथमं सृष्ट-
मिति प्रथमशब्दस्य छान्देग्यश्रुतावश्रवणात्तेजोजन्ममात्रेणान्यथोपपत्तिरि-
त्याकाशमेव प्रथमं तेजस्तु यथातैत्तिरीयश्रुति तृतीयमिति न विरोध
इत्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये तृतीयत्वश्रवणादिति । ननु यद्यपि प्रथमशब्दे
न श्रुतः तथापि प्रथमं तावत्तेजोऽवगतं तदाकाशोपसंहारे बाध्यतेति
शङ्कते नन्वसहायमिति । परिहारभाष्याभिप्रायमाह संसर्ग इति ।
तेजसो जन्मसंसर्ग एव श्रुतः* भेदस्तु व्यावृत्तिराकाशस्य न श्रुता किं तु
प्रथमस्थाने तेजःश्रवणादर्थोत्कल्यते स्थानं च तैत्तिरीयश्रुत्यन्तरेण विरोध-
स्तेन बाध्यते† स्थानाच्छ्रुतेर्बलीयस्त्वादित्यर्थः । न केवलं विरोधादाका-
शजन्माभावकल्पना किं तु श्रुतानुपयोगादपीत्याह न च तेजःप्रमुखेति । ४१२ । ९
तत्रापि लभ्यमित्यन्तः पूर्वोक्तविरोधानुवाद एव व्यतिरेको व्यावृत्तिश्रुत्य-
न्तरश्रुतेर्नाकाशजन्मना तस्यार्थिकस्य व्यतिरेकस्य बाधने श्रुतस्य‡ तेजः-

* श्रुतेरिति १ पु० पा० ।

† विरोधेनाबाध्यते अत्यर्थं बाध्यते इति १ पु० पा० ।

‡ बाधेन श्रुतानुपयोगादपीत्याह । न च इत्यधिकं १ पु० ।

सर्गस्य नानुपपत्तिः । अतः श्रुताकाशजन्मविरोधित्वात् श्रुततेजोजन्मानुप-
योगित्वाच्चाकाशजन्माभावो न कल्प्य इत्यर्थः । प्रथमामनुपपत्तिं प्रसङ्गद्वारे-

४१२ । १२ णोत्थाप्य परिहरति स्यादेतदित्यादिना । तत्र किमर्थोऽनुपपत्तिरुच्यते
शब्दानुपपत्तिर्वा नाद्य इति तावत्प्रथमं प्रतिपाद्यते । तत्र यदुक्तं यथैकं
वाक्यमनेकार्थं न भवति एवमेकस्य कर्तुरनेकव्यापारवत्वमपि विरुद्धमिति
तत्र दृष्टान्तस्य वैषम्यमाह वृद्धप्रयोगेति । अनेकार्थोऽनावृतस्य शब्दस्य
व्यापारो वृद्धव्यवहारे न दृष्टः । आवृतौ तु शब्दभेद एवेति नैकस्य
शब्दस्य नानार्थतेत्यर्थः । दार्ष्टान्तिके तु नैवमित्याह दृष्टं त्विति ।
शब्दानुपपत्तिं परिहरति न चास्मिन्निति । तत्तेजोऽसृजतेत्यत्र ह्याकाश-
जन्मन्युपसंहृते वाक्यमेव द्वितीयमनुमीयते तदाकाशमसृजत तत्तेजोसृजतेति
च । ततश्चैकस्मिन् श्रूयमाणे वाक्येन शब्दावृत्तिवाक्यरूपभेदापत्तिरित्यर्थः ।
वाक्यानामिति । बहुवचनमुपसंहारोदाहरणात्तराभिप्रायं प्रथमस्थाने तेजः-
श्रवणमर्थोदाकाशस्य प्रथमं जन्म वारयतीत्यार्थिकक्रमस्याकाशजन्मश्रुत्या
बाधो दर्शितः । इदानीं क्रमस्य पदार्थधर्मत्वाच्च न श्रुताकाशपदार्थबा-
धकत्वमित्याह गुणत्वादिति । विद्यदुत्पत्त्यभ्युपगमेन श्रुतिविप्रतिषेधवादि-
निराकरणे प्रस्तुते विद्यदुत्पत्तिहेतुकथनं भाष्यकारीयमसंगतमित्याशङ्क्याह
सिंहावलोकितेति । विकारा इति । पराधीनसत्ताका इत्यर्थः । एवं च
विभक्तत्वमविद्यादौ नानैकान्तं तस्य प्रागभावत्वाभावेऽप्यध्यस्तत्वेन पराय-
तसत्ताकत्वाज्जीवेश्वराद्यपि विभागविशिष्टरूपेण समारोपितमेव ।

४१४ । ४

नन्वद्वैतवादिनः कथमाकाशादेर्विभक्तत्वसिद्धिरत आह आत्मान्यत्वे
सतीति । तत्त्वतो विभक्ताभावेऽप्यविद्यायाऽऽकाशादेरन्यत्वकल्पनायां
सत्यामस्ति विभक्तत्वमित्यर्थः । विभागश्च धर्मिसमानसत्ताको विवक्षितः ।
तथा च न ब्रह्मणि व्यभिचारः । तद्वत्तस्याकाशादिप्रतियोगिकभेदस्य मिथ्या-
त्वेन ब्रह्मसमानसत्त्वाभावादिति । भाष्ये कथमात्मनः कार्यत्वे सत्याकाशा-
देर्निरात्मकत्वमापाद्यते न ह्यन्यस्य कार्यत्वेऽन्यं निरात्मकं स्यादत आह
निरुपादानं स्यादिति । सर्वकार्यसृष्टेः प्राग्यद्यात्मापि न स्यात्तर्हि निरु-
पादानत्वमसत्त्वं कार्यस्येत्यनेनोपाद्यते । उपादानं हि कार्यस्यात्मेत्यर्थः ।
भाष्योक्तशून्यवादप्रसङ्गस्य तन्मतेनेष्टप्रसङ्गत्वमाशङ्क्याह शून्यवादश्चेति ।

श्रुतिममन्यमानं प्रत्याह उपपादितं चेति । भाष्ये आत्मसमर्थेनमात्मन १४७ । ९
 एवाकाशाद्युपादानत्वसमर्थेनार्थम् अन्यथा प्रकृताऽसंगतेरित्यभिप्रेत्याह
 आत्मवादे चेति । आत्मत्वादेवेति । प्रत्यगात्मनो निराकरणश-
 ङ्काऽनुपपत्तिरित्येतद्वाच्यमात्मत्वादेवोपादानत्वादेवेति व्याख्येयमित्यर्थः ।
 तदर्थमात्मन उपादानत्वं समर्थयते एतदुक्तमिति । विद्यदादेर्भावकार्य-
 त्वात्सोपादानत्वं तदुपादानस्य च श्रुतावात्मत्वं सिद्धमित्यर्थः । प्रकृति-
 प्रत्ययाभ्यामिति । ज्ञा इति धात्वंशः प्रकृतिः । तव्य इति प्रत्ययः ।
 ज्ञानविशिष्टस्य ज्ञेयस्यान्यथाभावोक्तिर्विशेषणभूतज्ञाने ऽपि द्रष्टव्येत्यर्थः ।
 क्षीरावयवानां दध्युपादानत्वादुद्गन्तः साध्यसम इत्याशङ्क्याह तत्र नाव-
 यवानामिति । उपात्तं सिद्धम् । न हि दधिभावसमये क्षीरं नश्यति
 यतस्तदवयवानामारम्भकत्वं कल्प्येतेत्यर्थः । ननु दध्यनेकोपादानं कार्य-
 द्रव्यत्वात् पटवद् इत्यनुमीयतां तच्चाह यथेति । यथा भवतां क्षीरे नष्टे
 क्षीरारम्भकपरमाणौ दध्यारम्भाय क्षीर*रसादिव्यतिरेकेणापरे रसादय उद-
 यन्ते तेषां चैकारभ्यत्वमेवं दध्ने ऽपि किं न स्यात् तस्यापि दुग्धसंस्था-
 नमात्रत्वेन गुणवद्द्रव्यान्तरत्वाऽनभ्युपगमादिति भावः† ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

४७५ । २०

संगतिमाह यदीति । पूर्वाधिकरणे हि ब्रह्मण्यद्वितीयत्वप्रतिज्ञा,
 न गौणी एकाऽद्वितीयैवशब्दैरस्या अभ्यासादित्युक्तं तद्वद्वायुनित्यत्वमपि
 नापेक्षिकमभ्यस्यमानत्वादित्यर्थः । अन्तरिक्षसहितवाय्वनुत्पत्तिवादिवाक्यमा-
 चोदाहृतावन्तरिक्षोत्पत्तेः पूर्वचोदाहृतेर्वायुनित्यत्वोक्तिरप्येवपचारिकीति शङ्का
 स्यातां परिहरति पवनस्य विशेषेणेति । मुक्ता ऽन्तरिक्षमित्यर्थः ।
 चेनेति । चकारेणेत्यर्थः । तदुपपादनार्थत्वाच्चेति । बृहदारण्यके खल्व-
 नेन ह्येतत्सर्वं वेदेत्यात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातं वायुश्चान्तरिक्ष-
 मित्यादिवाक्यं चात्मकार्यवाच्यादिप्रदर्शनेन तदुपपादकमित्यर्थः । प्रधानेना-

* क्षीरे इति १ पु. पा. ।

† अत्र प्रथमं विद्यदधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ७-न विद्यदश्रुतेः १ अस्ति तु २

गौण्यसंभवात् ३ शब्दाच्च ४ स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ५ प्रतिज्ञाहानिरव्य-
 तिरेकाच्छब्देभ्यः ६ यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ७ ॥

प्रधानबाधमुक्त्वा गुणभूतावान्तरवाक्यैरपि बहुभिर्वायुनित्यत्ववाक्ययोर्बाधमाह
तेषामपीति । तेषामवान्तरवाक्यानां मध्ये इत्यर्थः । अद्वैतप्रतिपाद-
कतामिति । इदं सर्वं यदयमात्मेत्यादिवाक्यानामित्यर्थः । मातरिश्वो-
त्पतिक्रमग्रहणमाकाशजन्मसमर्थनात् कार्यस्यापि कार्ये वायुः कुतो ऽस्य
नित्यत्वमित्यर्थम्* ॥

४९६ । १२

असंभवस्तु सतो ऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

भास्करोक्तं दूषणं शङ्कित्वा भाष्यमवतारयति नन्वित्यादिना ।
अग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्तश्रुतिविरोधादिति । ननु नात्प्राश्रुते[†]रित्यधि-
करणे ऽप्येतच्छ्रुतिबलेन पूर्वपक्षः । सत्यम् । तच्च हि ब्रह्म नित्यमुपेत्यैव
जीवस्य तस्मादुत्पत्तिरेतद्वाक्यबलेन शङ्कियते ऽच तु यथा ऽग्नेरग्निरेव
विस्फुलिङ्ग उत्पद्यते एवं ब्रह्मान्तराद् ब्रह्मेति शङ्क्यते । ननु यद्यात्मा
आत्मान्तरं प्रति कारणं तर्हि तस्याप्यन्य इत्यनवस्थेत्याशङ्क्याऽग्निवि-
स्फुलिङ्गवदनादित्वाददोष इत्याह न चेति । अपि च विवर्तता हि कार्यता
तच्च ब्रह्म कार्यमिति वदन् प्रष्टव्यः किं ब्रह्म स्वयं सत्यमसत्ये कुच चिद-
ध्यस्तम् उत सत्यान्तरे किं वा विनैवाधिष्ठानेन स्वयमेवारोपितम् । नाद्य
इत्याह यत्स्वभावाच्चलतीति । न द्वितीय इत्याह ययोरित्विति ।
न तृतीय इत्याह न च निरधिष्ठान इति । अनादित्वान्नाऽनवस्थादोष-
मावहतीत्युक्तत्वाद् भाष्यायोगमाशङ्क्याह पारमार्थिको हीति । भाष्ये
ऽनवस्थाशब्देन प्रमाणाभाव उच्यते । अग्निविस्फुलिङ्गादेर्हि क्व चित्कार्य-
कारणभावस्य प्रमितत्वात् प्रागप्येवमिति परंपरा स्यादच तु विकारस्य
सतो ब्रह्मणः समारोपिते क्व चित्समारोपः स्यात्स च न प्रमित इत्यपरि-
निष्ठेत्यर्थः । माध्यमिकमतनिषेधप्रस्तावे हि अन्यतत्त्वमनधिगम्य प्रत्यक्षा-
दिप्रमितनिषेधो न युज्यते तैरेव विरोधादतः प्रमितः परमार्थ एकधिष्ठान-
४९७ । १७ मिति ह्युपपादितम् । असदधिष्ठानेति । असच्छब्दो ऽपरमार्थवचनः ।

* अत्र द्वितीयं मातरिश्वव्याख्यानाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-एतेन मातरिश्वा
व्याख्यातः ८ ॥

† व्याससू. अ. २ पा. ३ सू. १७ ।

‡ ब्रह्मनित्यत्वमिति २ पु. पा. ।

भास्करस्य भाष्यकारीयमते यदरुचिनिदानं तत्प्रागेव विचिकित्सितम् ।
इदानीं तदुदीरितामधिकरणभङ्गां भञ्जयति ये त्विति । क्लेशेनेति ।
सतो विद्यमानस्य गुणादेर्नित्यत्वासंभवः कुतः अद्वितीयश्रुत्यनुपपत्ते-
रित्यध्याहारः क्लेशः । किं च तैरश्रुतोत्पत्तिकानामनुत्पत्तिशङ्कानिरासो ऽधि-
करणार्थ इत्युच्यते । ततश्च श्रुतिविरोधापरिहारात् पादासंगतिरित्याह
अविरोधेति ।

यत्तु केशवेन समादधे पूर्वाधिकरणार्थ एवावाच्यते श्रुताकाशा-
दिभिरश्रुतदिगादीनां परिसंख्यायां प्रतिज्ञाव्यतिरेकयोर्बाधाद् अपरिसंख्यायां
त्वेकदेशोपादानधैर्यमिति । तन्न । अनादिपूर्वपक्षाभासोत्प्रेक्षितानुत्पत्तीना-
माकाशादीनामुत्पत्त्यभिधानस्य सर्वकार्योपलक्षणार्थत्वादिति* ॥

तेजो ऽतस्तथा ह्याह ॥ १० ॥

४७८ । २

अध्यस्तस्याधिष्ठानत्वाऽयोगान्न ब्रह्मणः कुतश्चित्संभव इत्युक्तं तर्हि
वायोरप्यध्यस्तत्वान्न तेजस्ततो जन्म किं तु ब्रह्मण एवेति अत्यवस्था-
नात्संगतिः । अत्र पूर्वपक्षसंभावनार्थं भाष्यं वायोरग्निरिति क्रमोपदेशो
वायोरनन्तरमग्निः संभूत इति । तदनुपपन्नम् । वायोरनन्तरमिति
दिग्योगार्थपञ्चम्या अनन्तरमित्युपपदसापेक्षत्वात् । अपादानपञ्चम्या निरपे-
क्षत्वाद् वायोरेव तेजः प्रत्युपादानत्वप्रतीतेरित्याशङ्क्याह यद्यपीति । बहु-
श्रुतयस्ततेज इत्याद्यास्ता हि ब्रह्मजत्वं तेजसो ऽभिवदन्त्यो वायुजत्वे विरु-
ध्येरन्निति । ननु श्रुतयः परंपरया ब्रह्मजत्वे ऽपि योह्यन्ते ऽत आह
न चेति । पारम्पर्यसंबन्धिं दृष्टान्तमाह वाजपेयस्येति । वाजपेयस्य यूप
इतिवद् यत्परम्परया तज्जत्वं तत्साक्षाद् ब्रह्मजत्वसंभवे सति न युक्त-
मिति योजना ।

शेषलक्षणे स्थितम् । आनर्थक्यात्तदङ्गेषु† । सप्रदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपं
इति श्रूयते । तत्र न तावद्यो वाजपेयस्य यूपः स सप्रदशारत्निरिति विधी-
यते विशिष्टोद्देशेन वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तचान्यतरोद्देशे किं वाजपेयोद्देशेन

* अत्र तृतीयम् असंभवाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् । १ असंभवस्तु सतो ऽनुप-
पत्तेः ८ ॥ † संबन्धे इति २ पु० पा० ।

सप्रदशारत्नित्वं विधीयते उक्तं यूपोद्वेष्टेनेति संशये ऽनन्तरदृष्टत्वात्प्रधानत्वा-
त्प्रकरणित्वाच्च वाजपेय उद्वेष्टः तस्य च साक्षात्सप्रदशारत्नित्वासंभवे तदीयषो-
डश्याख्योर्द्विपाचोपलक्षणाथौ यूपशब्द इति प्राप्ते सिद्धान्तः । यूप उद्वेष्टः । एवं
हि यूपशब्दो मुख्यार्थः* स्यान्न च वाजपेयस्येति गौणता । व्यवहितसंबन्धे
ऽपि षष्ठी मुख्यत्वाच्चैवस्य नप्रेतिवत् । तस्माद्वाजपेये यूपाभावात्तदङ्गपशुयाग-
गतयूपे सप्रदशारत्निता विधीयते इति ।

पशुयागसंबन्धिनो यूपस्य साक्षाद्वाजपेयसंबन्धो न संभवति वाजपेय-
पशुयागयोरङ्गाङ्गित्वेन विसृद्धधर्माध्यासेन भेदात् । तच्च वाजपेयस्येति षष्ठी
परम्परासंबन्धमाश्रयेत् । अत्र तु वायोरिति श्रुत्या वायुपादानत्वे तेजसो
ऽभिहिते ऽपि न ब्रह्मजत्वश्रुतिभिः पारम्पर्यमवलम्ब्यम् । ब्रह्मवाय्वोरभेदेन
वायुजस्यापि ब्रह्मजत्वोपपत्तेरित्याह युक्तमित्यादिना । वायोर्ब्रह्मविका-
रस्य यद्यपि ब्रह्मणः सकाशात् काल्पनिको भेदस्तथापि वास्तवाभेदाद-

४७८ । १० व्यवधानमित्याह ब्रह्मविकारस्यापीति । यदुक्तं बह्वीभिर्ब्रह्मजत्वश्रुतिभिः
कारकविभक्तेर्बाध इति तदप्येवं सत्यपास्तमित्याह उभयथेति । वायुभा-
वापन्नब्रह्मजत्वे केवलब्रह्मजत्वे ऽपीत्यर्थः । यद्यप्येकाकिनी कारकविभक्ति-
स्तास्तु बह्व्यः तथापि तासां वायुभावापन्नब्रह्मजत्वे ऽपि तेजसो न विरोध
इति पञ्चम्यनुग्रहाय तत्रैव नियम्यन्तइति भावः । एवं च कल्पितस्य
वायोरधिष्ठानत्वाऽऽयोग इति परास्तम् । तद्वापन्नब्रह्मणः परमार्थत्वादिति ।
कांस्यभोजिवदिति । लोके कस्य चिच्छिष्यस्य कांस्यभोजित्वं नियतमु-
पाध्यायस्य त्वनियतपात्रभोजित्वं तच्च यदि तयोः कुतश्चिन्निमित्तादेकस्मि-
न्याचे भोजनं प्राप्नुयात् तदानीममुख्यस्यापि शिष्यस्य धर्माऽबाधायोपाध्यायो
ऽपि कांस्यभोजित्वेनैव नियम्यतइति । अव्यवधानस्य समर्थितत्वाद् भाष्या-
ऽयोगमाशङ्क्याह भेदकल्पनेति । काल्पनिकं वायुब्रह्मभेदमाश्रित्य पार-
म्पर्यवाद इत्यर्थः । न तु सर्वथेति । शृतस्य दुग्धस्य धेन्वाश्च वायुब्र-
ह्मणोरिवाभेदाभावादित्यर्थः† ॥

* मुख्यः स्यादिति २-३ पु. पा. । † यागाङ्गतेति २-३ पु. पा. ।

‡ अत्र तुयं तेजोऽधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-तेजो ऽतस्तथा ह्याह १० ॥

अवधिकरणम् । पृथिव्यधिकाराधिकरणम् । तदभिध्यानाधिकरणम् । ३१५

आपः ॥ ११ ॥

४७८ । १८

अतिदेशो ऽयम् । एतस्माज्जायतइत्युपक्रम्य खं वायुर्ज्योतिराप इति श्रूयन्ते । अग्नेराप इति च । अतश्चापः किं सतो जायन्ते उत तेजस इति संशयादि पूर्ववत् । अपामग्निदाह्यत्वादग्नेरुत्पत्त्ययोगादग्नेरापस्तत्तेजो ऽपो ऽसृजतेति च गौण्यौ श्रुती इति शङ्का ऽत्र निवर्त्यते । अचिवृत्कृताऽग्ने-जसोरत्रिसृजत्वादिति* ॥

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

११ । २०

सृष्टावपां तेजसो ऽनन्तरत्वात्पृथिव्याश्चावानन्तर्यादधिकरणद्वयस्य बुद्धिसंनिधानरूपी संगतिः । व्युत्पत्त्या व्युत्पाद्यतइति योगवृत्त्या । प्रसि-द्ध्या हृद्या । न वयं महाभूतप्रकरणमात्रादन्नश्रुतिं बाधामहे किं तु लिङ्गप्रकरणसहितसाभ्यासपृथिवीश्रुत्या इत्याह श्रुत्योरित्यादिना । लिङ्ग-माह प्रापिकेति । ततश्च सृष्टिकाले यद् यः अपां शरः मण्डः घनीभाव आसीत्सा पृथिव्यभवद् इति पुनः श्रुतेरर्थः । ननु वर्षणाद्वयिष्ठत्वप्रामिलिङ्ग-मन्नश्रुतेरप्यनुशाहकमस्ति अत आह वाक्यशेषस्य चेति । तस्य लिङ्गप्र-करणाभ्यां बाधादन्यथा पार्थिवब्रीह्यादिपरत्वे ऽनुपपत्तेरित्यर्थः† ॥

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः ॥ १३ ॥

४७९ । १४

ननु न तावदिह भूतानां ब्रह्मानधिष्ठितानां स्रष्टृत्वाभावश्चिन्त्यते ईक्षत्याद्यधिकरणैर्गतत्वात् । नापि ब्रह्मण एव तत्तद्वृत्तात्मना ऽवस्थि-तस्योत्तरकार्योपादानत्वं तेजो ऽतः॥ इत्यत्र तन्निर्णयात् । अतो ऽधिकरणाना-रम्भ इत्याशङ्कामपनयन् सङ्गतिमाह सृष्टिक्रम इति ।

पूर्वपक्षमाह तत्राकाशाद्रायुरिति । यद्यपि परातु तच्छ्रुतेर्निरित्य-च जीवकर्तृत्वमीश्वराधीनमिति वक्ष्यते तथापीह देवतानामैश्वर्ययोगा-त्स्वातन्त्र्यमाशङ्क्यते । न च देवतानामपीश्वराधीनत्वे ऽत्र सिद्धे कैमुतिकन्या-

* अत्र पञ्चमम् अवधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-आपः ११ ॥

† पार्थिवेति नास्ति १ पु० ।

‡ अत्र षष्ठं पृथिव्यधिकाराधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-पृथिव्यधिकाररूपशब्दा-

न्तरेभ्यः १२ ॥

§ व्याससू० अ० १ पा० १ सू० ५ ।

॥ व्या० सू० अ० २ पा० ३ सू० १० ।

॥ व्याससू० अ० २ पा० ३ सू० ४१ ।

याज्जीवमात्रेष्वपि तत्सिद्धेस्तदधिकरणानारम्भः शङ्क्यः । सत्यपि देव-
तानां महाभूतसृष्टावीश्वरपारतन्त्र्ये विहितक्रियाकर्तृत्वादौ क्षुद्रे जीवमात्र-
स्यापि स्वातन्त्र्यशङ्कादयसंभवादिति । अत्राकाशादिशब्दैराकाशाद्यभिमा-
निन्यो देवता विवक्षिताः मनुष्यादिशब्दैरेव जीवाः । पञ्चम्यश्च निमि-
तार्थाः । एतदुक्तं भवति । यथा ऽऽकाशाद्यात्मनेश्वरो वाय्वाद्युपादानमेवं
तदभिमानिदेवतात्मना ऽधिष्ठतेति भूतानामपि चेतनत्वप्रवणादिति भाष्यं
भूताभिमानिदेवताभिप्रायम् । ननु सो ऽकामयतेति परमेश्वरप्रस्तावं कृत्वा
तद्ब्रह्मात्मानं स्वयमकुरुतेति कर्तृत्वं श्रूयते यः पृथिव्यां तिष्ठन् यमयतीति
चेश्वरस्य नियन्तृत्वलिङ्गमस्ति तत्कथं * देवतानां स्वातन्त्र्येण कार्य-
नियन्तृत्वमत आह प्रस्तावस्य चेति । मूलकारणस्य च ब्रह्मणः प्रस्ताव-
लिङ्गद्योतितसर्वनियन्तृत्वस्य पारंपर्येणाभिमानिदेवताद्वारेणोपपत्तिरित्यर्थः ।
ब्रह्मयोनित्वेति । योनिशब्दो निमित्तार्थः । आकाशादिशब्दैर्न देवताल-
क्षणा मुख्यार्थबाधाभावात् । पञ्चम्यश्चापादानार्थास्तत्र ह्युदतरत्वादित्याह
आकाशादीनामिति । देवतालक्षणमङ्गीकृत्याप्याह न च चेतनाना-
मिति । भाष्ये तेन तेनात्मना ऽवतिष्ठमानत्वम् इति भूतात्मतामापन्नस्यो-
पादानत्वमुक्तमिति भ्रममपनुदति स्वयमधिष्ठायेति । तत्र चान्यत्र चानु-
गतकारणरूपेणावस्थानं तदात्मना ऽवस्थानं न तु तदात्मत्वेनैव परिस-
माप्तिः । भाष्ये परमेश्वरावेशो जीवापत्तिरिति भ्रान्तिं निरस्यति अन्तर्या-
मिभावेनेति † ।

विपर्ययेण तु क्रमो ऽत उपपद्यते च ॥ १४ ॥

यद्यप्यत्र श्रुतिविप्रतिषेधो न परिह्रियते तथाप्युत्पत्तिक्रमे निरूपिते
लयक्रमो बुद्धिस्यो विचार्यतइति प्रासङ्गिक्योपादावान्तरसङ्गती ।

भास्करेण सिद्धान्ते स्थित्वा ऽन्नेन सोम्य शुङ्गेनापो मूलमन्विच्छेत्यत्र
लये ऽपि भूतानां क्रमः श्रुत इत्युक्तं तदयुक्तमित्याह नाप्यय इति । तत्र
हि कार्येण कारणमनुमाप्यते न लये ऽभिधीयतइति । यत् यत्प्रयन्त्यभि-

* तत्र कथमिति २-३ पु. पा. ।

† तादात्म्येनेति ३ पु. पा. ।

‡ अत्र सप्तमं तदभिधानाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-तदभिधानादेव तु
तल्लिङ्गात्सः १३ ॥

संविशन्तीति, तत्र लयमात्रमुक्तं न क्रम इत्याह अप्ययमात्रस्येति । यच्च
भास्करेणाऽनियमः पूर्वपक्षइत्युक्तं तदप्युक्तमित्याह तत्रेति । श्रुतोत्पत्तिः ४८० । १६
क्रमादेव नियमे सति नानियम इत्यर्थः । यत्तु केशवेनोक्तम् अयोग्य उत्प-
त्तिक्रमो नाप्यये भवितुमर्हति न हि नष्टेषु तन्तुषु पटस्तिष्ठन् दृष्ट इति
तदयुक्तम् । अनियमे ऽपि पाक्षिकस्यायोग्यत्वस्यापरिहारात् । तत्र तदपि
स्वीकृत्या व्यवस्थितपक्षाभ्युपगमाद्वरं व्यवस्थितोत्पत्तिक्रमाश्रयणं भाष्यकार-
स्त्वनियतपक्षमुपक्रममात्रमुक्तवानिति । घटादीनां दृष्टोप्ययक्रमो विपरीतः
सम्भूतानां किमस्त्वित्याह किं दृष्ट इति । सन्निधानेत्युत्पत्तिक्रमस्यानाकाङ्क्षि-
तत्वान्नाप्ययसंबन्ध इत्याह अप्ययस्येति । न च विपरीतक्रमस्यासन्नि-
धानं प्रमाणे ऽपि * सन्निधापितत्वादित्याह दृष्टेति । घटादौ दृष्टेनाचाप्य-
नुमानोपनीतेनेत्यर्थः । श्रुत्यनुसारिणो ऽप्ययक्रमस्येति । उत्पत्तौ श्रुत-
स्याप्यये ऽपि संगमयितुं त्वयेष्यमाणस्येत्यर्थः । लोकदृष्टपदार्थबोधाधीना
हि श्रुतिरतः श्रुतिसंनिहितादपि लौकिकः क्रमः सन्निहिततर इति तेन
तद्व्याख्यानं युक्तम् । दृष्टेन क्रमेण श्रुतबाधे हेत्वन्तरं चाह तस्मिन् हि
सतीति । अनाकाङ्क्षामुपसंहरति तद्विरुद्धेति । तस्योपादानोपरमे ऽपि
कार्यसत्तापादकस्योत्पत्तिक्रमस्य विरुद्धो यो विपरीतक्रमस्तस्यावरोधात्संब-
न्धादित्यर्थः । ननु विपरीतक्रमे श्रुत्यभावाद् भाष्योक्तं च गत्यतिष्ठेत्याद्या
स्युतिर्निर्मूलेत्यत आह एतन्न्यायमूलेति । उपादानलये कार्यस्थित्ययोगो
न्यायः† ॥

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति

चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥

४८१ । ११

संगतिमाह तदेवमिति । भावनोपयोगिनाविति । पूर्वाधिक-
रणानां प्रयोजनोक्तिः । भूतोत्पत्तिलयशीलनं ह्यद्वैतब्रह्मध्यानोपयोगीति
बुद्ध्याद्युत्पत्तिक्रमविचारो ऽपि तत्फल एव । ननु सूत्रे विज्ञानशब्दप्रयोगात्तस्य
च बुद्धिबृत्तौ प्रसिद्धेः कथं बुद्धीन्द्रियाणामुत्पत्तिचिन्ता ऽत आह अत्रेति ।

* प्रमाणेनेति २-३ पु. प्रा. ।

† अत्राष्टमं विपर्ययाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-विपर्ययेण तु क्रमो ऽत उपप-
द्यते च १४ ॥

निश्चयवतीं बुद्धिः संशयादिमन्मनः इति तद्वेदः । चेदित्यन्तस्य योजनया
 ५१ । १६ पूर्वपक्षमाह तत्रैतेषामिति । आत्मानं भूतानीति च द्वितीये अन्तरान्त-
 रेण युक्ते इति षष्ठ्यर्थे समाम्नानात् । एतस्माज्जायतइति वाक्ये इत्यर्थः ।
 श्रुतिविरोधपरिहारेण चिन्तां संगमयति तस्मात्पूर्वेति । ननु यदि साक्षा-
 दात्मकार्याणीन्द्रियाणि कथं तर्ह्यन्नादिमयत्वं मनआदीनामाम्नायते ऽत आह
 अन्नमयमिति चेति । प्राचुर्यार्थे *मयट् । प्राचुर्यं चान्नात्मकशरीरेण मन-
 आदेरवच्छेदादित्यर्थः । अन्नमयमित्यादिलिङ्गश्रवणादिति । अन्नमयशितं
 चेथा विधीयतइति आध्यात्मिकविवृत्करणपरे वाक्ये मनसो ऽन्नमयत्वेन
 निर्वृत्तेशो लिङ्गदर्शनमिति । इतरथा त्विति । प्राचुर्यार्थत्वे ऽनपेक्षितं प्राचुर्य-
 मुक्तं भवेदित्यर्थः । न च तदपीति । प्राचुर्यमित्यर्थः । अन्नकार्यत्वं तु
 मनसो घटते अन्नोपयोगे मनोविवृद्धेः श्रुत्यैव दर्शितत्वादिति भूतानां
 मध्ये आकाशः प्रथमं जायतइत्युक्तक्रमः † ॥

**चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्त-
 द्वावभावित्वात् ॥ १६ ॥**

एवं तावत्तत्पदवाच्यकारणत्वनिर्णयाय भूतोत्पत्तिश्रुतिविरोधो निर-
 स्तः । इदानीमा पादसमाप्रेस्त्वंपदार्थशुद्धौ जीवविषयश्रुतिकलहो वारयि-
 ष्यते । यदीन्द्रियोत्पत्तिर्न भूतोत्पत्तिक्रममन्यथयति तर्हि जीवोत्पत्तिस्तम-
 न्यथयेदिति शङ्कायां सैव नास्ति कुतः कलह इति प्रतिपादनादवान्तरसं-
 गतिः । इह जीवजनननिधननिमित्तआद्यवैश्वानरीयेष्ट्यादिशास्त्राणां च
 जीवनिवृत्त्यशास्त्राणां चाविरोधः साध्यते । देवदत्तादिनाम्नो देहवाचकत्वा-
 त्कथं भाष्ये जातो देवदत्त इत्यादिव्यपदेशाज् जीवजन्मशङ्का ऽत आह
 देवदत्तादीति । तन्मृत इति । तदिति तस्मादर्थे । देहेन सहात्मनाशे
 ११ । १७ आद्यादिविधिवैयर्थ्यात् स्थाय्यात्मेति सिद्धान्तयति मुख्यत्वइति । भक्ति-
 गुणयोगः तत्संयोग इत्यन्वयः । शरीरोत्पादविनाशौ स्त इति शेषः ‡ ॥

* प्राचुर्यार्थे इति २. पु. पा. ।

† अत्र नवमम् अन्तराविज्ञानाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-अन्तरा विज्ञानम-
 नसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् १५ ॥

‡ अत्र दशमं चराचरव्यपाश्रयाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-चराचरव्यपाश्रयस्तु
 स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्वावभावित्वात् १६ ॥

चराचरव्यपाश्रयाधिकरणम् । आत्माधिकरणम् । ज्ञाधिकरणम् । ३१६

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥

४८३ । ४

स्वर्गादिभोगाय देहनाशे ऽप्यात्मा न नश्यतीत्युक्तं तर्हि कल्पमात्रा-
वस्थाने ऽपि स्वर्गादिभोगसंभवाज्जीवः कल्पाद्यन्तयोरुत्पत्तिविनाशवा-
निति संगतिमाह सा भूतामिति । नन्वसंभवस्त्वित्यत्र ब्रह्मजन्मनिषेधात्
कथं तदभिन्नजीवजन्मशङ्का ऽत आह परमात्मनस्तावदिति । परमा-
त्मनो जीवानामन्यत्वमित्यन्वयः । एवं हीति । क्व चिच्छ्रुतस्यान्यत्रानुपसं-
हारे सतीत्यर्थः । विकारभावापत्त्येति । जीवलक्षणविकारभावमापद्य
तद्रूपेण शरीरे प्रवेश इत्यर्थः । मनोमय इत्यादीनामिति । मनोमयादि-
शब्देषु श्रुतानां मनोआदीनामित्यर्थः । उपाधिप्रविलयेन हेतुना उपहितस्यैव
विशिष्टस्यैव प्रविलयो न शुद्धस्येति प्रश्नोत्तराभ्याम् अत्रैव मा भगवान् मूमु-
हदित्यविनाशी वा अरे अयमात्मा इत्याभ्यामुपपादनादित्यर्थः । अनेक-
धेति । अविनाशी* अनुच्छित्तिधर्मेति निरन्वयसान्वयनाशवारणादित्यर्थः ।
श्रुत्योपपादनादित्यधस्तनेनान्वयः । अविभागस्य चेति छेदः । अध-
स्तादिति । वाक्यान्वयादित्यधिकरणे इत्यर्थः ‡ ॥

ज्ञो ऽत एव ॥ १८ ॥

४८४ । १०

आत्मैवास्य ज्योतिरित्यादिश्रुतीनां पश्यंश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रमित्या-
दिश्रुतिभिर्जीवस्यागन्तुकज्ञानत्ववादिनीभिर्विरोधः परिह्रियते । प्रागुक्त-
जीवानुत्पत्तिहेतुम् उपादाय स्वप्रकाशत्वसाधनात् संगतिः सूत्रभाष्य-
योरेव स्पष्टा । अनुत्पत्तौ हि स्वप्रकाशं ब्रह्मैवोपहितं जीव इति तत्र स्व-
प्रकाशता । न चैवं गतार्थत्वम् । अनुत्पन्नस्यापि जीवस्याऽनित्यज्ञानत्वश्रु-
तिवशाद् ब्रह्मान्यत्वशङ्कोपपत्तेर्ब्रह्मैक्ययोग्यत्वाय जीवस्यैव स्वप्रकाशत्वं सम-
र्थ्यते । उत्तरेण स्वाभाविकानुत्पन्ननिरासेन वस्तुतो महत्परिमाणं चैतन्या-
दीषद्वहिष्ठं साधयिष्यते । ततो ऽधिकरणत्रयेण ततो ऽपि बहिष्ठं कर्तृत्वं
बुद्धिर्कर्तृत्वव्यावर्तनेनात्मनाथ्यस्तमुपपादयिष्यते । एवं ज्ञानयोग्यत्वस्य
जीवस्य ब्रह्मणैक्यम् अंशऽ इत्यत्र वक्ष्यते । इत्यापादसमाप्ति संगतयः । अनि-

* व्या. सू. अ. २ पा. ३ सू. ६ ।

† व्याससू. अ. १ पा. ४ सू. १६ ।

‡ अत्र एकादशम् आत्माधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च

त्यज्ञानत्वे युक्तिमप्याह कर्मणा हीत्यादिना । यदि* जीवानां स्वाभाविकी ज्ञानशक्तिर्न स्यात्तर्हि इन्द्रियादिसंनिकर्षे ऽपि न जानीरन्नाकाशवन्न चैवमित्याह न तु व्योम्न इवेति । ननु जीवस्वरूपे ऽस्ति विशेषः शक्तावपि तुल्यमिति चेद् न । कार्यनियमाय शक्तेः पितृत्वादिवदसाधारण्याकल्पनादित्यर्थः । व्यतिरेकव्याप्तिपूर्वकमात्मस्वप्रकाशत्वे ऽनुमानमाह यदागन्तुकज्ञानमित्यादिना । व्याख्याता एते ग्रन्था बौद्धाधिकरणे । यदुक्तमसति कर्मणि न चैतन्यमिति तत्राह तस्माद् वृत्तय इति । अत एव पश्यंश्चक्षुरित्यादिषु श्रुतयो दत्तविषयाः† ॥

१८५ । ८

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥

अणुरिति श्रुतेरिति चोत्तरसूत्रादाकृष्याऽणुर्जीव उत्क्रान्त्यादीनां श्रुतेरिति योजना । तच्छाचलतो ऽपीति । देहस्वामित्वं हि देहाभिमान इत्युक्तमध्यासे । तदेव च जीवनं तन्निवृत्तिश्च मरणमित्यचलतो ऽपि तत्संभवं इत्यर्थः । कर्तृस्थो भवतीति भावः । फलं संयोगविभागाख्यं ययोस्ते गत्यागती कर्तृस्थभावे तयोरित्यर्थः । तयोर्व्यापिन्यसंभवादित्येतन्निगमयति गत्यागती चेति । अपि सापादानेति । अपिश्चाथै सापादाना च सतीति हेत्वन्तरसमुच्चयः । अनेन सौचश्चशब्दो व्याख्यातः । न केवलमिति । चक्षुष्टो वा मूर्ध्ना वा निष्क्रामतीति शरीरैकदेशानामुत्क्रान्तावुपादानत्वश्रुतेरेव केवलमुत्क्रान्तिरणुत्वसाधनमित्येतदेव न किं तु शरीरप्रदेशानां हृदयादीनां गन्तव्यत्वश्रुतेरप्युत्क्रान्तिरणुत्वसाधनमित्यर्थः । स आत्मा एतास्तेजस उपलक्षितभूतमीवा भूतकार्याणोन्द्रियाण्याददानो हृदयं पुण्डरीकमन्ववक्रामति अवक्रामन् लिङ्गशरीरमनु तदुपाधिरवक्रामति प्राप्नोति उत्क्रान्तो । सुषुप्ते तु पुनः शुक्रं शोचिष्मन्तमिन्द्रियसमुदायमादाय जागरितस्थानमेति आगच्छतीति श्रुतेरर्थः ।

१८६ । १०

इतराधिकारादिति सूत्रमयुक्तं जीवपरयोरभेदादित्याशङ्क्याह यत उत्क्रान्त्यादीति ।

* यदेति १ पु. पा. ।

† अत्र द्वादशं ज्ञाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-जो ऽत एव ॥ १८ ॥

‡ व्याससू. अ. २ पा. ३ सू. २९ ।

उद्धृत्येति । अवयविनो ऽवयवमुद्धृत्य विभज्यमानमुन्मानमित्यर्थः । बालाग्रदृष्टान्ते उन्मानं व्याख्यायाराग्रदृष्टान्ते ऽपि व्याचष्टे आराग्रादिति* । आरागस्य तोचाग्रप्रोतलोहाग्रस्य मात्रेव मात्रा परिमाणं ४८७ । २ यस्य सो ऽवरो जीवो दृष्ट इति श्रुतेरर्थः । एकदेशस्थस्यापि† व्यापि कार्यं न संभवतीति न व्याप्तिश्चन्दनान्दौ व्यभिचारादित्युक्ते दृष्टान्तः प्रत्यक्ष इत्युक्त्या न परिहार इत्याशङ्क्याह यस्य त्विति‡ । शरीरैकदेशमाचवृत्तित्वेनाप्रमितत्वे सति शरीरव्यापककार्यकारित्वात्त्वग्वदात्मनः सकलशरीरव्यापित्वमनुमीयतइत्यर्थः । प्रतिदृष्टान्तसंभवेनेति । उक्तमार्गेण प्रतिदृष्टान्तसंभवेनेत्यर्थः । अनैकान्तिकत्वादिति । चन्दनदृष्टान्तस्यानिर्णायकत्वादित्यर्थः । शरीरैकदेशमाचवृत्तित्वेनाप्रमितत्वं हेतुविशेषणमसिद्धम् । हृदि ह्येष आत्मेत्यादिश्रुतिभिरेकदेशस्थत्वस्य प्रमितत्वादिति परिहरतीत्याह§ शङ्कामिमामिति । ननूत्क्रान्त्यादिश्रुतिभिरेवात्मनो ऽणुत्वैकदेशस्थत्वयोः सिद्धौ किमितीह श्रुत्यन्तरमुदाह्रियते ऽत आह यद्यपीति । सर्वथा यद्यनीयमाणं तर्हि गुरुत्वादिहानानुपपत्तिरित्याशङ्क्य व्याचष्टे क्षयस्येति ।

ननु यदि त्वक्कण्टकसंयोगस्य यावत्त्वग्व्यापित्वात्तज्जं दुःखं सर्वाङ्गीणं स्यात्तर्हि तव मते ऽपि जीवस्य सकलशरीरव्यापित्वात्त्वग्व्जीवकण्टकयोगस्यापि यावज्जीवव्यापित्वात्कण्टकतोदजनितवेदनायाः सकलशरीरव्यापितोऽपलम्भप्रसङ्गस्तत्राह महदल्पयोरिति । कण्टकावच्छेदकल्पिते जीवैकदेशे जीवकण्टकसंयोगो वर्तते न सर्वचेत्यर्थः । अवरुध्यते अवरुणद्धि । तर्हि ममापि त्वक्कण्टकसंयोगस्त्वक्प्रदेशे वर्ततेति साम्यमिति च न शङ्क्यं तथा सति त्वग्व्जीवसंयोगस्यापि जीवानुरोधित्वापत्तौ त्वग्द्वारा सकलशरीरव्यापिवेदनापलम्भाऽलाभेन वृद्धिमिष्टवतो मूलमपि नष्टमिति कष्टतरप्रसरादित्याह न न्वाणोरिति । चस्त्वर्थः । न त्वित्यर्थः । अनन्तरदोषान्निस्तारे ४८८ । २ ऽपि प्रस्तुतं न निर्वहेदित्यर्थः । ननु यदि महदल्पयोः संयोगो ऽत्मानुरोधी तर्हि जीवमनःसंयोगो ऽपि मनो ऽनुरुन्धीतेति न तद्द्वारा सर्वाङ्गी-

* एतदग्रे-अत्र मात्रेत्यध्याहारः इत्यधिकं २ पु. । † अपिशब्दो नास्ति २-३ पु. ।

‡ एतत्प्रतीकस्थाने-अत्र मात्रेत्यध्याहार इति । इति दृश्यते ३ पु. ।

§ इत्याहेति नास्ति ३ पु. ।

गणेशेत्योपलम्भस्तत्राह यद्यपीति । ननु त्वङ्गुनः संबन्धोऽपि त्वगेकदेश-
वृत्तिः सत्यं मनोऽधिष्ठितत्वं त्वचोऽपेक्षितं* व्यापिवेदनोपलब्धौ तु त्वगा-

८६ । ४ । त्मसंयोगो हेतुरित्याह एकदेशेऽप्यधिष्ठितेति । न चाणोर्जीवस्येत्येतद्विव-
क्षोति अणुस्त्विति । तदिति । दुःखादित्यर्थः । तस्येति । जीवस्येत्यर्थः ।
महदल्पयोरित्यादिग्रन्थेनोक्तमर्थं निगमयति कण्टकतोदनस्य त्विति ।
यदुक्तं गन्धवदवयवानां परमसूक्ष्मत्वात्तद्गतरूपादिवद् गन्धोऽपि नोपलभ्येतो-
पलभ्यमानो वा सूक्ष्म उपलभ्येत स्थूलस्तूपलभ्यमानो द्रव्यं मुक्त्वैव गच्छति
गन्ध इति न द्रव्यदेशत्वनियम इति तत्राह अत एव हीति । यत एव
द्रव्यदेशत्वनियमो यत एव चैकार्थसमवेतगुणानां मध्ये कस्य चिदुद्भवः
कस्य चिच्च नेति संभवति अत एवेत्यर्थः । विषक्ताः विप्रकीर्णोः अवयवा
यस्य तदाप्यद्रव्यं तथा । अतिसान्द्रेऽतिघने । न चात्रापि विप्रतिपत्तव्यं
कुङ्कुममृगमदादिवच्छीतस्पर्शोपलम्भसमये जलावयविनो देशान्तरस्थस्यानु-
पलम्भादेतदपि विप्रतिपन्नमिति न वाच्यम् । सर्वत्र सूक्ष्महिमकणप्रसरस्य
कालविशेषादुपपत्तेरित्यभिप्रेत्योक्तं हेमन्ते इति । दार्ष्टान्तिकमाह तथेति ।
कालपरिवासः कालात्ययः । पर्युषितमिति यातयामे प्रयोगात् । बुद्धेरप्र-
कृतत्वात् सूत्रगततच्छब्देन परामर्शोऽयोगमाशङ्क्याह आत्मनेति । ननु
तद्गुणसारत्वादिति हेतुरसिद्धः स्वत एवाणुरात्मेति वदन्तं पूर्वपक्षिणं प्रत्या-
त्मनि बुद्धिगुणाध्यारोपसिद्धेरहमिति चात्मनो विवेकग्रहणानस्मिन्नारोपायो-
गाच्चेति अत आह न हीति । अहमिति प्रतिभासेऽप्यनवच्छिन्नानन्दस्व-
भावस्यात्मतत्त्वस्याऽननुभवादारोपसम्भव इत्यर्थः । ननु किमनवच्छिन्न-
स्वभावत्वेन स्वत एव जीव इच्छादिमानस्तु तत्राह न च ब्रह्मस्वभाव-
स्येति । तत्त्वमसीत्युपदेशाद् ब्रह्मैव जीव इत्यर्थः । बुद्धिगुणानां तेषां तस्या
बुद्धेरात्मना सहाऽभेदाध्यासेन तदुर्मवत्त्वाध्यासः तदुर्मवानात्मेत्येवं प्रति-
भास इत्यर्थः । एवं हेतुं समर्थं हेतुमन्तं परिमाणारोपमाह तथी चेति ।

८७ । १४ भाष्ये बुद्धिवियोगे सत्यात्मनोऽसत्त्वमुक्तं तत्प्रायणविषयमित्याह प्रायणे
इति । बुद्धिवियोगे चेदात्मनो मरणं तर्ह्यसत्त्वम् अथ वियोगेनावस्थानं
तर्ह्यसंसारित्वं तथा च को दोषस्तत्राह ततश्चेति । अनुबुभूषाशुभूषे

साश्रये गुणत्वाद् रूपवद् यस्तयोरश्रयस्तन्मन इत्युक्ते ऽर्थान्तरतामाशङ्क्य ह
न चैते इति । स्तां तर्हि घटादेरनुबुभूषाशुश्रूषे नेत्याह न च ते इति ।
बाह्ये इति सप्रमी* ॥

कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

४६२ । १

अत्राऽऽज्ञे ह्ययं पुरुष इत्यादिश्रुतीनां विध्यादिश्रुतीनां चात्मक-
र्तृत्वाऽकर्तृत्वबादिनीनां बन्धमोक्षावस्थाविषयत्वेन विरोधः परिह्रियते ।
क्रियाश्रयत्वे नित्यत्वप्रसङ्गादकर्त्ता ऽऽत्मेति पूर्वपक्षमाह ये सांख्याः पश्य-
न्तीति । सिद्धान्तमाह शास्त्रेति । अधिकरणं त्वध्यासभाष्ये ऽनुक्रान्तं
कर्तृभोक्तोर्भेदे शास्त्राऽऽनर्थक्यात् । भोक्तुरात्मन एव कर्तृत्वमित्यभिधाय
क्रियाश्रयस्यानित्यत्वं परिहरति यथा चेति । चित्स्वभावत्वं चेद् भोक्तृत्वं
मुक्तावपि स्यात् क्रियावेशात्मकं चेत् कर्तृत्वमपि तद्वदविरुद्धमित्यर्थः ।
अभ्युच्चयमात्रमिति । विज्ञानशब्देन कोशरूपबुद्धेरभिधानादात्मकर्तृ-
त्वासाधकत्वादित्यर्थः । भीष्ये स्वरूपभूतोपलब्ध्यावनपेक्षत्वात् स्वातन्त्र्य-
मात्मनः विषयविकल्पने त्वन्यापेक्षेत्युक्तमिति प्रतिभाति तथा च प्रकृता-
संगतिः । कर्तृत्वे हि कार्ये ऽन्यापेक्षायामपि स्वातन्त्र्यमुपपादनीयमतो
व्याचष्टे नित्यचैतन्येति । उपलब्धौ विषयावच्छिन्नचैतन्ये ऽन्योपलब्ध्य-
नपेक्षत्वमात्मनः चैतन्यात्मकत्वादुपलब्धिहेतूनाम् इन्द्रियादीनामपि विष-
यप्रकल्पने ऽवच्छिन्नोपलब्ध्युत्पत्तावुपकरणमात्रत्वं न स्वातन्त्र्यव्याघात
इति भाष्यं योज्यम् । ननु कर्त्तार्य बुद्धेर्न करणशक्तिः कल्प्यते सा तु कर्त्तव्य
किं त्वन्यदस्ति तस्याः साधारणं कारणमतः कथं शक्तिविपर्ययस्तत्राह अवि-
पर्ययाय त्विति । तर्हि सैवास्माकमात्मा स्यादिति नाम्नि विप्रतिपत्तिर्न त्वर्थे ४६४ । ५
इत्यर्थः । पातञ्जले धारणादीनि लक्षितानि । देशबन्धश्चित्तस्य धारणा* ।

* अत्र त्रयोदशम् उत्क्रान्तिगत्यादधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि १४-उत्क्रान्तिगत्या-
गतीनाम् १९ स्वात्मना चोत्तरयोः २० नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेत्तेतराधिकारात् २१
स्वशब्देन्मानाभ्यां च २२ अविरोधश्चन्दनवत् २३ अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्ना-
भ्युपगमादृदि हि २४ गुणाद्वा लोकवत् २५ व्यतिरेको गन्धवत् २६ तथा च दर्श-
यति २७ पृथगुपदेशात् २८ तद्रूपसारत्वात् तद्रूपपदेशः प्राज्ञवत् २९ यावदात्मभा-
वित्वाच्च न दोषस्तद्वर्शनात् ३० पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतो ऽभिव्यक्त्ययोगात् ३१
नित्योपलब्धिप्रसङ्गे ऽन्यतरनियमो वा ऽन्यथा ३२ ॥

नाभिचक्रहृदयपुण्डरीकादिदेशेष्वन्यस्मिन्वा विषये चित्तस्य वृत्तिमात्रेण बन्धो
धारणेत्यर्थः । तच्च प्रत्ययैकतानता ध्यानम्* । तस्मिन् देशे ध्येयालम्बनस्य
प्रत्ययस्य एकरूपस्रोतःकरणं ध्यानमिति । तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्य-
मिव भवतीति समाधिः† । ध्यानमेव ध्येयाकारनिर्भासं ध्येयस्वभावावेशात्
प्रत्ययात्मकेन स्वरूपेण शून्यमिव यदा भवति तदा समाधिरित्युच्यते ।
चयमेकच संयमः‡ एकविषयाणि चीणि साधनानि संयम उच्यते इति । तच्च कथं
भाष्यकारेण श्रवणादीनां समाधित्वमुच्यते ऽत आह संयममुपलक्षयतीति ।
वाक्यमुक्तिभ्यां ब्रह्मणि चित्तनिवेशात्मकत्वाच्च श्रवणमननयोर्धारणात्वं दर्श-
नस्य साक्षात्कारस्य वृत्तिरूपस्य ब्रह्मण्यावेशात्स्वरूपशून्यमिव भवतीति
समाधित्वम्§ ॥

६४ । १५

यथा च तद्धोभयथा ॥ ४० ॥

ननु यद्युपाधिमन्तरेण कर्ता ऽऽत्मा तर्हि मुक्तावोपि कर्म कुर्यादित-
रथा कथं कर्तृत्वमस्य स्वभावः स्यात्तथा च न मुक्तिः स्यादित्याशङ्क्याह
न च मुक्त्यभावेति । जीवस्य ब्रह्मात्मत्वं हि मोक्षो ब्रह्म च ज्ञानं सत्यं
ज्ञानमिति श्रुतेः । ततश्च ज्ञानात्मत्वमसत्यपि विषये मोक्षे स्यात् कर्तृत्वं
तु ब्रह्मस्वभाव इति न श्रुतम् । अतः क्रियावेशादेव लोकवद् द्रष्टव्यं॥ क्रि-
याभ्युपगमे च मुक्तिव्याघात इति प्रतिबन्दीं परिहरति नित्यशुद्धेत्या-
दिना । नित्योदासीनत्वे हेतुः कूटस्थेति । तच्च प्रमाणम् असकृ-
दिति । सम्भवति क्रियावेशे इत्यनुषङ्गः । ननु क्रियावेशाभावे ऽपि
तद्विषयशक्तिमत्त्वं स्यात्तदेव च कर्तृत्वमित्याशङ्क्याह तस्य चेति । त-
त्सिद्धयर्थमिति । क्रियायोगविषयशक्तिसिद्धयर्थम् । तद्विषयस्तस्याः शक्तेर्वि-
षयः । उपाधिमन्तरेण क्रियायोगश्चेत्तर्हि स स्वरूपं स्यात् स्वाभाविको वा
धर्मः अभ्येतिरवौष्यत् तन्नाशे आत्मनाशः स्यादित्याह तथा सतीति ।
स क्रियावेशः स्वभावो यस्य स आत्मा तथा स्वभाविनि सति स्वभावो

* घातञ्जलयोगसू. पा. २ सू. २ । † योगसू. पा. २ सू. ३ । ‡ घातञ्जलयोगसू. पा. २ सू. ४ ।

§ अत्र चतुर्दशं कर्त्रधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ७-कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ३३
विहारोपदेशात् ३४ उपादानात् ३५ व्यपदेशाच्च क्रियाभ्यां न चेत्त्रिदशविपर्ययः
३६ उपलब्धिवदनियमः ३७ शक्तिविपर्ययात् ३८ समाध्यभावाच्च ३९ ॥

॥ वक्तव्यमिति ३ पु. पा. ।

ऽपि सत्त्वे भेदाऽभावादित्यर्थः । भावनाशप्रसङ्गः स्वभाविन आत्मनो
नाशप्रसङ्गः । ननु मुक्तावपि क्रियायोगो ऽस्तु कथमात्मनाशापत्तिरत आह
न च मुक्तस्येति । मुक्तस्य नास्ति क्रियायोग इति यस्मादतो भावनाशप्रसङ्ग ४६५ । १०
इति योजना । मुक्तस्य क्रियायोगाभावे हेतुः क्रियाया इति । फलितमाह
न विगलितेति । परमार्थशक्तिवादिनां मते दूषणमाह शक्तशक्याश्रये-
ति । शक्तमाश्रयत्वेनाश्रयते शक्यं विषयत्वेनेत्यर्थः । शक्तग्रहणं दृष्टान्तार्थम् ।
उक्तमभिप्रायमिति । ज्ञानं ब्रह्मस्वभावो न कर्तृत्वमितीममित्यर्थः ।
तद्वणि विवक्षितविवेचनेन साम्यमुक्त्वा सर्वथैव समं दृष्टान्तमाह यथा
ऽऽत्मा चेति । यः प्रेरयति स पाण्यादिभिरेव प्रेरयतीति । नियोगेन नि-
यमेन पर्यनुयोगो नियोगपर्यनुयोगः तस्याऽनुपपत्तिरित्यर्थः । अपेक्षितोपायो
भावना पुरुषप्रवृत्तिस्तत्परमित्यर्थः । नन्वतत्परादपि देवताविग्रहादिवत् कर्ता
प्रतीयतामत आह तस्मादिति । यदन्याधीनस्यापि स्वातन्त्र्यवाचिनी कर्तृ-
विभक्तिस्तर्ह्येतिप्रसङ्ग इत्याह ननु यदीति । भाष्ये कर्तृत्वमात्रस्यैवाहङ्का-
रोपाधिना ऽऽत्मन्यध्यस्तत्वनिषेधः प्रतिभाति तथा चाध्यासभाष्येण वि-
रोध इत्याशङ्क्य चैतन्यकर्तृत्वस्य तथाविधत्वेन निषेध इत्याह तदेवमिति ।
शरीरादि यथा स्वकर्मकक्रियायाः कर्तृ न भवत्येवं बुद्धिरपि स्वकर्मकचैतन्ये
न कर्त्रीत्यर्थः । बुद्धेः कर्त्तव्योपलब्धिः क्रिया यदि भवेदित्यर्थः । उत-
रमपि भाष्यं बुद्धेश्चैतन्यं प्रति कर्तृत्वे सत्यात्मत्वापत्तौ तन्निषेधार्थमित्याह
यदा चेति । ननूपलब्ध्येर्नित्यत्वात्तस्यां यदि न कर्त्तव्यो बुद्धिस्तर्हि न कर-
णमपि स्यात्तथा च बुद्धेरुपलब्धिकरणत्वप्रसिद्धिबाध इति शङ्कते तत्किमि-
दानीमिति । चैतन्यव्यञ्जकवृत्तौ बुद्धेः करणत्वं तदुपहितस्य चात्मनः
कर्तृत्वं तथा च न प्रसिद्धिबाध इति परिहरति किं तु चैतन्यमेवेति* ।

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४९ ॥

४६६ । ९

• एष ह्येवेत्यादिश्रुतीनां विधिश्रुत्यादिभिर्विरोधसंदेहे संगतिगमे पूर्व-
पक्षमाह यदेतदित्यादिना । ईश्वरस्य प्रवर्तकत्वयोग्यतामङ्गीकृत्य प्रव-
र्तकान्तरस्य सिद्धत्वाद्वैयर्थ्यमुक्तं तच्च प्रवर्तकत्वमेवेश्वरस्यायुक्तं विषमं

* अत्र पञ्चदशं तत्ताधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-यथा च ततोभयथा ४० ॥

† एव तस्येति २ पु. पा. ।

सृजतो रागादिमन्त्रप्रसङ्गात् । ननु कर्मापेक्षत्वाददोष इति तच्चाह न चेश्वर इति । ननु नेश्वरो धर्मादितन्त्रः प्रवर्तयति किं तु कर्णयति तच्चाह स हि स्वतन्त्र इति । अत्यन्तपराधीनं प्रति न विधिरित्यत्र दृष्टान्तमाह न हि बलवदिति । श्वभ्रं गर्तम् । विधौ प्रतिषेधे* चेश्वर एव नियोज्य इति भ्रमं व्यावर्तयति स्थानइति । पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गश्चेति भाष्यं पूर्वपक्षावसरोक्तदोषपरत्वेन व्याचष्टे कृतनाशेति† ।

१०१ । ४

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादि-
त्वमधीयतएके ॥ ४३ ॥

जीवब्रह्मभेदाभेदश्रुतिविरोधसंदेहे पूर्वच जीवनियन्तेश्वर इत्युक्तम् इदानीं स ईश्वर आक्षिप्य समर्थतइति संगतिमाहेति दर्शयति अवान्तरेति । भाष्ये स्वामिभृत्यवत् संबन्ध इति न पूर्वपक्ष उक्तः । तथा सति तद्वन्नियन्तृनियन्तव्यत्वसंभवात्पूर्वोक्ताक्षेपरूपसंगत्यासिद्धेरतो विरोधैकशृङ्गप्रदर्शनम् । अत एव टीकाकारो न ब्रह्मैकमद्वयमिति ब्रह्माभावेन पूर्वपक्षमुपसंहरिष्यति । जीवेश्वरयोरुपकार्योपकारकभावाभ्युपगमादिति भाष्ये उत्पाद्योत्पादकत्वमुक्तमिति भ्रमं व्युदस्यति उपकार्येति । निश्चयहेत्वाभासेति । अभेदश्रुतिषु सतीषु भेदो निश्चेतुं न शक्यते इत्याभासत्वमत एकं शृङ्गं दर्शितमित्यर्थः । विरोधोद्घाटनाय शृंगान्तरं दर्शयति न च ब्रह्मेति । भेदे इति छेदः । उभयीनां श्रुतीनामविरोधमाशङ्क्याह न चैतामिरिति । न च युज्यतइत्युपरितनेनान्वयः । ननु जीवानामीश्वरांशत्वसिद्धावपि नेश्वरस्य जीवनियन्तृत्वं चेतनत्वेन जीवैरविशेषादित्याशङ्क्याह निरतिशयेति । अधिष्ठाने ऽतिशयाऽनाधायिन्यो जीवाग्रया अविद्या निरतिशयाः तामिर्विषयीकृतत्वाद् ब्रह्मणस्ता उपाधितयोक्ताः । निरतिशया उपाधिसंपत् सा यस्य स विभूतियोगस्तथोक्तः । विभूतेरनवच्छिन्नरूपस्य योगो घटनं तेनेत्यर्थः । अविरोधवाद्याह

* विधिप्रतिषेधयोरिति २-३ पु. ।

† अत्र षोडशं परायत्ताधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-परास्तु तच्छ्रुतेः ४१ कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ४२ ॥ ‡ चेतनजीवैरिति ३ पु. पा. ।

तस्मादिति । यदुक्तमीश्वीशितव्यभावश्चेत्यादि तत्राह तत्र भेद इति ।
 प्रमेयाऽपूर्वत्वलक्षणतात्पर्यलिङ्गादद्वैतश्रुतिर्बलीयसीत्युक्तोपक्रमाद्येकरूप्याद-
 प्याह* येन चेति । यदुक्तं ब्रह्मभावं गतस्य समस्तजीवगतवेदनाप्रसङ्ग ५०२ । १२
 इति तत्राह यथा च दर्पणापनयइति । दर्पणस्यापगमे तत्रत्यं मुख-
 प्रतिबिम्बं बिम्बभावेनावतिष्ठते न तु प्रतिबिम्बान्तररूपेण यद्यपि बिम्बा-
 त्मतामापन्नं तत्र • तदूरेण कृपाणे प्रतिबिम्बितं तथापि बिम्बप्रतिबिम्बयोर-
 वदानत्वश्यामत्वादिव्यवस्थानात्तदुर्मसांकर्यमित्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह
 एवमिति । जीवे ब्रह्मभाव एव न जीवान्तरापत्तिरित्यर्थः । भाष्योदाहृ-
 तस्मृतौ सप्रदशकपदं व्याचष्टे संप्रदशेति । निश्चयः संशयश्चेति वृत्ति-
 भेदमात्रेण । ननु प्रवर्तयितुः स्वामिनो ऽभिमतोपाय इति मत्वा प्रवृत्ते भृत्ये
 पुनरहिताशङ्कया सहसा निवृत्तौ स्वामिनो ऽनुज्ञा प्रवृत्तप्रवर्तनी सा च
 प्रवर्तयितुः स्वामिनो ऽभिप्रायानुरोधिनी न वेदे संभवति तत्कथमनुज्ञेति
 सूचनिर्द्वैतश्चत्वाह विधिरिति । क्रत्वर्थीयामिति । क्रत्वर्थग्रहणं
 पुरुषार्थे फलकामनया सामान्यतः प्रवृत्तस्य प्रवर्तको विधिरनुज्ञा ऽपि
 स्यादिति शङ्कां वारयितुम् । अपि च पुरुषार्थे ऽपि सामान्यतः प्रवर्ततां
 गोदाहनादिसाधनविशेषनियमे पश्चादर्थो विधितः प्रागप्रवृत्त इति नानुज्ञा
 संभवतीत्याह पुरुषार्थे ऽपीति । ननु विपरीतप्रत्ययस्य कथं देहाद्या-
 त्मसंबन्धत्वं तस्यात्ममावनिष्ठत्वादत आह अस्यामिति । भ्रान्तविषय-
 मिथ्यातादात्म्यं संबन्ध इति कथयितुं भाष्ये विपरीतप्रत्ययोत्पत्तिरुक्ता
 इत्यर्थः । यदि देहात्मनोर्मिथ्यातादात्म्यं संबन्धस्तर्हि देहव्यतिरेकज्ञस्य स
 नास्तीति देहसंबन्धनिमित्तविधिनिषेधौ ब्रह्मविद इव न स्ताम् । न चा-
 निष्ठप्रसङ्गः । देहव्यतिरेकविद एव नियोज्यत्वादित्याह व्यतिरेकदर्शिन ५०४ । ३
 एवेति । अस्थिस्रायुमज्जात्वङ्मांसशोणितानि षट् कोशाः । तत्कृतं षाट्कोशिकं
 स्थूलशरीरम् । तन्मात्रविवेकिनो ऽपि सूक्ष्मदेहविवेकाभावात्त देहसंबन्धा-
 भाव इति विधिगोचरता । (निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मतासाक्षात्कारिणस्तु न विधि-
 गोचरता)† । न च यथेष्टचेष्टा तथाविधाभिमानाभावादित्यर्थः । अभिमाना-

भासस्तु न स्वैरचेष्टाहेतुः तत्त्वबोधाग्निदग्धत्वादित्यर्थः । उक्तं हि वार्तिककारैः ।

उत्पन्नात्मप्रबोधानामात्माविद्या तदुद्भवम् ।

सम्यग्ज्ञानाग्निना नित्यं दह्यमानं प्रजायते ॥ इति ।

भाष्ये साक्षात्प्रत्येकमात्मनः सुखादिसंबन्धमङ्गीकृत्य सर्वेषां तदी-
यसुखादिसंबन्धश्च आपादितः । तच्च निर्विशेषस्य न संबन्धो ऽपीत्याह
यादृश इति । आत्ममनःसंयोगस्य सर्वात्मसाधारण्यमङ्गीकृत्य स्वस्वामि-
संबन्ध आत्मविशेषणासाधारण इत्युक्तम् । इदानीमात्ममनःसंयोगो

०४ । १५ ऽप्यसाधारण इत्याह न चेति । आत्मना सह मनसो* यः संयोगस्त-
स्यैकत्वे ऽपि मनसः प्रतिसंयोगिनामात्मनां भेदेन भेदादाश्रयभेदेन हि
संयोगो भिद्यते घटेन सह पटकुड्यसंयोगवदित्यर्थः । यद्यदृष्टानियमेन
न वैशेषिकमतं दूष्यं कथं तर्हि दूष्यमत आह तस्मादिति । अदृष्टहेतु-
कमनःसंयोगो यदैकस्यात्मनस्तदैव सर्वेषामात्मनां तेन मनसा संयोगः
स्यात् तेषां व्यापकत्वात् ततश्च प्रत्यात्मं संयोगभेदे ऽपि हेत्वविशे-
षाददृष्टनिष्पत्तिस्तुल्या स्यात् तत्कृताश्च स्वस्वामिभावाः सर्वात्मनां
स्युरिति कुतस्तत्कृताभिसंध्यादिव्यवस्थासिद्धिरिति केचित्कारेण सूचितम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकश्रीमदनुभवानन्दपूज्यपादः

शिष्यभगवदमलानन्दविरचिते वेदान्तकल्पतरो

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अस्मिन् पादे	आदितः
अधिकरणानि १७	७८
सूत्राणि ५३	२६९

* २ सांख्यादिति २-३ पु. पा. ।

† अत्र सप्रदशम् श्रंशाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ११-अंशो नानाव्यपदेशाद-
न्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयतएक ४३ मन्त्रवर्णाच्च ४४ अपि च स्मर्यते
४५ प्रकाशादिवचैव परः ४६ स्मरन्ति च ४७ अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योति-
रादिवत् ४८ असन्ततेश्चाव्यतिरेकः ४९ आभास एव च ५० अदृष्टानियमात् ५१
अभिसंध्यादिवपि चैवम् ५२ प्रदेशादिति चैवान्तर्भावात् ५३ ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

५०५ । २९

वियदधिकरणेन* गतार्थत्वमाशङ्क्य परिहरति यद्यपीत्यादिना । सर्ववेदेनप्रतिज्ञाहंया श्रुतिस्तस्य सर्ववेदेनस्योपपादनश्रुतिश्च तथोक्ता ताभ्यां विरोधादित्यर्थः । कस्मिन्सति† सर्ववेदेनमित्यपेक्षायां ब्रह्मवेदेने इति पश्चात्संबन्धनीयम् । अन्यथानयनप्रकारमिति । अवान्तरप्रलयाभिप्रायमित्यर्थः । ये पुनरापः‡ इत्यधिकरणे ऽप्यपामाप एवेदमग्रआसुरिति प्रलयकाले सद्भावश्रवणादनुत्पत्तिरिति पूर्वपक्षयित्वा तस्यावान्तरप्रलयपरत्वेन सिद्धान्तयां बभूवुः तेषां मतेन पुनरुक्तिः । अस्माभिस्त्वतिदेशत्वेन तज्ज्ञाख्यातम् । ननु भाष्ये कथमनाम्नानात् प्राणानामनुत्पत्तिनिश्चयः । न खलु प्रमाणाभावमात्रं प्रमेयाभावव्याप्तिं पुराणनमरनिहितनिधिष्वदर्शनत्वात् आह शब्दैकेति । महाभूतशब्दो ऽस्मदाद्यनुपलभ्योत्पत्तिकपदार्थपरः । तथा च प्राणानामपि संग्राहको महाभूतोत्पत्तेः प्रतिपादकः शब्दो यच्च महाभूते प्राणलक्षणे विवर्तते तच्च तस्या उत्पत्तेः प्रमाणाभावेन तदभावः तस्या उत्पत्तेरभावः प्रतीयते इत्यर्थः । चैत्यवन्दनं तत्कर्म तस्य चैत्यस्य करणं निष्पादनं तयोर्दुर्मताया यथाशब्दाभावाच्चवृत्तिरित्यर्थः ।

अथवेति । शेषलक्षणे स्थितम् । दोषात्विष्टिलौकिके स्याच्छास्त्राद्वि ५०६ । १ वैदिके न दोषः स्यात् ॥ । वरुणो वा एनं गृह्णाति यो ऽश्वं प्रतिगृह्णाति यावतो ऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतश्चतुष्कपालान्वासृणान् निर्वपेदित्यत्र दातुरिष्टिरित्युत्तराधिकरणे ॥ स्यात्यति ततो दाननिमित्तेष्टिः । सा किं लौकिके ऽश्वदाने वैदिके वेति संदेहो न तु लौकिके ऽश्वप्रतिग्रहे वैदिके वेति । रागप्राप्रप्रतिग्रहस्याविहितत्वेन वैदिकत्वासंभवात् । तच्च दोषनिर्घातार्थत्वाद्विष्टेदौषस्य च न केशरिणो ददातीति प्रतिषिद्धलौकिकाश्वदानस्य संभ-

* व्याससू. अ. २ पा. २ सू. १ ।

† तथोक्ते इति १ पु. पा. ।

‡ सतीति नास्ति ३ पु. कस्मिन्सतीति ३ पु. । § व्याससू. अ. २ पा. ३ सू. ११ ।

॥ जैमिनिसू. अ. ३ पा. ४ सू. ३४ ।

॥ जैमिनिसू. अ. ३ पा. ४ सू. ३६-३७ ।

वात् । पौण्डरीके ऽश्वसहस्रं दक्षिणेत्यादिविशेषविधिर्विहिते तु वैदिके
 ऽश्वदाने सामान्यनिषेधाऽनवकाशेन दोषाऽप्राप्तैर्लौकिके ऽश्वदाने इष्टिरिति
 प्राप्ते ऽभिधीयते । अर्थवादो ऽनुवादात्तस्माद्यच्चे प्रतीयते* । न तावद्यथा-
 श्रुति जलोदररूपवस्त्रग्रहदोषो लौकिके ऽश्वदाने सति भवतीति प्रत्यक्षादिभिः
 प्रमीयते । न चानेन दाने दोषः । तन्निर्वातार्था चेष्टिरिति वदतो वाक्य-
 भेदात् । न च वृणोतीति व्युत्पत्त्या वस्त्रशब्दो निषेधास्तिक्रमकृतदोषम-
 नुवदतीति युक्तम्† । तथा सति प्रसिद्धित्यागात् । तत्त्यागे च वैदिके ऽपि
 दाने ऽश्वत्यागजन्यदुःखेन वृणोतीति भवति वस्त्रशब्दः । तस्मात्प्राप्तस्या-
 नुवादको ऽर्थवादो ऽयम् । ततो यज्ञसंबन्धिनि दाने इष्टिरिति । ततः
 कस्तस्याः कर्तृति चिन्ता । तत्र अचोदितं च कर्मभेदात्‡ । दातुरचोदि-
 तमिष्टिकर्म यः प्रतिगृह्णाति स निर्वपेदिति तस्य प्रतिग्रहीचा भेदाद्
 विशेषणादिति ।

सिद्धान्तस्तु सा लिङ्गादात्विजे स्यात्§ । ऋत्विजामयमित्यात्विजो
 यजमानः तस्मिन्नेष्टिः स्यात् । प्रजापतिर्वस्त्रायाऽश्वमनयदित्युपक्रमे
 दातृकीर्तनाद् लिङ्गादुपक्रमाधीनत्वाच्चैकस्मिन् वाक्ये उपसंहारस्य । प्रति-
 गृह्णातीति च प्रतिग्रहकर्तृत्वमुच्यते । दाता ऽपि प्रतिग्रहं करोति सं-
 दानप्रेरणादिना । अतः प्रतिगृह्णातीति दातार्य्यविसृष्टमिति । पानव्यापन्न
 तद्वत्॥ । सौमेन्द्रं चरुं निर्वपेद् श्यामाकं सोमवामिन इति श्रूयते ।
 तचाश्वप्रतिग्रहेष्ट्याद्यधिकरणपूर्वपक्षवल्लौकिके धातुसाम्यार्थे पीतसोमस्य
 वमने यागइन्द्रियेण वीर्येण व्यर्थ्यते यः सोमं वमतीति दोषाद्
 वमननिमित्तेन्द्रियशोषस्य दर्शनात् वस्त्रग्रहवदप्राप्तिरित्यधिकाशङ्का । वैदिके
 तु सोमपाने शेषप्रतीतेर्ज्ञातत्वाद्वमने ऽपि न दोष इति । सिद्धान्तस्तु लोके
 धातुसाम्यार्थत्वाद्वमनस्य तज्जन्येन्द्रियशोषस्य धातुसाम्यकरत्वात् न दोषता
 वेदे तु मा मे वाङ्नाभिमिति गा इति सम्यग्जरणार्थमन्त्रलिङ्गाद्वमने कर्म-
 वैगुण्यादोष इति ।

* जैमिनिसू. अ. ३ पा. ४ सू. ३५ । प्रतीयतेति १ पु. पा. १ ।

† युक्तमिति नास्ति ३ पु. ।

‡ जैमिनिसू. अ. ३ पा. ४ सू. ३६ ।

§ जैमिनिसू. अ. ३ पा. ४ सू. ३७ ।

॥ जैमिनिसू. अ. ३ पा. ४ सू. ३८ ।

अग्निसाधनेति । अग्निश्चितो ऽग्निः तत्साधनानि शर्करादीनि । ५०६ । १३

अधिकारिपुरुषः स्रष्टा । तस्मादिति । प्राणा अपि नभोवद् ब्रह्मणो
विकारा इत्युपरि संबध्यते । भूयसीनां प्राणोत्पत्तिश्रुतीनां ब्रह्मविज्ञानात्स-
र्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्ध्यर्थस्य चोत्तरस्य संदर्भस्य प्राणसृष्टिपरस्य प्राणा व्युत्तर-
न्तीत्यादेरनुग्रहाय तदीयान् प्राणानपेक्ष्य सा श्रुतिरूपपन्नार्थेति योजना ।
उपवासवाची येष्वधशब्द इति बौद्धाधिकरणे* उक्तम् । तत्त्वान्तरतयैषा-
मनुत्पत्तिरास्थेयेति । अविद्यादिवदनाद्यध्याससिद्ध्ये साक्षिणा ऽव्यवधानात्
सुषुप्ते ऽप्युपलम्भप्रसङ्गादित्यर्थः । तत्सामान्यादिति । अन्नादीनां हासे
ह्रासादृद्धौ वृद्धेर्हि मनआदीनामन्नादिमयत्वं श्रुत्योच्यते तदिन्द्रियान्त-
राणामपि तुल्यमित्यर्थः । ब्रह्मकर्तृकायां नामरूपव्याक्रियायां विषये यावु-
पक्रमोपसंहारौ तत्पर्यालोचनया हेतुना उक्तैव सृष्टिदृष्टिरित्यन्वयः† ॥

सप्रगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

५०७ । १२

पूर्वपक्षे सप्रगतेः प्राणेभ्यस्त्वम्पदार्थस्य विवेको ज्ञातव्यः । सिद्धान्ते
एकादशम्य इति प्रयोजनम् । ग्रहत्वेनेत्यस्य व्याख्यानं बन्धनेनेति ।
रागोत्पादनेनेन्द्रियाकर्षकत्वाद् विषयाणामतिग्रहत्वम् । प्राण इति प्राणेन्द्रियं
लक्षणयोच्यते । अपान इति च गन्धः । अपानेन गन्धलक्षणायां हेतुं
श्रुतिरेवाह अपानेन हीति । अपश्वासेनेत्यर्थः । अधिष्ठानेनासौति ।
इन्द्रियाणीति शेषः । स्पर्शानां त्वगेकायनमाश्रयः ग्राहकत्वात् । ननु
शीर्षण्याः प्राणाः सप्रत्युक्ते ऽर्थादशिरस्याः प्राणा अन्ये सन्तीति गम्यते ऽत
आह ये सप्तेति । नेह शीर्षण्यान् प्राणानुद्दिश्य सप्रत्वं विधीयते ऽन्यतो
ऽवगमाद् अनुवादत्वापत्तेः । किं तु शीर्षण्यान् सप्र ओचादीनुद्दिश्य प्राणत्वं
तथा च प्राणान्तरस्य व्यावृत्तिः फलमित्यर्थः । नन्ववृत्तादिसंख्या अपि
प्राणेषु भूयन्ते न च ताः सप्रत्वे अन्तर्भवन्ति अन्तर्भवन्ति तु तासु सप्र-
त्वमतः कथं सप्रसंख्यानियमस्तच्चाह यद्यपीति । इह रूपोपलब्ध्यादिकार्य-
वशादनुमानानुगृहीतैकादशत्वश्रुत्यैकादशेन्द्रियाणीति सिद्धान्त्यते तदयुक्तं

* व्याससू. अ. ३ पा. २ अधि. ५ ।

† अत्र प्रथमं प्राणोत्पत्त्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ४-तथा प्राणाः १ गौण्यसं-
भवात् २ तत्प्राक्कृतेष्व ३ तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ४ ॥

श्रुतेः परतः प्रामाण्यप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह यद्यपि श्रुतय इति । श्रुतीनां परस्य-
रविरोधावबोधकत्वभ्रमे तद्बुदासेन तात्पर्यनिर्णयायानुमानाऽनुसरणमित्यर्थः ।

१८ • सुवेणेति । प्रमाणलक्षणे स्थितम्* । अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वात्† ॥
सुवेणावद्यति स्वधितिना ऽवद्यति हस्तेनावद्यतीति श्रूयते । स्वधितिरुभ-
यतोधारः क्षुरः अवदानं चास्ति द्रवाणामाज्यादीनां संहतानां च मांसादी-
नाम् । तत्राऽविशेषश्रवणादनियमे प्राप्ते राद्धान्तः । अशक्यार्थविध्यसंभवाद्वि-
धिरेव यथासामर्थ्यं विधेयं व्यवस्थापयति । शक्तश्च सुवे द्रवस्यावदाने
स्वधितिर्मांसस्य हस्तश्च पुरोडाशस्य । तस्मादर्थत्सामर्थ्यात्कल्पनाव्य-
वस्था । सामर्थ्यस्य योग्यतारूपस्य बाधकैकदेशत्वादिति ।

मननात् । संशयादिरूपविचारकरणादित्यर्थः । भेदे प्रमाणाऽभा-
वादिति । चक्षुष इव शब्दोपलब्धौ वृत्तिमन्मनसो ऽध्यवसायादिकार्ये
व्यतिरेकाऽनवगमादित्यर्थः । अवयुत्यवादेनेति । न तावत्सप्र वै शीर्षण्याः
प्राणा इति श्रुतिरज्ञातार्थबोधनपरा सप्रभिर्धूपयति सप्र वै शीर्षण्याः प्राणाः
शिर एतद्यज्ञस्य यदुखा शीर्षन्नेव यज्ञस्य प्राणान्दधातीत्युखाधूपनस्तुतिपर-
त्वात् । सप्रभिर्वसवस्त्वा धूपयन्त्वित्यादिमन्त्रैरित्यर्थः । ततः प्राणान्तरव्या-
वृत्तिपरत्वयोजना न युक्ता । यद्यपि दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश इत्यनुवाद
एव तथापि सदनुवाद इति विशेषः । एकं वृणीतइत्यत एव प्राणः इत्यत्र
व्याख्यातम् । पूर्वयोजनायां हि गतेरित्यस्यावगतेरिति क्लिष्टा योजना । श्रुत्यन्त-
रगताधिकप्राणावगतेश्च वृत्तिभेदविषयकत्वकल्पनाक्लेशः । ये सप्र तएव प्राणा
१ । ३ इति योजनायां परिसंख्यापत्तिरिति व्याख्यानान्तरमाह इयमपरेति । अस्मि-
न्व्याख्याने प्राणानां सप्रत्वं नावधिष्यते पूर्वस्मादविशेषापातात् किं तु सन्त्वन्ये
प्राणा उत्क्रान्तिस्तु सप्रानामेवेति सप्रैव प्राणा इति भाष्ये च उत्क्रामन्तीत्यध्या-
हार्यम् । प्रयोजनं तूत्क्रामतामेव प्राणानां सर्वदेहानुयायित्वेन बन्धकत्वादध्या-
त्माधिदैविकोपासनेषु सप्रानामुपास्तिः पूर्वपक्षे सिद्धान्ते त्वैकादशानामिति § ॥

* अभिहितमिति ३ पु. पा. ।

† जैमिनिभू. अ. १ पा. ४ सू. ३० ।

‡ व्याससू. अ. २ पा. ३ । सू. २३ ।

§ अत्र द्वितीयं सप्तगत्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ५
हस्तादयस्तु स्थिते ऽतो नैत्रम् ६ ॥

प्राणानुत्वाधिकरणम् । प्राणश्रेष्ठ्याधिकरणम् । वायुक्रियाधिकरणम् । ३३३

अणवश्च ॥ ७ ॥

५११ । २०

एकादशप्राणानामुत्क्रान्तिरुक्ता सा न मुख्या तेषां व्यापित्वादिति सङ्गतिगर्भं पूर्वपक्षमाह अत्रेति । वृत्तिः अभिव्यक्तिः । दूनस्य परितः प्रस्य । अहंकारस्य व्यापित्वमसिद्धम् आध्यात्मिकाहंकारस्याहंप्रत्ययेन परिच्छेदप्रतिभासादाधिदैविकव्यापकाहंकारसद्भावे च नास्ति प्रमाणम् इन्द्रियाणां तत्प्रकृतिकत्वं तु षण्ठसुतसमम् व्यापित्वं तु तेषां प्रतिज्ञातुमशक्यमसंभावितत्वादित्याह यदीति* ॥

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥

५१२ । १३

पादाद्यधिकरणन्यायो ज्ञातिदिश्यते । ज्ञातेषु चक्षुरादिषु तद्व्यापारात् प्राणस्य भेदचिन्ता वक्ष्यमाणा सुकरेति तदनन्तरमनतिदेशः । आनीदित्यस्य महाप्रलयविषयत्वेनाधिकाशङ्कामाह नास दासीदिति ।

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

५१३ । ३

संगतिमाह संप्रतीति । उत्पत्तिचिन्तानन्तरमुत्पद्यमानस्वरूपं निरूप्यतइत्यर्थः । प्रयोजनं तु पूर्वपक्षे वायुमात्रादिन्द्रियमात्राच्च त्वंपदार्थस्य विवेकः कार्यः† । सिद्धान्ते प्राणादपीति भाष्ये श्रुतिबलेन वायुरेव प्राण इत्येकं पूर्वपक्षमुक्त्वा सांख्यप्रसिद्धकरणव्यापारः प्राण इति पक्षान्तरमुक्तं दृढश्रौतपक्षव्यतिरेकेण स्मार्तपक्षोपन्यासवैयर्थ्यादत आह अथ चेति । छान्दोग्ये ऽध्यात्मं मनो ब्रह्मेत्युपासीतेति उपक्रम्य मन आख्यब्रह्मणो‡ वाक्प्राणचक्षुःश्रोत्रैः पादैः श्चतुष्पात्वमुक्तम् । वागादिभिर्हि मनः स्वविषयेषु प्रवर्तते गौरिव पादैस्तत्र प्राणा एवेति ब्रह्मणो वागाद्यपेक्षया चतुर्थः पादः स च वायुना ऽऽधिदैविकेन भाति अभिव्यक्ते भवति तपति च स्वव्यापारे उद्यच्छतीत्यर्थः । पदभाष्ये इन्द्रियप्रकरणाद् घ्राणेन्द्रियं प्राण इति व्याख्यातम् । अत्र तु प्राणशब्दश्रुतिवशान्मुख्यः प्राण इति । एतद्विरोधादिति । एतयोर्भेदाऽभेदश्रवणयोर्विरोधादित्यर्थः । किं श्रुती हातव्ये नेत्याह कथं चिदिति । त्वया ऽपि हि वायुप्राणयोः स्वरूपा-

* अत्र तृतीयं प्राणानुत्वाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-अणवश्च ७ ॥

† अत्र तुर्यं प्राणश्रेष्ठ्याधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-श्रेष्ठश्च ८ ॥

‡ कार्य इति नास्ति २-३ पु. ।

§ मन आख्ये ब्रह्मणीति २-३ पु. पा. ।

१३ । ८ भेदमाश्रित्याभेदश्रुतिः वृत्तितद्वेदाभिप्राया च भेदश्रुतिरिति व्याख्यातव्य-
मित्यर्थः । तर्हि किं वायुरेव प्राणो ऽस्तु तदपि नेत्याह इति समान्येति ।
यदा तु श्रुती त्याजितस्वार्थं तदा करणव्यापारपरतया ऽपि कथं विच्छेद्ययो-
जने । शक्यते हि करणव्यापारे चलनाश्रयवाची वायुशब्द उपचरितुम् । तथा
चाऽभ्यन्तस्वार्थस्मृतिबलात्करणवृत्तिरेव प्राण इत्यर्थः । स्यादेतत् । एत-
स्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेत्यादौ करणेभ्यो ऽपि पृथक् प्राणः
स्वतन्त्रवदुपदिश्यते स कथं करणव्यापारमात्रः स्यादतो ऽवापि समः
श्रुतिविरोध इत्यत आह न चात्रापीति । अस्ति तावद्वृत्तितद्वतोभेदः ।
यस्तु स्वतन्त्रवद्विद्वेशः स जीवनाख्यकरणवृत्तेर्देहस्थित्युपयोगित्वेन प्राधा-
न्यमभिप्रेत्येत्यर्थः । मा भूदनेकसाध्यो गुण एकस्मात्क्रिया तु किं न स्या-
दत आह न चेति । विषृणो वाहकाः । प्रत्येकवृत्तित्वे च प्रतीन्द्रियं प्राण-
भेदप्रसङ्गः । यदि मन्येत नानेकेन्द्रियवृत्तिः प्राणो यतः प्रत्येकमिलितविक-
ल्पावकाशः किं तु त्वङ्मात्रवृत्तिरिति तर्चाह न च त्वगिति । न ते
तदनुगुणा इति । तदुपरमे ऽपि सुषुप्तौ प्राणदर्शनादित्यर्थः । वायुभेद
इति । वायोः परिणामरूपकार्यविशेष इत्यर्थः । संहतत्वादिति । सत्त्वा-
दिगुणसंहतिरूपत्वादित्यर्थः । एतच्च सांख्यदृष्टोक्तम् । सिद्धान्तमाश्रि-
त्याह अचेतनत्वादिति । अभिहेतुभिः पुरुषार्थत्वं पुरुषं प्राति शेषत्वं
ततश्च तत्पारतन्त्र्यमित्यर्थः । धारणादीति । धारणं मेधा । मिथ्याज्ञा-
नत्वे हेतुरतद्रूपप्रतिष्ठित्वम् । पातञ्जलसूत्रे शब्दज्ञानानुपातित्वविशेषणेन
विकल्पस्य विपर्ययाद्वेद उक्तः । तं विशदयति यद्यपीति । अधिष्ठानतत्वे
प्रमिते व्यवहारहेतुत्वं* विशेष इत्यर्थः । वस्तुशून्यत्वं विकल्पस्य दर्शयति
१५ । ११ न ह्यत्रेति । ननु मनसो निद्रावृत्तिरित्यसूचयत् पतञ्जलिरभावप्रत्यये-
त्यादिना सिद्धान्ते च सुषुप्तौ मनोलाय इष्टः अतः कथं तच्चान्तरस्य पञ्चवृ-
त्तिता ऽत आह यद्यपीति । सूत्रमीक्षत्यधिकरणे व्याख्यातम् ॥

* व्यवहारहेतुशब्दज्ञानानुपातित्वमिति ३ पु. पा. । † व्या. सू. अ. १ पा. १ सू. ५ ।

‡ अत्र पञ्चमं वायुक्रियाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ४-न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्

८ चक्षुरादिवत् तत्सहशिष्टादिभ्यः १० अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति
११ पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते १२ ॥

अणवश्चेत्यत्र साङ्ख्योक्तमाहंकारिकत्वकृतं व्यापित्वमिन्द्रियाणां नि-
रस्तम् । वादिविप्रतिपत्तिनिरासेऽपि श्रुतिविरोधनिराकरणपरे पादे प्रसङ्गात्
संगच्छते । प्राणेषु हि प्रस्तुतेषु तत्परिमाणस्यापि वादिसमतस्य बुद्धिस्थ-
त्वात् । अत्र तु श्रुत्यवगतप्राणव्यापित्वमाधिदैविकविषयं व्यवस्थाप्यते
इति न तुल्यन्यायता । अत एव भाष्यकारनिबन्धकाराभ्याम् अणवश्चे-
त्यत्र न का चन श्रुतिरुदाहृता । अन्ये त्वाहुः तस्यातिदेशाय समो
ऽनेन सर्वेणेति व्यापित्वश्रुतेश्चाधिकाशङ्का आधिदैविकविषयत्वेन च तन्निरास
इति । तन्न । सर्वेनन्ता इतीन्द्रियाणामपि व्यापित्वश्रवणस्य व्यवस्थायाश्च
साम्यात् । अपरे प्रतिपादयन्ति तत्र चात्र चेन्द्रियाणां प्राणस्य च व्यापि-
त्वपरिच्छिन्नत्वश्रुतय उदाहरणम् । तत्रेन्द्रियव्याप्तिश्रुतीनां स यो हैतानन-
न्तानुपास्तइत्युपास्तिविषयत्वादुपास्तेश्चारोपेणाप्युपपत्तेर्न व्याप्तिसाधकत्व-
मित्युक्तम् । अत्र तु समोनेन सर्वेणेत्यादेः प्राणव्याप्तिश्रवणस्याधिदैविकविषयत्वं
वर्णयतइति । तन्न । अत्रापि समत्वात् । साम प्राण इति व्युत्पाद्य य एवमेतत्
साम वेदेत्युपास्तिविधानाद् हेतुभेदस्य चाधिकरणाभेदकत्वादिति ।

कुटो घटः । यत्त्वस्य विभुत्वान्नानमिति । सम एभिस्त्रिभिर्लौ-
कैरित्येतदित्यर्थः । समः षष्ठिः सामान्यं व्यष्टिः विशेषस्तद्रूपेण । यस्तु विशे-
षमात्ररूपः प्राणो न तद्रूपेण विभुत्वान्नानमित्याह न त्विति । आत्मनि
शरीरे भवतीत्याध्यात्मिकम् । सुषि शेषकादपि सूक्ष्मशरीरः पुनिकाख्यो जन्तु-
विशेषः । तदाश्रया आध्यात्मिकप्राणाश्रयाः* ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १४ ॥

५१६ । ५

चक्षुषा हि रूपाणि पश्यत्यग्निर्वाग्भूत्वेत्यादावविरोधविचारादध्याय-
सङ्गतिः । यथा स्वकार्यशक्तियोगात् स्वमहिम्नैव प्राणाः प्रवर्तन्ते इत्युक्तं
शक्तस्याप्यन्याधिष्ठितत्वादविरोधादित्याशङ्क्याह यद्धीति । न तु करणानां
पराधीनत्वे ऽस्ति बलवत्प्रमाणमित्यर्थः । ननु करणानि चेतनाधिष्ठितानि
अचेतनत्वे सति प्रवर्तमानत्वाद् वास्यादिप्रदित्याशङ्क्य जीवाधिष्ठितत्वेन

५१६ । ८ सिद्धसाधनत्वमाह वास्यादीनामित्यादिना । ननु मा ऽनुमानाद्वाध्युत्सर्गः
 आगमात् बाधिष्यते तत्राह न चाग्निरित्यादिना । वाग्भूत्वेति । वाग्-
 धिष्ठाता भूत्वेत्यर्थः । जीवस्य देवतानां चाधिष्ठातृत्वसाम्यमभ्युपगम्य विरोध
 उक्तः अधुना तु तदेव नास्तीत्याह अपि चेति । सत्यपि जीवे देवतानां
 करणाधिष्ठातृत्वाभ्युपगमे हि जीवस्य करणाधिष्ठातृत्वं न स्यादप्रयोजकत्वात्
 ततश्च ता एव भोक्तव्यः कर्चश्च स्युरित्यर्थः । आगमस्तावदुत्सर्गस्यापवा-
 दकः न च स औपचारिकः साभ्यासत्वादित्याह नानाविधास्विति ।
 ननु श्रुतिस्मृतिषु* करणाधिष्ठातृदेवतानिरूपणमाध्यात्मिककरणानामाधिदै-
 विकाम्यादिभिरभेदोपासनार्थम् उपासर्न च समारोपादपि संभवति तत्राह
 न च तदसत्यामिति । अनुपपत्तिर्ह्यर्चाभिप्रायभेदात्कार्यासिद्धिस्तां तु परि-
 हरिष्यति अनेकेषामधिष्ठातृणाम् एकः परमेश्वरो ऽस्ति नियन्तेति मन्येन ।
 अनुमानमप्युत्सर्ग बाधतइति वदामः । ननु तज्जीवेन सिद्धसाधनमित्यु-
 ५१७ । २२ क्तमत आह न च स्वरूपोपयोगेति । अधिष्ठातृत्वं त्वधिष्ठानानन्तरपूर्व-
 क्षणे ऽधिष्ठेयस्वरूपतत्साध्यप्रयोजनज्ञानपूर्वकं तत्प्रेरकत्वं न च तदस्ति जीवे
 इति कथं सिद्धसाधनमित्यर्थः । न चेश्वरेण सिद्धसाधनत्वं तदभ्युपगमे
 त्वयैवात्सर्गबाधस्येष्टत्वात् स्वरूपप्रयोजनाद्यभिन्नजीवाधिष्ठितमिति साध्य-
 त्वाच्च । यद्वेत्तं करणाधिष्ठातृत्वाद् भोगः स्यादिति तत्राह न चैता-
 वतेति । यो यदधिष्ठाता स तत्साध्यफलभोक्तेति न व्याप्तिः । यन्तरि
 सारथौ अत्तेकान्तादित्यर्थः । यदि मन्येत यन्तरि भोक्तृत्वे मानाभावाद्यु-
 क्तस्तदभाव इति तर्हि देवतास्वपि स सम इत्याह तावन्मात्रस्येति ।
 (अधिष्ठातृत्वमात्रस्येत्यर्थः । स्यादेतत् । देवता एतदिन्द्रियसाध्यफलभो-
 गिन्यः तदधिष्ठातृत्वाज्जीववदिति विशेषतो ऽनुमीयते तत्कुतो ऽनैकान्ति-
 कता ऽत आह)† न च जरादीति । न ह वै देवान्पापं गच्छति इत्या-
 गमविरुद्धमनुमानमित्यर्थः‡ ॥

५१७ । १४

तद्विद्विद्याणि तद्वपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥

* स्मृतिष्विति नास्ति १ पु. ।

† () एतन्मध्यगम्यस्थाने-अधिष्ठातृतो ऽनैकान्तिकता ऽत आह इति पा. १ पु. ।

‡ अत्र सप्तमं ज्योतिराद्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३-ज्योतिराद्याधिष्ठानं तु

तद्वामननीत १४ प्राणवता शब्दात् १५ तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥

सत्सु इन्द्रियेषु तदधिष्ठातृचिन्ता तान्येव तु न मुख्यप्राणवृ-
त्तिव्यतिरेकेण सन्तीति शङ्कते मा भूदिति । तद्भावेति । तस्य प्राणभा-
वाभावानुविधायिनावनुसरणशीलौ भावाभावौ येषां तानीन्द्रियाणि तथा
तत्त्वादित्यर्थः । प्राणशब्दस्येति । तस्मादेतद्व्यतिरेकान्तराणां प्राणा इती- ५१७ । १८
त्यस्येत्यर्थः । एतस्माज्जायते इत्यादिव्यपदेशे न भेदसाधनमिति योज-
ना । तत्र हेतुः मनसो ऽपीति । तस्मिन्नेव वाक्ये मनः सर्वेन्द्रिया-
णीति भेदव्यपदेशान्मनसो ऽप्यनिन्द्रियत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । स्मृतिवशादि-
ति । मनःप्राणानीन्द्रियाणीति स्मृतिः । हन्त इदानीमस्यैव मुख्यप्राणस्य
रूपमसाम भवेमेति प्राणसंवादे इन्द्रियाणामुक्तिः । मृत्युर्वागादीनां स्वविष-
यासङ्गः सो ऽसुरशब्देन भाष्ये उक्तः* । मृत्युप्राप्तेति । श्रूयते हि यो वाचि
भोगस्तं देवेभ्य आगायत् यत्कल्याणं वदति तदात्मन इत्यादिना वागादीनां
विषयासङ्गवत्त्वं संभाव्य तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे ऽथेममेव नाप्रोद्योयं
मध्यमः प्राण इति† । अर्थक्रियाभेदाच्चेति । अर्थालोचनं बाह्येन्द्रिया-
णामर्थक्रिया मनसो मननम् । भाष्यकारैर्हि तत्त्वान्तराणीति भेदवाचकं
तत्त्वान्तरशब्दं सूचे ऽध्याहृत्य प्राणात्तत्त्वान्तराणि वागादीनीति प्रतिज्ञां रच-
यित्वा तद्व्यपदेशाद् भेदव्यपदेशादिति हेतुं व्याख्याय तत्साधनार्थं सूचशेषो
योजितः । अन्यत्र श्रेष्ठत्वं श्रेष्ठं मुक्ता ये प्राणास्तइन्द्रियाणि‡ इन्द्रियशब्देना-
क्ताः श्रुतौ अतः प्राणासंभवीन्द्रियशब्दवाच्यत्वादइन्द्रियाणि प्राणात्तत्त्वान्तरा-
णीत्यर्थ इति । तच्चापपरितोषं दर्शयन् व्याख्यान्तरमाह अन्ये त्विति ।

न केवलमध्याहारापेक्षत्वात् प्रतिज्ञोक्तिरयुक्ता हेतूक्तिरपि पौनस्त्या-
दयुक्तेत्याह भेदश्रुतेरचेति । यदि तद्व्यपदेशादानीन्द्रियाणां प्राणाद् भेदव्य- ५१८ । २२
पदेशादित्यर्थः तर्ह्युत्तरसूचे स एव हेतुर्विवक्षित इति पुनस्तुक्तिरित्यर्थः ।
ननु प्राणा इतीन्द्रियाणीति च संज्ञाभेदस्तद्व्यपदेशादित्युक्तः प्रकरणभे-
दस्तु भेदश्रुतेरित्युक्त इत्यपौनस्त्यम् प्रकरणभेदश्च भाष्ये प्रकटित इति ।
उच्यते । यदीन्द्रियशब्दः प्राणशब्देनापुनस्तः संप्राणादन्यत्किं चिद्वक्तीति
विवक्षितं तर्हि प्राणवृत्तीनामिन्द्रियाणां प्राणादन्यत्वात् सिद्धसाधनम् । अथ
स्वतन्त्रं वक्तीति न तर्हि संज्ञाभेदः संज्ञित्वातन्त्र्यव्याप्रः प्राणाप्राणवृत्तिश-

* निर्दिष्ट इति ३ पु. पा. ।

† इतिशब्दो नास्ति ३ पु. ।

‡ वागादीनामासङ्गवत्त्वमिति ५ पु. पा. ।

§ इन्द्रियाणीति नास्ति २-३ पु. ।

वृत्तेरेव व्यभिचारात् । अत एव संज्ञाभेदं जानन्नेव तदप्रयोजकतां मन्वानो निबन्धात्तद्वृत्तपदेशं विवृण्वन् मृत्युप्राप्ताप्राप्तत्वेत्यादिना प्रकरणभेदमेव वर्णयां बभूव तत उभयत्रायमेव वक्तव्यस्तथा च पुनरुक्तिरित्यभिप्रायः । किं चास्यां व्याख्यायां तद्वृत्तपदेशादित्यत्रत्यस्तच्च वृत्तस्तत्त्वान्तराणीति प्रतिज्ञागतमध्या-
हृतपदार्थं परामृशेन्न साक्षादुक्तम् । स्वव्याख्यायां त्वेकादशप्राणानामिन्द्रियत्वप्र-
तिज्ञानादिन्द्रियपदार्थमनन्तरोक्तं परामृशतीति लाभमाह तच्छब्दस्य चेति ।

१६ । २

नन्विन्द्रियशब्दश्चक्षुरादिषु रूढः कथं प्राणै वत्स्यतीत्यत्र आह इन्द्र-
स्येति । जीवभावमापन्नस्येत्यर्थः । स्मरति स्म हि भगवान् पाणिनिः इन्द्रिय-
मिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वेति । इन्द्रशब्दात् षष्ठी-
समर्थाल्लिङ्गमित्येतस्मिन्नर्थं यच्चप्रत्ययो भवति । घस्यायनादिसूत्रेण इयादेशः ।
चकारश्चित इत्यन्तोदात्तार्थः । अस्मादेव तृतीयासमर्थ्यादिन्द्रेण दृष्टमित्याद्यर्थं
प्रत्ययो योज्यः । अत एव रूढौ सत्यां व्युत्पत्तिशङ्कैव नास्तीति केशवाक्तमसा-
धु । स्मृतिदर्शनात् शङ्कोपपत्तेरिति । भौतिकमित्युक्ते देहस्यापीन्द्रियत्वं स्या-
दितिन्द्रलिङ्गत्वोक्तिः । न हि सुषुप्तौ देहमात्रम् इन्द्रमनुमापयति । यदि प्राणो
न स्यादइन्द्रलिङ्गत्वमज्ञानादेरप्यस्तीति भौतिकग्रहणम् । इन्द्रियत्वजातिव्य-
ञ्जकमाह देहाऽधिष्ठानत्वे इति । तद्गोलकेषु देहशब्दः । तस्माद्रूढेरिति ।
रूढस्यैवेन्द्रियशब्दस्य स्वरसिद्धयर्थं पाणिनिर्व्युत्पत्तिमन्वशाद*त एव चानिय-
मप्रदर्शनम् । व्युत्पन्नेषु पाचकादिषु नियतोऽवयवार्थः । रूढानां पुनः शब्दानां
यथा कथं चित्परिकल्पितेनाप्यवयवार्थेन व्युत्पत्तिः क्लियतइति । भाष्यकारोयं

११ । १४

त्विति । द्वे इमे अधिकरणे इत्यर्थः । सूत्रेष्विति । बहुवचनं सूचद्वयग-
तपदाभिप्रायम् । एवं चाद्यसूत्रे एव यद्भाष्यकारैरिन्द्रियाणां प्राणवृत्तित्वनिरसन-
मकारि तन्मात्रमयुक्तमित्युक्तं भवति । ननु टीकायां दुरुक्तिचिन्ता न युक्ता वा-
र्तिके हि सा भवति । तर्हि वार्तिकत्वमस्तु न हि वार्तिकस्य शृङ्गमस्ति । अत
एवानन्दमयाधिकरणे मान्तरवर्णिकसूत्रे आरम्भणाधिकरणे च भावे चोप-
लब्धे रितिसूत्रभाष्यमनपेक्ष्य व्याख्यां चकार ॥

* अन्वशासदिति १ पु. पा. ।

† भवतीति नास्ति ३ पु. ।

‡ व्याससू. अ. १ पा. १ सू. १६ ।

§ व्या. सू. अ. २ पा. १ सू. १५ ।

॥ अत्राष्टमम् इन्द्रियाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३-तद्वान्द्रियाणि तद्वृत्तपदेशादन्यत्र

संज्ञामूर्तिरूप्यमिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २० ॥ ५१६ । १५

उत्पाद्यमानव्यापार उत्पत्तिः । उत्पादकव्यापार उत्पादना । तत्र जगदुत्पत्तिविषयश्रुतिविरोध इतः प्राक् पादद्वये निरस्तः । इदानीम् उत्पादना- विषयश्रुतिविरोधो* निरस्यते । तत्राऽचिवृत्कृतभूतोत्पादनं पारमेश्वरमेवेति श्रुतिष्वविगीतमवगतम् । भौतिकनिर्माणे तु श्रुतिषु विप्रतिपत्तिर्दृश्यते इति तन्नि- रासाय यत्न्यते । विषयप्रदर्शकं भाष्यमुदाहृतं व्याचष्टे अस्यार्थ इत्यादिना । ननु तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेतीक्षणं ब्रह्मण उक्तम् अतः कथं सेयं देवते- क्षतेति पुनरुच्यते ऽत आह पूर्वोक्तमिति । अचिवृत्कृतभूतानां सूक्ष्मत्वेन व्य- वहाराऽयोग्यत्वादीक्षणस्य प्रयोजनं बहुभवनं सामस्त्येन न निष्पन्नमित्यर्थः । अस्मानपेक्ष्य परोक्षत्वातेजआदिषु देवताशब्दः । ननु प्रलयसमये प्राणाभावात् कथं तद्गारुणनिमित्तजीवशब्दस्तत्राह पूर्वसृष्टाविति । सत्यप्यविद्योपहिते जीवे प्राणोपाध्यभिव्यक्तिरूपभावाभिप्राया स्मरणसन्निधापितत्वेक्तिः । भूतमा- चायां भूतकार्यं रूपनिष्पत्त्यर्थांया चिवृत्करणश्रुतिस्तां व्याचष्टे तासां सिति । तासां मध्ये एकैकां चिवृत्तं करवाणीति योजना । नामरूपनिर्माणे ऽपि समाननाम- रूपत्वमुक्तं न प्रस्मर्तव्यम् । ततश्च न शब्दार्थसंबन्धस्य कृचिमत्वशङ्का । जीवे- नेत्यस्य व्याकरणानुप्रवेशसंबन्धाभ्यां संशयमाह तत्रेति । जीवस्य समुद्रादिना- मरूपनिर्माणयोग्यत्वाभावाज् जीवेनेत्यस्य व्याकरवाणीत्यनेनासंबन्धे पूर्वोपक्षा- भावमाशङ्क्याह डित्येति । अस्ति तावत् सामान्येन नामरूपनिर्माणे जीवस्य योग्यत्वं तावन्मात्रं चान्वयोपयोगि विशेषाणामानन्त्येनाशक्यज्ञानत्वात् । यथाह ।

सामान्येनैव योग्यत्वं लोके यदवधारितम् ।

तदन्विताभिधानस्य व्युत्पत्तावुपलक्षणम् ॥ इति ।

योग्यतामुपपाद्याकाङ्क्षामाह प्रधानक्रिययेति । ननु जीवेनेत्य- ५२० । १५ स्यानुप्रविश्येत्यनेन सन्निधिरस्तीति तत्राह न त्विति । आकाङ्क्षयोग्य- ताभ्यां लिङ्गाभ्यां सन्निधिः स्थानलक्षणो दुर्बल इत्यर्थः । प्रधानक्रियये- त्येतद्विवृणोति प्रधानपदार्थेति । क्व चिदित्यारुण्यादौ परम्परया संबन्धा- श्रयणमित्यर्थः । ननु व्याकरवाणीत्यस्य मुख्यार्थस्वीकारे को बाधो यतः

प्रयोजकव्यापारलक्षणा तत्राह यदि पुनरिति । स्यादेतत् । साक्षात्कर्त्तृ

१ । २२ देवतायाः करणं भवतु जीवस्तद्व्या इव वास्यादीति नेत्याह न हि जीवस्येति । जीवो हि चेतनत्वात् कर्ता यत्र च कर्त्तृन्तरं प्रति करणं तत्र करणभूतस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वमितरस्य तु प्रयोजककर्तृत्वं चारेण संकलया- नीत्यादौ तथा दर्शनादित्यर्थः* । नामकर्मणीति । नामोत्पादने इत्यर्थः । सामान्यतो ऽवगतयोग्यत्वस्य विशेषे बाधकप्रमाणाभावादपवादमाह न गिरिर्नदीति । अर्थापत्त्यभावेति । करणसामर्थ्यं हि प्रमाणं कार्य- जनकत्वान्यथानुपपत्तिर्जीवस्य च समुद्रादिजनकत्वाददर्शनात् तच्छक्तौ नार्थापत्तिरस्ति तेन सामर्थ्याभावो ऽर्थापत्त्यनुदयपरिच्छिन्न इत्यर्थः । जीवे- नेत्यस्य व्याकरवाणीति प्रति प्रधानान्वययोग्यतायां निरस्तायां संनिधेरेव साम्राज्यमित्याह अनुप्रविश्येत्यनेन त्विति । तत्रः क्वाप्रत्ययस्य । अन्न- भागतेति । यो ऽणिष्ठस्तन्मन इत्युक्ता अन्नस्य सूक्ष्मभागात्मतेत्यर्थः । वाचः पटुत्वाच्चेजसा साम्यमस्ति तत्तेजोमयी वागित्युक्तमित्यूहनीयमित्यर्थः । तेज इत्यग्निदीपकं घृताद्युच्यते । तेजसः सूक्ष्मो भागो वाग् अन्नस्याशितस्य सूक्ष्मो भागो मन इति श्रुतिवशाद् वाङ्मनसयोस्तेजसभौमत्वे वक्तव्ये कथं मांसादे- भौमत्वमुच्यते अत्राह वाङ्मनसे इति । मांसादीत्यादिशब्देनाऽप्रेजः कार्य- योर्मज्जालोहितयोग्यहणम् । मज्जा नामास्थो ऽभ्यन्तरो रसः । नित्यत्वं मनसो

५२२ । १० दूषयति न तावदिति । नाप्याहंकारादिकं मन आदीति शेषः । भूयस्त्वं भूतानां स्वस्वार्द्धाधिक्यम् । तच्च ईक्षित्यधिकरणे ऽस्माभिर्दृशितमिति† ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकश्रीमदनुभवानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदमलान-

न्दविरचिते वेदान्तकल्पतरौ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्रश्चायमविरोधाख्यो द्वितीयो ऽध्यायः ॥

अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि ८	८७
सूत्राणि २२	२८१

* इत्याहेति १ पु. पा. ।

† अत्र नवमं संज्ञामूर्तिकृत्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३-संज्ञामूर्तिकृतिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् २० मांसादिभौमं यथाशब्दमितरयोश्च २१ वैशेष्यात् तद्वादस्तद्वादः २२ ॥

वेदान्तकल्पतरौ

तृतीयोऽध्यायः ।

- कल्पद्रौ नूनमाशा हरिरसृजदमूः कीर्तिविस्तारविन्नः
श्रीमद्व्यासाश्रमस्य प्रतिवदनमधात्कर्णयुग्मं विरिञ्चिः ।
श्रोतुं वाचस्पतेर्वाकसरणिषु विततं कल्पवृक्षं निबन्धं
भेजे धञ्जी सहस्रं चरितंमभिनवं द्रष्टुमक्ष्यम्बुजानाम् ॥

इदममलात्मनः—

मत्सरपित्तनिदानां विदुषामर्हाचं चिकित्सति प्रबलाम् ।
स्वगुणगणामृतवर्षैः कृतिरेषा कर्णैरन्ध्रगता ॥

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः

५२३ । १

प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

अविरोधेन वेदान्तवेद्यं ब्रह्म निरूपितम् ।

- तत्प्राप्तिसाधनं ज्ञानं सोपायमिह चिन्त्यते-॥

हेतुहेतुमद्भावं विशदयति स्मृतिन्यायेति । स्मृतिन्यायश्रुतिभिः

सह श्रुतीनां विरोधपरिहारेणेति योजना । अवान्तरसंगतिः पादसंगतिः ।

भाष्ये प्रसङ्गागतमिति देहात्मव्यतिरेकादिरुक्तः । पूर्वापरौ पूर्वोत्तरपक्षौ ।

भूमिकेति विषयः । भूतपरिष्वङ्गे प्राणानां नरकादिगमनाद्वैराग्यं न चेद्

निराश्रयप्राणगत्यभावाच्चेति चिन्ताप्रयोजनम् । करणेषु उपात्तेषु भूतानुपा-

दानं व्याहतं कार्यस्वीकारे तत्प्रकृतिस्वीकारस्यावश्यमभावा*दित्याशङ्क्याह

अत्रेति । ननु भूतोपादानस्याश्रयणं तदभावगमकं न भवति सत्यपि प्रमेये†

प्रमाणानुदयसंभवादत आह न ह्यागमैकेति । नानाप्रमाणगम्ये हि वस्तु-

न्येकप्रमाणानुत्पत्तावपि प्रमाणान्तरप्रवृत्तिशङ्कया वस्तुसद्भावशङ्का स्यान्न

* कार्यस्वीकारे तत्प्रकृतिस्वीकारे तत्प्रकृतिस्वीकारस्यावश्यमभावादिति ३ पु. पा. ।

† तत्प्रमेये इति २-३ पु. पा. ।

त्विहेत्यर्थः । अनग्निषु द्युलोकादिष्वग्नित्वस्यानाहुतित्वस्योपचारे निमित्त-
 माह इह हीति । यदि शरीरोत्पत्त्यवस्थामाहुतिजां पञ्चाहुतित्वेन प्रवि-
 भज्य तदाधारेषु द्युलोकादिष्वग्नित्वसंपादनं विधीयते कथं तर्ह्यपः
 पुरुषवचस इति प्रश्ने आहुतावपशब्दः कथं वा प्रतिवचने अद्वां जुहुतीति
 अद्वाशब्दः अत आह अत्र सायमित्यादिना । अद्वापूर्वं हुते इत्य-
 न्वयः । वक्ष्यमाणरूपकसिद्धार्थमाह आहवनीयाग्नीति । पञ्चाग्निविद्या-
 श्रुतिमुदाहृत्य व्याचष्टे असौ वावेत्यादिना । आदित्यकार्यत्वाच्चेति ।
 समिद्रूपादित्यकार्यत्वादहरर्चिःप्रसिद्धस्यार्चिषः समित्कार्यत्वादित्यर्थः ।
 अधिदेवं यजमानप्राणा इत्यन्वयः । तन्निर्दिशति अग्न्यादिरूपा इति ।
 ह्यादुनयो विस्फुलिङ्गा इति श्रुतिं व्याचष्टे गर्जितमिति । अग्निरूपा
 इत्यग्न्यादिरूपा इति द्रष्टव्यम् । स्वर्गे आरब्धो देहः सोमो राजा ।
 यद्यपि अद्वा सोम इत्यादिराहुतिभेदः श्रूयते तथापि जीवस्य भूतपरिष्वङ्ग-
 सिद्धार्थमाप एव तत्तदाकारपरिणतास्तथा तथा निर्दिश्यन्तइत्याह अद्वा-
 रूपा इति । प्रगे इति । प्रभाते इत्यर्थः । स्वरूपाभावमुपशममाश-
 ङ्क्याह प्रसन्नानामिति । ओचं शब्दश्रवणार्थं दिक्षु विप्रकीर्णमिव । उप-
 मन्त्रणं संकेतः । श्रुत्यन्तरवशेनाह लोमानि वेति । तानि च गोह्यानि
 धूमो ऽर्चिर्जन्यत्वादित्यर्थः । सुखलवविस्फुलिङ्गहेतुत्वाद् ग्राम्यकर्मणो ऽङ्गा-
 रत्वम् । अप्समवायित्वाद्गर्भस्येति शेषः । अश्रुतत्वादिति सूचार्थमिह
 प्रागावसरं दर्शयति यद्यपीत्यादिना । कर्मणां चन्द्रलोकारोहावरोहा-
 वाश्रित्य पञ्चाग्निदर्शनमुच्यते । तच्च दक्षिणमार्गं तद्यज्ञमे ग्रामइष्टाद्युपासते
 धूममभिसंभवन्ति इत्युपक्रम्य एष सोमो राजेति चन्द्रलोकप्राप्तः पुरुषो
 निर्दिष्टः पञ्चाग्निविद्यायामपि स्वर्गे लोके सोमो राजा भवतीति स एव
 निर्दिश्यते । सोमराजश्रुतिसाम्यात्स्वर्गाख्यस्थानसाम्याच्चेत्याह तथापीष्टा-
 दिकारिणामिति । अद्वां जुहुतीत्यत्रापामिष्टादिकारिभिरन्वयमुक्त्वा एष
 सोमो राजेत्यत्र कर्तृणां अद्वावाक्यावगताभिरद्विः परिष्वङ्गमाह तथा हि
 या एवेति । अन्त्याहुत्यपेक्षया द्वितीया अद्वाहुतिः । अथ वा पर्जन्याग्नेौ
 द्वितीये द्वितीयस्यामाहुतौ हेतव्यायां सोमभावं गतः इत्यर्थः । अस्मि-
 न्यस्ते प्रत्यवरोहसाम्यं वाक्यद्वये दर्शितम् । तथा हि । पञ्चाग्निविद्यायां

पञ्चन्यादिष्वग्निषु हुतस्य सोमराजस्य वृष्ट्यन्नरेतोभाव आम्नायते । तथा दक्षिणमार्गे ऽपि प्रत्यवहूठानां सोमराजानां तथाभावो वायोर्वृष्टिं ते पृथिवीं प्राप्यान्नं भवन्तीत्यादिना । अतश्च अद्वावाक्ये कर्मिणां लाभ इत्यर्थः । चन्द्रलोकं प्राप्स्ततश्चन्द्रभूयं चन्द्रभावममृतमयशरीरात्मतां गत इत्यर्थः । वाक्यद्वयस्यसोमराजशब्दयोरर्थभेदं शङ्कते ननु स्वतन्त्रा इति । अद्वा- ५२६ । २० वाक्ये अपि एव सोमाख्यशरीरभावमाप्नुवन्तु एष सोमो राजेत्यत्र तु अद्वि- रपरिष्वक्त इन्द्रियमात्रोपहितश्चन्द्रलोकं गत्वा सोमशरीरं भुङ्क्षामित्यर्थः । उत्तरम् अयं दोष इति । येन रूपेणेति । अमृतमयशरीराभिमानित्वे- नेत्यर्थः । क्रम आहुतिपरिणामलक्षणः शब्दमात्रसाम्यमगमकं वटोरप्य- ग्निशब्दाविशेषाज् ज्वलनाभेदप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह तस्मादिति । अप्श- ब्दात्पुरुषवचस इति पुरुषशब्दाच्च केवलभूतगमनस्य पुरुषाधिष्ठितभूतगम- नस्य च संशये सोमराजशब्दसाम्यं निर्णायकं भवति माणवकस्य तु ज्वलनाद्वेदनिश्चयान्नाभेदापाति इत्यर्थः । एवं हि सूक्ष्मेति । सूक्ष्मश- रीरं[†] भूतसूक्ष्माणीति । जलूकैव जलायुक्ता । ननु व्यापकस्यात्मन इह देहान्तराभिमानपूर्वकमेतद्वेहत्यागः संभवति तत्र किमिति दृष्टान्तश्रुते- राजैवभङ्गः क्रियतइति चेत् तत्र वक्तव्यं किं परमात्मन उक्तविधा देहा- न्तरप्राप्तिरिति जीवस्य । नाद्य इत्याह न तावदिति । जीवो ऽपि स्वतन्त्र एव व्यापकः सन्नस्मिन्देहे वर्तमानो देहान्तरमभिमन्यते उतौपाधिकः सन्नपाधिव्याप्या । न प्रथम इत्याह परमात्मैव चेति । न द्वितीय इत्याह तस्य चेति । तद्यथा तृणजलायुक्ता तृणस्यान्तर्गत्वा ऽन्यमाक्रम- माक्रम्यात्मानमुपसंहरत्येवमेवायं शरीरं आत्मा ऽन्यमाक्रममाक्रम्यात्मान- मुपसंहरतीति श्रुतौ प्रतिपत्तव्यदेहविषयभावनादीर्घाभाव उपमीयतइति भाष्ये उक्तं तत्र भाविदेहस्याऽननुभूतत्वात्स्मृतिहेतुभावनाऽनुपपत्तेरयुक्तिमा- शङ्क्य व्याचष्टे उत्पादनाया इति । प्राकृतकर्मारभ्य भाविदेहोत्पत्तिं ५२७ । २० यावत्कर्तृव्यापारस्य विततत्वाद् दीर्घाभावः । एतदुक्तं भवति । यथा जलूका तृणान्तरं प्राप्य तृणं मुञ्चति एवं संसार्यपि देहान्तरप्राप्यर्थं कर्म

कृत्वा देहं त्यजतीति शब्दादिज्ञानानि सुखादिज्ञानानि च षट् प्रवृत्ति-
विज्ञानानि । अहमित्यालयविज्ञानसन्तानस्य वृत्तिः कार्यम् ।

१८ । १०

भाष्योक्तां देहे भूतत्रयकार्योपलब्धिं दर्शयति तेजस इत्यादिना ।
साम्यावस्थाः शरीरं दधतीति वातादयो धातवः । कथं त्रिधातुकत्वे शरी-
रस्य पञ्चभूतात्मकत्वमत आह अतो न स देह इति । वातान्वयाद्
वाय्वारब्धत्वं कफपित्तान्वयादग्नेजारब्धत्वम् अवकाशदानान्वयादाकाशा-
रब्धत्वमित्यर्थः ।

अत्र नैयायिकादयो विवदन्ते । यदि देहः पञ्चभूतसमवायिकार-
णकः स्यात्तर्हि द्रव्यं न स्यात् पञ्चभूतसमवायिकारणकबहुत्ववत् । यदि
च प्रत्यक्षाऽप्रत्यक्षसमवायिकारणकः स्यात्तर्हि प्रत्यक्षो न स्यात् तस्मिन्
त्संयोगवत् । तस्मान्न देहः पञ्चभूतसमवायिकारणकः द्रव्यत्वादाकाशवत् ।
नापि प्रत्यक्षाऽप्रत्यक्षसमवायिकारणकः प्रत्यक्षत्वाद्गन्धवत् । तोयादारब्धत्वे
च शैत्याद्युपलम्भप्रसङ्गः तोयत्वादिजातिसंकरप्रसङ्गश्चेति । तन्न । चणु-
कादेरपि प्रत्यक्षत्वादिहेतोरप्रत्यक्षसमवायिकारणत्वाभावानुमानापातात् ।
शीतस्पर्शादिश्च शरीरे उद्भवाभिभवाभ्यां क्रमेणोपलभ्यतएव । जातिसंकर-
श्चाऽदूषणम् । यदि मन्येत द्रव्यत्वादि पृथिवीत्वादिजातिं यद्यपि परिह-
रति व्यापकत्वानथापि पृथिवीत्वादि द्रव्यत्वादिजातिं न मुञ्चति व्याप्यत्वा-
नादृग्जात्योश्चैकत्र समावेशो नेतरयोः । पृथिवीत्वादिजातिश्च परस्परपरि-
हारिणी कुम्भे सलिलत्वाभावात् कुम्भसलिले च पृथिवीत्वाभावात् । पर-
स्परपरिहारस्यासमावेशानिश्चायकत्वे च गोत्वाश्वत्वयोरप्यसमाविष्टत्वनि-
श्चयाऽभावप्रसङ्गः उच्छिद्येत च तज्जातीयविरोधकथा तथा चाप्रवचनावसित-
तुरगभावे तुरगत्वान्न स गौरित्याद्यनुमानपूर्वकव्यवहारविलयप्रसङ्ग इति ।
तदपि न । काश्चित्परस्परं परिहरन्त्यः क्व चिदपि न समाविशन्ति
काश्चित्तु जातयः क्व चित्परिहरन्ति क्व चित्समाविशन्ति च । समावेशश्च
क्रियत्स्वेव देहादिष्विति निश्चित्य गोत्वादावप्युक्तरीत्येरेकामाप्तादिभ्यः
परिच्छिद्य प्रवृत्त्युपपत्तेः । अपि चायमत्र प्रमाणार्थः । पृथिवीत्वजलत्वे नैकत्र
समाविशतः परस्परपरिहारित्वाद् गोत्वाश्वत्ववदिति । तत्र परस्परेति
पृथिवीत्वसलिलत्वविवक्षायां साधनविकले दृष्टान्तः । न हि गोत्वाश्वत्वे

पृथिवीत्वं परिहरतः । गोत्वाश्वत्वविवक्षायां विशेषेण यत्किञ्चित्परस्य-
रविवक्षायां च हेतोरनैकान्तिकता । गुणत्वरूपत्वयोगौत्वाश्वत्वे त्यजतो-
र्यत्किञ्चित्परस्यरात्मकस्तम्भकुम्भौ परिहरतोरप्येकत्र समावेशात् । तस्मा-
त्प्रसिद्धिसामर्थ्याद्वाधकस्यानिरूपणात् पञ्चभूतमयः कायः श्रुतिगोप्यनुमी-
यताम् । श्रूयते हि पृथिवीमय आपोमयो वायुमयस्तेजोमय आकाशमय
इति । अत्र च देहद्वारात्मनः पञ्चभूतमयत्वमुच्यते चक्षुर्मय इत्यादिवा-
क्यशेषात् । अनुमानमपि देवदत्तशरीरमेतज्जनकत्वे सत्यनुदकत्वान्नैज-
स्त्वाद्वायुत्वानाकाशत्वात्यन्ताभाववत्समवायिकारणकं शरीरत्वाद्यज्ञदत्त-
शरीरवदिति । यद्यपि यज्ञदत्तशरीरमनुदकत्वादिमत् पृथिवीमात्रसमवायि-
कारणकं परेषां तथापि देवदत्तशरीरजनकत्वे सति अनुदकादिमज्जन्यं न
भवति तस्य देवदत्तशरीरजनकत्वाभावेन तद्विशिष्टानुदकादिमत्त्वरहित-
त्वात् । अतः साध्यप्रसिद्धिः । एतज्जनकत्वे सत्यनुदकत्वादिमत्त्वरहित-
जन्यत्वमनुदकत्वादिमत्त्वरहितजन्यत्वाद्वा स्यादेतज्जनकत्वरहितजन्य-
त्वाद्वा द्वितीया व्याहृत इति प्रथमः स्यात्तथा चोदकत्वादिमदूतसमवायि-
कारणत्वसिद्धिरिति ।

ते

ननु निराश्रया एव प्राणा गच्छन्तु वायुवदित्याशङ्क्याह जीवदेहे ५२८ । २२
इति । भवतु साश्रयत्वं गतिस्त्वाश्रयस्यैव न प्राणानामिति नेत्याह त-
दनुविधायिन इति । न चेतप्राणा गच्छन्ति स्थित्याधारदेशात्त्र विद्युज्जेरन् ।
तथा च देशान्तरगते देहे प्राणोपलब्धिर्न स्यादित्यर्थः । साश्रयप्राणोत्क्रा-
न्तावाश्रयदर्शनेनप्रसङ्गमाशङ्क्याह सूक्ष्म इति । ननु कार्यवशाद्यः कश्चिदाश्रयः
कल्प्यतां कथं भूतसिद्धिरत आह भूतेन्द्रियमय इति । इन्द्रियग्रहणं
मृतदेहतुल्यत्वव्यावृत्त्यर्थम् । जागरिते भूतमयदेहाश्रयत्वदर्शनादित्यर्थः ।
तर्हीन्द्रियाणि सन्त्वाश्रयो नेत्याह न हीति । तेषामपि परोपाधिगमनत्वेन
प्राणा इत्यनुपपादकत्वादित्यर्थः । नैव प्राणा गच्छन्तीति भाष्यं दृष्ट्वा प्राणानां
गमनाभावे ऽग्न्यादिगतिश्रुतिर्हेतुरुक्त इति कश्चिन्मन्येत तच्चायुक्तम् ।
श्रुते सत्यामवधारणानुपपत्तेः अत आह आविते ऽपीति । अत्र श्रुतिद्व-
यविरोधादनध्यवसाय आशङ्क्यते । भाष्यं च प्राणा गच्छन्त्येवेति यत्नेति

३७

व्याख्येयमित्यर्थः । परिहारभागं व्याचष्टे अत्र हीत्यादिना । तेषाम-
पीति । वागादिगमनानामपीत्यर्थः । ननु संदिग्धं वस्तु प्रायदर्शनान्निर्णी-
यते । गौणमुख्यग्रहणविशये च मुख्ये संप्रत्ययस्तत्र कथं वागार्दीनामन्या-
॥ १५ ॥ १० दिगतिश्रुतिः प्रायदर्शनमात्रान्मुख्यार्थात्प्राच्यते अत आह श्रुतिविरो-
धादिति । जीवेन सहोत्क्रान्त्यादिश्रुतिविरोधात्संदिह्यमानार्था वागादिगति-
श्रुतिरतः प्रायदर्शनावकाश इत्यर्थः । भक्तिगुणयोगः । उपकारनिवृत्ति-
रुक्ता भाष्ये इति शेषः ।

ता एव ह्युपपत्तेरिति सूचस्य* परिहारभागं व्याचष्टे पञ्चम्या-
माहुतावित्यादिना । पञ्चम्यामाहुतावपां पुरुषशब्दवाच्यत्वं यथा
भवति तथा किं वेत्येति प्रश्ने पुरुषशब्दवाच्यत्वप्रकारमात्रमग्निविस्फुलिङ्गा-
दिदृष्टिविशिष्टमज्ञातं पृच्छते वाक्यस्य विशेषणसंक्रान्तत्वात् । आपस्व-
ग्निहोत्रादिफलप्राप्तिपुनरावृत्तिपर्यालोचनया शास्त्रान्तराज् ज्ञाता एव । तत्र
प्रथमाद्याहुतिष्वहुतिविशेषमचिञ्चासित्वा पञ्चम्याम् आहुतिविषयः प्रश्न-
एवमभिप्रायः । यैव पञ्चम्याहुतिः सैव प्रथमादिस्थाने ऽपि भवतीति ।
सति चैवं प्रश्नद्वये प्रथमाहुतौ अव्यतिरिक्ताहुत्यभिधानमसंबद्धं स्यादि-
त्यर्थः । अपशब्दस्य नित्यबहुवचनान्तत्वादनपां श्रद्धाया इति निर्देशः ।
अव्यतिरिक्तायाः श्रद्धायाः प्रथमाहुतित्वे परंपरया तज्जातस्य देहस्याब्ज-
हुलत्वं न स्यादित्याह न चाप्येवमिति । ब्रह्मकार्यस्य तद्वैलक्षण्याभ्युप-
॥ १६ ॥ २० गमादौत्सर्गिकीत्युक्तम् । श्रद्धायामप्त्वोपचारापेक्षितं संबन्धमाह अत
एवेति । आपो हास्मै श्रद्धां संनमन्तइति श्रुतौ कार्यकारणभावो ऽवगम्यते
इत्यर्थः । आहुत्यपूर्वरूपा आपो जीवं परिवेष्ट्य परलोकं नयन्तीत्यत्र संवा-
दकत्वेन ते वा एते इत्यादिवाजसनेयिब्राह्मणं भाष्यकारैरुदाहृतम् । तदि-
त्यम् । अग्निहोत्राहुती प्रक्रम्य जनकेन याज्ञवल्क्यं प्रति न त्वेवैनयोस्त्वमु-
त्क्रान्तिं न प्रतिष्ठां न तृप्तिं न पुनरावृत्तिं न लोकप्रत्युत्थायिनं वेत्येत्यज्ञाने
उद्भाषिते तेन चानुमोदिते† जनकः षट् प्रश्नान्निर्णिनाय । ते वा एते
आहुती हुते उक्रामतस्ते अन्तरिक्षमाविशतस्ते अन्तरिक्षमेवाहवनीयं कुर्वते

वायुं समिधं मरीचीरेव शुक्रामाहुतिं ते अन्तरिक्षं तर्पयतस्ते दिवंमाविशत-
स्ते दिवमेवाहवनीयं कुर्वते आदित्यं समिधं चन्द्रमसमेव शुक्रामाहुतिं
ते दिवं तर्पयतस्ते तत आवर्तते इत्युपक्रम्य पृथिवीं पुरुषं योषितं चाहः
वनीयत्वेनोपन्यस्य संवत्सरादींश्च समिदादित्वेन परिकल्प्य योषिदनेर्यः
पुत्रो जायते स लोकं प्रत्युत्थायीति । तत्रैष षट्प्रश्नीनिर्णयः पञ्चाग्निविद्या-
यामद्विः परिवेष्टितस्य जीवस्य न गमयितुमर्हति विद्याभेदात् । षट्प्रश्न्यां
ह्याहवनीयसमिदाहुतय एव श्रूयन्ते न तु धूमार्चिरङ्गाराः । अन्तरिक्षा-
ग्निश्चाधिकः पर्जन्यश्च न श्रुत इति । तत्र सत्यपि विद्यान्यत्वे आहु-
तिगत्या गतिसाम्याद् दृष्टान्तत्वमित्यस्येव परिहारः ।

आचार्यस्तु प्रौढ्या विद्वेक्यमुपेत्याप्याह षट्प्रश्नीति । अग्निहोत्रे ५३० । ५
षट्सु उत्क्रान्त्यादिषु ये प्रश्नास्ते ऽग्निमिद्वुमार्चिरङ्गारविस्फुलिङ्गेषु सम-
स्तेषु विषयेषु घटन्ते विस्फुलिङ्गादीनां तत्राप्युपसंहर्तव्यत्वात् । बहुसाम्ये
सत्यत्यवैषम्यस्याकिञ्चित्करत्वात्पर्जन्याग्नेश्चाग्निहोत्रे स्वर्गात् पृथिवीप्राप्य-
भिधानेनार्थसिद्धेः । अन्तरिक्षाग्नेश्च पञ्चाग्निविद्यायां पृथिव्याः स्वर्गप्राप्य-
भिधानात् सामर्थ्यसिद्धेरित्यर्थः । यः समाहारः षण्णामुत्क्रान्त्यादीनामि-
त्यर्थः । एवं च षडग्न्युपासनमिदम् । पञ्चाग्नीन्वेदेति त्ववान्तरसंख्या-
भिप्रायम् । साम्यलिङ्गात् षष्ट्याग्न्युपसंहारसिद्धौ प्रचयशिष्टप्राप्तिप्रसंख्यानवादि-
षड्व्यशब्दस्य दुर्बलस्य तद्व्यावर्तकत्वानुपपत्तेः । एवं विस्फुलिङ्गादिषु षट्प्र-
श्नानुपलम्भादुत्क्रान्त्यादिविषयाणां च विस्फुलिङ्गादिविषयत्वाभावात् श्रुत्य-
नभिन्नो वाचस्पतिरित्युपहासो ऽनवसरः ।

भाष्यस्थश्रुतिं व्याचष्टे क्रियेति । सोमस्य यथेति शेषः । लोणम-
ध्यमेकवचनं सर्वविभक्त्यर्थेषु क्रियासमभिहाराख्यपौनःपुन्ये स्मर्यते ।
तेनाप्यायस्वेति आप्याय्येत्यर्थः । अपवनीयस्वेति अपवपय्येत्यर्थः । यथा
सोमं यज्ञे भक्षयन्त्येवं कर्मिणः पुरुषान् देवा इत्यर्थः । यत्तास्तत्र भक्षय-
न्तीति श्रुतौ यतान्शब्देन कर्मिणामभिधानं गृहीत्वा भाक्तत्वं भक्षणस्य
सूचभाष्यकाराभ्यां वर्णितं स्वयं तु सिद्धान्तानुसारेण विरुद्धमर्थमाह सोम-
मयाँल्लोकानिति । युक्ततरश्चायमर्थः । एष सोमो राजेति कर्माभिप्रा-
प्यस्य प्राधान्येन प्रकृतत्वात् । विभूतिमनुभूयेति भाक्तृत्वनिर्देशः साक्षादज्ञत्वे

ऽनुपपत्तिः । पञ्चम्यां त्वेवाहुतावापो यथा पुरुषशब्दवाच्या भवन्ति तं प्रकारं किं वेत्थेति श्वेतकेतुं प्रति प्रवाहणस्य राज्ञः प्रश्नः । तमात्मानम् । यत्र काले अस्य पुरुषस्य वागादयोग्यादिदेवान् गच्छन्ति कायं तदा पुरुषो भवतीति आर्तभागस्य ब्राह्मणवत्त्वं प्रति प्रश्नः । अस्मै अधिकारिणे श्रद्धां सन्नमन्ते आनयन्ति । अथातरमार्गकथानन्तरम् । ग्रामे गृहाश्रमे स्थित्वा इष्टं यागादिपूर्तवाप्यादिकरणं दत्तं दानम् इत्येतान्युपासते ऽनुतिष्ठन्ति. ये ते धूमं धूमाभिमानिनीं देवताम् अभिसम्भवन्ति प्राप्नुवन्ति आकाशदेवतातो वायुमाप्नुवन्ति । असौ अमुकनामा स्वर्गाय लोकाय स्वाश्रयं हा गच्छतु एतदेवादित्यस्य रोहिताद्यमृतं दृष्ट्वैव वस्वादयो देवास्तृप्यन्तीति मधुविद्यायां श्रुतम् । अथ पिचानन्दकथनानन्तरं जितः प्राप्रः श्रद्धादि*कर्मभिः पितृलोको यैस्तेषां पितॄणां ये आनन्दाः स कर्मदेवानामेक आनन्दः । पिचानन्दशतगुण आनन्दः कर्मदेवानां भवतीत्यर्थः । ये कर्मणेति कर्मदेवानां व्याख्यानम् ॥

३१ । ११ कृतात्यये ऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥

कर्मसमवायिनीनाम् अपां पञ्चम्यामाहुतौ पुंपरिणामहेतुमाश्रित्यादिः परिवेष्टितजीवगमनमुक्तं तत्र स्वर्गादवरोहतः कर्मैव नास्ति कुतस्तत्समवायिन्य आपः कुतस्तरां पुंपरिणाम इत्याक्षेपसङ्कतिगर्भे पूर्वपक्षमाह यावत्संपातमित्यादिना । अत एव च कर्मणामैकभविजनयाद्विलयसम्भवे सम्यग्ज्ञानस्य नैष्कल्यं पूर्वपक्षे प्रयोजनम् । श्रुतिमुदाहृत्य व्याचष्टे यदिति । अन्तः फलम् । मुक्तिमप्याह प्रायणस्य चेति । एषां हेतूनां समस्तमेव कर्म स्वकीयं फलमुपभोजितवदित्युपरितनप्रतिज्ञया ऽन्वयः । ननु फलं दत्त्वा ऽपि कर्म तिष्ठतु तच्चाह स्वफलविरोधीति । लोके तथोपलम्भादित्यर्थः ।

* श्रद्धादीति २ पु. पा. ।

† अत्र प्रथमं तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणं पूर्यम् । तत्र सूत्राणि ७-तदन्तरप्रतिपत्तौ रहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् १ आत्मकत्वात् भूयस्त्वात् २ प्राणगतेश्च ३ अन्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ४ प्रथमे ऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ५ अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतिः ६ भाक्तं वा ऽनात्मवित्वात्तथा हि दर्शयति ७ ॥

नन्वसति कर्मणि निमिताभावात्कथमवरोहणमत आह आचारादिति ।
 चरणादिति चेदिति सूत्रभागः पूर्वपक्ष इत्यर्थः । आचारे चाग्निहोत्रादिवन्ना-
 ब्बाहुल्यमिति पूर्वपक्षघटना । ननु यथाकारी यथाचारीत्युपक्रम्य साधुकाः
 रीत्युपसंहारात् करणाचरणयोरैकत्वमवगम्यते ऽत आह स्तां वेति । भवे- ५३१ । २३
 तामित्यर्थः । कर्तारमनुशेते ऽनुगच्छतीत्यर्थानुशयः । जातिर्जन्म । स्मृति-
 श्चोपन्यस्ता । वर्षा आश्रमा इत्याद्या भाष्ये इत्यर्थः । दृष्टृश्चायं प्रतिप्राणी-
 त्यादि भाष्यं व्याचष्टे अथ वेति । उपभोगवैचित्र्यं स्वर्गादवरोहतामिति
 कथमवगम्यते ऽत आह कपूयचरणा इति । यावत्पदस्येति । वाक्योपक्र-
 मगतस्येत्यर्थः । यत्किंचेतिपदस्येति । श्रुत्यन्तरगतस्येत्यर्थः । याव-
 ज्जीवमग्निहोत्रमित्यवत्ययावत्पदस्य सायंप्रातःकालावच्छिन्नजीवनविषयत्वे
 ऽस्ति प्रमाणमिति दृष्टान्ते विशेषं शङ्कते सायंप्रातःकालविधानेति ।
 ननु सायं जुहोति प्रातर्जुहोति इति अग्निहोत्रे विधीयतां कालः स त्वङ्ग-
 त्वात् प्रधानाऽसंकोचकः तत्राह कालस्य चेति । कालस्य पुरुषाऽनिष्पा-
 द्यत्वात् सिद्धत्वेन निमित्तत्वं ततश्च नैमित्तिकस्य कर्मणः संकोच इत्य-
 र्थः । तदुपपत्तेरिति । यावत्संपातमित्यादेः स्वर्गे तदफलेष्टापूर्तविषयत्वो-
 पपत्तेरित्यर्थः । असंजातविरोधस्योपक्रमगतयावच्छब्दस्य संजातविरोधोप-
 संहारगतरिमणीयचरणश्रुत्या कथं संकोच इति शङ्कते तत्किमिति । स्वयमेव
 संकुचितार्था यावच्छ्रुतिस्तदपेक्षितविषये उपसंहारेण नीयतइति परिहरति
 नेत्युच्यतइत्यादिना । रमणीयचरणनिमित्तको ऽवरोह इति वदन्त्या
 श्रुत्या ऽर्थातदितरभुक्तफलकर्मविषया यावच्छ्रुतिरिति विषयो दत्त इत्यर्थः ।
 यावत्संपातमिति । किं तद् भोक्तृकृतं कर्माच्यते कर्ममात्रं वा । नाद्य
 इत्याह यावन्त इति । न द्वितीय इत्याह यावतां वेति । प्रथमाभावे
 हेतुश्चिरेति । द्वितीयाभावे हेतुः पुरुषान्तरेति । पूर्वदर्शिताधिकरण-
 पूर्वपक्षस्य तुच्छतामाह सकलेति । हेत्वभावे कार्यायोगात् कर्मरहिता- ५३३ । १८
 वरोहशङ्का न भवतीत्यर्थः । पित्रादिकर्मचरणाभ्यां तदुपपादनान्मन्यमा-
 नोक्तिः सिद्धान्त्युक्तसिद्धान्त एवैकदेशिनः पूर्वपक्ष इत्याह अनुपभुक्तक-
 र्मवशादिति । अस्मिन्मते सौचदृष्टशब्दार्थमाह दृष्टानुसारादिति । ननू-
 त्पत्तिकर्मशेषे तत्फलमपि स्वर्गे एव भोक्तव्यं समस्तज्योतिष्टोमादेः स्वर्गार्थ-

त्वेन विधानादत आह न चावशेषेति । तिष्ठासन् स्यातुमिच्छन् भुवि
शेषफलभोग इत्यर्थः । हस्तिनां समूहो हास्तिकम् । अश्वानां समूहो
४ । १० ऽश्वीयम् । तन्मूला चेति । दृष्टन्यायमूला लौकिकी कालिदासादिस्मृति-
रित्यर्थः ।

वेदैर्गोतां सुकृतशकलैः स्वर्गिणां भूमिभागे

भोगप्राप्तिं कथयति पुरीं वर्णयन् कालिदासः १

स्वल्पीभूते सुचरितफले स्वर्गिणां गां गतानां

शेषैः पुण्यैर्हृतमिव दिवः कान्तिमत्खण्डमेकम् ॥

अथ वा ततः शेषेणेत्याद्यैव स्मृतिलौकिकी । अस्मिन्पक्षे तन्मूले-
त्यस्य विवरणं लौकिकीति । लौकिकन्यायमूलेत्यर्थः । शक्यते
चास्याः स्मृतेर्वेदो ऽनुमातुम् । गुडजिह्विका मधुरोक्तिः । नैव युक्तमि-
त्युक्तेनैष्ठ्यं स्यादिति । यत्तु स्वर्गसुखं भुवि भोक्तव्यमिति तच्चाह शब्दैक-
गम्ये ऽर्थे इति । भाण्डस्नेहवत् सामान्यतो दृष्टेन हि कर्मशेषो ऽनुमितः
तस्य च भुवि भोगः कल्पितः तत्सर्वं स्वर्गोद्वेगेन यागविधिना विरुध्यते
भोगसुखस्य स्वर्गत्वायोगादित्यर्थः । अत एव स्मार्तैः शेषशब्दो ऽपि न
भुक्तकर्मणः शेषं वक्ति किं तु कर्मराशिमध्ये ऽनुपभुक्तं कर्मन्तरमिति । कवि-
रपि दिवः खण्डमिवेति पुरमुपमिमानो भुवि भोगमाह प्रायर्णेनेति ।
पूर्वदेहावसानकालीनेनेत्यर्थः । युगपदेव तत्फलानि भुज्येरन्निति ।
इदानीमित्यर्थः । ननु युगपदभिव्यक्तान्यपि कर्मणि क्रमेण फलं ददतामस
आह न चाभिव्यक्तमिति । ननु स्वर्गादिभुजः स्वर्गादिभोगानन्तरं पर-
कर्मभिः संसरन्तु नेत्याह न चेति । निरनुशया एवेति । अग्निहो-
वादिर्कर्मपूर्वरहिता इत्यर्थः । आचारस्य यागादिवद् न प्रधानकर्मत्वेन

३३६ । ४ पुरुषार्थत्वमित्याह स्नानादिवदिति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते तीर्थं स्नाति तीर्थमिव हि सजातानां भवती-
ति । दर्शपूर्णमासयोरप्यान्नायते जज्जभ्यमानो ऽनुब्रूयान्मयि दक्षक्रतू इति
प्राणापानावात्मन् धत्तइति । तच्च तीर्थस्तानां जृम्भानिमित्तमन्त्रोच्चारणं च
किं प्रकृतक्रतुधर्म उत शुद्धमनुष्यधर्मः प्रकृतक्रतुयुक्तमनुष्यधर्मो वेति संदे-
हे न तावत्प्रकृतक्रतुधर्मत्वं वाक्येन पुरुषधर्मत्वप्रतीतेः । प्रकरणाच्च वाक्यस्य

यागादिसुकृतकारिणां तत्फलपभोगेन तत्त्वये पुनरावृत्तिः । ३५५

बलवत्त्वादत एव न प्रकृतक्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वं दुर्बलस्य प्रकरणस्याविशेषक-
त्वात्तस्माच्छुद्धपुरुषधर्मत्वे प्राप्ते राद्धान्तितं शेषलक्षणे । न तावदिदं पुरुषं
प्रति फलाय प्रधानकर्मत्वेन विधीयते फलकल्पनाप्रसङ्गात् । वाक्यशेषनि-
र्दिष्टस्य वर्तमानोपदिष्टत्वेन फलत्वाऽनभिव्यक्तेः । गुणकर्म तु स्यात् । तच्च
न पुरुषमात्रे विधातुं शक्यं वैयर्थ्यात् । अपूर्वसाधनांशे हि धर्मविधानम्
अपूर्वसाधनत्वलक्षणा च न प्रकरणादृते इति दुर्बलस्यापि प्रकरणस्य वाक्ये-
नानुज्ञातत्वात् प्रकृतक्रतुयुक्तमनुष्यधर्मत्वमेवेति । एवं यथा तीर्थस्नानादेः
प्रकरणावाक्याभ्यां क्रत्वनुष्ठायिपुरुषधर्मत्वं तथा ऽऽचारस्याप्याचारहीनमिति
वाक्यानुमितविधिवाक्याद् वेदार्थानुष्ठानपुरुषधर्मत्वमित्यर्थः ।

अजहल्लक्षणा माह सर्वो ऽनुशय इति । यथाकारी यथाचारीति ५३६ । ६
करणाचरणभेदनिर्देशो ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनेति भाष्योक्तमनुक्तम् ब्राह्मण-
त्वस्य यावत्पिण्डभाविस्त्वेन जातित्वे ऽपि परिव्राजकत्वस्य गार्हस्थ्यवस्था-
यामभावेन जातित्वाभावात् करणचरणत्वयोश्चादृष्टत्वावान्तरजातित्वादृष्टा-
न्तासङ्गानादित्याशङ्क्याह गोबलीवर्देति । परापर*जातिविषयगोबलीवर्देत्याये
ऽनुवृत्तव्यावृत्तविषयत्वसाम्याद् ब्राह्मणपरिव्राजकशब्द उपचरित इत्यर्थः । तेषां
कर्मिणां तददृष्टं यदा पर्यवैति परिगच्छति परिक्षीणं भवति तदा तत्रावर्तन्त-
इत्युत्तरवाक्येनान्वयः । प्राप्येति । यत्किं चिदिह लोके यः संसारी कर्म करोति
तस्यान्तं फलं परलोके प्राप्य तस्मात्त्रोक्तात्पुनरस्मै लोकाय आ गति आगच्छति ।
पुनःशब्दात्पूर्वमप्यागत इति गम्यते ऽनादित्वात्संसारस्य । किमर्थमागमनं
कर्मणे कर्मानुष्ठानाय । तच्च तेष्वनुशयिषु मध्ये इह लोके ये पूर्वं रमणीयाचरण-
वन्त आसन् ते तदनुकूपां ब्राह्मणादियानिं शरीरमापद्येरन्ति यत् तद् अभ्याशः
क्षिप्रम् अवश्यमेवेत्यर्थः । योनिशब्दः स्थानवचनः । कपूयचरणाः कुत्सिताच-
रणाः । वर्णा वर्णिनः । आश्रमा आश्रमिणः । विशिष्टदेशादयो मेधान्ता येषां ते
तथा । संसारे मज्जमानस्य जन्तोः कदा चित्सुकृतं सुष्ठुभिमानपूर्वकं कृतं यत्कर्म
तद्यावद् दुःखात्संसारान्मुच्यते तावत्कूटस्थमिव तिष्ठतीति योजना† ॥

* परावरेति १ पु. पा. ।

† अत्र द्वितीयं क्तात्ययाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ४-कृतात्यये ऽनुशयवान्
दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ८ चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ८
आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् १० सुष्ठुतदुक्तं एवेति तु बादरिः ११ ॥

३५ । १२

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

इष्टादिकारिणां प्रतीतेरित्युक्तं तच्चेष्टादिकारित्वविशेषणवैयर्थ्यामा-
 शङ्क्य परिह्रियते । प्रयोजनं त्वनिष्टादिकारिणां शुभमार्गेण गमनमात्रमपि
 नास्तीति प्रतिपादनेन वैराग्यजननम् । यत्किञ्चिदावच्छब्दयोश्चिरभुक्तादि-
 कर्मविषयत्वादस्तु सङ्कोचे येकेचसर्वशब्दानामर्थसङ्कोचे नास्ति हेतुरिति
 पूर्वपक्षमाह ये के चेति । हेतूनामेषामनिष्टादिकारिणामपि चन्द्रलोकगमने
 प्राप्रश्नति वक्ष्यमाणप्रतिज्ञया संबन्धः । न केवलं समाम्मानम् उपपत्तिरप्य-
 स्तीत्याह देहारम्भस्य चेति । कुतो ऽनुपपत्तिरत आह पञ्चम्यामिति ।
 नन्वाहुतिसंख्यानियम इष्टादिकारिविषय एवास्तु नेत्याह तथा हीति ।
 द्युशब्देन द्विवि हुता श्रद्धा लक्ष्यते । श्रद्धा सोमेत्यर्थः । पुरुषवचसो
 भवन्तीति । साधारणपुरुषश्रुतिर्न सङ्कोचमर्हतीत्यर्थः । तर्हि यथोपात्तम-
 नुष्येष्वेव सङ्कोच्यतां मनुष्यत्वं चेष्टादिकारिणामेवेति भ्रममपोहति न चैत-
 दिति । दक्षिणोत्तरमार्गयोरेव श्रुतावगममादुत्तरस्य च ज्ञानिभिरेवावसृष्ट-
 त्वादननिष्टादिकारिणां चन्द्रप्राप्तिरेवेत्याह गमनागमनाय चेति । द्वयोरेव
 मार्गयोराम्मानादित्यस्यासिद्धिमाशङ्क्याह जायस्वेति । स्थानत्वं भोगायत-
 नत्वम् । ननु वेत्य यथा ऽसौ लोको न संपूर्यतइत्यस्य प्रश्नस्य जायस्व
 म्रियस्वेत्येतत्प्रतिवचनम् । अस्मिंश्चन्द्रलोकासंपूरणहेतुत्वेनोक्तस्थानस्य
 मार्गान्तरत्वं प्रतीयते एकमार्गत्वे हि सर्वकर्मिणां चन्द्रलोको निबिडः
 स्यादित्यत आह चन्द्रलोकादिति । असंपूरणेन हि प्रतिवचनोपपत्तिः सा
 चन्द्रलोकादागत्येह श्वादिजन्मप्राप्यापि स्यादित्यर्थः । ननु पापिनां चन्द्र-
 लोकगमनेन तत्र भोगः स्यात्ततश्चाकृताभ्यागमप्रसज्जनमाशङ्क्याह अनन्य-
 मार्गतयेति । पूर्वं तृतीयस्थानशब्दस्य मार्गपरत्वाभावः प्रतिपादितः ।
 इदानीं न कतरेण च नेत्यस्य तृतीयस्थानसूचकत्वं निराकरोति न कतरेण
 च नेतीति । एतयोर्देवयानपितृयाणयोः कतरेण च न एकतरेणापि ये न
 गच्छन्ति तानि बुद्धभूतानि भवन्तीति निर्द्वैशात् कीटादिप्राप्तिमार्गेद्वयमुत्थि-
 तानामित्येतन्न मन्तव्यम् । वाक्यस्य चन्द्रलोकासंपूरणपरत्वादसंपूरणस्य च
 चन्द्रलोकादागतानां कीटादिप्राप्या ऽप्युपपत्तेः कतरेणापि नेति निषेधो
 निन्दार्थ इत्यर्थः । तृतीयं स्थानमित्यत्र स्थानशब्दे यद्यपि शरीरे व्युत्प-

३५ । २

ज्ञत्वात्र मार्गमाह तथापि मार्गौ प्रक्रम्य तृतीयत्वेन निर्दिश्यमानस्य स्वार्थ-
स्य मार्गत्वं गमयत्यवान्तरसंख्यानिवेशस्य साजात्यापेक्षत्वादिति सिद्धान्त-
यति सन्त्यमित्यादिना । असौ लोको न संपूर्यते इत्युदाहर्तव्ये न्याय-
साम्यादसौ मार्ग इत्युक्तम् । तत्प्रतिपक्षं तस्य मार्गद्वयस्य प्रतिद्वन्द्वीभूतं मार्ग-
मेवाचक्षीत न शरीरमित्यर्थः । यदि पितृयाणेनैव गत्वा आगत्य च प्राप्स्य
क्षुद्रजन्तुदेहग्रहणस्य तृतीयस्थानत्वं निर्दिश्येत न तु मार्गान्तरस्य तर्हि
तद्यदहं रमणीयचरणा इत्यादिप्राप्यमाणशुभाऽशुभशरीरस्य तृतीयत्व-
निर्देशः स्यान्न चास्ति । तस्मात्तृतीयस्थानशब्दो मार्गवाचीत्याह न हीष्टा-
दिकारिण इत्यादिना । ननु ये वै के चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव
सर्वे गच्छन्तीति सर्वेषां चन्द्रगमनमुक्तमिति सत्यम् । तत्सामान्यवचनं
तृतीयमार्गविषयविशेषवचनेन सङ्कोचनीयमित्याह तस्माद्ये वै के चेति ।
यदुक्तमाहुतावाप इत्याहुतिसंख्यानियमात् सर्वेषां स्वर्गगमनमिति तत्राह
स्वार्थविधानपरमिति । भास्करेण सुकृतिनां दुष्कृतिभिः समान्रफलभा ५३७ । १७
क्रमयुक्तमित्याशङ्कायां तन्निरसनेन पूर्वपक्षोपपादकतया संयमने त्वित्यादिसू-
चाणि नीतानि । न भोगश्चन्द्रलोके दुष्कृतिनां किं तु तद्द्वारा नरकं प्राप्या-
वरोहादिति विद्याकर्मणोरिति सूत्रादारभ्य सिद्धान्तो दर्शितः । तदृषयति
अवरोहापादानतयेति । संयमने त्वनुभूयावरोह इत्युक्ते संयमनस्य श्रुत-
स्यावरोहापादानता शीघ्रमवगम्यते । तुशब्देन च चन्द्रापादानता वार्यते ।
परस्य तु भोगवैषम्यमर्थाद्गम्येत चन्द्रमण्डलादवरोह इति आध्याहारापेक्ष-
स्यादित्यर्थः* ।

न सांपराय इति । सम्यगवश्यंम्भावेन परा परस्ताद्वेहपाताद् ईयते
गम्यतइति संपरायः परलोकस्तत्प्राप्त्यर्थः साधनविशेषः सांपरायः । सर्वलम-
विवेकिनं विशेषतो वित्तनिमित्तेन मोहेन मूढं क्षुद्रदृष्टिमत एव प्रमादं कुर्वन्तं
प्रति न भाति । स न केवलमज्ञ एव किं तु विपरीतदर्शयि यतो ऽयमेव लोकः
स्त्यन्नपानादिरस्ति न पर इति मानी मननशीलः । अतस्तदनुसूचमाचरन्पुनः
पुनर्जननमरणप्राप्त्यमेव समापद्यतइति मृत्योर्नचिकेतसं प्रति वचनम् । वैव-

* एतदपे-शङ्कान्तरेण च चन्द्रमण्डलादित्यध्याहारेण च सूत्रं गमयितव्यमिति महत् कष्टं
स्यादित्यर्थः । इति ग्रन्थो अधिकः ३ पु. ६

स्वतं जनानां परलोकगतानां संगमनं संगम्यं हविषा प्रीणयतेति । जीवजं जरायुजम् । अण्डजं हि किं चिदृश्विकादि मातृसुदरं निर्भेद्य मृताज्जायते । उद्भिज्जं च किं चिदृचाद्यचेतनं पृथिव्याद्युद्भिद्य जायते । (जरायुजं तु जीवतो जायतइति*) ॥

५३८ । १

साभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ २२ ॥ . . .

अथाकाशं वायुमिति कर्मत्वनिर्देशाद्गुणो भवतीत्यादिभवतिश्रुतेश्च संशयः । तदाह यद्यपीति । युक्तं मार्गौ प्रक्रम्य तृतीयत्वनिर्देशात्स्थानशब्दस्य मार्गलक्षणार्थत्वं न तु भवतिश्रुतेः सादृश्यलक्षणार्थत्वे ऽस्ति निमित्तमिति संगतिः । वायुमिति कर्मत्वेन निर्दिष्टस्य वायुर्भूत्वेति तादात्म्यवत्त्वेन परामर्शकवाक्यशेषान्निर्गमेन पूर्वपक्षमाह वायुर्भूत्वेत्यादेरिति । वाक्यशेषस्यासंभवदर्थत्वमाशङ्क्याह न चान्यस्येति । नन्दिकेश्वरो हि रुद्रमाराध्य मानुषशरीरेणैव देवदेहत्वेन परिणनाम । नहुषो ऽपीन्द्रत्वं गतो ऽगस्त्यशपादजगरत्वं जगाम । एवं हि श्रुतिर्भवति इतरथा लक्षणा स्यादिति भाष्यं तदनुपपन्नं भवति । श्रुतीर्हं सादृश्यालम्बनत्वे ग्राणवके इव बह्विश्रुतेः गौणता स्यान्न लक्षणेत्याशङ्क्याह गौण्यामिति । गौण्यामपि गुणस्य लक्षणा ऽस्ति लक्षितलक्षणायां ‡ त्वभिधेयसंबन्धात् प्रवर्तमानायां संबन्धिवस्त्वन्तरपरत्वं न संबन्धपरत्वं गुणात् प्रवर्तमानायां तु गौण्यां घृतौ गुणपरत्वं न गुणयुक्तवस्तुपरत्वमिति विवेकः । स्वाभाव्यापत्तिरिति पाठे स्वसमो भावो येषां ते स्वभावास्तेषां भावः स्वाभाव्यमिति समपदा-
११ । ११ ध्याहारः स्यादतः साभाव्यापत्तिरिति युक्तः पाठस्तं व्याचष्टे समान इति ।

* () एतदन्तर्गतो ग्रन्थो नास्ति २-३ पु. । अत्र तृतीयम् अनिष्टादिकार्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि १०-अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतश्च १२ संयमने त्वनुभूयेतर-
षामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् १३ स्मरन्ति च १४ अपि च सप्त १५ तत्रापि च तद्ग्रापारादविरोधः १६ विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् १७ न तृतीये तथो-
पलब्धेः १८ स्मर्यते ऽपि च लोके १९ दर्शनाच्च २० तृतीयशब्दावरोधः संशो-
कजस्य २१ ॥

† स्वाभाव्येति पाठान्तरम् । ‡ लक्षितशब्दविकलो लक्षणायामिति २-३ पु. पा. ।

चन्द्रलोके उषित्वा ऽथ तत्र प्रवृत्तफलकर्मक्षयानन्तरमेतमेव वक्ष्यमाणं पन्थानं पुनर्निवर्तन्ते पुनःशब्दप्रयोगादनादौ संसारे पूर्वमपि चन्द्रमण्डलं गता निवृत्ताश्चेति गम्यते । को ऽसावध्या यं प्रति निवर्तन्तइति उच्यते यथेतम् । यथागतम् । मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमिति गमनक्रमः । आगमने ऽप्याकाशनिर्देशाद् यथेतमिति प्रतीयते । आगमने पितृलोकादसंकीर्तनादभादिसंकीर्तनाच्चात्रानेवमपीति गम्यते ऽतो यथेतमिति उपलक्षणम् । आकाशं प्रतिपद्यते या आपश्चन्द्रमण्डले शरीरमारब्धवन्त्यस्ताः कर्मक्षये दुता आकाशगता आकाशसदृशा भवन्ति तदुपहिता अनुशयिनो ऽप्याकाशसमा भवन्ति । ता आपो वायुना इतश्चामुतश्च नीयमाना वायुसमा भवन्ति । अनुशय्यपि तादृशो भवति । तदनन्तरं गमनकाले यो धूम आसीत् तत्तुल्यो भवति । ततः अपां भरणात् संभृतादकमभ्रं तद् भवति । ततो जलसेवनान्मेघो वर्षणकर्ता संभवति । तद्वायं तत्सादृश्यमापद्य प्रवर्षति । वर्षधाराभिरनुशयी पृथवोमापद्यतइत्यर्थः-*

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

५३६ । १

आकाशादिसादृश्यचिराचिरत्वविचारणात्संगतिः । स्यादेतत् । अतो वै खलु दुर्निष्प्रसृततरमिति दुस्पर्शगतरप्रत्ययाभ्यां ग्रीह्यादिप्राप्तिनिर्गमनस्येव विलम्बितत्वप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या ऽऽकाशादेर्वेगान्निष्क्रमणं प्रतीयते ततः कथं तत्रापि चिराऽवस्थानेन पूर्वपक्षो ऽत आह दुर्निष्प्रसृततरमिति । दुःशब्दो ह्येकदेशलक्षणाया दुःखं वक्ति न तु विलम्बमित्यर्थः† । उत्तराधिकरणे ऽनुशयिनां दुःखनिषेधान्मन्यते इत्युक्तम् । एतदेव विवृण्वन् सिद्धान्तयति विनेति । न चैवमस्याऽनारम्भः । अनुशयिनामाकाशादिप्रवर्षणान्तसादृश्यं चिरभावि अनुशयिसादृश्यरूपत्वाद् ग्रीह्यादिसादृश्यवदित्यनुमानस्य प्रागुक्तसुतार्थापत्त्या बाधार्थमधिकरणान्तरारम्भोपपत्तेरिति ‡ ॥

* अत्र चतुर्थं साभाव्यापत्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-साभाव्यापत्तिरुपलब्धेः २२ ॥

† दुःखं वक्ति न तु व्यवधानाद्विलम्बमित्यर्थ इति २-३ पु. पा. ।

‡ अत्र पञ्चमं नातिचिराधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-नातिचिरेण विशेषात् २३ ॥

५३६ । ५

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ ३४ ॥

अथ जायन्तइति श्रुतेः कर्मपूर्वकत्वाश्रितेश्च संशयो भवति । श्रुते-
 रूपचरितार्थत्वस्योक्तत्वात् पुनरुक्तिमाशङ्क्याह आकाशसारूप्यमिति ।
 सर्वगताकाशसंयोगस्यासाध्यत्वात्सादृश्यं तेनाक्तमित्यर्थः । अन्यस्यान्यथा-
 भावानुपपत्तेर्हि तत्रोपचार उक्तः अथ तु जायते इति शब्दस्य देहग्र-
 हणे कूटत्वात्तदाशङ्क्यते तच्चाविरुद्धमिति न गौणत्वावहमित्यर्थः ।
 अस्मिन्नकरणे यन्मुख्यं जन्म तत्कर्मसाध्यं श्रुतं यथा रमणीयचरणा
 इत्यादि । अथ तु व्यापककर्मजत्वश्रुतिव्यावृत्त्या तद्व्याप्यमुख्यत्वव्यावृत्ति-
 माशङ्क्य हेत्वसिद्धिमाह न च रमणीयेत्यादिना । शरीरभावः शरीरत्वं
 तस्याभावादित्यर्थः । नन्विष्टादेर्विहितत्वात् पुण्यस्य कथं स्थावरशरीर-
 प्राप्तिहेतुता ऽत आह इष्टादेश्चेति । विहितत्वे ऽपि तद्वतपशुहिंसोच्छि-
 दृशोमभवादेर्निषिद्धत्वाद् दुःखहेतुतेत्यर्थः । सामान्यविषयनिषेधशास्त्रस्य
 विशेषशास्त्रेण बाधनं स्यात् कुतस्तस्य ततो दुर्बलत्वादित्येतन्न च सां-
 तमिति योजना । सामान्यशास्त्रस्य दौर्बल्ये हेतुः सामान्यद्वारेणेति ।
 विशेषशास्त्रप्राबल्ये हेतुः साक्षादिति । ननु क्रतुप्रकरणस्य हिंसाविधे-
 हिंसागतक्रतुशेषत्वं विषयः हिंसानिषेधस्य तद्वतानर्थफलत्वगोचर इति
 विषयभेदाद्विधिनिषेधयोरविरोधश्चेत्तर्हि क्रतुमध्ये निषिद्धहिंसानुष्ठाने क्रतु-
 वैगुण्यं स्यादित्याशङ्क्याह यथाहुरिति । कलञ्जमक्षणादिनिषेधानां पु-
 षार्थत्वात्तदतिक्रमे पुरुषस्यैव प्रत्यवायो न क्रतोवैगुण्यम् । यथाविहितस्य
 तस्य सिद्धेः । न हि क्रतुशेषः प्रतिषेधो यतस्तदतिलङ्घनात्क्रतुवैगुण्यं
 स्यादिति भट्टोक्तेरर्थः । एवं हि विहिताया अपि हिंसाया दुःखफलत्वं
 यदि विधिनिषेधयोरेकविषयत्वं तदेव नास्तीत्याह पुरुषार्थाया एवेति ।
 क्रत्वर्थो हि प्रतिषेधः क्रत्वर्थां हिंसां प्रतिषेधेत्* । तच्च यद्ययं न हिंस्या-
 दिति निषेधः क्रत्वर्थां हिंसां प्रतिषेधेत् तर्ह्येव क्रत्वर्थः स्यात्तच्च नास्तीति
 वदिध्यन् निषेध्यनिषेधयोरेकार्थतामाह तथा हीति । यो हि यदर्थे प्रवृत्तो
 यस्माद्विषयाद् निवार्यते तन्निषेधो ऽपि तदर्थे इत्यर्थः । तर्हि क्रत्वर्थोहिं-
 साप्रतियोगिको ऽयं प्रतिषेधो ऽत एव क्रत्वर्थश्चेत्याशङ्क्याह न चैतदिति ।

५४० । १७

येन प्रकरणास्मात्तत्वेनानृतवदनस्य क्रत्वर्थत्वेन तन्निषेधो ऽपि क्रत्वर्थः स्याद्
येन च तेनैव प्रकरणास्मात्तत्वेन पशौ निषिद्धयोराज्यभागयोः क्रत्वर्थत्वात्त-
न्निषेधस्यापि क्रत्वर्थत्वं भवेत् तेन प्रकारेण न हिंस्यादित्येतत् कस्य चित्प्र-
करणे न समान्नातमित्यर्थः । नन्वाज्यभागौ भवेतां क्रत्वर्थौ निषेधस्त्वभावार्थः
कथं क्रत्वर्थः स्यादत आह एवं हि सतीति । पशुयांगे ऽतिदेशप्राप्ताज्यभा-
गनिषेधे सति तद्वर्जनयुक्ताङ्गान्तरैर्भावार्थरूपैराज्यभागसाध्य उपकारो जन्यते
न केवलनिषेधमाचात् । अतश्च विकल्प आज्यभागतदभावयोः । फलभूमा-
र्थिनस्त्वनुष्ठानम् । प्राभाकरास्तु पर्युदासमेतमाहुः । अथ च पशुप्रकरणस्यै-
तद्वाक्यमस्तीति कृत्वा प्रतिषेधत्वमस्योक्तम् । गुणोपसंहारे तु हानौ तूपाय-
नेत्यधिकरणे* दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितस्य न तौ पशावित्यस्य पाशुकप्रकरणा-
भ्युपगतेतद्वाक्यसिद्धार्थानुवादित्वेनार्थवादत्वं बह्यतीति न विरोध इति ।

अनृतवदननिषेधस्य क्रत्वर्थत्वे ऽधिकरणमनुक्रम्यते—

दर्शपूर्णमासयोरान्नाप्रते नानृतं वदेदिति । तच्चायं निषेधः क्रत्वर्थः
पुरुषार्थो वेति संशयः तदर्थप्रतिषेध्या प्रवृत्तिः किमर्थेति च चिन्त्यते । यो
हि यदर्थं प्रवृत्तः सन्निवार्यते स तदर्थमेव च निवार्यते । प्रवृत्तिकैमर्थ्यनिर्णयाय
च आख्यातेन कर्त्ता ऽभिधीयते न वेति च विचार्यते । अभिहिते हि कर्त्तरि
तस्य प्रत्ययेन प्राधान्येनाभिहितत्वात् प्रवृत्तेः प्रयोजनाकाङ्क्षावेलायां श्रुतिसं-
निधापितकर्त्तृपेक्षितोपायत्वं प्रकरणबाधया ऽवगम्येत अनभिहिते तु बाधकश्रु-
त्यभावादर्थान्न कर्तुः प्रवृत्तिं प्रति गुणत्वेनैवावगतेः प्रकरणेन प्रवृत्तेः क्रत्वर्थत्वा
ऽवधार्यते । तच्च पचति देवदत्त इत्याद्याख्यातैः कर्त्तृवगमाद् लः कर्मणि
चेति सूचगतचकारेण कर्त्तर्यपि लकारविधानाद् लकारादेशानां च तिवादीनां
स्थानिवद्भावेन कर्तृवाचकत्वादाख्याताभिधेयः कर्त्तेति प्राप्य राद्धान्तितं शेष-
लक्षणे । क्रत्वर्थो ऽयं प्रतिषेध आख्यातेन कर्तुरनभिधानात् । या त्वाख्यातात्क-
र्तृप्रतीतिः सा आख्याताभिहितभावनया कर्तुरुपस्थापनादन्यथासिद्धा । सूचं
त्वभिधेयत्वद्योत्यत्वयोर्दासीनम् । अपि च लः कर्मणीत्यभिधाय द्व्येकयोरिति
सूचेण द्वित्वैक्रत्वयोरर्थयोर्द्विवचनैकवचनविधानात् कर्तृसंख्यैवाख्यातवाच्या न
कर्त्ता । संख्येयकर्तृविवक्षायां हि द्व्येकेष्विति स्याद् द्वयोरकस्य च कर्तृणां बहु-

त्वादाख्यातेन कर्तुरनभिधाने ऽनभिहिताधिकारविहिततृतीयापत्तेः पचति देव-
दत्तेनेति प्रयोगप्रसङ्गः । गम्यमानकर्तुः संख्यायां अनेनाभिधाने करणादिसंख्या-
नामप्याख्यातेनाभिधानप्रसङ्गः । पच्यतइत्याद्यापि कर्तुर्गम्यमानत्वात्संख्याभि-
धानापात इति चेद् न । अनभिहितस्यापि कर्तुरितरकारकापेक्षया प्रधानत्वाद्वा-
चनायाश्च तद्वापारत्वादाख्यातेन प्राधान्येन द्योतनादनभिहिताधिकारस्य च
प्राधान्येन द्योतितत्वाभिप्रायत्वात् करणादीनां पचतीत्याद्याख्यातैः प्राधान्येन
ध्वनितत्वाभावात् पच्यतइत्यादौ च कर्मप्राधान्येन कर्तृप्राधान्यस्याद्योतनात् ।
तस्मादाख्यातेन कर्तुरनभिधानात्सिद्धमनृतवदनप्रतिषेधस्य क्रत्वर्थत्वमिति ।

ननु मा भूत् प्रकरणानाम्ज्ञानान्न हिंस्यादिति निषेधस्य क्रत्वर्थता
पुरुषार्थत्वं तु कथमवगम्यते न हीह पुरुषस्तदर्थोवगम्यतइति तत्र पुरुषा-
५४१ । १ र्थप्रतीतिमुपपादयति तस्मादनारभ्याधीतेनेति । न हिंस्यादित्यनेनेति
नञ्ज्यतिरिक्तोपादानं विवक्षितम् । अत्र वाक्ये हिंस्यादिति भागेनाभिहितस्य
पुरुषस्यापारस्य पुरुषार्थ एव भाव्य इत्यन्वयः । ननु हिंसैव भाव्या किं न
स्यादेत आह विध्युपहितस्येति । श्रेयःसाधनत्वविध्यवच्छिन्नत्वादित्यर्थः ।
न केवलमर्थविरोधो धात्वर्थभाव्यत्वे अपि तु शब्दविरोधश्चेत्याह विधि-
विभक्तीति । हिंसैव कर्म क्रिया तद्भाव्यत्वपरित्यागेनेत्यर्थः । पुरुषप्रतीति-
मुपपादयति आख्यातानभिहितस्यापीति । कर्षधिकरणे* तु अनभिहि-
तपुरुषस्याप्राधान्येन निषेधस्य प्रकरणवशात् क्रत्वर्थत्वमुक्तम् इह तु प्रकर-
णाभावादार्थिककर्तृशेषत्वमविरुद्धं निषेधस्य । एतच्च प्राचीनग्रन्थे अनारभ्या-
धीतेनेति पदेन द्योतितम् । ननु हिंस्यादिति विध्यशेन यदि हिंसा श्रेयःसा-
धनमवगता कथं तर्हि निषेधावकाश इत्याशङ्क्यानुवादत्वमाह केवलमिति ।
स्यादेतत् । हिंस्यादिति क्रतुपुरुषार्थसाधारणी हिंसा ऽनूद्य निषिध्यतां तथा
चोभयार्थत्वं निषेधस्य वाक्येनावगम्यतामिति । नेत्याह क्रत्वर्थस्यापि चेति ।
हिंसाविषयस्य निषेधस्य रागप्राप्ताहिंसाविषयत्वेन चरितार्थत्वे ऽधिकारान्तरा-
नुप्रविष्टक्रतुशेषाहिंसानुवादतन्निषेधविषयत्वकल्पनायां गौरवं स्यादित्यर्थः ।
उभयनिषेधे च वाक्यभेदः स्यादित्याह न च स्वातन्त्र्येति । क्रत्वर्थनिषेधत्वे
हि क्रत्वर्थत्वात् पारतन्त्र्यं स्यात् पुरुषार्थनिषेधत्वे च पुरुषार्थत्वात्स्वातन्त्र्यम् ।

अनृतवदननिषेधस्य क्रत्वर्थत्वम् । हिंसानिषेधस्य पुरुषार्थत्वम् । ३५३
तच्च वाक्यद्वयेन संबन्धद्वयबोधने भवेद् न त्विहेत्यर्थः । विधिनिषेधयोर्वि-
षयभेदमुक्तमुपसंहरति तस्मादिति । यदा च निषेधस्य रागप्राप्त्यर्थता तदा
हृष्टादिकर्मणः पुरयमाचरुपत्वाद्ग्रीह्यादिभावस्य कर्मजन्यत्वाऽसंकीर्तनरूपो-
हेतुः सिद्ध इत्याह आकाशादिष्विवेति । अत्र भाष्यकारैर्न हिंस्यादि-
त्युत्सर्गः अग्नीषोमीयमालभेतेत्यपवाद इत्युक्तम् । तदयुक्तम् । विशेष-
विहितस्यार्थस्य सामान्यविधिनापि विषयीकारे ह्युत्सर्गापवादन्यायः ।
यथा ऽऽहवनीये जुहोति पदे जुहोतीति होममाचस्याहवनीयान्वयवि-
धिना पदहोमस्यापि विषयीकारे पदहोमान्वयविशेषविधिना बाधातदितर-
परत्वं सामान्यशास्त्रस्य । अत्र तु वर्णितेन न्यायेन निषेधस्योत्पत्तिसमय-
एव पुरुषार्थहिंसाविषयत्वान्न क्रत्वर्थहिंसानुप्रवेश इत्याशङ्क्याह अयमेवार्थः ५४१ । १८
इति । एकस्य निषेधविधेः स्वविषयस्य क्रत्वर्थत्वेन पुरुषार्थत्वेन च विनियोगे
विरोधात् सामान्यविषयत्वे च पुरुषार्थहिंसासु सावकाशस्य न क्रत्वर्थहिंसा-
निषेधविषयत्वं तदा ह्यधिकारास्तरानुप्रवेशित्वेन सापेक्षत्वं स्यादिति यो
विषयनिष्कर्षः कृतो ऽयमेवाविशेषप्रवृत्तत्वेनावभासमानशास्त्रस्य विशेषत्याज-
नलक्षणगुणसाम्यादुत्सर्गापवाद इत्युक्त इत्यर्थः । अत्रहन्तिना फलीकृतेषु
कण्डितेषु । ते ऽनुशयिन इह लोके व्रीहियवा इत्येवंरूपेण जायन्ते । यो
यो ह्यनुशयिभिः संश्लिष्टमन्नमिति स एव च यो रेतः सिञ्चति स्त्रियामृतु-
काले तद्वय एव तद्भावं एव तत्समानाकारतामित्यर्थः । भवति प्रतिपद्यते
अनुशयो । तथा च मनुष्यान्मनुष्यो जायते पश्वान्पशव इति* ॥

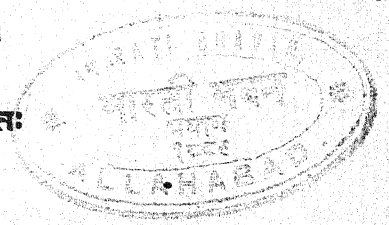
इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदनुभवानन्दपूज्यपादशिष्य-

परमहंसपरिव्राजकभगवदमलानन्दविरचिते वेदान्तकल्पतरौ

तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अत्र पादे
अधिकरणानि ६
सूत्राणि २७

आदितः
९३
३१८

* अत्र षष्ठम् अन्याधिष्ठिताधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ४-अन्याधिष्ठिते पूर्वव-
दभिलाषात् २४ अशुद्धिमिति चेन्न शब्दात् २५ रेतःसिञ्चयोगो ऽथ २६ योनेः
शरीरम् २७ ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

संध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

कर्मफलस्य यातायात*रूपत्वेन वैराग्य† निरूपितम् । इदानीं विहृतस्य तत्त्वम्पदार्थविवेकार्थं द्वितीयः पाद आरभ्यते । तत्रापि न स्थानतो ऽपीत्यतः प्राक् त्वंपदार्थो विवेचितः तत आरभ्य तत्पदार्थः । आद्याधिकरणस्य तात्पर्यमाह तस्यैवेति । यस्य पूर्वस्मिन्पादे जाग्रदवस्थायामिहलोकपरलोकसंचार उक्तः तस्यैवेत्यर्थः । प्रयोजनमाह स्वयंज्योतिष्टेति । जाग्रदवस्थायां ह्यादित्यादिसंकराद् दुर्विवेकमात्मनः स्वयंज्योतिष्ठं तत्र यदि स्वप्नो ऽपि सत्यः स्यात् तदवस्थं दुर्विवेकत्वमिति तन्मिथ्यात्वमुच्यते । मनस्तु स्वप्ने सदपि दृश्यत्वान्नात्मभासकम् । आदित्यादीनां दृश्यत्वाविशेषे ऽपि स्वरूपतो ऽपि व्यतिरेकसमर्थनार्थमर्थवती मिथ्यात्वचिन्ता । आरम्भणाधिकरणे॥ समस्तभेदमिथ्यात्वोपपादनादजामित्वाय प्रपञ्च्यते इत्युक्तिः । रथादिसर्गोन्मानाद्रथाद्यभावाज्ञानाच्च संशयमाह किमिति । सर्वविकारमिथ्यात्वस्याधस्तात्साधनाद् न पूर्वपक्षिणो दृष्टान्तसिद्धिरित्याशङ्क्याह यद्यपीति । स्वप्नस्य व्यावहारिकत्वमस्ति न वेति चिन्त्यतइत्यर्थः । अनेन प्रपञ्च्यतइत्येतद्विवृतम् । द्व्योलौकस्थानयोः संधौ भवतीति संध्यमिति भाष्यं न युक्तं स्वप्नस्यैव लोके ऽनुभवादित्याशङ्क्याह ऐहलौकिकेति । यथा लोके ग्रामसंधिद्वौ ग्रामौ भजते एवं स्वप्न उभौ लोकौ लक्षणतः स्पृशति तत्र परलोकस्यैतल्लोकवर्तिचक्षुराद्यजन्यरूपादिसाक्षात्कारवत्त्वं व्यापारविरहाच्चेदनैहलौकिकत्वं स्वप्नस्य तद्वैहलौकिकसुषुप्तेरप्यनैहलौकिकत्वं स्यादत आह रूपादिसाक्षात्कारोपजननादिति । चक्षुरादिशब्दो गोलकाभिप्रायः करणानां लोकद्वये ऽप्यविशेषात् । स्वप्नस्य परलोकलक्षणवत्त्वमुक्त्वा इहलोकलक्षणवत्त्व-

* यातायातरूपत्वेनेति १ पु. पा. ।

† पूर्वं वैराग्यमिति २ पु. पा. ।

‡ व्या. सू. अ. ३ पा. २ सू. ११ ।

§ तदारभ्येति १-३ पु. पा. ।

॥ व्यह. सू. अ. २ पा. १ सू. १४ ।

माह पारलौकिकेति । अत्रापि पारलौकिकसुषुप्तेरपारलौकिकत्वं व्यावृत्तये
न च न रूपादीत्युक्तम् । संध्ये स्थाने तथ्यरूपैव सृष्टिर्भवितुमर्हतीति भा-
ष्यमयुक्तम् आरम्भणाधिकरणादौ सर्वकार्यमिथ्यात्वसमर्थनार्थं दत्त आह
ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारादिति । स्वप्नसत्यत्वं वक्तुं न शक्यते इदं ५४३ । ५
रजतादिबोधेष्विव बाधविरोधादित्याशङ्क्याह अयमभिसंधिरिति ।
ज्ञानं सर्वं यथार्थमिति पूर्वपक्ष इत्यर्थः । तर्हि स्वप्नोदाहरणमयुक्तं सर्व-
भ्रमेषु विप्रतिपत्तेरविशेषादत आह प्रकृतोपयोगितयेति । स्वप्नकाशत्व-
श्रुतौ प्रकृतमचायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीति । बाधकत्वासिद्धिमुपपादयितुं
पराभिमतबाधकस्वरूपमनुवदति समानगोचरे इति । समानगोचरवि-
रुद्धार्थज्ञानयोरपि सत्यतिपक्षयोरिव न बाध्यबाधकत्वमित्यत उक्तं
बलवदबलवत्त्वेति । तच्च तावदिदं रजतादिज्ञानानां नेदं रजतादिज्ञा-
नानां च विरोधाभावमाह नापि पूर्वोत्तरयोर्बलवदबलवत्त्वनिश्चय
इत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन न नीलोत्पले रात्रौ रक्तत्वभ्रमो भवति तमु-
पपादयति एवमुत्पलमपीति । तस्मादपीति । अपिकारेण प्रागुक्तं
विरोधाभावं समुच्चिनेति । विवादास्पदं प्रत्यया इति नियतलिङ्गत्वा-
त्सामानाधिकरण्यम् । रथैर्युज्यन्तइति रथयोगा अश्वादयः । पथो रथ-
मार्गान् । बहुश्रुतिसंवादादिति । बहुश्रुतयः स हि कर्त्तव्याद्या उदा-
हृता भाष्ये । प्रमाणान्तरयुक्तमनुमानं वक्ष्यमाणं प्राज्ञकर्तृकत्वहेतुकम् ।
भाक्तत्वेनेति । भक्तिः संकोचः । तमेवाह जाग्रदिति । बहुश्रुति-
विरोधादित्येतत्स्पष्टयति अत एवेति । कर्तृश्रुतिः स हि कर्त्तव्येषां
बार्हदारण्यकी शाखान्तरश्रुतिस्तु एष सुषुप्तिव्याद्या कठशाखागता । अनु-
मानान्तरं वक्ष्यमाणमित्युक्तं तदाह प्राज्ञेति । हेतोरसिद्धिमाशङ्क्याह
न च जीवकर्तृकत्वादिति । य एष सुषुप्तिविति वाक्यस्याधस्तात् प्राज्ञः ५४४ । १३
स्यैव परमात्मन एव प्रकृतत्वादित्यर्थः । विमतिपदं सत्यं स्वप्नत्वात्
संवादिस्वप्नवदित्याह अपि चेति । ब्राह्मणा अयनमाश्रयो यस्य स तथा ।
स्वयं तु ब्राह्मणाभास इत्यर्थः । तथाविधेनोक्तमपि स्वप्ने सत्यं भवति

किं पुनरन्यदिति भावः । प्रियव्रतं प्रियव्रतनामानं कं चित् । उर्वरा सर्वसस्या भूः ।

यदुक्तं क्षीरदधिवत्कालभेदेनैकस्य शुक्तिरजतात्मकत्वादविरोधो
 ५४५ । ३ रजतशुक्तिज्ञानयोरिति तच्चाह न तावत्क्षीरस्यैवेत्यादिना । ईश्व-
 रस्य राजादेर्गृहे वस्तुतो यदीदं रजतं स्यात्तर्हि कालान्तरे ऽपि शुक्तिर्न
 स्याद् राजमन्दिरगतं रजतकुम्भवदित्युक्तम् इदानीं यद्वापि रजतत्वेनानु-
 भूयते तदैव पुरुषान्तरे विसंवादादपि न वास्तवं रजतत्वमित्याह
 न चेतरेत्येति । अन्यो ऽनाकुलेन्द्रियस्तस्य शुक्तिभावं नानुभवतीत्येत-
 न्नेति व्यतिरेकमुक्त्वा ऽन्वयमाह प्रत्येति चेति । शुक्तिभावमित्यनुषङ्गः ।
 शुक्तिरजतात्मकमेकमेव वस्तु ग्रहणसामर्थ्याभेदात्कदा चिच्छुक्तिचेन ज्ञायते
 कदा चिद्वज्रतत्वेन ज्ञायते । मा भूत्परिणाम इति यदुक्तं तद् दूषयति न
 चोभयरूपमिति । इष्टप्रसङ्गतामाशङ्क्याह न मरीचिभिरिति । तृष्णजः
 पिपासोः । स्वपितृषेर्नैजिडिति तृषेर्नैजिड्प्रत्ययः । उदन्या पिपासा । ननु
 मा कुर्वन्तु मरीचयस्तोयसाध्यामर्थक्रियां सन्तु च तोयं का बाधा तोयस्य
 ह्यात्मकत्वादित्याशङ्क्याह न च तोयमेवेति । पिपासोपशमकमुदकमित्ये-
 करूप्यस्य सति संभवे न प्रयोजकद्वैविध्यं कल्पमित्यर्थः । कल्पने च
 व्यापकव्यावृत्त्या व्याप्यव्यावृत्तिमप्याह तदर्थेति । ननु न कल्प्यते किं तु
 दृश्यते इत्याशङ्क्य प्रयोजकद्वैविध्याभ्युपगमेनापि परिहरति अपि चेति ।
 मरीचिषु तोयमवभासमानमर्थक्रियायामसमर्थमिति भासेत समर्थमिति वा ।
 नाद्य इत्याह असमर्थविधेति । असमर्थस्य विधा प्रकारस्तपनति प्राप्नोति
 तथोक्तम् । यथा मरीचीन् शुद्धानित्यर्थः । पूर्वं क्षीरस्येव दधि न रजतस्य
 शुक्तिः परिणाम इत्यर्थे दूषणमभाणि संप्रति प्रतीतिरपि तथा नास्तीत्याह
 ५५ । १९ न च क्षीरदधिप्रत्ययवदिति । आचार्यादौ न परिणामः किं त्वपेक्षामा-
 चम् । एवं तावज् ज्ञानद्वयस्य विरुद्धार्थत्वविषयत्वमुक्तम् अथ यदुक्तं बाध्यबा-
 धकभावे न ज्ञानयोर्निर्णयते स्वगोचरशूरत्वाद् द्वयोरिति तच्च स्वगोचरशूरत्वे
 ऽप्यर्थोद्बोधमुपरिष्ठाद्व्यति । इदानीं बाध्यबाधकभावं निगमयति तत्रा-
 पीति । परं शुक्तिज्ञानमबाधित्वैव पूर्वं रजतज्ञानं जायते कुतः परस्यागा-
 मित्वाद् भविष्यत्वादप्राप्तेस्तन्निषेधस्य पूर्वेषां कर्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । ननु

तांहे पूर्वमपि परेण न बाध्यते स्वविषयशूरत्वादुभयोरिति तंचाह पूर्व
पुनरिति । सत्यं तथापि पूर्वप्रतीतार्थाभावबोधित्वात् तस्य बाधकमि-
त्यर्थः । स्वविषयशूरत्वे ऽपि अर्थाद्विरोधं वक्ष्यतीत्यवादिष्य तमाह न च
वर्तमानरजतावभासीत्यादिना । वर्तमानरजतवभाषि विज्ञानमत ५४६ । ९
एवास्य रजतस्य भविष्यतामगोचरयद् भविष्यता शुक्तिप्रत्ययेन स्वसमानव-
र्तिनीं शुक्तिं गोचरयता न बाध्यते कुतः कालभेदेन विरोधाभावादित्ये-
तन्न च युक्तमिति योजना । अत्र हेतुमाह मा नामेति । अस्य रजतस्य
भविष्यता मा ज्ञासीन्नाम मा प्रकाशयतु नाम । उपकारभावहेतुमिवेति* ।
इदं रजतमुपकारकं रजतत्वात्समंतवदिति यथेत्यर्थः । विनाशं प्रत्येति वस्तु येन
स विनाशप्रत्ययो विनाशकारणम् । रजतज्ञानकालमारभ्य यावच्छुक्तिज्ञानकालं
रजतविनाशहेत्वदर्शनात् स्थायित्वे शुक्तिरजतयोरेकदैक्यं विरोधादर्थान्
बाध्यबाधकत्वं ज्ञानयोरित्यर्थः । अनुमानानुगृहीतप्रत्यक्षेण गृह्यमाणं रजतं
चिरस्थायीति गृह्यते इति* व्याख्यास्यति । तेन तद्रजतं भविष्यच्छुक्तिका-
ज्ञानस्य यः कालः तं व्याप्नोतीति वार्तिकार्थः । ननु यथा प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षं
कालान्तरवर्तिनीं सतां गृह्णाति एवं रजतप्रत्यक्षमपि भविष्यतां रजतस्य
गृहीष्यति अत आह न च प्रत्यभिज्ञेति । अत्यन्ताभ्यासवशेनेति†
सूक्ष्मकालव्यवधानागणने हेतुः । परिच्छेदानन्तरक्षणे अनुमानस्य प्रत्यक्षं
प्रति सहकारित्वानदा च तस्य विनश्यत्वाद्विनश्यदवस्थत्वोक्तिः । एतत्सू-
क्ष्मतरं कालव्यवधानमविवेचयन्तः सौगता अनुमानगम्यो ऽपि संतानो
ऽनुगतरूपः प्रत्यक्षाध्यवसेयः स्वलक्षणग्रहणादध्युपगवसेय इत्याहुरित्यर्थः ।
इदंरजतादिभ्रमाणां बाधमुपपादय प्रकृते योजयति एतेनेति । स्वप्नस्य य
आख्यातो ब्राह्मणाभास्तेन सह जागरणे गत्वा आख्याते त्वया ममेतदु-
क्तमित्यभिधाने तेन च नेत्युक्ते विसंवादात्तत्रापि स्वप्ने न सत्यत्वमिति शेषः ।
भाष्यमुपादाय व्याचष्टे रजन्यामिति । भारतवर्षे वासरमिति भारतग्रहण- ५४७ । १४
व्यवच्छेदमाह रजनीति । भारतवर्षे यो रजनीसमयस्तस्मिन्नपीत्यर्थः ।
केतुमालमिति मेरोः पश्चिमदेशः ।

ननु कुञ्जरारोहादिदर्शनं स्वप्ने सूचकं तच्च सत्यमिति कथं

३७ । १८ मिथ्याभूतस्य स्वप्नस्य सूचकत्वं सूचे उच्यते तच्चाह तच्च स्वरूपेणेति । विषयाविशेषितरूपेण ज्ञानमात्ररूपेण सत् । तच्च न सूचकम् । यतः कुतश्चिज् ज्ञानाद्यस्य कस्य चित् सूचनप्रसङ्गात् । असत्तु दृश्यं तस्मान्तदुपहितं दर्शनं सूचकम् । तच्च मिथ्यैवेत्यर्थः । यदि सूचकत्वं स्वप्नस्योपेयते तर्ह्यर्थक्रियाकारित्वमहत्त्वसंयोगाज् जाग्रद्वद् ब्रह्मसाक्षात्कारादवगमादः स्यात् । अतश्च पूर्वापरविरोध इत्याशङ्क्याह अत एवेति । अस्ति मिथ्याभूत-
स्त्याद्युपहितस्यापि स्वप्नदर्शनस्य व्यावहारिकं सत्त्वम् । अत एवाद्राक्षं स्वप्नमहमिति मिथ्यार्थोपहितं स्वप्नदर्शनमनुमन्यते । युक्त्या तु तस्य मिथ्यार्थोपहितत्वान्मिथ्यात्वमुच्यते । अर्थस्तु स्वाप्नो मिथ्या न च व्यावहारिकमपि सत्त्वं तस्यास्तीति न पूर्वापरविरोध इत्यर्थः । स्वप्नः सत्यः प्राज्ञकर्तृकत्वादित्यनुमिते न चास्माभिरिति भाष्येण स्वप्नस्य प्राज्ञकर्तृकत्वमभ्यनुज्ञायते तच्च हेतुस्वीकारे हेतुमत्सत्यत्वमपि स्यादित्याशङ्क्याह प्राज्ञव्यापारत्वेनेति । तस्याभिधानात्तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यमिति भाष्योदाहृतश्रुतौ तृतीयशब्दार्थमाह बन्धमोक्षयोरिति । सगुणब्रह्मोपासनफलमीश्वरसायुज्यं हि न बन्धो दुःखाभावान्न मोक्षो भेदाश्रयत्वादतो

५४८ । ४ उत्तरालवर्तीत्यर्थः । उपपादितं* प्रथमसूत्रे इति । प्रथमसूत्रे हि स्वप्नकाशस्याप्यविद्याविषयत्वसमर्थनाज् जीवस्यैश्वर्यतिरोधानम् अविद्यादेर्मिथ्यात्वेन तत्त्वसाक्षात्कारान्निवृत्तेरभिव्यक्तिश्च समर्थितेति अद्यासात्मकश्च देहयोगः समर्थित इत्यर्थः ।

सुप्नेषु प्राणेषु य एष साक्षी जागर्ति न स्वपिति । कथं न स्वपित्यत आह कामं कामं तं तमभिप्रेतं विषयं निर्ममाणो जागर्ति यस्तदेव शुक्रं शुद्धममृतं ब्रह्माच्यते । वृणीष्वेति नचिकेतसं प्रति मृत्युवचनम् । काम्यपुत्रादीनां कामभाजं प्रकामभाजमतिशयभाजम् । तद् ब्रह्म कश्चित् कश्चिदपि नात्येति उशब्द एवार्थः । नात्येत्येवेत्यर्थः । अथो स्वयं ज्योतिष्प्रकाशनानन्तरम् । अन्ये आहुः । अस्यात्मनो जागरितदेश एवैष यः स्वप्नः । अत्र हेतुमाह यानि हि जाग्रत्पुरुषः पश्यति तान्येव सुप्नोपि पश्यतीति । बहि-

कुलायादिति । स्वप्नावस्थायां प्रायेण रत्नवरं कुलायं कुत्सितं नीडं शरीरं तस्मात्कुलायाद्विह्वलित्वा तस्मिन्नभिमानमकृत्वेत्यर्थः । स आत्मा यंचकामं यच कामो भवति तच विषये ईयते गच्छति । स्वप्नया स्वप्नरूपया ऽन्तःकरणवृत्त्येत्यर्थः । स्वयमात्मा जाग्रद्वेहं विहृत्य निश्चेष्टमापाद्य । देहव्यापारो ह्यात्मभोगार्थः भोगार्थं कर्मणश्चात्मा कर्ता तदा च जाग्रद्वेगप्रदकूर्मापरमे सति देहपातादात्मा विहन्तेत्युच्यते । तथा स्वप्नदेहमदृष्टद्वारा स्वयं निर्माय स्वेन भासा वासनाजन्यज्ञानेन युक्तः स्वेन ज्योतिषा तत्साक्षिचित्प्रकाशेन इत्यस्मृतः प्रस्वपिति वासनामयीवृत्तीः पश्यन्नास्तइत्यर्थः ॥ देवमीश्वरमहंमस्मीति ज्ञात्वा साक्षात्कृत्य सर्वपाशानामविद्यादिबन्धानामपहानिर्भवति । क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममरणयोर्हन्त्वभावात् प्रहाणिरिति निर्गुणविद्याफलमुक्त्वा सगुणोपास्तिफलमाह तस्येति । तृतीयत्वं विश्वैश्वर्यस्योपपादितं देहभेदे देहवियोगे सति विश्वैश्वर्यं भवतीत्यर्थः । तच्च च भोगान् भुङ्क्ता ब्रह्मविद्याभिव्यक्तौ केवलो ऽद्वितीयः आप्रकामः प्राप्नोति परमानन्दः परानन्दात्मा भवतीति क्रममुक्तिरुक्ता । भाष्ये ऽरणिनिहिताग्न्युदाहरणमरण्योर्निर्हतो जातवेदा इत्यादिशास्त्रदृष्टपेक्षं लोकदृष्टपेक्षं भस्मच्छन्नोदाहरणम्* ॥

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

५४८ । ६

जीवस्य स्वप्नभत्वाय स्वप्नमिथ्यात्वमीरितम् ।

अथास्य ब्रह्मभावाय सुषुप्तिः क्वेति चिन्त्यते ॥*

आसु तदा नाडीषु इत्यादिसप्रमीनिर्दृष्टात् ताभिः प्रत्यवसृप्येत्यादिसमुच्चयनिर्दृष्टाच्च संशयमाह तत्र किमिति । प्रयोजनमाह एतदन् इति । वस्तुतो ब्रह्मण एव सतो जीवस्य तद्वैपरीत्यं भ्रमः । तद्यदि निवृत्ते ऽपि सुषुप्तौ विपर्यासे नाडीषु पुरीतति वा तिष्ठेद् न तु ब्रह्मतादात्म्यं भजेत जीवस्तदा ब्रह्मभावे विपरीतज्ञाननिवृत्तिरप्रयोजिका स्यादि-

* अत्र प्रथमं संध्याधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ६-संध्ये सृष्टिराह हि १ निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च २ मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ३ सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ४ पराभिधानात्तुतिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययो ५ देहयोगाद्वा सो ऽग्नि ६ ॥

त्यर्थः । ननु दण्डायमानभावरूपाज्ञाननिवृत्तौ ब्रह्मभावः सुषुप्तौ तु नाड्या-
 दिस्थस्य तदनिवृत्तमिति न ब्रह्मभावः ततो नाड्यादेः सुषुप्तिस्थानत्वाभा-
 ॥४८॥ १२. वचिन्ता निष्प्रयोजनेत्याशङ्क्याह अविद्यानिवृत्तावपीति । यावदावद्वि-
 प्रतिबन्धनिवृत्तिस्तावतावद् ब्रह्मभावो ऽप्याविर्भवेत् । तच्च यदि मिथ्या-
 ज्ञाननिवृत्तौ न ब्रह्मभावः श्रुत्योच्येत तर्ह्यज्ञाननिवृत्तावपि न ब्रह्मभाव-
 इति श्रुतेराशयः स्यात् ततो ब्रह्मभावाय कारणान्तरं स्याद् नाज्ञानमि-
 थ्याज्ञाननिवृत्तौ इत्यर्थः । तर्हि तदेव कारणान्तरं ज्ञानमस्तु नेत्याह
 तच्चेति । कर्म ह्यभूतप्रादुर्भावफलं ज्ञानं त्वविद्यानिवृत्तिमात्रफलमित्यर्थः ।
 विपरीतज्ञाननिवृत्तिरविद्यानिवृत्तेरप्युपलक्षणम् । न तु विपरीतज्ञानमेवावि-
 द्येति भ्रमितव्यम् । समूलकाषमविद्याया अकाषादित्युपरितनग्रन्थे मूल-
 शब्देन भावरूपाऽविद्याया अभिधानात् । तर्ह्यविद्यानिवृत्तिद्वारेण ब्रह्म-
 भावं ज्ञानमभिव्यनक्तु नेत्याह विपरीतज्ञाननिवृत्तेरिति । चशब्देना-
 विद्यानिवृत्तेरप्यप्रयोजकत्वादित्यर्थः । मात्रयेति । स्तोकप्रतिबन्धनिवृत्तिरु-
 प्येत्यर्थः । तथा विपरीतज्ञाननिवृत्त्या तावत्तदवस्थानो ब्रह्मभाववस्थानो
 भवति जीवस्तावच्छब्देन न सर्वात्मना तदवस्थानो मूलाविद्यायाः
 स्थितत्वादित्यर्थः । लौकिकं विकल्पोदाहरणमुक्त्वा वैदिकमाह यथा
 निरपेक्षा इति । निरपेक्षा इति समुच्चयासंभवार्थम् । आयतनश्रुत्या
 चेति । सदायतना इत्यवत्यायतनस्य सप्रम्यर्थत्वादित्यर्थः । सिद्धान्तबी-
 जमाशङ्क्याह यत्रापीति । नन्वच प्राणप्राग्निः प्रतीयते कथं नाडीब्रह्मस-
 मुच्चयः तत्राह प्राणशब्दमिति । पदार्थमुक्त्वा प्रस्तुतवाक्यमेव योजयति
 अथास्मिन् प्राण इति । इतिवचनाद्यत्रापि नाडीब्रह्मणोः समुच्चयश्रवण-
 मिति योजना । तथापीति । तत्रापीत्यर्थः यत्रापीत्युपक्रमात् । निरपे-
 क्षसप्रमौश्रुतिभ्यां यदि नाडीपुरीततोर्निरपेक्षमाधारत्वं का तर्हि समुच्चय-
 ५४६ । १६ श्रवणस्य गतिरत आह इयांस्त्विति । नाड्यस्तावत् स्वतन्त्रा एवाधारः
 पुरीतद्ब्रह्मप्राप्ती तु नाडीद्वारा भवतः परस्परं चानपेक्षे तच्च समुच्चयश्रव-
 णाभावात् कदा चिच्च नाडीनां पुरीतद्ब्रह्मसमुच्चये ऽपि कदा चिदनपेक्ष-
 स्थानत्वाद्विकल्पसिद्धिरित्यर्थः । बृहत्पृष्ठं भवति रथन्तरं पृष्ठं भवतीति
 प्रप्राख्यस्तोत्रसाधनत्वेन बृहद्रथन्तरयोर्विधानाद्विकल्पः । एवमेवो ऽष्टदोष

सुषुप्तस्य जीवस्य समुच्चयेन नाडीपुरीतत्परमात्मरूपस्थानोपगमनम् । ३६७

इति । ब्रीह्यनुष्ठानपक्षे यवशास्त्रस्य प्रतीतप्रामाण्यपरित्यागो ऽप्रतीतप्रामा-
ण्यस्वीकारः तथा प्रयोगान्तरे यवेषु उपादीयमानेषु यवशास्त्रस्य प्राक्-
स्वीकृताप्रामाण्यत्यागः परित्यक्तप्रामाण्योपादानमिति यवशास्त्रे चत्वारो
दोषाः । एवं यवानुष्ठानपक्षे ऽपि ब्रीह्यशास्त्रे चत्वार इत्यष्टदोषदुष्टो विक-
ल्पः । ननु यदि ब्रीह्यवै द्वौ विहितौ तर्ह्यग्नेयादिवत्समुच्चयः किं न
स्यादित्याशङ्क्य निराकुर्वन् गतिरन्या न विद्यते इत्येतत्प्रपञ्चयति प्रकृ- ५५० । ३
तकतुसाधनीभूतेत्यादिना । मा भूद्राश्वद्वयसामर्थ्यात् समुच्चयः अङ्ग-
सहितप्रधानानुष्ठापकप्रयोगवचनेन ब्रीह्यवै समुच्चायतु तच्चाह न चैता-
विति । ननु मा मिश्येतां ब्रीह्यवावुभयविध्यवत्त्वायैकस्मिन्नेव प्रयोगे
ब्रीहिभिरेकवारं यवैरप्यपरवारमिज्यता*मिति गत्यन्तरमाशङ्क्याह न चाङ्गा-
नुरोधेनेति । प्रकृतौ बृहद्रथन्तरे पृष्ठस्तोत्रसाधनत्वेन विहिते विक-
ल्पेते विकृतौ गोसवाख्येकाहे ऽतिदेशेन प्राप्नुतः । तच्चापि विकल्पप्राप्तौ
गोसवे उभे बृहद्रथन्तरे 'कुर्यादित्यङ्गभूतबृहद्रथन्तरसाहित्यवचनान् पृष्ठ-
स्तोत्रमावर्तते बृहत्तैकवारं रथन्तरेणैकवारमिति । एवमिहाङ्गभूतब्रीहि-
यवानुरोधेन प्रधानाग्नेययागस्याभ्यासो न युक्तः । कारणमाह अश्रुत इति ।
तच्च ह्युभे कुर्यादित्यङ्गसाहित्यश्रवणात्तस्य च प्रधानस्तोत्रावृत्तिव्यतिरेकेणा-
संभवान्तात्पर्यवृत्त्या प्रधानाभ्यासः श्रुतः नैवमत्र ब्रीह्यवाभ्यां यजेतेति
श्रवणमस्ति येनावृत्तिः स्यादित्यर्थः । एवं सत्यङ्गविधिमात्राप्रधानावृत्तिः
प्रकल्प्या सा चायुक्तेत्याह अङ्गानुरोधेन चेति । न हि स्थालानि संप-
न्नानीति भुक्तवतापि पुनर्भोक्तव्यमेवमिहापीत्यर्थः । ननु साहित्याश्रवणे
ऽप्यङ्गानुरोधेन प्रधानाभ्यासो दृश्यते यथा सोमेन यजेतेति श्रुतस्य सोम-
यागस्येन्द्रवायवं गृह्णाति मैत्रावरुणं गृह्णात्याश्विनं गृह्णातीत्यादियहणरूपा-
ङ्गानुरोधेनावृत्तिरित्याशङ्क्याह न चाङ्गभूतेति । ननु कथमत्र प्रधानस्या-
ङ्गानुरोधेनावृत्तिः यावत्तैन्द्रवायवादिवाक्येभ्य एव द्रव्यदेवतासंबन्धाभिधाना-
त्तद्द्वारा ऽनुमितयागा विधीयन्ते सोमेन यजेतेति तु तेषां यागानां समुदा-
यानुवाद इत्याशङ्क्याह सोमेन यजेतेति हीति । इदमत्राकूतम् । न
समुदायानुवादत्वं सोमवाक्यस्य प्रत्यभिज्ञानाभावात् । ऐन्द्रवायवादिशब्दा हि

रसमभिदधति सोममभिषुणोति सोमं प्रावयती*त्यादिवाक्ये रसस्य प्रस्तु-
तत्वात् । सोमशब्दश्च लतावनूः ततश्च लताविशिष्टयागविधिरयं कथमनु-
षादकः स्यात् । प्रत्यक्षे च यागविधावानुमानिकविधिकल्पना ऽनुपपन्ना ।
तस्मात्सोमेन यजेतेत्येवापूर्वविधिः इतराणि त्विन्द्रवाय्वादिविशिष्टग्रहणा-
ख्यसंस्कारविधायकानीति द्वितीये निरूपितमिति ।

भवत्वपूर्वविधिस्तथापि कथमावृत्तिसिद्धिः । सोमवाक्यविहितसोम-
५० । १४ यागे इन्द्रवाय्वादिवेवता विकल्पेन विधीयन्तां नेत्याह तत्र चेत्यादिना ।
एवं ह्यत्र विकल्पः स्याद् यदीमानि देवताविधानानि द्रव्यं वा सर्वं
सकृत् त्यक्तुं शक्यम् । न तावद् द्रव्यस्य सकृत् त्यागसंभवा दशमुष्ठीर्मिमीते
इति विधेः सोमस्य विपुलत्वात् । न च दशापि मुष्टयो लतारूपेण व्यज्यन्ते
अभिषुणोत्यभिप्रावयति गालयतीत्यर्थे इत्यादिना रसभावेन यागे-
पयोगावगमात् तस्य च नियतपरिमाणोदककलशजलेः सेकात् । न च
सर्वो ऽपि रसः सकृत् त्यज्येत नानादेवतोद्देशेन गृह्यमाणत्वादित्याह
इन्द्रवाय्वादीति । ननु प्रतीन्द्रवाय्वादिकं ग्रहणानि विकल्प्यन्तां तत्राह
प्रादेशमात्रेणिति । प्रादेशमात्रेण हि पात्रेण एकैकेनेन्द्रवाय्वादिभ्यो रसो
गृह्यते न चैकेकस्मिन्पात्रे कृत्स्नो रसः संमातीत्यर्थः । ग्रहणानीत्यस्य
व्याख्यानं पृथक्कल्पनानीति । एवं द्रव्यस्य सकृत्त्यागासंभवमभिधाय देव-
ताविध्यसंभवमाह न तु सोमयागोद्देशेनेति । एषु हि वाक्येषु गृह्णातीति
ग्रहणान्वयो देवतानामवगम्यते अतः कथं यागे देवताविधिरित्यर्थः ।
ग्रहणमात्रे त्वपर्यवसानादर्थोद्देवतानां यागान्वयः । दशमुष्ठादियन्तं स्वय-
मेव व्याचष्टे न च प्रादेशमात्रमित्यादिना । प्रादेशमात्रे ऊर्ध्वत्वप्रतीतिः
तद्यैव घटते यदि विस्तारः प्रादेशादूनस्तिर्यक्प्रसारे ह्यूर्ध्वत्वं न स्यात्
ततो ऽल्पत्वविशेषणद्वयेनोक्तं तुल्यार्थतयेति । एकसोमसंस्कारप्रयोजनत-
येत्यर्थः । लिङ्गदर्शनान्याह अत एवेति । विकल्पे ह्येक एव प्रयोगः
५५१ । ८ स्यादित्यर्थः । समुच्चये सत्युपपद्यमानं क्रमं दर्शयति आश्विन इति ।
दशानां ग्रहाणां मध्ये आश्विनो ग्रहणकाले दशमत्वेन गृह्यते होमकाले

तृतीयत्वेन हूयतइत्येतद् विकल्पे सति न युज्यते । एकत्वेन दशमत्वा-
द्ययोगात् । तथा विकल्पे सति ग्रहणकाले ग्रहाणामेन्द्रवायवागत्वमेन्द्र-
वायवप्राथम्यवत्त्वं न स्यादेकत्वे प्रथमचरमभावायोगादित्यर्थः । नन्वे-
वमपि ग्रहणान्यावर्तन्तां† कथं यागावृत्तिस्तत्र श्रुत्याद्यभावाद् यतोऽङ्गानुरो-
धेन प्रधानावृत्तिः स्यादित्याशङ्क्य सामर्थ्यमाह तेषां चेति । कां चन ५५१ । १२
देवतामिति । इन्द्रवाय्वादीनां मध्ये एकामित्यर्थः । इह त्विति ।
ब्रीहियववाक्ये इत्यर्थः । ब्रीहियवसमुच्चये हि यागाभ्यासकल्पना स्यात्तत्र
च प्रमाणाभावादित्यर्थः । न केवलं ब्रीहियवसमुच्चये प्रमाणाभावः प्रमाण-
विरोधोऽपीत्याह पुरोडाशस्य चेति । पुरोडाशचोदनयैवैषधिद्रव्ये
यस्मिन्कस्मिंश्चित्प्राप्ते ब्रीहयोऽपि पक्षे प्राप्तास्तत्राप्राप्तांशपूरणार्था ब्रीहिश्रु-
तिर्ब्रीहिभिरिवेति गमयेतत्र यवसमुच्चये ब्रीहिश्रुतिबाधः स्याद् एवं यव-
श्रुतेरपि नियमार्थत्वाद् ब्रीहिसमुच्चये तद्बाध इत्यर्थः । एकार्थतयेति ।
एकपुरोडाशार्थतयेत्यर्थः १ एवं गत्यन्तराभावाद्ब्रीहियवयोर्विकल्पमुक्त्वा
प्रकृते गत्यन्तरसद्भावाद्विकल्पाभावमाह न तु नाडीत्यादिना । भाष्ये
समुच्चयश्रुत्यनुरोधादसमुच्चयश्रुतिर्नयेति प्रतिज्ञामात्रमिव भाति ततो
ऽभिप्रायं स्फोरयति सापेक्षश्रुत्यनुरोधेनेति । निरपेक्षता ह्यपेक्षाभाव
उत्सर्गः तस्य सापेक्षताऽपवादिकेत्यर्थः । न विकल्प इति । विकल्पफ-
लकोऽभ्युच्चय इत्यर्थः । एवं तावत्तुल्यबलश्रुत्यभावात्त न नाड्यादीनां विकल्प
इत्युक्तम् । इदानीमतुल्यार्थत्वाच्च न विकल्प इत्याह अभ्युपेत्येत्या-
दिना । जीवोपाधिरन्तःकरणादिर्नाडीपुरीततोरश्रितः जीवस्तु न
क्वापीति कथमाधारत्वेन तुल्यार्थतेत्यर्थः । ननु सर्वदा जीवस्य ब्रह्माभेदे
सुषुप्तौ किमत्याधारत्वोपचारस्तत्राह उपाधीनामसमुदाचारादिति ।
अव्यक्तेरित्यर्थः । ननु तादात्म्यादुपाध्युपशान्तेश्च यथा सुषुप्तौ जीवस्य
ब्रह्माश्रयत्वोपचार एवं जीवोपाध्याधारत्वात्सुषुप्तौ नाड्यादेर्जीवाश्रय-
त्वोपचारोऽस्तु तत औपचारिकाश्रयत्वेन तुल्यार्थत्वमत आह सुमुप्त- ५५२ । २०
दशारम्भायेति । सुषुप्तिप्रारम्भकाले उपाधिद्वारेण जीवस्य नाड्याश्रयत्वमुप-

चरितुं शक्यं तेन सुषुप्तौ उपाधीनां लीनत्वादित्यर्थः । न समप्रधानत-
येति । समप्रधानत्वे हि नाडीपुरीतद्ब्रह्मसु चिच्चपि जीवस्थानं स्यात्
तदा च न ब्रह्मभाव इति समप्राधान्यं निरस्य* तन्निरासश्च विकल्प-
निरासोपलक्षणार्थम्* इत्यर्थः । नीतार्थं गतार्थम् । तद्यत्रैतदिति ।
नाडीव्यादित्यरश्मीनां प्रवेशः पूर्ववाक्यउक्तस्ततैवं सति यत्र यस्मिन्
काले एतत् स्वप्नं सुप्तः कुर्वन् आदनपाकं पचतीतिवत् स्वापस्य द्विप्रकार-
त्वात् सुषुप्तसिद्ध्यर्थं विशेषणं समस्त इति । उपसंहृतसर्वकरण इत्यर्थः ।
विषयसंपर्कजनितकालुष्याभावात् संप्रसन्नः सन् स्वप्नं न विजानाति तदा
आसु रश्मिपूर्णासु नाडीषु सृष्टः प्रविष्टो भवतीत्यर्थः । सुषुप्तमुत्थाप्य
तदागमनावधिमजातशुर्गार्थं प्रति पप्रच्छ कुत एतदागादिति । एतदा-
गमनं कुत आगात् कृतवानित्यर्थः† ॥

५५४ । ४

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ६ ॥

आत्यन्तिकत्वेनोत्सृष्टा सत्संपत्तिः पुरोदिता ।

तस्या अविद्याशेषत्वमपवाद इहोच्यते ॥

अथ वा ऽतः प्रबोधो ऽस्मादिति सुषुप्त्यनन्तरं ब्रह्मणः प्रबोधश्च
वशात् तदात्मनैव सुषुप्तस्तिष्ठतीत्युक्तं ततः प्रबोधः तत्संपत्तिं न गमयति
सुषुप्तादन्यस्य प्रबोधसंभवेन सुषुप्तस्य नाडीपुरीततोरवस्थानसंभवादित्या-
क्षिप्यते ।

अथ भास्करेण भाष्यकारमते ऽधिकरणानारम्भ उक्तः । येषामौ-
श्वर एव साक्षात्संसारीति दर्शनं न तेषां पूर्वपक्षो ऽवकल्पते । नापि
सिद्धान्तः । ईश्वरस्य सुषुप्त्युत्थानादेरदर्शनात् । कल्पितस्य च जीवस्य
स्वाप्नजीववदुत्थानादसंभवादिति तत्सिद्धान्तानवबोधजृम्भितमित्याह
यद्यपीश्वरादिति । अवस्थात्रयानुगामिः व्यावहारिकसत्त्वोपेताविद्योपहित-
जीवस्य स्वप्नकल्पितजीववैलक्षण्यात्स एवेतिष्ठत्वान्यो वेति चिन्ता संभवती-

* निरस्तमिति २ पु. पा. ।

† अत्र द्वितीयं तदभावाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-तदभावे नाडीषु तच्छ्रुते-
रात्मनि च ७ अतः प्रबोधो ऽस्मात् ८ ॥

‡ प्रशब्दो नास्ति १ पु. ।

§ त्रयानुयायीति ५ पु. पा. ।

त्यर्थः । अत्र पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं तस्मात्स एवेश्वरो ऽन्यो वा जीवः
 प्रतिबुध्यतइति । तत्र स एवेत्युक्तम् । अनियमेनात्र पूर्वपक्षणात् । स
 एवेतिष्ठतीत्यस्य सिद्धान्तत्वात् । अतीतानन्तरभाष्ये च न स एव पुनरु-
 त्थातुमर्हतीत्यभिहितत्वादत आह स एवेतीति । स एवेत्येतत् पूर्वप- ५५४ । ७
 क्षत्वेन दुःसंपादमिति यतस्तस्माद्वाशब्दसमानार्थ एवकारः । तथा च
 स वा ऽन्यो वेति व्याख्येयो ग्रन्थ इत्यर्थः । ईश्वरो वेति पक्षोपि न
 स्थिरपूर्वपक्ष इत्याह ईश्वरो वेतीति । जीववच्चेतनत्वादीश्वरोत्थानसं-
 भावना । विमर्शावसरइति । किं य एव सत्संपन्नः स एव प्रतिबुध्यते
 उत स एवाऽन्यो वेति संदेहभाष्य इत्यर्थः । ननु स्मृतिमात्रस्यापि सुप्प्रो-
 त्यतजीवैक्यगमकत्वमस्ति न ह्यन्यदृष्टमन्यः स्मरति स्मरति चात्र सुषुप्ते
 जाग्रदृष्टमतः सूत्रे अनुस्मृतीत्यनुशब्दो व्यर्थ इत्याशङ्क्याह यद्विग्रहादीति ।
 द्वे अहनी ज्ञाहः । यत एव सूत्रे ऽनुस्मृतिः प्रत्यभिज्ञा अत एव सो ऽह-
 मस्मीति प्रत्यभिज्ञोदाहृताभाष्ये इत्यर्थः । भाष्यगतश्रुतिमुदाहृत्य व्याचष्टे
 अयनमिति । इणो धातोर्धञि कृते आय इति रूपम् । बुद्धान्ताय बुद्धम-
 ध्याय जाग्रदवस्थायै । प्रतियोनीति । योनिशब्दः स्थानवचनः सन् शरी-
 रमाह अनाद्यनिर्वाच्येति । अनाद्यनिर्वाच्याया अविद्याया य उपधाने
 भेदः संबन्धविशेषः स एवोपाधिः तेन कल्पितो जीव इत्यर्थः । यद्यौपा-
 धिको जीवस्तर्हि सुषुप्तावुपाधिनाशान्न प्रत्यतीत्यत आह उपाध्युद्भवेति ।
 सुषुप्तादावन्तःकरणाद्युपाधिरभिभूतो भवति संस्कारात्मना उवतिष्ठते न
 तु सर्वात्मना न प्रत्यतीत्यर्थः । ननु जाग्रदादावन्तःकरणादि सुषुप्प्रौ
 तद्वासनेत्युपाधिभेदाज्जीवभेदः स्याद् अतः कथं तस्यैव जीवस्योत्थान-
 मत आह तस्य चेति । अविद्या भ्रान्तिज्ञानं तद्वासना चोपाधी अवच्छे- ५५५ । ८
 दको मृद इव घटशरावादि यस्य सो ऽविद्यातद्वासनोपाधिदण्डायमानो
 ऽविद्यालक्षणः तस्यानादितया कार्यकारणात्मकभ्रमतत्संस्कारभावेन प्रव-
 हतः प्रकृतिविकारयोरभेदात् परिणममानस्य सुविवेकतया तदुपहितो
 जीवो ऽनादिकाले ऽपि सुविवेको ब्रह्मासंकीर्णः सन् सुषुप्ताद्यवस्था अनु-
 भवतीत्यर्थः । अत एव यथाश्रुतग्रन्थार्थग्राहिभिः कैश्चिद्वाचस्पतिमते
 सुषुप्प्रौ भ्रमसंस्कार उपाधिर्जाग्रत्यन्तःकरणादीत्युपाधिभेदादुपहितजीवभेद-

प्रसङ्गः संस्कारस्य च सुषुप्तौ न सांकर्यवारकत्वम् । न हि घटसंस्कारो घटाकाशं व्यवस्थातीत्याक्षेपौ कृतावनवकाशौ । अहरहर्गच्छन्त्य इति । अहरहरिति वीप्सा एकस्यैव गत्यागती दर्शयति । ये प्राणिनः सुषुप्ते सत्संपन्नास्तदहं जागरिते व्याघ्रो वेत्यादि यद्यद् भवन्त्यभवन् तस्य सुषुप्तादागत्य भवन्ति* ॥

५५५ । ८

मुग्धे ऽर्धसंपत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥ . . .

पूर्वव प्रत्यभिज्ञानात् स एवेतिष्ठतीत्युक्तं तर्हि विशेषविज्ञानाभावविशेषणैक्यप्रत्यभिज्ञानात् सुषुप्तिरेव मुक्तिरिति पूर्वपक्षमाह विशेषविज्ञानाभावादित्यादिना । विकारान्तरे करालवदुनत्कदौ सत्यपीत्यर्थः । ज्ञानाऽभावसाम्येन सुषुप्तिमुग्ध्योरभेदः तर्हि स्वप्नजागरितयोरपि विशेषविज्ञानसाम्यादभेदः स्यादिति प्रतिबन्दीमाह न हीति । अथ सत्यप्यप्रयोजकसाम्ये प्रयोजकभेदात् स्वप्नजागरितयोर्भेदस्तर्हि सुषुप्तिमोहयोरप्यविशिष्ट इत्याह बाह्येन्द्रियेत्यादिना । प्रयोजनभेदमाह श्रमापनुत्तर्या हीति । ननु शरीरपरित्यागार्थश्चेन्मोहस्तर्हि मुग्धः सर्वः शरीरं त्यजेदत आह यद्यपीति । सत्येव मोहे मृतिरित्यस्ति व्याप्तिः सैव कारणत्वोपयोगिनी न तु सति भवत्येवेति स्थिरकारणस्वीकारादित्यर्थः । यदुक्तं सुखमहमस्वाप्सं दुःखमहमस्वाप्समित्यादिवैलक्षण्यात् सुषुप्तिस्यापि भेदप्रसङ्ग इति तत्राह सुषुप्तस्य त्विति । निमित्तादीनि भ्रमादीन्युक्तान्येव । तत्प्रविलयायेति । अद्वयब्रह्मात्मत्वप्रतीतिसमये विचारेण तत्प्रविलयायेत्यर्थः† ॥

५५६ । ११

न स्यान्तो ऽपि हि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥

अथ कश्चिद् भिन्नाभिन्ने ब्रह्मण्यभिन्नरूपमात्रं चिन्तनीयमित्यनेनाधिकरणेन विचार्यते न तु भेदो निषिध्यते इति वदति तस्य भ्रान्तिज्ञानं ब्रह्मणि स्यान्न हि रूपरसाद्यात्मके घटे रूपवानेवेति ज्ञानमभ्रान्तं भवति । भिन्नरूपमद्रष्टुं भिन्नरूपं द्रष्टव्यमिति चेत् तर्हि तस्य भिन्नाकारस्य ज्ञेयत्वेन

* अत्र तृतीयं कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ८ ॥

† अत्र चतुर्थं मुग्धाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-मुग्धे ऽर्धसंपत्तिः परिशेषात् १० ॥

ब्रह्मण्यनन्तभावाद् एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपरोधः । भेदस्य
चानुपास्यतायां भिन्नाभिन्ने ब्रह्मणि समन्वयनिरूपणं निष्फलं ज्ञानार्थो हि
समन्वयः । तस्माद्

उपाधितो ऽपि भेदस्य मायामाचत्ववर्णनात्

निर्विशेषमिह ब्रह्म याथात्म्यं प्रतिपद्यते ॥

प्रपञ्चलिङ्गानामिति । प्रपञ्चो लिङ्गं सविशेषब्रह्मणस्तद्याभिः ५५६ । १५
प्रकाशयते ताः प्रपञ्चलिङ्गाः । तस्य चेति । निष्प्रपञ्चब्रह्मण इत्यर्थः । सि-
द्धान्तात्पूर्वपक्षस्य विशेषमाह न चेति । ननु परोपाधिकं किं चित्सत्त्वं
यथा चक्षुरादीनामप्रमाकरणात्वं किं चिन्मिथ्या यथा स्कटिकलौहित्यं तत्र
सविशेषनिर्विशेषत्वयोरेकदन्त्यतरपक्षोपाधिकं तत्सत्त्वमेवेति कुतो निर्णयस्त-
चाह उभयलिङ्गकशास्त्रप्रामाण्यादिति । सविशेषतायामपीति ।
पृथिव्याद्युपाधिकसविशेषतायां सत्यामपि यश्चायमस्यां पृथिव्यां यश्चाय-
मध्यात्ममिति तामनूदायमेव स इत्यद्वैतप्रतिपादकत्वादित्यर्थः । ननु
पृथिव्याद्युपाधिकभेद एकत्वं च प्रतीयतामत आह एकत्वनानात्वयो-
श्चेति । भवतु तर्हि नानात्वमेव प्रतिपाद्यं नेत्याह एकत्वाद्भूत्वेनैवेति ।
तदेव साधयति नानात्वस्येति । व्यावहारिकप्रमाणसिद्धभेदानुवादेन
पारमार्थिकाभेदप्रतिपादनपरा श्रुतिरित्यर्थः । जीवब्रह्मणोरेकत्वमपि सत्त्वा-
द्यात्मना सिद्धमिति तचाह एकत्वस्य चेति । उपाधिनिषेधेनैकत्वस्या-
सिद्धेर्विधेयत्वोपपत्तेः प्रतिपाद्यत्वोपपत्तेरित्यर्थः । ननु भवतु निर्गुणब्रह्म-
संनिधिसमाम्नातभेदश्रुतीनां निषेध्यभेदानुवादकत्वमेकत्वस्य प्रतिपाद्यत्वाद्
उपासनाप्रकरणपठितभेदश्रुतीनां तु भेदपरत्वमस्तु एकत्वस्य तचाऽप्रति-
पादनादत आह आकारवद्ब्रह्मेति । उपास्तिपरत्वान्न भेदप्रमापकत्व- ५५७ । १६
मित्यर्थः । ननु द्वा सुपर्णेत्याद्याः श्रुतयः सन्ति भेदप्रतिपादनपरास्तचाह
कासां चिच्चेति । अस्यां तावद् अचि बुद्ध्युपाध्यकर्तृत्वनिषेधेन निर्विशेषः
प्रत्यगात्मा प्रतिपाद्यते इति पैङ्गुपनिषद्व्याख्यातम् । एवमन्यथापि द्रष्ट-
व्यम् । एकदेशिमते द्वितीयाधिकरणे वचनव्यक्तीराह किं सल्लक्षणमेवेति ।
एवकारो* बोधाद्वेदव्यवृच्छेदार्थः । बोधलक्षणमेवेत्येव तु बोधस्य सत्ताया

भेदव्यावृत्त्यर्थः । ततश्च बोधात्मिका सत्ता सत्तात्मको वा बोधो ब्रह्मेति सिद्धान्तपक्षः प्रदर्शितः ।

- संस्कृतेः सदेवेदमित्याद्याया अवैयर्थ्याथै सत्तावच्च ब्रह्म मन्तव्यमित्यर्थः । तदेतदधिकरणवचनम् । अनेन अत्र के चिदित्यादिभाष्येत्यर्थः । अत्र
- ५८ । ७ पूर्वपक्षानुत्थानमाह सत्ताप्रकाशयोरिति । प्रकाशवच्च ब्रह्मेत्युक्ते किं सत्ताप्रकाशयोरभेद उत भेदः । आद्ये सिद्धान्त एवेति न पूर्वपक्षत्वमित्याह नोभयलक्षणत्वमिति । ब्रह्मण इति शेषः । द्वितीये गतार्थत्वमित्याह भेद इति । शङ्कितो भेदः स्वनिराकरणाय नाधिकरणान्तरं प्रयोजयतीत्यर्थः । पूर्वाभ्युपगमविरोधप्रसङ्गादिति भाष्यीयो ऽपि हेतुः पूर्वपक्षाऽनुत्थान एव पूर्वाधिकरणसिद्धान्ते स्थिते तद्विरोधेन पूर्वपक्षानुत्थानादित्यर्थः । यश्च सत्ताप्रकाशयोरैकत्वं कृत्वा सद्बोधात्मकं ब्रह्मेति सिद्धान्तः सो ऽप्ययुक्तस्तथा सति सद्बोधशब्दयोः पर्यायत्वप्रसङ्गात् । कथं तर्हि सिद्धान्ते अखण्डत्वसिद्धिरत आह परमार्थतस्त्विति । अनिर्वाच्यभेदाभ्युपगमान्न पर्यायता । परमार्थतस्तु ब्रह्मणो लक्ष्यत्याभेद एव यथा प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यत्र प्रकर्षप्रकाशाभ्यां लक्ष्यमाणचन्द्रस्यैकत्वं तद्वदित्यर्थः । प्रपञ्चितं* चैतदस्माभिर्जन्मादिसूचे† । भाष्यमुपादाय व्याचष्टे सर्वेषां चेति । प्रयोजनियोगानामपि समिधो यजतीत्याद्याख्यातामिहितानां दर्शपूर्णमासनियोगाद्वेदाद्वाप्यायोगमाशङ्क्याह अधिकाराभिप्रायमिति । अधिकारः परमापूर्वं तदेकमिति तदपेक्षयैरनियोगत्वम् । अनुबन्धो नियोगावच्छेदको धात्वर्थः । स हि प्रयाजादावाग्नेयादौ च द्रव्यदेवतादिभेदाद्भिन्न इति । कुरु प्रपञ्चप्रविलयमिति प्रवर्तितो न शक्नोति प्रविलयं कर्तुं प्रवर्तते स्वात्मज्ञाने इति प्रवर्तितश्च न शक्नोत्यात्मज्ञानं कर्तुमित्यपि द्रष्टव्यम् । अयं ज्ञातव्यो ऽर्थ इति विधिद्वारेणैव वाक्यस्य विवक्षितार्थत्व-
- ५५९ । ८ मित्याशङ्क्याह न चास्येति । अधिकारिण इत्यर्थः । मा भूच्छब्दज्ञाने विधिः शब्दादेव तस्योत्पत्तिः ध्याने साक्षात्कारे वा ऽस्तु तच्चाह न चेति ।

जर्तिलेति । दशमे स्थितम् । न चेदन्यं प्रकल्पयेत्प्रकृष्टौ चार्थ- ५५६ । १४
वादः स्यादानर्थक्यात्परसामर्थ्याच्च* । अग्निहोचं प्रकृत्याधीयते जर्तिलय-
वाग्वा जुहुयाद् गवीधुकयवाग्वा वा जुहुयाद् न ग्राम्यान्पशून् हिनस्ति
नारण्यननाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्च पयसा ऽग्निहोचं जुहुयादिति ।
तच्च किं जर्तिलगवीधुकवाक्ये विधिः अनाहुतिरिति च प्रतिषेधः पयसेति
च विध्यन्तरम् उत पयसेत्येव विधिरितरस्तदर्थो ऽर्थवाद इति । तच्च
अनाहुतिरिति निन्दाया निषेधशेषत्वेन विधिशेषत्वाऽयोगान्निषेधं परिकल्प्य
विधिनिषेधसमावेशाद्विकल्प इति प्राप्ते सिद्धान्तः† । अनाहुतिरित्येतन्निषेधं
प्रकल्पयेद् यद्यन्यं विधिं स्वशेषित्वेन न कल्पयेत् । कल्पयति त्विदं पय-
सेति विधिं स्वशेषित्वेन । प्रकृष्टौ चार्थवादः स्यात्‡ । विध्येकवाक्यता हि
प्रत्यक्षवाक्यभेदापादिकां प्रतिषेधकल्पनां वारयति किं च कल्पिते ऽपि
प्रतिषेधे विकल्पः स्यात् । जर्तिलगवीधुकयवागूभ्यां होतव्यं न होतव्य-
मिति । तच्च प्रतिषेधकल्पनस्यानर्थक्यं होमार्थत्वेन जर्तिलगवीधुकपयसां
विधिभिरेव विकल्पसिद्धेः । ननु निन्दायाः प्रतिषेधशेषत्वात् कथं विधि-
शेषत्वमत उक्तं परसामर्थ्याच्चेति । परेण पयोहोमविधिना एकवाक्य-
त्वसामर्थ्याच्चेत्यर्थः । इह हि ग्राम्यारण्यपशुहिंसाविरहाज् जर्तिलगवीधुक-
होमः प्रशस्ततया कीर्त्यते । तदनु ततो पयोहोमस्य प्रशस्ततरत्वार्थम-
नाहुतिवाक्येन जर्तिलगवीधुकहोमौ निन्द्येते तस्मादर्थवाद इति ।

निष्प्रयश्चमुक्तम् एकदेशिना ऽपि न स्थानतो ऽपीऽत्याद्यधिकरणे
इत्यर्थः । नियोज्य आकाशादिप्रपञ्चान्तर्भूतो ब्रह्मेव वा ब्रह्मण औपाधि-
कावच्छेदो वेति विकल्पान् क्रमेण निरस्यति स चेदित्यादिना । त्वया
विज्ञाते ब्रह्मणि तज्ज्ञानेन प्रपञ्चप्रविलयः साध्य इति वक्तव्यम् । तदा च
ज्ञानजन्मानन्तरमेव नियोज्यस्योच्छिन्नत्वान्नियोगाऽसिद्धिरित्यर्थः । तत्त्व-
प्रतिपादनस्य ज्ञानोत्पत्तावश्यपेक्षणीयत्वमुक्त्वा विधौ तदभावमाह न च
ज्ञानाधानइति । साध्यानुबन्धभेदादिति । द्वेधा हि प्राभाकराणां ५६१ । ४
शास्त्रभेदः साध्यभेदादनुबन्धभेदाच्च । तच्च साध्यं सप्रविधम् उत्पत्तिविवि-

* जै. सू. अ. १० पा. ८ सू. ७ ।

† राजान्त इति २ पु. पा. ।

‡ जै. सू. अ. १० पा. ८ सू. ७ ।

§ व्या. सू. अ. ३ पा. २ सू. १९ ।

॥ उत्पत्तिप्राप्तीति २ पु. पा. ।

कृत्तिसंस्कृतिकरणोपकारकरणावान्तरव्यापाराधिकाररूपम् । संयवनस्य पिण्ड उत्पाद्यः । दोहनस्य पयः प्राप्यम् । प्रोक्षणस्य व्रीहयः संस्कार्याः । अवघातस्य तण्डुलविकार्याः । प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासादिकरणानि प्रत्युपकारः साध्यः । आग्नेयादीनां प्रत्येकं करणावान्तरव्यापाररूपाण्यपूर्वाणि साध्यानि । सर्वेषां चैषामधिकाराऽपूर्वं परमसाध्यमिति । तैः साध्यैर्नियोगाः पिष्टं संयौतीत्यादिशास्त्राणि भिद्यन्ते । तथा द्रव्यदेवतादिरूपभेदाद्वा-
त्त्वर्थभेदस्ततश्च नियोगावच्छेदकधात्वर्थात्मकविषयभेद इति ।

अस्यां पृथिव्यामधिदैवं यस्तेजोमयश्चिन्मात्रस्वरूपो ऽमृतमयो ऽमृतस्वरूपः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शरीरे भवः शारीरकताबुभावपि सर्वेषां भूतानां मधु उपकारकौ तयोश्च सर्वाणि भूतानि मध्वित्यनुषज्यते । च-
शब्दादियं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वित्युपक्रमाच्च[सो ऽधिदैवाध्यात्मा-
वच्छिन्नः पुरुषो ऽयमेव यो ऽयमात्मा सर्वकारणभूत इत्यर्थः । शास्त्राचार्य-
संस्कृतमनसैवेदं ब्रह्माप्रव्यं ज्ञातव्यम् । ज्ञाते त्विह ब्रह्मणि किं च न किं विदपि न नास्ति । यस्त्वंविद्यया नानेव आभासं नानारूपं पश्यति स मृत्योर्मरणान्मृत्युं मरणं गच्छति । पुनः पुनर्जयते इत्यर्थः । यो भोक्ता जीवस्तं भोग्यं शब्दादिप्रेरितारमीश्वरं च मत्वा विचार्य चिविधमेतद् ब्रह्म प्रोक्तम् । ब्रह्ममिति च्छान्दसम् । ब्रह्ममेतु मामिति वद्मे मम तद्ब्रह्म प्रोक्तमिति वा । तदेतदिति । तद् ब्रह्म सर्वकारणमेतदेवात्मरूपं तद्ब्रह्म विशेष्यते । पूर्वकारणं तस्य न विद्यते इत्यपूर्वम् । स्वयं कार्यं न भवतीत्यर्थः । परं कार्यमस्य न विद्यते इत्यनपरम् । स्वयं च न कारणमित्यर्थः । एवंविधमेतज्जातीयमन्वदस्य नास्तीति अनन्तरं तथा एवंविधं बाह्यं विजातीयमस्य च नास्तीत्यबाह्यम् । एवं तावदपूर्वादिलक्षणं ब्रह्मानूयात्मात्मत्वं विहितं संप्रत्यात्मानुवादेन ब्रह्मत्वं विदधाति अयमिति । य आत्मा ऽयं ब्रह्मेत्यर्थः । स आत्मा किंलक्षणो ऽत आह सर्वानुभूः साक्षिरूपेण सर्वमनुभवतीति सर्वानुभूः । अधीह्यध्यापय भो भगवन् । आदिरस्य विद्यतइत्यादिमतद् न भवतीत्यनादिमतम् । सत् कारणम् असत्कार्यं च तद्रूपेण ब्रह्म नोच्यते । पुरः पुराणि । द्विपदो द्विपदोपलक्षितानि शरीराणि चक्रे । पुरः पुरस्ताद्वज्रपुराद्यभिव्यक्तेः पूर्वमेव च स ईश्वरः पक्षी लिङ्ग-

शरीरस्य तैत्तिरीयादौ पक्षपुच्छादिसम्पादनात् पक्षीति लिङ्गशरीरमुच्यते तद-
भिमानो भूत्वा पुरः सृष्टानि शरीराणि पुरुष आविष्टत् प्रविष्ट इति* ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ २२ ॥ ५६१ । ७

निषेधश्रुतिभिर्ब्रह्म निर्विशेषं निरूपितम् ।

तासां ब्रह्मनिषेद्धृत्वमिहाशङ्क्य निरस्यते ॥

अथ वा

सन्मात्रं ब्रह्म सामान्यं तद्विशेषानपेक्षते ।

निषेधेषु निषिद्धेषु नास्ति ब्रह्मेति शङ्क्यते ॥

विशेषे

श्रुतिगतवाचशब्दार्थमाह द्वे एवेति । समुच्चये सत्येवकारो विस-
ध्यते । तन्मात्रावधारणस्य तदितरसमुच्चयस्य च विरोधादित्याशङ्क्याह
समुच्चयमानावधारणमिति । सर्वदा द्वे अपि रूपे मिलिते
एवेत्यर्थ एवकार इत्यर्थः । एषा अत्र श्रुतिः द्वे वाच ब्रह्मणो रूपे मूर्ते
चेवाऽमूर्ते च तदेतन्मूर्तं यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चैतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्स-
तस्येतस्य मूर्तस्येतस्य मर्त्यस्येतस्य स्थितस्येतस्य सत एष रसो य एव
तपति सतो ह्येष रसो अथामूर्तं वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतमेतद्यदेतत्सत्यं
तस्येतस्याऽमूर्तस्येतस्याऽमृतस्येतस्य यत एतस्येत्यस्यैष रसो य एव एत-
स्मिन्नगडले पुरुषस्तस्य ह्येष रस इति । अस्यां श्रुतौ तदेतन्मूर्तं यद-
न्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चैत्येतद्याचष्टे पृथिव्यपूतेजांसीति । मूर्च्छनं स्थूली-
भावः । तत्र हेतुः इतरेतरानुप्रविष्टावयवमिति । पटादेर्हि तन्त्वाद्यव-
यवा इतरेतरमनुप्रविष्टा दृश्यन्ते । ततश्च तन्त्वाद्यवस्थातः स्थूलाश्च । यद्यपि
वायोरपीदं तुल्यं तथापि प्रत्यक्षेणानुग्रहणादनादरः श्रुतेः । यदिति
गच्छदित्यर्थः । ततश्चैकैव च न तिष्ठतीति व्यापीत्यर्थः । त्यच्छब्दः

२१

११ । १३

* अत्र पञ्चमम् उभयलिङ्गाधिकारणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ११-न स्थानतो ऽपि पर-
स्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ११ न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् १२ अपि चैव-
मेके १३ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् १४ प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् १५ आह च
तन्मात्रम् १६ प्रदर्शयति चाद्यो अपि स्मर्यते १७ अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् १८
अम्बुवदग्रहणात् न तथात्वम् १९ वृद्धिहासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयासामञ्जस्यादे-
वम् २० दर्शनाच्च २१ ॥

सर्वनामतच्छब्दसमानार्थः । त्यदिति वक्तव्ये त्यमिति छान्दसम् । यद्यपि
 यज्ञभूतकार्यं हिरण्यगर्भस्तथाप्यमूर्तभूतद्वयस्य हिरण्यगर्भस्य च रसरसि-
 भावे सामान्यहेतुः श्रुतिगतहिशब्देन विवक्षितस्तं दर्शयति नित्यंपरोक्ष-
 ३६२ । ६ तेति । रसत्वमच कार्यत्वम् । एवमधिदैवतं हिरण्यगर्भमधिकृत्य मूर्ताऽमू-
 र्तव्यवस्थामुक्त्वा ऽऽध्यात्मिकविषयां श्रुतिमथाध्यात्ममिदमेव मूर्तं यदन्य-
 त्प्राणाञ्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश इत्याद्यामुदाहरति अथाध्यात्ममित्या-
 दिना । यश्चायमन्तरात्मन्नन्तःशरीरे आकाशस्तस्मात्प्राणाञ्च यदन्यतन्मू-
 र्तमिति श्रुतियोजनामभिप्रेत्योक्तं यदन्यत् प्राणान्तराकाशाभ्यामिति ।
 आध्यात्मिकत्वसिद्ध्यर्थमाह शरीरारम्भकमिति । चक्षुरिति गोलक-
 माचम् । ननु चैतन्यव्याप्तं लिङ्गशरीरं स्थूलशरीरे सर्वत्र वर्तते तत्र कथं
 दक्षिणमध्याधारत्वेनोक्तमत आह लिङ्गस्य हीति । लिङ्गते ऽनुमीयते
 इति लिङ्गम् । अनुमानप्रकारमाह करणात्मकस्येति । रूपाद्युपलब्धिभिः
 क्रियाभिः करणत्वेनानुमीयतइत्यर्थः । आध्यात्मिकचक्षुरादेराधिदैविकहिर-
 ण्यगर्भादित्यादिव्यष्टित्वा*द्विरण्यगर्भस्येत्युक्तम् । अथ वा अनुगाहकत्वेन
 हिरण्यगर्भस्य चक्षुष्यवस्थानमुक्तं विशेषवस्थानमदृष्टमपि शास्त्रीयमस्ती-
 त्यर्थः । ब्रह्मण औपाधिकयोरिति । ब्रह्मण उपाधिरज्ञानं तत्र भवत
 इत्यौपाधिके तयोरित्यर्थः । कार्यकरणभावेनेति । कार्यं शरीरं करण-
 मिन्द्रियम् । सत्यशब्दवाच्ययोरिति । सदिति त्वमिति च शब्दवाच्य-
 योरित्यर्थः । एवं मूर्ताऽमूर्तं प्रतिषेध्ये दर्शयित्वा वासनामयं रूपं निषेध्यं
 दर्शयति अथेदानीमिति । मूर्ताऽमूर्तविषयानुभवजनितवासनाजन्यविज्ञान-
 विषय इत्यर्थः । तस्य हैतस्य पुद्गलस्य रूपं यथा माहारजनं वासो यथा
 पाण्ड्याविक्रमित्यादिदृष्टान्तरूपमा दर्शयतीत्यर्थः । महारजनं हरिद्रा तथा
 रक्तं माहारजनम् । नन्वनुदूतरूपं लिङ्गशरीरं तस्य कथं हरिद्रादिरूपतु-
 ल्यरूपसम्भवो ऽत आह एतदुक्तं भवतीति । वासनाजन्यभ्रान्तिवशाद्रू-
 पाध्यासयोग्यः को ऽप्याकारो लिङ्गशरीरैक्ये नारोप्यते तन्निष्ठाः स्वप्ने रूप-
 भेदाः प्रकाशन्तइति प्रतिषेध्यं रूपं प्रदर्श्य प्रतिषेधावधिभूतं रूपि ब्रह्म
 दर्शयति श्रुतिरित्याह तदेवमिति । सत्यरूपमिति । व्यावहारिकसत्यं

ब्रह्मणो रूपमित्यर्थः । अथात आदेश इत्युच्यते शब्दार्थमाह यत इति तदुक्तिहेतुकमित्यन्तेन । मध्ये अथशब्दार्थमाह* तस्यानन्तरमिति । सत्यसत्यस्येति । व्यावहारिकस्य सत्यस्य प्रपञ्चस्य यः सत्य आत्मा ५६३ । ५ तस्येत्यर्थः । न ह्येतस्मादिति नेत्यपरमस्तीत्युत्तराख्यं व्याचष्टे ननु किमेतावदेवेति । इति नेत्यादिश्रुतेतस्मादन्यत्परमुत्कृष्टं न ह्यस्तीति वाक्ययोजना दर्शिता । एवंशब्दस्यार्थ एवार्थो यस्य स एवमर्थस्तेन इतिना इतिशब्देनेत्यर्थः । तदवच्छेदकत्वेनेति । कस्य रूपद्वयमित्यपेक्षायां ब्रह्मण इत्येवंरूपेण विशेषत्वेनेत्यर्थः । अथ सवासनं रूपद्वयमित्यत्रापि प्रतिषिध्यतइत्यनुषङ्गः* । ब्रह्मप्रतिषेधेन पूर्वपक्षस्यानुत्थानमाशङ्क्याह यद्यपीत्यादिना । सद्बोधरूपमिति । बोधत्वेन रूपत्वेन विशेषात्मकत्वमुक्तं सदिति सामान्यात्मत्वम् । तच्च सवासनमूर्ताऽमूर्तसाधारणत्वेन व्यक्तीकृतं निर्विशेषं यत्तत्सामान्यं न भवेदिति योजना । उपासनाविधानवदिति । यथा नाम ब्रह्मेत्युपासीतत्यादावब्रह्मणि ब्रह्मत्वेनोपासना विधीयते एवमसत्येवास्तीत्युपलब्धिदृष्टिर्विधीयते इतिशब्दाशिरस्कत्वाऽविशेषादित्यर्थः । तत्प्रशंसार्थमिति । अस्तित्वदृष्टिविधिप्रशंसार्थमसन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद वेदित्यसद्भावज्ञाननिन्देत्यर्थः । सम्भन्तस्यते सम्बद्धो भविष्यति । कं चिद्वर्मिणमनाश्रित्य निषेधाऽयोगात्पक्षान्तरमाह अथ वेति । ननु षष्ठ्यन्तशब्दादुपसर्जनत्वेन प्रस्तुतं ब्रह्म कथं निषेधेन संबध्यते तच्चाह योग्यत्वादिति । अप्रमितत्वमेव निषेधयोग्यत्वम् । ननु विशेषाणां निषेधे सामान्यस्याप्ययोगाच्छून्यवादप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य सामान्यविशेषभावो ब्रह्मणोऽसिद्ध इत्याह उपाधय इति । शोणो लोहितः । कर्क ईषलोहितः । निर्विशेषं सामान्यं न भवेदित्युक्तं तच्च निषेधेन निषेध्यसत्तानिषिध्यते सा किमर्थस्वभावभूता उत प्रमाणसम्बन्धात्मिका । द्वावपि पक्षौ नेत्याह अभावोऽप्रतीतिर्वेति । शशविषाणायमानता शशविषाणतुल्यता । ५६४ । २० ननु न वयं विशेषात्मजगन्निषेधेनार्थाद् ब्रह्मनिषेधं ब्रूमः किं तु रूपद्वयवत् सन्निधानाऽविशेषाद् ब्रह्मणोऽपीति शब्देन प्रतिषेध्यत्वेनोपात्तत्वात्साक्षादुभयनिषेधमित्यत आह न चेतीति । भावमनाश्रित्याश्रयत्वेनानुपादाय प्रति-

१६५ । १ ऽन्वयमुखेनाप्याह किं चिद्गीति । प्रतीतावयवभावस्याश्रयापेक्षामाह न ह्य-
 नाश्रय इति । वेदान्तेषु ब्रह्मप्रतिपादनस्य निषेध्यसमर्पकतायाः पूर्वपक्षे
 उक्तत्वाद् ब्रह्म ते ब्रवाणीत्याद्युपक्रमविरोधादित्यादिभाष्योक्तहेतुना शङ्कि-
 तान्यथासिद्धीनां सिद्धवद्ब्रह्मप्रतिषेधवारकत्वायोगं मत्वा भाष्ये ऽर्थात्सू-
 चितं हेतुं विवृणोति युक्तमित्यादिना । नैसर्गिकाविद्याप्राप्रः प्रपञ्चः प्र-
 तिषिध्यतइति यतद्युक्तमित्यर्थः । किं भ्रमसिद्धं ब्रह्म प्रतिषिध्यते उत प्रत्य-
 खादिसिद्धम् आहो शास्त्रसिद्धम् । नाद्य इत्याह ब्रह्म त्विति । सदूप-
 त्वेन निर्वचनीयत्वादित्यर्थः । न द्वितीय इत्याह नाप्रीति । तृतीयम-
 नूद्य दूषयति तस्मादिति । ननु शास्त्रप्रमिते ऽपि प्रतिषेधः प्रमाणवान्
 भवेद् विधिप्रतिषेधयोस्तुल्यबलत्वेन विकल्पसम्भवादित्याशङ्क्याह न च
 पर्युदासेति । पर्युदासाधिकरणं गुणोपसंहारे हानौ तूपायनशब्दशेषत्वा-
 दित्यत्र स्वयमेवानुक्रमिष्यति तत्रैव तत्पूर्वपक्षो ऽपि द्रष्टव्यः । तत्र यथा
 विधिप्राप्तस्य यागेषु येयजामहकरणस्य सर्वात्मना नानूयाजेष्विति प्रतिषेधेन
 वारयितुमशक्यत्वाद् अनुयाजेषु येयजामहविकल्पः एवमत्र सत्त्वाऽसत्त्व-
 योर्न विकल्पो वस्तुनि तदयोगात् । पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्त्योः प्रागेव तस्यैक-
 रूपत्वेन सिद्धत्वादित्यर्थः । यच्च बाङ्मनसाऽगोचरत्वेन प्रमाणविरोधाभावाद्
 ब्रह्मणः प्रतिषेध इत्युक्तं तन्न । तथा सति योग्यप्राप्त्या निषेधाऽयोगादि-
 त्याह न चाऽसत्यामिति । अयं हि निषेधः सन्निहितप्रपञ्चविषयत्वेन
 निराकाङ्क्षो न दूरस्थेन ब्रह्मणा संबध्यते । यद्यपि ब्रह्मणो ऽपि सन्निधा-
 नमविशिष्टं बृहदारण्यके एतन्निषेधं प्रति तथापि पृथगन्तत्वेनोपसर्जनत्वाच्च
 तस्य निषेधेन सम्बन्ध इति वक्ष्यति प्रधानं प्रकृतमिति ग्रन्थेन । सन्निहि-
 तमपि प्रपञ्चं प्रमाणाऽविरोधादुपेत्य प्रतिषेधो दूरस्थं ब्रह्माकाङ्क्षतीत्याशङ्क्याह
 यच्चैति । ब्रह्मनिषेधे ऽप्यस्ति प्रमाणाऽविरोधो वेदान्तानां तत्र प्रमाणत्वा-
 दित्याह प्रतिपादयन्ति वेदान्ता इति । अनुपपत्तेरिति । शास्त्रप्रमित-
 निषेधे हि विकल्पः स्यात्तस्य च वस्तुन्यनुपपत्तिरित्युक्तम् इत्यर्थः । अध-

स्तादिति । नापि ब्रह्मप्रतिषेध उपपद्यतइति भाष्यइत्यर्थः । तर्हि तेनैव
वाङ्मनसाऽतीतत्वमपीति भाष्यं पुनरुक्तमित्याशङ्क्याह इदानीं त्विति । ५६५ । २३
तेन भाष्येण शास्त्रप्रमितस्य निषेधाऽनुपपत्तिरुक्ता अनेन तु निषेदुमि-
दस्य प्रतिपादनवैयर्थ्यम् । अत्र लिङ्गं भाष्ये प्रक्षालनाद्रीति न्यायोदाहरण-
मित्यर्थः । प्रक्रियाशब्दस्य व्याख्या उपक्रम इति । वाङ्मनसगोचरत्वे
निषिद्धे तथैव मनसि स्थिरीकृते स्वयंज्योतिरात्मा स्फुरतीत्युपक्रमत्वम् ।
प्रधानं प्रकृतमिति प्रकर्षेण कृतं प्रकाशितं प्रकृतं प्रकर्षः प्राधान्यमित्यर्थः । न
ब्रह्मेत्यत्र प्रधानं प्रकृतमित्यनुषङ्गः । सूत्रे ततःशब्दादुपर्यन्यदित्यध्याह-
रति ततोऽन्यदिति । इतरथा हि ब्रवीतीत्युक्ते किं ब्रवीतीति न ज्ञाये-
तेति । ततःशब्दार्थमाह नेति नेतीति प्रतिषेधादिति । प्रतिषेधादभा-
वादन्यद्वावरूपं ब्रह्म ब्रवीतीत्यर्थः । प्रतिषेधादन्यद्वस्तु ब्रुवाणं वाक्यमुदा-
हरति निर्वचनं न ह्येतस्मादिति । नेति नेतीति प्रतिषेधनिबन्धनरूपं
न ह्येतस्मादिति वाक्यमित्यर्थः । अस्य वाक्यस्यार्थद्वैविध्यमुपादायाभावा-
दन्यप्रतिपादकतामुक्तामुपपादयति अस्येति । न ह्येतस्मादित्येतद्वाच्ये
इति नेति इत्यादिष्टादिति । नेति नेत्येवंरूपेणादिष्टाद् ब्रह्मणोऽन्य-
न्नास्ति परम् अप्रतिषिद्धं ब्रह्म त्वस्तीत्यर्थः । धेयप्रत्ययः स्वार्थिक इत्याह
नामेति । स्थूलशरीरापेक्षया प्राणप्रधानस्य लिङ्गशरीरस्य स्यायित्वात्
सत्यत्वमुच्यतइत्याह माहारजनादीति । माहारजनादीनि रूपाण्युपहि-
तानि निक्षिप्राणि यस्मिंस्तथोक्तम् । उपमितमिति पाटो यदस्ति तदा
सुगमम् । इतरापेक्षयेति । स्थूलशरीरापेक्षयेत्यर्थः । तदिति तस्मादर्थः ।

अहिकुण्डलसूत्रस्य* प्रकाशाश्रयवद्वेलि† सूत्रस्य च भेदाऽभेदविषयत्व†-
साम्यात्पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह विषयभेदादिति । अहिरेकः कुण्डलभोगादयः ६५७ । ७
परस्परं भिन्ना इति भेदाभेदौ भिन्नविषयौ तदिदमुक्तं कुण्डलादीत्यादिश-
ब्देन । सवितरि तु प्रकाशस्य गुणस्य द्रव्यस्य च परस्परं भेदाऽभेदौ न च
वस्त्वन्तरापेक्षयेत्येकविषयत्वम् । एकविषयत्वे हेतुमाह सर्वदेति । विरोधे
हि विषयव्यवस्था सदाऽनुभूयमानत्वादविरोध इत्येकविषयत्वमित्यर्थः ।

भेदाभेदौ भिन्नविषयाविति पक्षं दूषयति यस्य मतमिति । न तावदेवं भेदाभेदौ निर्वक्तुं शक्यौ कुण्डलादयो भिन्ना अहिश्चानुयायी एक इति अत्यन्तभेदवादिभिरपि तथेष्टत्वात् । तस्मादेकस्य वस्तुनो द्वाभ्यामाका-
राभ्यां भेदाभेदौ इति निरूपणीयम् । तच्चाहित्वमनुवृत्ताकारः कुण्डलत्वं व्यावृत्ताकारः । तदात्मना चेतदुभयाश्रयस्य वस्तुनो भेदाऽभेदाविष्येते तदा तावाकारौ वस्तुनो भिन्नौ चेतर्ह्यहित्वकुण्डलत्वे परस्परं भिन्ने-वस्तुनि सम-
वेते इति वक्तव्यं न तु वस्तुनस्तदात्मना भेदाऽभेदा*वित्यर्थः । अहित्वे-
नेत्याद्यास्तृतीया इत्यम्भावायाः । प्रकाशाश्रयवद्भेदाभेदौ निषेधेति न चेति ।
भावाऽभावयोर्हि स्वाभाविको विरोधस्तदनुषङ्गादन्यथेति स्थितिः । तच्च
भेदतदभावयोर्यद्यविरोधस्तदा क्वापि विरोधो न स्यादित्याह परस्परवि-
रुद्धयोरिति । ननु सवितृप्रकाशगतभेदाभेदयोः सहाऽनुभवादविरोध-

५६८ । ८ इत्युक्तम् इति तच्चाह न चेति ।

* आत्मा न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा शब्दोच्चारणद्वारेणाभिधीयते ।
नान्येदंवैरिन्द्रियैर्गृह्यते तपसा कृच्छ्रादिना कर्मणा ऽग्निहोचादिना न गृह्यते
इति नेति नेतीति य आत्मा व्याख्यातः स एषो ऽगृह्यो ऽग्राह्यः यस्मान्न
हि गृह्यते ग्रहणायोग्यः प्रत्यगात्मत्वादित्यर्थः । स्वयंभूरीश्वरः । खानि
खं श्रोत्रमाकाशाश्रयव्यत्वात्तदुपलक्षितानि सर्वेन्द्रियाणि पराञ्चि बहिर्विषयाणि
यथा भवन्ति तथा व्यतृणाद्विसितवान् तस्माद्भुतोः परानेव पश्यति
सर्वो लोकः नान्तरात्मन् अन्तरात्मनि विषये न पश्यति । कश्चित्तु धीमान्
विवेकी प्रत्यगात्मानमैक्षत ईक्षितवान् आवृतचक्षुरुपरतेन्द्रियः । किमर्थम्
अमृतत्वमिच्छन् । ज्ञायते ऽर्थो ऽनेनेति ज्ञानमन्तःकरणं तस्य प्रसादो
रागादिराहित्यं तेन विशुद्धसत्त्वः प्रत्यक्प्रवणान्तःकरणस्ततस्तु विशुद्धस-
त्त्वाद्भुतोः तमात्मानं निष्कलं निरवयवं ध्यायमानः पश्यति । स्मृतौ
योगात्मन इति योगगम्यात्मन इत्यर्थः । परात्कारणात्परं दिव्यं स्वप्रकाशं
यः सर्वान्तरः सर्वाधिष्ठानभूतः स त आत्मा स्वरूपम् ॥

* तदा भेदाभेदाविति २ पु. पा. । † स्वरूपविरुद्धयोरिति सु. भामती पु. पा. ।

‡ अत्र षष्ठं प्रकृतेतावत्त्वाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ६-प्रकृतेतावत्त्वं हि प्रतिषे-
धति ततो ब्रवीति च भूयः २२ तदव्यक्तमाह हि २३ अपि संराधने प्रत्यक्षानुमा-

परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३९ ॥ ५६८ । १२

नेति नेत्यपूर्वमनपरमेकमेवाऽद्वितीयमित्यादिवाक्यैरद्वितीयत्वं ब्रह्मणः साधितम् । कथमिह ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वस्तित्वमाशङ्क्यते । न च सेतुशब्दादाशङ्का द्युभ्वाद्यधिकरणे* तस्य नीतत्वादित्याशङ्कामुद्राव्य निरस्यति यद्यपीति । द्युभ्वाद्यधिकरणे हि सेतुशब्दस्य पूर्वपक्षे ऽप्यमुख्यार्थत्वादिधरणत्वमर्थ आश्रितः इह तून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशानां पूर्वपक्षे मुख्यार्थलाभात्तेषां वक्ष्यमाणा गतीरजानतः पूर्वपक्ष इत्यर्थः । तदिदमुक्तं सेत्वादिश्रुतीनामिति । आदिशब्देन न केवलं सेतुश्रुतिस्तदाद्या अन्या अपि सन्त्यनिर्णीताया इत्यर्थः । पूर्वं च प्रतिषेधादन्यस्य ब्रह्मणः श्रुत्योक्तत्वादस्ति ब्रह्मेत्युक्तम् । अस्मिन् ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यापि श्रुत्योक्तत्वाद् ब्रह्मव्यतिरिक्तमस्तीति प्रत्यवस्थीयते । जाङ्गलं वातभूयिष्ठम् इति वैद्योक्तत्वाद्वातबहुलदेशो जाङ्गलम् । भाष्ये तुल्यन्यायत्वात्स्थलमात्रमुक्तमित्याह स्थलमिति । उन्मानव्यपदेशविवरणार्थं ब्रह्म चतुष्पादिन्यादिभाष्यं तच्छान्दोग्यश्रुत्युक्तषोडशकलविद्यासम्बन्धपादशफोदाहरणेन व्याचष्टे प्रकाशवदित्यादिना । गवां हि पादेषु पुरतो द्वौ खुरौ पृष्ठतश्च द्वे पाष्यौ भवतः । तच्च पुरतो ऽद्वै पश्चादर्थे च शफशब्देनोच्यते । ततोऽष्टाशफम् । एकैकस्मिन् पादे कलाचतुष्टयमिति षोडशकलम् । पादस्य प्रकाशवत्त्वसमाख्यायां हेतुमाह एतदुपासनायामिति । प्रकाशवान्भवतीति फलश्रुतिं व्याचष्टे मुख्य इति । कीर्तिमान् हि सर्वेषु मुख्यो भवतीत्यर्थः । प्राण इति । प्राण इह घ्राणेन्द्रियं तस्य प्राणसहचरस्य गन्धग्राहकत्वात् । मन आरयतनमाश्रित्येति । गन्धादिविषयज्ञानाश्रयमाश्रित्येतेनाधिष्ठितानि भूत्वेत्यर्थः । अतः परमन्यदमितमस्तीति भाष्यं तदनुपपन्नमिव अन्यत्वे सत्यमितत्वानुपपत्तेः । अत उचितशङ्कां कृत्वा अवतारयति स्यादेतदस्ति ५६९ । १० चेदिति । अस्ति चेदन्यदित्यनुषङ्गः । परिसंख्याय गणयित्वा । भाष्ये

नाभ्याम् २४ प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् २५ अतो ऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् २६ उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् २७ प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् २८ पूर्ववद्वा २९ प्रतिषेधाच्च ३० ॥

गम्यते इति पदं व्याचष्टे प्रमाणसिद्धमिति । संख्यातुमशक्यानि वस्तूनि
 ५६९ । १२ ब्रह्मणो ऽन्यानि सन्तीति भाष्यार्थमाह न त्वेतावदिति । अथ य एषो
 ऽन्तरादित्यइत्यथ य एषो ऽक्षणीति च भेदव्यपदेशं व्याचष्टे आधारत
 इति । तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपमित्यादिभेदव्यपदेशं व्याक-
 रोति अतिदेशत इति । ये वा ऽमुष्मात्पराञ्चो लोका इत्यादिभेदव्यप-
 देशं व्याख्याति अवधितश्चेति । न केवलं जगत उपादानत्वेन ब्रह्म
 धारकं किं तु नियन्तृत्वेनापीत्याह तन्मर्यादानां चेति । अतिचपला अनि-
 यतचेष्टाः स्थूलाश्च बलवन्तश्च कल्लोलास्तरङ्गास्तेषां मालास्ताभिः कलिलः
 क्षोभितो जलनिधिः स इलापरिमण्डलं भूमण्डलमवगिलेद् ग्रसेद् यदि
 ब्रह्म भुवं न धारयेदित्यर्थः । यदि च ब्रह्म जगन्न धारयेत् तर्हि स्फूर्जेन्त्यो
 दौष्यमाना ज्वालारूपा जटा यस्य स षडवाग्निर्वा जगद्भस्मसाद्भावयेत्
 कुर्यादिति । अकाण्डमिति । अनवसरो यथा भवति तथा अकाले इत्यर्थः ।
 प्रलयकालो हि विघटनावसरः । पादवदिति सूत्रावयवव्याख्यानाय भाष्यं
 यथा मनआकाशयोरध्यात्ममधिदैवं चेत्यादि तद्वाचष्टे मनस इत्यादिना ।
 ब्रह्मप्रतीकस्येत्येतस्य व्याख्यानम् आरोपितब्रह्मभावस्येति । प्राण
 इति घ्राणमुक्तम् । वागादीनां मनःपादत्वे हेतुमाह मनो हीति । संचरण-
 साधारणतयेति । सञ्चर्यतणभिरिति सञ्चरणाः । तद्रूपत्वेन प्रसिद्धपाद-
 साधारणतया वागादयो मनसः पादा इति । आध्यात्मिकं मनश्चतुष्पा-
 ङ्गाख्यायाधिदैविक्रमाकाशं चतुष्पादं व्याचष्टे आकाशस्येत्यादिना ।
 भाष्ये कार्ष्णपण इति षोडशपणाः कपर्दका उक्ताः । ताम्रकर्षमितः क्रयसाधनमु-
 द्राविशेषो वा । सौधं हर्म्यं तस्य जालं गवाक्षं तन्मार्गनिवेशिन्यः* । यः
 सम्बन्धः स एकीभाव इति कथं चित्कस्माद्वाख्यायतइत्यर्थः । ननु स्वरू-
 पसम्बन्धः समवायो ऽपि सम्भवति कथं जीवस्य ब्रह्मतादात्म्यसिद्धिरत
 ५७० । २० आह स्वभावश्चेदिति । अनेन सम्बन्धत्वेन सम्बन्धभावेन स्वभावश्चेत्
 स्पष्टः स्वभावसम्बन्ध इति चेदुच्यतइत्यर्थः । ततः स्वाभाविकः सम्बन्ध-
 स्तादात्म्यान्नातिरिच्यते समवायस्याऽप्रामाणिकत्वादित्युक्तं तर्कपादे इत्यर्थः ।

भास्करेणानेन सर्वगतत्वमिति सूत्रं प्रसङ्गादात्मसर्वगतत्वप्रतिपादकं नात्र पूर्वपक्षशङ्का निरस्यतइत्युक्तं तत्सूत्राभिप्रायाऽनवबोधा*दिति दर्शयन्नाशङ्कामाह ब्रह्माद्वैतसिद्धावपीति । ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वभावे सर्वाभावादेव सर्वसम्बन्धात्मकसर्वगतत्वसिद्धिरतश्चाकाशवत् सर्वगत इत्यादियुतिविरोधः । तस्मात्सर्वगतत्वार्थं ब्रह्मातिरिक्तवस्त्वपेक्षणात्परमत इति पूर्वपक्ष उन्मज्जतीति शङ्का । न वास्तवं सर्वगतत्वं किं तु प्रपञ्चेन मिथ्यातादान्यमित्याह अद्वैते इति ॥

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥

५७१ । १३

ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्तुनि निषिद्धे फलदातृत्वमपि ब्रह्मणो न स्यादित्याशङ्क्य व्यवहारतस्तत्समर्थ्यते । सत्यपि सर्वगतत्वेन समानन्यायत्वे कर्मण एव फलमित्याशङ्कानिरासायारम्भः । एतच्चेति ब्रह्मण उपाधिवशादीक्षणाकर्तृत्वम् । तपसेति मन्त्र ईक्षत्यधिकरणे व्याख्यातः । तेन फलदातृत्वमप्यौपाधिकमुपपादितमित्यर्थः । भाष्यस्यमिष्टपदं व्याचष्टे इष्टं फलमित्यादिना । अवीचिर्नरकविशेषः । वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गमीश्वरस्य परिहरति कर्मभिराराधितादिति । यदि कर्म स्वानन्तरकालमारभेत तर्ह्युपलभ्येत्याशङ्क्याह उपात्तमपीति । स्वरूपेण सदपि कथं फलमिति योजना । भुज्यमानमपि फलं विषयान्तरव्यासङ्गान्न दृश्यतइत्याशङ्क्याह तीव्रतमे इति । प्रत्यक्षागमाभ्यामिति । यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयतीत्यागमः । अन्नमा समन्ताद्ददातीत्यन्नादः । अत्र भगवता भाष्यकारेण विधिस्तुतेर्विषयभावोपगमादित्यादिभाष्येण कर्मण एव फलमिति पूर्वपक्षघटनाय स्वर्गकामाधिकरणसिद्धान्तः सञ्चित्तिषे तन्नित्यमाशङ्कामादर्शयैस्तदधिकरणपूर्वपक्षमाह नन्वित्यादिना । धात्वर्थनिष्पादकः कर्तृव्यापारो भावना सैव क्रियेत्यन्येषाम् । तत्र पूर्वस्मिन्यन्ते स्वर्गाद्यनपेक्षामाह तथा हीति । ५७३ । २ यागादीनामेव क्रियात्वे तेषां धातुभिरेव प्रतीतेः प्रत्ययपौनरुक्त्यमाश-

* सूत्रभावात्तन्बोधादिति २ पु. पा. ।

+ अत्र सप्तमं पराधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ७-परमतः सेतून्मानसंबन्धभेद-
व्यपदेशेभ्यः ३१ सामान्यास्तु ३२ बुद्ध्यर्थः पादवत् ३३ स्थानविशेषात् प्रकाशादि-
वत् ३५ उपपत्तेः ३६ अनेन सर्वगतत्वमायाशब्दादिभ्यः ३७ ॥

इत्याह पूर्वापरीभूता इति । यजेतेत्येव हि यजिना प्रकृत्या याग एव प्रतीयते । प्रत्यग्रसहितेन तु तेन स एव पूर्वापरीभूतो नानाक्षणव्यासक्तो भिधीयते । पूर्वापरीभूतत्वं यजतइत्यादिवर्तमानापदेशेष्वप्यस्तीति लिङ्हा-

७३ । ३

दिषु विशेषमाह साध्यस्वभावा इति । द्वितीयपक्षे तादृशभावनाभाव्यः किं स्वर्गादिरेव किं वा यागादिरपि न प्रथम इत्याह तथाप्यसाविति । प्रत्ययार्थभूता भावना धात्वर्थान्तिरिक्ता यद्यपि स्वातिरिक्तं भाव्यमाकाङ्क्षते तथापि धात्वर्थे एवास्या भाव्यः तस्य यजेतेत्येकपदश्रुत्या साध्यत्वप्रतीतिः । अत एव च पूर्वावगतेः न स्वर्गः । तस्य भिन्नपदोपातस्य वाक्येन साध्यत्वस्य प्रत्येतव्यत्वाद् वाक्यस्य च लिङ्गश्रुतिकल्पनापेक्षस्य चरमभावित्वात् । किं च पुरुषविशेषणस्वर्गस्य न यागेन सम्बन्ध उपसर्जनस्य पदान्तरेणा-सम्बन्धादित्यर्थः । न द्वितीय इत्याह न केवलमिति । यागादयो न साध्यान्तरमपेक्षन्ते इत्येतन्न केवलं शब्दतो ऽपि तु वस्तुतश्चेत्यर्थः । वस्तुप्रामर्थ्यमेव दर्शयति पुरुषप्रयत्नस्येति । यदि स्वर्गो न साध्यः कथं तर्हि स्वर्गो यागेन सम्बध्यते ऽत आह स्वर्गादेस्त्विति । प्रीतिसाधनं चन्दनादि स्वर्गः । तस्य सिद्धत्वात् साध्यक्रियां प्रति साधनत्वेनान्वय इत्यर्थः । उक्ते ऽर्थे स्वर्गकामाधिकरणपूर्वपक्षसूचमुदाहरति द्रव्याणामिति । यदि यागादेनै स्वर्गादिसाधनत्वं कथं तर्हि पुरुषाः प्रवर्तन्प्रवर्तमानेषु वा तेषु कथं शास्त्राणां प्रामाण्यमत आह तथा च कर्मण इत्यादिना । कथं कर्मविधीनां ब्रह्मज्ञानपरत्वमत आह भेदप्रपञ्चेति । अप्रविलापिते हि प्रपञ्चे ब्रह्माद्वैतं प्रत्येतुमशक्यमिति । ननु स्वर्गकामवाक्य-आकाशादिलयो न भात्यत आह । क चिदिति । अनुक्ते स्वर्गसाध्यत्वे देहातिरिक्तात्माऽप्रतीतिरुक्ते च वाक्यस्य तत्परत्वं स्यादित्याशङ्क्याह आपातत इति । आपातप्रतीतो ऽपि तथा ऽस्तु देवताविग्रहादिवदत आह तत्रेति । निराकृतस्य कथं प्रपञ्चप्रविलयप्रमित्यर्थत्वमत आह असतो ऽपीति । असन्नपि प्रमित्यर्थो वपोत्खननादिरिव प्राशस्त्यप्रमित्यर्थ इति भावः । स्वर्गकामवाक्ये देहात्मभावोपलक्षितजडप्रपञ्चविलयमुक्त्वा गोदोहन-वाक्ये दर्शपूर्णमासाधिकारिण एव गोदोहने ऽप्यधिकारावगमादुभयचाधिका-

नेति । एवं प्रवृत्तिविषयजडप्रपञ्चस्य स्वरूपेण प्रविलयं प्रवृत्तिकर्तुं श्वेतनस्य
 भेदमात्रप्रविलयं चाभिधाय प्रवृत्तेः प्रविलयमाह* निषेधवाक्यानीति । ५१४ । ६
 साक्षादेव प्रवृत्तिनिषेधेनात्मज्ञानोपयोगीनीत्यव्याहारः । विधिवाक्यानीति ।
 ऐहिकफलानीत्यर्थः । पारलौकिकफलानां देहात्मभावप्रविलयार्थत्वस्योक्त-
 त्वात् सांग्रहणीय्यादिप्रवृत्तिपराणि न भवन्ति । स्वर्गकामपदवद् ग्रामकाम-
 पदस्यापि फलसमर्पकत्वायोगादित्यर्थः । सेवादिदृष्टोपायप्रतिषेधार्था-
 नीति । सेवादिविषयप्रवृत्तिर्हि सांग्रहण्यामनुग्रीयमानायां न भवतीत्यर्थः ।
 एवं मुख्यार्थपरिग्रहे बाधकप्रदर्शनेन विधीनां प्रपञ्चलयार्थत्वमुक्तमिदानीं
 लक्षणास्वीकारे प्रयोजनमाह तथा चेति । ननु यदि न कर्मणां फलसाध-
 नत्वं कथं तर्हि जगद्वैचित्र्यमत* आह अनादिविचित्रेति । कथं तर्हि
 विधिरिति । त्वया ऽपि सांग्रहण्यादीनां दृष्टार्थप्रवृत्तिपरिसंख्यायकत्वं ब्रुवता
 विधिर्न त्यक्तः । तथा च फलार्थिना† ऽधिकारिणो ऽभावे विधित्वं न स्या-
 दित्यर्थः । वायूदकादिर्वाद्येः प्रवर्तकत्वमित्येतत्तावद् निषेधन् स्वर्गकामा-
 धिकरणसिद्धान्तं दर्शयति उपदेशो हीत्यादिना । ननु भवतूपदेशो
 विधिः कथं तस्य फलसाधनविषयता ऽत आह उपदेशश्चेति । नियोज्यः
 प्रवर्त्यः पुरुषस्तदीयं प्रयोजनं साध्यं यस्य कर्मणः तन्नियोज्यप्रयोजनम् । ननु
 नियोक्तपुरुषप्रयोजनसाधनं यथा ऽऽज्ञादौ बोध्यते एवमुपदेशे ऽपि किं न
 स्यादत आह न त्वाज्ञादिरिव नियोक्तप्रयोजन इति । उपदेश इत्यनु-
 षङ्गः । उत्तमनियोक्तका ह्याज्ञा यथा गामानयेति । अनुत्तमनियोक्तका ऽभ्य-
 र्थना यथा मम पुत्रमध्यापयेति । उभयत्रापि प्रवर्तयितुः प्रयोजनसाधनं
 बोध्यते नैवमुपदेशे । तत्र हेतुमाह तत्राभिप्रायस्येति । प्रवर्तयिता स्वस्य ५१५ । ३
 हितं भवत्विति यत्र प्रवर्तयति तत्राज्ञादिस्तदभिप्रायविशेषः प्रवर्तकः । अपौ-
 रुषेये वेदे तस्यासम्भवान्नियोज्यप्रयोजनसाधनमुपदिश्यतइत्यर्थः । न च
 वाच्यमुपदेशो ऽपि नियोज्यप्रयोजनसाधनविषयो ऽभिप्रायविशेष इति कथ-
 मसावपौरुषेये वेदे सम्भवतीति यतः परस्य स्वस्य वा प्रयोजनमनभिसंधा-
 यापि गोपालादेर्मागद्युपदेष्टृत्वं भूतार्थविषयं दृश्यते । ननु नियोज्यप्रयो-
 जनसाधनविषयत्वमनुज्ञायामपि दृश्यते यथेच्छसि तथा कुर्वित्यादौ तत्राह

अस्य चेति । अनुज्ञायां हि प्रवृत्तस्य प्रवर्तनमुपदेशे त्वप्रवृत्तस्य ततश्चा-
 ऽप्रवृत्तप्रवर्तकत्वे सतीति विशेषणविशिष्टनियोज्यप्रयोजनसाधनविषयत्वमुपदे-
 शस्यैव लक्षणमिति न्यायकणिकायाम् उपपादितमित्यर्थः । नियोज्यप्रयोज-
 ५७५ । ५ नेत्यादेर्व्याख्यानम् अनुष्ठात्रपेक्षितेत्यादि । प्राभाकराभिमतनियोज्यव्या-
 वृत्त्यर्थे सिद्धान्तसूचगतं तादर्थ्यादिति पदं व्याचष्टे अनुष्ठात्रपेक्षितोपाय-
 तारहितेति । तादर्थ्यात् तादर्थ्ये सति पूर्वपक्षोक्तप्रवर्तनासाधार्यत्वे
 सतीत्यर्थः । यदुक्तं साक्षाद्भावनाभाव्यो यागादिः स च दुःखरूप इत्यप्रवृ-
 त्तिरिति तच्चाह न चैतदिति । विधिविषयीकृतभावनायाः श्रेयःसाधनत्वात्
 स्वर्ग एवाद्वैश्यो न तु यागादयः । यदि स्युस्तर्ह्यप्रवृत्तिविषयता तेषां स्यात्
 तच्च नास्ति । यागादीनां भावनां प्रत्यनीप्सितकर्मतामात्रत्वादित्यर्थः । या-
 गादीनां भावनाद्वैश्यत्वाभावे हेतुः ५ दुःखत्वेन कर्मणामिति । यत्स्व-
 र्गादेर्भावनां प्रति व्यवधानान्न भाव्यत्वमित्युक्तं तच्चाह स्वर्गादीनां त्विति ।
 सद्यो हि कामनानन्तरं प्रवर्तते ततश्च स्वर्गादेर्भावनायाः पूर्वरूपकामनाविषय-
 त्वादितितरामव्यवधानमित्यर्थः । यच्च द्रव्यत्वात् स्वर्गादेः क्रियाशेषत्वमिति
 तच्चाह प्रीत्यात्मकत्वाच्चेति । एषां हेतूनां स्वर्गकामादेरधिकार इति वक्ष्य-
 माणप्रतिज्ञायां संबन्धः* । प्रीतौ हि ह्रूढः स्वर्गशब्द इति तच्छेषा क्रिया इत्यर्थः ।
 यत्तु सुबन्तपदाभिधेयत्वात्सिद्धरूपतेति तन्न । तथापि कामपदात्साध्यत्व-
 प्रतीतिरित्यभिप्रेत्याह नामेति । यदपि पुरुषविशेषणत्वात्स्वर्गादेर्न भाव्य-
 त्वमिति तच्चाह पुरुषविशेषणानामपीति । भावनाक्षिप्रकर्षनुवादेन विशे-
 षणभूतस्वर्गपरं स्वर्गकामपदं स्वर्गं भाव्यत्वेन समर्पयतीत्यर्थः । यत्तु
 यागादेः स्वर्गादेश्च भाव्यत्वेन वाक्यभेद इति तच्चाह फलार्थप्रवृत्तेति ।
 फलार्थं प्रवृत्तस्य पुरुषस्य या भावना तथा भाव्यत्वलक्षणेनेति प्रथमग्रन्थे
 विग्रहः । फलार्थं या प्रवृत्ता भावना तथा भाव्यत्वरूपस्येति द्वितीयग्रन्थे ।
 ततश्च यागादेः साध्यत्वमन्यत्साधयितुं स्वर्गादेस्तु स्वत इति स्वतन्त्रसा-
 ध्यद्वयाभावान्न वाक्यभेद इत्युक्तं भवति । ननु यागादिर्न करणं स्याद् भाव-
 ७७ । २१ नाभाव्यत्वात्स्वर्गवदिति तच्चाह भावनाभाव्यत्वमात्रस्येति । परश्चा-
 देरपि तथाभावाद्वापाराविष्टरूपेण साध्यत्वादित्यर्थः । स्वर्गादीनां त्विति

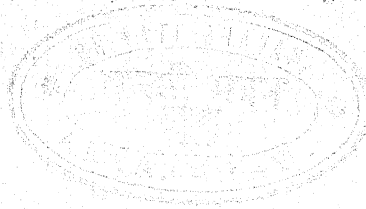
ग्रन्थेन भावनां प्रति स्वर्गादीनामव्यवधानातिशय उक्तः । इदानीं व्यवधान-
मङ्गीकृत्याप्युद्देश्यत्वेन साध्यत्वे आकाङ्क्षातिशयमाह फलस्य साक्षादिति । ५७६ । १
तदुद्देश्यतया लक्षण्येन फलस्य सर्वत्र व्यापितया व्यापित्वेनावस्थानादिति
योजना । व्यापित्वनिर्देशो लक्षणस्याव्याप्यतिव्याप्तिपरिहारार्थः । न
चाधिकाराभावे इति । स्वर्गभोक्तुर्यागाधिकारान्यथानुपपत्त्या हि देहा-
त्मत्वाभाववगतिरित्यर्थः । संपात आपातः । यच्च प्रपञ्चप्रविलयादिलक्षणायां
प्रयोजनं शास्त्रत्वसिद्धिरिति तत्राह न चैतावतेत्यादिना । सर्वपारि-
षदतया सर्वपरिषत्प्रसिद्धतया । यदि प्राभाकरा मन्वीरन् असति व्यापा-
रवति न व्यापार इति तान्प्रत्याह असत्स्वप्याग्नेयादिष्विति । तेषा-
मपि मते आग्नेयादिवाक्यैर्यागा एव विधीयन्ते नापूर्वाणि । अधिकारवाक्य-
सन्निधिसमास्नातानामाग्नेयादिवाक्यानामधिकाराऽपूर्वानुवादकत्वशङ्कायां कु-
ण्ठितशक्तीनां द्रागित्येवापूर्वान्तरप्रत्ययाजनकत्वात्तैश्च परमापूर्वं जनयि-
तव्ये ऽवान्तरव्यापारा जन्यमाना असत्स्वपि व्यापारवत्सु भवन्तीत्यर्थः । अथ
लौकिको वदेत् तत्राह असत्यपीति । सापेक्षेश्वरात् फलसिद्धेर्वैयर्थ्यमाग-
त्वादविचित्रस्येति भाष्याऽयोगमाशङ्क्याह केवलादितीति । तर्हि कर्मा-
ऽपेक्षत्वपक्षो निर्दोष इति कथं पूर्वपक्षावकाशस्तत्राह कर्मभिर्वेति । कं
चिच्छुभं कारयति कं चिदशुभमिति वैषम्यप्रसङ्ग इत्यर्थः । कर्मादि चेतना-
धिष्ठितमचेतनत्वाद् मृद्वदित्यनुमानस्य जीवैः सिद्धसाधनत्वमाशङ्क्याह न
चैतन्यमात्रमिति । कर्म स्वरूपं तस्य च शुभस्य सुखमितरस्य दुःखमित्येवं
सामान्यविनियोगः । आदिशब्देन ज्योतिष्टोमात्स्वर्ग इत्यादिविशेषविनियोग
उच्यते । फलसिद्धिपूर्वक्षणे कर्मस्वरूपादिसाक्षात्कारवदधिष्ठितमस्माभिः
साध्यतइति न सिद्धसाधनमित्यर्थः । आगमप्रमिते संभावनामात्राभिधानात्य-
त्युरसामञ्जस्या*दित्युक्तखडनानामनवकाशः । दुर्गेषु यो जनानां निवेश-
नार्थं भूमिकाविशेषो रच्यते ऽसावट्टालः । निरदङ्घ्रि निष्ठङ्घ्रितं निर्णीतमित्यर्थः ।
नन्वीश्वरश्चेत्फलं ददाति किं कर्मभिरत आह लौकिक ईश्वर इति । ५७७ । १८
ईश्वरस्य कर्मापेक्षामुक्त्वा कर्मणामीश्वरापेक्षामुक्तां स्मारयति तदिह केवलं
कर्मैति । न केवलं कर्माधिष्ठानत्वादीश्वरसिद्धिरपि तु कर्मभिराश्वरप्रसादस्य

साध्यत्वाच्चेत्याह तथा देवपूजात्मक इति । न प्रसादयन्नित्यप्रसादयन्नित्यर्थः । नशब्दोऽयं प्रतिषेधवचनः । विरोधनं द्रोहः । ननु प्रधानयागेन परमेश्वरः प्रसीदतु अङ्गानुष्ठानं तर्हि किमर्थमत आह यथा च परमाऽपूर्व इति ।

अथ भास्करेण प्रलेपे । भाष्यकारमते ऽन्तर्यामिव्यापारः फलोत्पादकः स च संनिधिमात्ररूप इति नित्यः सर्वजीवसाधारणश्चातो न तस्यैकैक-
[१८] । १९ जीवकर्मभिः साध्यत्वमिति तं भाष्यव्याख्यानेनानुगृह्णाति- ये पुनरिति ।
अविद्योपाधिवशाद्रीश्वरस्याऽनित्यः प्रतिजीवं कर्मसाध्यश्चानुग्रहे ऽस्ती-
त्यर्थः ‡ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यानुभवानन्दपूज्यपादशिष्यभगवद-
मलानन्दस्य व्यासाश्रमापरनामधेयस्य कृतौ वेदान्तकल्पतरौ
तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि ८	१०१
सूत्राणि ४९	३५६

अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चादनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

५७६ । २

द्वितीये पादे तत्त्वंपदार्थौ परिशोधितौ इदानीमपुनरुक्तापेक्षितपदा-
र्थोपसंहारेण सगुणनिर्गुणब्रह्मवाक्यानां*मर्थो ऽवधार्यते । सगुणवाक्यार्थचिन्ता
तु तद्विद्यानां सत्त्वशुद्धिद्वारा निर्गुणविद्योपयोगात् । पदार्थोपसंहारेण वाक्यार्था-
वधारणार्थं च सगुणविद्यानामभेदचिन्ता भेदचिन्ता तु तदपवादत्वेन । निर्गु-
णविद्यायां तु विद्याभेदादैक्यं सिद्धमेवेति तन्न विचार्यते । गुणोपसंहारस्तु
आनन्तादय इत्याद्याधिकरणैर्लक्ष्याखण्डवाक्यार्थसिद्ध्यर्थवाक्यार्थोपसंहाररूपो
वर्णयिष्यते । तदेतत्सर्वमभिसंधायाह पूर्वणेति । अत्राक्षेपभाष्यं ननु विज्ञेयं
ब्रह्म पूर्वापरादिभेदरहितमेकरसं सैन्धवघनवदवधारितमित्यादि । तदनुप-
पन्नमिव । सगुणब्रह्मणो नानारसत्वेन तद्विज्ञानभेदाऽभेदचिन्तायाः संभवात् ।
अत आह निरुपाधीति । पूर्वापरादिभेदरहितमेकरसमिति च विशेषणद्वय-
स्याऽपुनरुक्तमर्थमाह सावयवस्य हीत्यादिना । अवयविनि ह्यवयवाः
पूर्वापरभावेन वर्तन्ते अतस्तन्निषेधात्सावयवत्वनिषेधः । एकरसमित्यनेक-
धर्मवत्त्वनिषेध इत्यर्थः । स्वभावो धर्मः । भाष्यगतघनशब्दार्थमाह
कठिनमिति । अच्छिद्रत्वाद् रसान्तररहितमित्यर्थः । अवयवभेदं धर्मभेदं
च निरस्यपेक्षिकभेदमाशङ्क्य तन्निषेध एकरूपत्वविशेषणं क्रियतइत्याह
नन्वेकमपीत्यादिना । भाष्ये एकत्वादित्यनेन प्राङ् निषिद्धावयवधर्मभेदे
निषेधानुवादः । नन्वेकैकरूपाणि ज्ञानानीत्यत्र रूपग्रहणं व्यर्थम् अनेकानी-
त्येवोच्यताम् अत आह एकस्मिन् गोचरइति ।

ननु ज्ञानस्य गुणस्य कथमनेकरूपत्वप्राप्तिरत आह रूपमाकार
इति । नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिनिन्दाशक्तिसमाप्तिवचनप्रायश्चित्तान्यार्थद-
र्शनाच्छाखान्तरे कर्मभेदः स्यादिति शाखान्तराधिकरणपूर्वपक्षसूचम् । तत्र
निन्देति उदितहोमाऽनुदितहोमनिन्दोच्यते । प्रातः प्रातरनुतं ते वदन्ति

११ । ११

पुरोदयाज्जुह्वति ये ऽग्निहोत्रं दिवाकीर्त्यमदिवाकीर्तयन्तः सूर्यो ज्योतिर्न
तदा ज्योतिरेषामित्यनुदितहोमनिन्दा । यथा ऽतिथये प्रदुतायात्रं हरेयुस्ता-
दृक् तद्यदुदिते जुहुतीत्युदितहोमनिन्दा । प्रदुताय निर्गतायेत्यर्थः । ततश्च
एकस्य विरुद्धकालद्वयसंभवात्कर्मभेदः । प्रायश्चित्तमुदिताऽनुदितहोमव्य-
तिक्रमे । तच्च निन्दाप्रायश्चित्ते वेदान्तगतविद्यासु न स्त इति नोदाह्रियेते ।
इतरे ये नामादयो भेदहेतवस्तदुपन्यासार्थं नाम्नस्तावद्वित्यादिभाष्यं त-
द्वाचष्टे अस्त्यथैष ज्योतिरित्यादिना । ननु यजेतेति प्रकृतज्योतिष्टोमानु-
वादो ऽनुपपन्नः । नाम्नैव तदुद्विचिच्छेदादत आह ज्योतिरितीति । ज्यो-
तिरिति हि प्रातिपदिकमात्रं न त्वस्य नामत्वमभिव्यक्तम् । शतेनेत्यमनुकृष्य
यजेतेत्याख्यातवाच्यकर्मसामानाधिकरण्यात् नामत्वाभिव्यक्तिः । तथा
चाख्यातपारतन्त्र्याद्यद्याख्यातं कर्म विदधीत तर्हि नामापि तद्वदेदथ त्वनु-
वदेतर्हि नामापि तदनुवदिष्यतीत्यप्योजकमिह नाम भेदाभेदयोः । तत-
श्चाख्यातार्थ एव चिन्त्य इत्यर्थः । उक्तं हि ।

प्रायेणाख्यातसम्बन्धि नामेष्टं पारतन्त्र्यभाक् ।

तस्यैव प्रथमं तेन भेदाभेदनिमित्ततः ॥ इति ।

ज्योतिरिति कर्मसामानाधिकरण्येन कर्मनामव्यवस्थापनादित्यादिहे-
तूनां सहस्रदक्षिणागुणविधानार्थो ऽयमनुवाद इति वक्ष्यमाणप्रतिज्ञया सम्बन्धः ।
८० । ७ अथशब्दस्य चेति । अनन्तर्यं हि पूर्ववृत्तापेक्षं गुणविधिपक्षे चाश्रयदाना-
र्थमस्ति ज्योतिष्टोमापेक्षा न कर्मान्तरत्वे । न हि क्रतुः क्रत्वन्तरमपेक्षत-
इत्यर्थः । ननु द्वादशशतं दक्षिणेति ज्योतिष्टोमे द्वादशशतं गावो दक्षिणा
तद्विरुद्धं सहस्रदक्षिणाविधानमित्यत आह द्वादशशतेति । उत्पत्तिः कर्म-
स्वरूपज्ञापनं तन्मध्ये विहितमुत्पत्तिशिष्टं कर्मस्वरूपज्ञापनोत्तरकालविहित-
मुत्पन्नशिष्टम् । तच्च द्वादशशतं दक्षिणा यद्युत्पत्तौ श्रूयेत तर्हि बलव-
त्त्वात् सहस्रदक्षिणां बाधेत न त्वेवमस्त्युभयोरपि कर्मज्ञापनोत्तरकालं
श्रुतत्वादित्यर्थः । अन्यायश्चानेकार्थत्वमिति न्यायादिति दृष्टान्तोक्तिरियम् ।
यथा ऽनेकार्थत्वमेकस्य शब्दस्यान्याय एवमेकस्यार्थस्यान्याय्यमनेकश-
ब्दत्वमित्यपि न्यायस्ततो ज्योतिष्टोमज्योतिःशब्दौ नैकस्य कर्मणो वाच-

कावित्यर्थः । ननु वसन्तवाक्ये ज्योतिष्टोमवाक्ये च ज्योतिर्ज्योतिष्टोमशब्द-
 योरकार्यत्वादनेकशब्दत्वमपि क्व चिदाश्रितमत आह उत्सर्गत इति । अस- ५८० । १६
 म्बद्वार्थपदव्यवायादिति पूर्वणासम्बद्वार्थवता ज्योतिःपदेन व्यवधाना-
 दित्यर्थः । यत्तु वसन्तादिवाक्ये ज्योतिःशब्द एकदेशान्तरलक्षणायां दृष्टु
 एवमचापीति तत्राह न चैकत्रेति । वसन्तादिवाक्ये हि ज्योतिषा यजे-
 तेत्याख्यानतन्त्रा सञ्ज्ञा आख्यातं च कालादिविधिसंक्रान्तमिति पूर्वकर्मा-
 नुवदेदेषा तु प्रथमान्तत्वादतत्तन्त्रेति प्रकृतकर्मबुद्धिं विच्छिनतीत्यर्थः ।
 यत्तु ज्योतिरिति प्रातिपदिकमुच्चार्यतेनेति परामृश्य यजेतेति विधानाद्
 नामधेयं ज्योतिःशब्द इति तदौमिति* ब्रूमः तस्यैव नाम्नः कर्मान्तरवा-
 चकत्वादित्याह भेदे ऽपि चेति । अपि चेति समुच्चये । यथा नामधे-
 यत्वमेवं भेदोऽपि प्रथममुल्लिखित इत्यर्थः । ननु कठेन प्रणीतत्वादध्यापित-
 त्वाद्वा काठकमुच्यते न विद्या प्रणीयते तस्या अशब्दत्वादत आह
 प्रणयनं चेति । प्रणयनं शिष्येभ्यो नयनमुपदेशः स ज्ञाने ऽपि अविशिष्ट ५८१ । १३
 इत्यर्थः । ज्योतिःसञ्ज्ञायाः सकाशात् काठकत्वादिः संज्ञाया भेदकत्वाति-
 शयमाह तथा चेति । ज्योतिष्टोमस्य संनिधौ श्रुतत्वात्तदनुवादकत्वेन तन्ना-
 मैकदेशत्वेन च सम्भाव्यमानमपि ज्योतिरिति नाम यदा कर्मभेदकं तदा
 शाखान्तरस्यत्वेन दूरस्थं संपूर्णं च काठकादिनामातितरां ज्ञानभेदकमि-
 त्यर्थः । अतत्प्रतीकभूतेति च्छेदः । तथा रूपभेदोपीत्यादिभाष्यमुपात्तं तद्
 व्याचष्टे इदमाग्नायतइत्यादिना । नन्विह सिद्धानुवादमात्रं सा आ-
 मिचेति प्रतीयते न विधिः तत्र कथं कर्मभेदोऽभेदचिन्तावकाशस्तत्राह
 द्रव्यदेवतेति । वाजिनं गुणो विधीयतइति । यद्यप्यत्र वाजिनं
 देवता च गुणो विधीयते इति वक्तुं शक्यं तथापि प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणवि-
 ध्यसंभवाद् द्रव्यमात्रविधिरुक्तः । वाजिपदेन तु विश्वेदेवा अभिधीयन्ते
 इति वक्ष्यति सिद्धान्ते तु विशिष्टविधित्वादप्राप्तं कर्माऽनेकगुणविशिष्टं विधातुं
 शक्यमिति मत्वा द्रव्यदेवतान्तरविशिष्टमपूर्वकर्म विधीयते इत्युक्तम् ।
 विशिष्टविधौ कर्म विधातव्यविशेषणभूतं द्रव्यं देवता चेति गौरवमित्याह
 विधिगौरवेति । यदा ऽऽमिच्छायागाद्वाजिनयागः कर्मान्तरं विधीयते ५८२ । ३

तदा तत्तावत् कल्पं तच्चान्यमपूर्वं च कल्पनीयमित्याह कर्मान्तराऽपूर्वा-
न्तरेति । ननु वैश्वदेव्यामिक्षेत्यच यागविधिप्रतीतिसमयगवाऽऽमिक्षा या-
गान्विता प्रतीयते वाजिनं तु वाक्यान्तरेणाऽत उत्पत्तिशिष्टामिक्षाऽव-
रुद्धे कर्मणि वाजिनं दुर्बलमवकाशमलभमानं कर्मान्तरं गमयतीत्याशङ्क्याह
२ । ६ न चोत्पत्तिशिष्टेति ।

किमिति न युक्तमत आह उभयोरपीति । अयमभिप्रायः ।
अथ ह्यामिक्षायां वाजिने वा न प्रत्यक्षं विधिमुपलभामहे न्यायब-
लानु कल्पयेमहि । तत्र वैश्वदेवीवाक्ये आमिक्षाविश्वेदेवसंबन्धः* प्रतीयते
वाजिनवाक्ये तु वाजिनां तेषामेव विश्वेषां देवानां वाजिनस्य च संबन्धः ।
तत्र देवतैक्याद् द्रव्यद्वयस्य सहत्यागकल्पनया द्रव्यद्वययुक्तकयागविधिर-
नुमीयते । तत्र कुत उत्पत्तिशिष्टत्वमामिक्षायाः कुतो वा वाजिनस्योत्पन्नशि-
ष्टत्वमिति । नन्वामिक्षावरुद्धयागस्य प्रथमं प्रत्यक्षविध्यभावे ऽपि विश्वेदे-
वानां श्रौत आमिक्षासंबन्धः । तेषां पुनर्वाजिपदाभिधेयानां वाजिभ्यो वाजि-
नमिति वाक्यीयो वाजिनसंबन्धः स च श्रौतसंबन्धादुर्बल इति न विश्वदे-
वा वाजिनेन संबध्यन्ते । तत्र कर्मान्तरं वाजिभ्यो वाजिनमिति पदद्वया-
त्मकवाक्यगम्यं विधीयते अत आह न च वैश्वदेवीत्यत्रेति । वैश्वदे-
व्यामिक्षेति पदद्वयात्मकवाक्यादेव विश्वेषां देवानामामिक्षासंबन्धः
(एवं वाजिनसंबन्धो ऽपि तेषां)† वाजिभ्यो वाजिनमिति पदद्वयात्मकवा-
क्यगम्य इति तुल्यतेत्यर्थः । ननु वैश्वदेवीति तद्विद्वान्तपदश्रुतिमात्रादामि-
क्षासंबन्धो विश्वेषां देवानाम् अवगम्यतइत्याशङ्क्य तथा सत्यामिक्षापदवैयर्थ्यं
स्यादित्याह नो खल्विति । ननु विश्वे देवा देवता अस्या इति तद्वि-
तार्थः अस्या इति शब्देन च सन्निहिता ऽऽमिक्षैवोच्यते अतः श्रौत गवा-
मिक्षासंबन्धस्तत्राह अस्तु वेति । तत्संबन्धिनो विश्वान् देवानुपल-
क्षयतीति । उपलक्षितेषु चामिक्षासंबन्धेषु विश्वेषु देवेषु यत्फलित्यति
तत्तत्त्वामिक्षासंबन्धोपजीवनेनेत्युपरितनयन्ये वक्ष्यति । ननु वाजिभ्य इति
इन्द्रप्रत्ययान्तं पदमामिक्षासंबन्धिनो विश्वदेवानुपलक्षयितुं न शक्नोति

दशमे स्थितम् । विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्तेन चोदना* । दर्शपूर्णमासयोर्देवतापदान्याग्नेयादीनि सन्ति सन्ति चाग्नेरभिधानानि लोके ऽग्निः पावक इत्यादीनि । तच्च सन्देहः किं हविःप्रदानसमये येन केन चिदग्निवाचकपदेनाग्निरुद्देश्य उत विधिगताग्निपदेनैवेति । तच्चाऽर्थरूपत्वाद्देवतात्वस्य तस्य च येन केन चिद्वाचकेन निर्द्वैशसंभवादनियम इति प्राप्ते राद्वान्तः । सत्यमर्थात्मकं देवतात्वं तत् न स्वर्गवासित्वादि संभ-
वति मासेभ्यः स्वाहेत्यादौ मासादेरदेवतात्वप्रसङ्गात् किं तु त्यज्यमान-
हविः प्रत्युद्देश्यत्वम् । उद्देशश्च हविः प्रति प्राधान्येन निर्द्वैशस्तच्चाग्नेय
इति विधिगतस्यैव मन्त्रत्वे देवताप्रकाशकत्वे भावो देवतात्वं । हविस्त्या-
गकाले ऽपि स्यात् तद्विषयवर्त्यग्निशब्देन हविः प्रत्ययनेः प्राधान्येन निर्द्वैशा-
द्विषयतागकाले ऽपि तेनैव स निर्द्वैशः शब्दान्तरेण निर्द्वैशे देवतात्वं न
स्यानस्माद्विधिशब्दस्यैव मन्त्रत्वे देवताप्रकाशकत्वे भावः स्यात्तेन हि देव-
तामुद्दिश्य हविषश्चोदनेति । तच्च शब्दभेदे ऽपि देवतैक्ये एतदधिकरण-
विरोध इत्यर्थः ।

यदि च शब्दभेदे ऽपि देवतैक्यं तर्हि सौर्यं चरं निर्वपेद् ब्रह्मव-
त्सकामः आदित्यं चरं निर्वपेदिति च सौर्यादित्योर्चरैरेकदेवतात्वं
स्यादित्यर्थः । न चेतयोरेकदेवतात्वमेष्टुं शक्यं सूर्याय जुष्टं निर्वपामीति आदि-
त्याय जुष्टं निर्वपामीति च सर्वसमतानुष्ठानविरोधादिति आशङ्क्य परिह-
रति तथापीत्यादिना । तदस्यास्तीत्यर्थे हीनिप्रत्ययः स्मर्यते अस्येति ५८२ । १९
च सर्वनाम तेन विश्वेदेवपदसन्निहितानां परामर्शान्न शब्दान्यत्वप्रयुक्तं
देवतान्यत्वमित्यर्थः । आमिक्षासंज्ञद्विष्वेदेवोपलक्षणे फलं व्यत्यतीत्युक्तं
तच्चाह ततरचेति । वाक्येनैवामिक्षासम्बन्धोपजीवनेन वाजिनविधानान्न वा-
जिनसंबन्धया ऽऽमिक्षया बाधितुं शक्यते श्रौतात्संबन्धो द्वाक्यीयः संबन्धो दुर्बल
इति न्यायादवगन्तव्यम् । स च न्यायो वचनेन बाधिष्यतइत्यभिप्रायः ।
द्वयद्वयेन युक्तमेकं कर्म विधीयतइति यदवादिष्य वाजिनमिक्षयाः सह-
त्याग इति तद्विदमुत्थितम् । एवं च यत्सन्देहप्रदर्शनावसरे उक्तं पूर्वस्मिन्नेव

कर्मणि वाजिनं गुणो विधीयते इति तदापातप्रतिभानमादायाभिहितमिति विश्वेषां देवानामामिन्नासंबन्धस्य श्रौतत्वाद् वाजिनसंबन्धस्य च वाक्यीय-
 १६ त्वात् श्रुतिबलीयस्त्वन्याय*मादाय सिद्धान्तयति स्यादेतदेवमित्यादिना ।
 ननु तद्वित् आमिन्नाविशिष्टान्विश्वान्देवानभिधत्ताम् अथ वा तेषामामिन्ना-
 संबन्धमभिवदतु यद्वा विश्वेषां देवानां यत्संबन्धिमात्रं तद्वा वक्तुं तथा च
 कुतो ऽस्यामिन्नावाचकत्वमत आह न तु विश्वेषु देवेष्वित्यादिना । अत्र
 सर्वत्र हेतुस्तु एव सन्निहतविशेषस्य सर्वनामार्थत्वादिति । अथ यदुक्तं वैश्वदे-
 वीपदादामिन्नाप्रतीतावामिन्नापदवैयर्थ्यमिति तदनुभाषते नन्वेवं सतीति ।
 उन्नरमाह तद्वित्तान्तस्पेति । नात्र वैश्वदेवीपदएकस्मिन्नर्थे पर्यवसिते आमि-
 न्नापदेन चापरस्मिन्नभिहिते तयोर्वैशिष्ट्यं पदद्वयसमभिव्याहारादवगम्यते किं
 तु नामसंनिहितावलम्बिनः सर्वनाम्नो ऽर्थः क इत्यज्ञायमान आमिन्नापदेन
 समर्प्यते ऽतश्च यथा ऽयं घट इत्युक्ते ऽयमिति पदस्य संनिहितावलम्बिनो
 विषयसंनिधापकप्रत्यक्षापेक्षायामपि न श्रुतित्वहानिरित्येवं तद्वित्तस्यापीत्यर्थः ।
 एतदेव स्फुटीकरोति अवसिताभिधानं हीति । अवसिताभिधानत्वं नाम
 परिपूर्णविषयलाभः । द्वयं हि सर्वत्रापाद्यमभिमतविधातो ऽनभिमतप्रसरश्चेति ।
 तत्रानभिमतप्रसरं वारयति कुत आमिन्नापदानपेक्ष इति । अभिमत-
 विधातो ऽपि नास्तीत्याह कुतो चेति । नन्वेवमामिन्नापदसापेक्षवैश्वदेवी-
 पदादामिन्नासंबन्धो विश्वेषां देवानां गम्यते तर्हि द्वे अपि पदे मिलित्वा
 प्रमाणं स्यात् तथा च वाक्यत्वम् । अथ सत्यामप्यामिन्नापदापेक्षायां
 वैश्वदेवीपदमेव तत्र प्रमाणं तर्ह्यामिन्नापदमेव किं न स्यादत आह
 १७ । १६ अतश्चेति । यदिति द्वितीयान्तः शब्दः पदमिति च प्रथमान्तः । आमि-
 न्नेत्युक्ते हि न क्वाप्यपेक्षा ऽवभासते वैश्वदेवीत्युक्ते त्वस्ति कासावित्य-
 पेक्षा ऽतो वैश्वदेवीपदमेव साकाङ्क्षमर्थमभिदधत् प्रमाणमामिन्नापदं तु
 तदीयार्थाभिधानकथंभावाकाङ्क्षापरिपूरकमतिकर्तव्यभावमनुभवतीति विनि-
 गमकहेतुबलाद् वैश्वदेवीपदमेव प्रमाणं ततश्च श्रुतित्वाद्वाक्यापेक्षया तत्
 प्रथमभावि ततः पदान्तरापेक्षं वैश्वदेवीपदं यदामिन्नाविश्वदेवसंबन्धरूपं
 वस्तुभिधत्ते तदुक्तप्रकारेण प्रमाणभूतप्रथमभाविवैश्वदेवीपदावगम्यत्वात् श्रौतं

ततश्च बलवदित्यर्थः । एतत्प्रकारवैपरीत्यं वाजिनविश्वेदेवसंबन्धे 'दर्शय-
स्तस्य प्राक्यायतामाह यत्त्विति । वाजिभ्य इति वाजिनमिति च पदे पर्य- ५८३ । १८
वसिताभिधाने । यद्यपि वाजिपदं वैश्वदेवसापेक्षं तथापि न वाजिनपदापेक्षं
ततश्च पर्यवसिताभिधानाभ्यां पदाभ्यां यावमिहितौ पदार्थौ वाजिवाजिन-
रूपौ तदवगम्यं यद्विश्वेदेववाजिनसंबन्धरूपं वस्तु* तदामिन्नाविश्वेदेवसम्ब-
न्धाच्चरमभावि अतो वाक्यगम्यत्वेन दुर्बलमित्यर्थः । कर्मान्तरविधौ हेत्व-
न्तरमाह एवं चेति । पूर्वपक्षे हि विकल्पः समुच्चये वा वक्तव्यः स
चायुक्तः नित्यवदवगतसाधनभावाया आमिन्वाया विकल्पाऽयोगात् । अन-
पेक्षावगतसाधनभावायाश्च तस्याः समुच्चयाऽयोगादित्यर्थः । नित्यमेवेति
वक्तव्ये मृदूक्त्या वतिप्रयोगः । यतूक्तं वचनेनैव श्रुतिबलीयस्त्वन्याय+बाध इति
तच्चाह न चाश्रित्वे इति । विश्वेदेवा इत्ययं शब्दो यस्याः सा तथोक्ता
तां वैश्वदेवशब्दाम् । द्रव्यवचनादामिन्नाद्रव्यं प्रत्युपसर्जनभूतामवगतामेवं
सति कर्मान्तरविधिपक्षे नोपलक्षयिष्यति उपलक्षणे हि नोपसर्जनन्यायबाधः
स्यादित्यर्थः । ननूपसर्जनभूता अपि विश्वेदेवा वाजिन् इति तद्वितान्तर्व-
र्तिसर्वनाम्ना परामृश्यन्तां सर्वनाम्नः संनिहितगोचरत्वाद्दत्त आह प्रकृतं
हीति । यत्तु कर्मान्तरविधिपक्षे विधिगौरवमपूर्वकल्पनागौरवं चेति तच्चाह
प्रामाणिके चेति । तत्त्वविषयत्वाद् यथार्थविषयत्वात् । एवं गुणा-
त्कर्मभेदे व्यवस्थितमुदाहरणं दृष्टान्तमुक्त्वा ऽवत्यपूर्वपक्षे गुणाज्ज्ञानभेदं
दार्ष्टान्तिकमाह एवमिहापीति । अस्ति चात्रेति । भाष्ये ऽन्येषां
शास्त्रिणां शिरोव्रतस्यासत्त्वं नोक्तमते ऽध्याहरति अन्येषामिति । शिर- ५८४ । १९
स्यङ्गारपाचधारणं शिरोव्रतम् ।

अभ्यासाधिकरणस्य ५ शब्दान्तराधिकरणेन प्रत्युदाहरणलक्षणां सङ्ग-

* वस्त्विति नास्ति ३ पु० ।

+ जै. सू. अ. ३ प्रा. ३ सू. १४ ।

‡ विषयत्वादिति ३ पु० पा० ।

८४ । २९ तिमाह धात्वर्थानुबन्धेनेति । शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वात्* । यजति ददाति जुहोति इत्यत्र किं यजत्यादय एकां भावनां विशिष्यन्ति उक्त प्रतिधात्वर्थे भावनाभेद इति संदेहे भावनायाः प्रत्ययार्थस्य प्रधानत्वात्तस्मिन् गुणभूतधात्वर्थानां समुच्चय इत्येकभावनाविशेषकत्वेन प्राप्ते राद्धान्तः—नियमेन धातुप्रत्यययोरन्विताभिधायित्वात् प्रत्ययस्य च धातेरिति सूत्रेण विवक्षितैकवचनेनेकस्मादेव धातोर्विधानादेकधात्वर्थानुरक्ता भावना ऽभिहिता सा न धात्वर्थान्तरेण संबध्यते । तत्सम्बन्धस्योत्पत्तिशिष्टत्वात् । यत्र पदान्तरोपात्तं प्रधानं तत्र भवति गुणानां समुच्चयः क्रमे इष्टाख्यादीनाम् । तस्मादपुनरुक्तधात्वात्मकशब्दान्तरे कर्मभेदे भावनाभेदः कृतानुबन्धत्वाद्भुत्पत्येव कृतधात्वर्थसंबन्धत्वाद्भावनाया इत्यर्थः । धात्वर्थेणानुबन्धो ऽवच्छेदकः । ननु समिधो यजतीत्यादावैकभावनाविधाने एकत्र विधिरपरचानुवाद इति वक्तव्यं तत्र को विधिरिति न ज्ञायते ऽत आह प्रथमभाविना वाक्येनेति । विपरिवर्तमाना बुद्धाविति शेषः । ततश्च प्रत्यभिज्ञायमानेत्यर्थः । विध्यनुवादाऽविनिगमेन सिद्धान्तमाह परस्पराऽनपेक्षाणीति । एषां बोधकत्वे क्रमो न प्रयोजक इत्यर्थः । ननु पाठक्रमाऽनादस्ये कथं प्रयाजादीनां पाठानुष्ठानक्रमसिद्धिस्तथाह परस्परापेक्षाणामिति । प्रयाजाद्वेकं करणोपकारं कुर्वन्तीति परस्परापेक्षाः । अतस्तेषामेककरणोपकारजनकतया एकवाक्यत्वे संभूयकारित्वे सति पाठक्रमो ऽनुष्ठाने प्रयोजकः स्यादित्यर्थः । तद्वाक्यानि स्वार्थबोधने परस्परं नापेक्षन्ते इति न क्रमापेक्षा । यत एकत्वं पाठक्रमान्नियम्येतेत्यर्थः ‡ । ननु धात्वैक्यादितरेतरश्च ६

२५ । २ प्रत्यभिज्ञानमुक्तमत आह कथं चिदिति । समिदादिनामभिः कर्मभेदप्रतीतेः प्रत्यभिज्ञैव नास्तीति कथं चिदित्युक्तम् । आख्यातस्य हि सर्वत्र विधि-

* जै. सू. अ. २ पा. २ सू. ३ ।

† अख्यादीनामिति ५ पु. पा. ।

‡ इत्यर्थ इति नास्ति २ पु. ।

त्वमुत्सर्गः स च बलवदपवादकेन बाधनीयः । न च इहेतदस्तीत्यर्थः ।
किं तदुल्लवदपवादकं तदाह गुणश्रवणे हीति । यच्च हि* वाक्ये गुणः ५८५ । १९
श्रूयते तच्च गुणविशिष्टकर्मविधाने विशेषणं विशेष्यं च विधातव्यं तदा विधि-
गौरवं स्यात् । तच्च हि गुणमात्रविधानप्रयुक्तलाघवाय विधिना विशेष्यकर्म-
कोऽनुवादोऽपेक्ष्यते । तदपेक्षायां बुद्धिसन्निधानस्योपकार इत्यर्थः । उदा-
हरति तथेति । ननु समिदादिवाक्यं नाभ्यासात् कर्मभेदे उदाहरणं समि-
दादिगुणाद्वेदप्रतीतेरत आह न चात्रेति । समिधोऽग्निआज्यस्य व्यन्त्वित्या-
दिमन्त्रैरेव समिदादिदेवतासंबन्धसिद्धेस्तत्प्रख्यानशास्त्रेः† समिदादीनि नाम-
धेयानीत्यर्थः । अङ्गीकृत्य गुणवचनत्वमाह अगृह्यमाणेति । केन वचनेन
विहितमिति किंवचनविहितम् । किंवचनविहितं च तत् किंकर्म चेति किंवच-
नविहितकिंकर्म । तदनुवादेन कस्य वाक्यस्य गुणविधित्वमिति न विनिग-
म्यते इत्यर्थः । न चाग्नेयादिकर्मसु गुणविधिः । तेषामुत्पत्तिशिष्टाग्न्यादिविरो-
धादिति‡ । यदि§ नामधेयानि समिदादीनि तर्हि नाम्न एव भेदो नाभ्या-
सादत आह न चापूर्वमिति । पूर्वकर्मनन्वयीत्यर्थः । अनन्वयित्वे हेतुः
विधानाऽसंबद्धमिति । ननु ज्योतिरादेरपि विधिना संबन्धो॥ ऽसिद्धः ।
यत्तेनेत्यनुकृष्य यचेतेति विधिसंबन्धावगमादत आह प्रथममिति । ज्यो-
तिरित्यादिनाम हि प्रथमं विधानेनाऽसंबद्धमवगतं पश्चात् तस्य विधिसं-
बन्धः । स च विधास्यमानकर्मनामधेयत्वेनाप्यविरुद्धः । समिदादि तु प्रथ-
ममेव विधिसंबद्धमिति न पूर्वकर्मबुद्धिविच्छेदकमित्यर्थः । तस्य देवतेति ॥
तस्य पुरुषकृतस्य कृते त्यागस्यासेननाधिकस्य प्रक्षेपाधिकस्य होमस्याव-
च्छेदो यः पुरुषप्रत्यक्ष एकस्यां शाखायां चोदाते स एव शाखान्तरे चोदाते
ग्रथेत्यर्थः । दाष्टान्तिकमाह एवमिति ।

* जे. सू. अ. १ पा. ४ सू. ४ ।

† यत्र चेति ४ पु. पा. ।

‡ ननु यदीति ५ पु. पा. ।

§ अवलोधादिति ३ प. ।

१।५ शाखान्तराधिकरणेना*स्याऽप्येनरुक्तं सूत्रभाष्याभ्यामुक्तमुपपादयति युक्तमिति । शाखान्तराधिकरणे हि एकस्यां शाखायाम् अग्नेषोमीयस्यैकादशकपालत्वमपरस्यां द्वादशकपालत्वमिति रूपभेदात् कर्मभेदः शङ्कितः सिद्धान्ते तु तयोर्विकल्प इत्युक्तम् । तद्युक्तम् । कपालसंख्ययोस्तत्पन्नशिष्टयोस्तत्पतावैकरूप्येणावगम्यमानकर्मप्रत्यभिज्ञाबाधकत्वेन† कर्मभेदकत्वाभावात् । अग्निगतपञ्चसंख्यायास्तु उत्पत्तिशिष्टत्वाद् वाजिनवद् भेदकत्वमिति शङ्कोत्यानादगतार्थत्वमित्यर्थः । अग्निहोत्रस्येत्यशुद्धः पाठः । अग्निहोत्रे कपालाऽभावात् । अथवा ऽग्नौ होत्रं होमः‡ इति अग्नीषोमीय एवाच्यते ।

एकादशकपालत्वादेस्तत्पन्नशिष्टत्वमिति वदता वाचस्पतिना कस्यां चिच्छाखायाम् अग्नीषोमीयो भवतीति केवलोत्पत्तिवाक्यं दृष्टमिति गम्यते§ । इतरथा ऽग्नीषोमीयमेकादशकपालमित्यादौ . संख्ययोस्तत्पत्तिशिष्टत्वादिति उत्पत्तिशिष्टा पञ्चसंख्यैव न षट्संख्या षष्ठस्याग्नेरनूद्यमानत्वादिति परिहृति पञ्चैवेति । सांपादिका उपास्याः । संपद्यतिरेकाय उपास्तिव्यतिरेकाय । अग्निरेवाग्निरित्यादिना मुख्याग्निसमिदादेरनुवादादुपास्यत्वव्यावृत्तिर्बोध्यतइत्यर्थः । एवं षष्ठ्याग्नेरनुवाद्यत्वमङ्गीकृत्य परिहार उक्तः । इदानीं षडप्यग्नयः शाखाद्वये ऽप्युपास्याः पञ्चसंख्या त्वमुख्यानग्नीन् योषिदादीनवच्छेतुमित्यभिप्रेत्याह अथ वा छान्दोग्यानामिति । छान्दोगेन दृष्टां शाखामधीयते इति छान्दोग्याः ।

१।५ इदानीं पञ्चसंख्या उपास्याऽग्निविशेषणत्वेन न विधीयते किं त्वनूद्यते । अग्नयस्तु पञ्च शाखाद्वये ऽप्यविशेषणोपास्यतया विधीयन्ते अधि-
कस्तु षष्ठो ऽग्निर्विकल्प्यते इति परिहरति अथ वा भवतु वाजसनेयि-
नामित्यादिना । प्रचयशिष्टेति । एकैकशो ऽग्निषु विहितेषु तेषां

* जी. सू. अ. ३ पा. ४ सू. ८ ।

† प्रत्यभिज्ञाया अबाधकत्वेनेति ३ पु. पा. ।

‡ अग्नौ होम इति ३ प. पा. ।

प्रचयेनार्थाञ्ज्ञातेत्यर्थः । सांपादिकानिति । समारोप्याग्निभावप्रति-
त्यर्थः । उत्पत्तिशिष्टत्वइति । प्राणगताधिकसंख्यादेरिति शेषः । असिद्ध
इति च्छेदः । दर्शयति चेत् सूत्र* पूरयति विद्यैकत्वमिति । ननु सर्वे ५८८ । १४
वेदा यत्पदमामनन्तीति वाक्यं वेद्यैकद्वारेण विद्यैक्यदर्शकं निर्गुणब्रह्मविषयं
कथमनेन सगुणविद्यैक्यसिद्धिरत आह यत्रापीति । तत्प्रायपठिता-
नामिति । निर्गुणविद्यासंनिधिपठितानामित्यर्थः । अग्न्यः श्रेष्ठः । ननु
विद्यानामशब्दात्मकत्वात् कठादिप्रोक्तत्वाभावे ऽपि कठाद्यनुष्ठितत्वात्
काठकादिसंज्ञा किं न स्यादत आह न च कठादीति । अध्ययनं हि प्र-
तिशाखं स्वरादिभिर्मध्येन न त्वनुष्ठानमित्यर्थः । ननु किं कठप्रोक्तत्वादि-
निमित्तानुसरणेन विद्यायां ग्रन्थे च काठकादिशब्दा रूढा भवन्तु तत्राह
न च कठप्रोक्तनेति । ग्रन्थे अवयवार्थयोगसंभवे ग्रन्थे रूढिर्न कल्प-
नीया ग्रन्थसंबन्धाद्विद्यायां च वृत्तिसंभवे तत्रापि रूढिर्न कल्पनीये-
त्यर्थः । अङ्गीकृत्यापि काठकादिसंज्ञानां विद्याभिधायकत्वमप्रयोजकत्वंमाह
न च तद्भेदाभेदाविति । यदि काठकादिसंज्ञानां भेदाद्विद्या भिद्येत ५८९ । ६
तर्हि एकशाखागतदहरषोडशकलादिविद्यानामैक्यं प्रसज्येत तच्च मा भूद्
अयुक्तं हि तद् नानाशब्दादिभेदादित्यत्र तन्निषेधादित्यर्थः । नित्याऽनि-
त्यसंयोगविरोधाच्च संज्ञानां न विद्याभेदकत्वमित्याह कठादिपुरुषेति ।
यश्च तत्तच्छाखास्वीकारसार्वात्म्यादौ ब्रह्मविद्यासमाप्रियपदेशो ऽध्येतृणां
सो ऽपि तत्तदंशसमाप्यभिप्रायस्ततो न शाखान्तरे विद्याया भेदक इत्याह
समाप्तिरचेति । शाखान्तराधिकरणेनास्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह कं चि- ५९० । १
दिति । श्लोकेन पञ्चाग्निविद्यायामग्निगतपञ्चत्वषट्त्वसंख्ययोस्तत्पत्तिशिष्टत्वं
विशेषः स च प्रागेव परिहृत इति । वक्ष्यमाणावर्थौ गुणोपसंहारा-
नुपसंहारौ ।

रेतः प्रजननेन्द्रियं प्रजापतिः प्रजननम् गुणविशिष्टतदुपास्तेः फलमाह
प्रजायते हीति । तं यजमानं प्रेतं टिष्ठं परलोकाय कर्मभिरादिष्टमितो ग्रामा-
दग्नये अन्यथै हरन्ति नयन्त्यृत्विजः । शिरस्यङ्गारपूर्णपाचधारणं शिरो-

व्रतम् । एतं ह्येवात्मानं बहुधा ऋग्वेदिनो महत्युक्थे शस्त्रविशेषे मीमांसन्ते ।
महाव्रते क्रतुविशेषे । महद्भयं भयहेतुर्वज्रमुदात्तं यथा तथा ब्रह्मेत्यर्थः ।
एषो ऽधिकृतः पुरुष एतस्मिन्नात्मन्युद् अपि अरमल्पम् अन्तरं भेदम् ।
अल्पमपि भेदं यदा कुरुते अथ तदा तस्य भयं भवति । तत्त्वेव ब्रह्मेश-
ब्देन विदुषो ज्ञातवतो मन्वानस्य तर्कयतो मननमकुर्वतो भयं भयहेतुः* ॥

६० । ४

उपसंहारो ऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत् समाने च ॥ ५ ॥

सर्वशाखासु विद्यैक्ये सिद्धे गुण्याकृष्टगुणानामुपसंहारसिद्धेरधिकरणाना-
रम्भ इत्याशङ्क्याह भवत्विति । करणं हि विद्याङ्गमाकाङ्क्षते आकाङ्क्षा च
संनिधिसमान्नातैः अङ्गैः शान्तेति न शाखान्तरीयाङ्गावेत्यर्थः । यद्यपेक्षा
स्यात्तच्चाह अपेक्षणे चेति । साकाङ्क्षस्य प्रयोगविधेरनुष्ठापकत्वासंभवात्तन्नि-
राकाङ्क्षत्वाय सर्वमङ्गजातमेकस्यामेव शाखायां विधीयेतेत्यर्थः । ननु सर्व-
शाखासु विद्यैक्ये सति शाखान्तरगततदीयाङ्गाननुष्ठाने ऽखण्डकरणोपकाराऽ-
सिद्धेरनुपकृता विद्या न श्रेयस्करी स्यादेत आह तस्माद्यथा नैमित्तिक-
मिति । ननु नित्यकर्मणि यावज्जीवमित्यादिनियतनिमित्तवशाच्छक्याङ्गा-
नुष्ठानमात्रेण परिपूर्णोपकारः कल्प्यते उपासनासु तु स्वशाखाधीतैरेवाङ्गैः
परिपूर्णोपकारकल्पनायां को हेतुरत आह अङ्गान्तराऽविधानादेवेति ।

११ । १५

गृहमेधीयेति । अस्ति चातुर्मास्येषु गृहमेधीयो मसृद्भ्यो गृह-
मेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदन इति । तच्चेदमामनन्त्याज्यभागौ
यजतीति* । तच्च संदेहः किमयमतिदेशप्राप्रयोराज्यभागयोरनुवाद उताङ्गा-
न्तरपरिसंख्या अथ वा ऽतिदेशेनाज्यभागावेव प्राप्येते इत्येतदनेन वचनेन
ज्ञाप्यते किं वा सर्वाङ्गेभ्यो य उपकारः स आज्यभागाभ्यामेवाङ्गान्तराऽनपे-
क्षाभ्यां भवतीत्युपकारावच्छेद इति । अन्ये ऽपि पक्षाः प्रथमे काण्डे समा-
शङ्क्य निरस्तास्ते तु विस्तरभयान्न लिख्यन्ते । तच्चानुवादमात्रस्य वैकल्यात्प-
रिसंख्यायाश्च प्रतिषेधविषयत्वादङ्गान्तरप्रतिषेधस्य च वाक्यादप्रतीतिः कल्प-
नायां चाज्यभागवाक्यस्य स्वार्थत्यागप्रसङ्गात् प्राप्रस्य चाङ्गान्तरस्य प्रति-

* अत्र प्रथमं सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ४-सर्ववेदान्तप्रत्ययं
चोदनाद्विशेषात् १ भेदाच्चेति चेन्नैकस्यामपि २ स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि
समाचारे ऽधिकाराच्च सर्वच्च तन्नियमः ३ दर्शयति च ४ ॥

वेधे प्रापकप्रमाणबाधापातात् । तदेवं स्वार्थहानिरस्वार्थकल्पनं प्राप्रबाधश्चेति
चिदोषीप्रसङ्गात् । अतिदेशस्य च विकृत्यपेक्षितप्राकृताखण्डकरूपकारा-
तिदेशद्वारेणोपकारजनक*पदार्थान् विकृतौ प्रापयतो युगपदेव सर्वाङ्गवि-
षयत्वेन प्रवृत्तेराशुभावमात्रविषयत्वकल्पनस्याऽयोगादुपकारावच्छेद एवेति
दशमे सिद्धान्तितम् । एतन्न्यायेनेह नोपकारावच्छेदो युज्यते । कुत इत्यत
आह न हीति । गृहमेधीये हि न्याये विकृतिकर्मैव गृहमेधीयः आज्यभा- ५६० । १५
गातिरिक्तमङ्ग्यामं स्वोपकाराय नापेक्षते प्रकृतिस्त्वपेक्षते । अत्र पुनरेकमेव
विज्ञानं शाखान्तरीयाङ्गमेतच्छाखिभिरनुगृहीयमानं सन्नापेक्षते । शाखान्तरिभि-
रनुगृहीयमानं सदपेक्षते । एतच्च विरुद्धमित्यर्थः । यच्चोक्तं यथा नैमित्तिकं कर्म-
त्यादि तत्राप्याह नैमित्तिके त्विति । यावज्जीवनिमित्तानुरोधात् प्रधा-
नकर्तव्यत्वं नित्यमवगतं सर्वाङ्गोपसंहारस्य च सर्वदा पुंसां संपादयितुमश-
क्यत्वाच्छक्यमात्राङ्गानुष्ठानादेव सकलाङ्गसाध्योपकारसिद्धिरित्युपकारस्याव-
च्छेदः । अशक्याङ्गेभ्यो ऽवच्छिद्य शक्येष्ववस्थापनं युज्यते । न तु तथेह
शाखान्तरीयाङ्गोपसंहारस्याशक्यत्वम् । अशक्तेः प्रथमाधिकरणे निरस्तत्वान्न
क्षोपास्तीनां नित्यत्वावगतिः काम्यत्वादित्यर्थः । पूर्वमेकस्यैकस्मिन्विषये
ऽपेक्षाऽनपेक्षयोर्विरोधाद् गृहमेधीयन्यायासंभव उक्त इदानीं वैषम्यान्तरेण
प्रकृते तदसंभवमाह प्राकृतेति । चेदको ऽतिदेशः । तेन प्राकृत उपकार-
पिण्डो गृहमेधाय प्राप्यते तद्द्वारा च तज्जनकानि सकलप्राकृताङ्गानि ।
तत्राज्यभागावपि तन्मध्ये प्राप्नुत इति प्राप्रयोः पुनर्वचनात् सकलाङ्गजन्यो-
पकारस्य तन्मात्रजन्यत्वेनावच्छेदः स्यादिह तु स्वशाखागताङ्गानां वचना-
द्विना न प्राप्तिरिति तद्विधायकमेव वचनं नेतरपरिसंख्यायकमित्यर्थः ।
अनेन गृहमेधीयपूर्वपक्षगतपरिसंख्यापक्षो ऽपि व्युदस्तः । तन्मात्रविधिपक्ष-
स्यापि गृहमेधीयपूर्वपक्षगतस्याचासंभवमाह न च तदुपकारेति । तच्छ-
ब्देन प्राकृतमङ्गं परामृशति । आज्यभागतदितराङ्गसाध्ये उपकारस्तोमे
ऽतिदेशप्राप्ते ऽप्याज्यभागविधानाद्धि तत्रातिदेशस्य तन्मात्रविधानपरत्वं
कल्पितं न त्विह विद्यासु स्वपरशाखागतधर्मसाध्योपकारपिण्डस्यास्ति
कश्चिदतिदेशः यस्य तत्प्राप्रधर्मस्य स्वशाखायां विधानात् स्वशाखा-

गतधर्ममात्रविधायकत्वं कल्प्येत्यर्थः । तत्त्वेन यकत्वेन । बलवति बाधके इति । प्राप्ते पुनर्विधानमेव बलवद् बाधकम्* ॥

६१ । ३

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्न विशेषात् ॥ ६ ॥

चोदनाद्यविशेषादित्यस्यापवादार्थमिदमधिकरणं भाष्ये वाजसनेयि-
शाखागतमुद्गीथब्राह्मणं छान्दोग्यगत उद्गीथाध्यायश्च विषयत्वेनादाहृतः ।
तत्र वाजसनेयिब्राह्मणं तावद्वाचष्टे द्वया इत्यादिना । द्वया ह प्राजापत्या
देवाश्चासुराश्च ततः कानीयसा एव देवा ज्यायसा असुरास्तण्डुलोकेष्वप्य-
र्हन्ते ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरान् यज्ञउद्गीथेनात्ययामेति ते ह वाचमूचुस्त्वं
न उद्गायेति तथेति तेभ्यो वागुदगायते विदुरनेन वैतउद्गावा ऽत्येष्मन्तीति
तमभिदुत्य पाप्मनाविध्यन् अथ हेममासन्त्यं प्राणमूचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति
तेभ्य एष प्राण उदगाते विदुरनेनेत्याद्यभिधाय तमभिदुत्य पाप्मना ऽविध्य-
न्त्सन्स यथा ऽश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वंसतैवं हैव विध्वंसमाना विष्वङ्मो विनेशु-
रिति श्रुतिः । तत्र प्रजापतिः कर्मज्ञानाधिकृतः पुरुषः । तदपत्यानीन्द्रियवृत्तयः
प्राजापत्याः असुराणां ज्यायस्त्वं वृद्धत्वं श्रुत्युक्तमुपपादयति यतो ऽमी
इति । कानीयसाः कनीयांसे देवाः । कनिष्ठत्वमुपपादयति अज्ञानपूर्-
वकत्वादिति । अनादि ह्यज्ञानं तत्त्वज्ञानं चरमभावि । अतस्तज्जन्यप्र-
वृत्तिरूपाणां देवानां कनिष्ठत्वमित्यर्थः । अस्पृहन्तेत्येतद्वाचष्टे तदस्ये-
त्यादिना । प्राणस्येत्येतच्छ्रुतिगतप्रजापतिशब्दस्य व्याख्यानम् । प्राणप्र-
धानस्य त्रेचक्षस्येत्यर्थः । हन्तेत्यनुमतौ । यदनुमतिरस्ति सर्वेषामस्माक-
मसुरजये तर्ह्यसुरानत्ययामातीत्यासुरान् देवभावमाप्नुवामेत्यर्थः । यज्ञो
ज्योतिष्टोमः । सोसुराणां विध्वंसकत्वादाभिचारिकः । वाक् प्राणेत्येव प्राणो
घ्राणेन्द्रियम् । निन्दित्वेति । तान्येव वागादीनीत्यर्थाल्लभ्यते । प्राणमात्रस्य
संवादकर्तृत्वायोगाद्वैवता लक्ष्यतइत्याह प्राणाभिमानेति । एष इति
मुख्यप्राणस्य विशेषणं घ्राणव्यावृत्त्यर्थम् । अभिदुत्याधिगम्य । अविध्यंस्ता-
डितवन्तः । अविध्यन्सन्निति श्रुतिपदं तत्र सन्प्रत्ययमुपेत्य प्रकृतिमात्रमुदा-
हृतम् । लोष्टः पांशुपिण्डः । स चान्यो वा दुर्बलः काष्ठादिरित्यर्थः । वा-
शब्दः श्रुतावविदामानो ऽपि न्यायलभ्यत्वादुपन्यस्तः । उद्गीथकर्तृत्वम् उद्गा-

२१ । १६

नक्रियारूपत्वं च शास्त्रभेदेन श्रूयमाणं न विद्याभेदकम् । एकस्यां शास्त्रायां
विद्यैक्यसंप्रतिपत्तावपि तदुर्शनादित्याह न केवलं शास्त्रान्तरे इति । एवं
कर्तृक्रियात्वंनिर्द्वैतवैषम्यं परिहृत्य सकलभक्तिनिर्द्वैतो वाजसनेयके भक्त्यैक- ५८२ । १०
देशप्रणवनिर्द्वैतशब्दान्दोग्यइति वैषम्यं परिहरति बहुतररूपेति । रसत-
मादिगुणोपव्याख्यानमोङ्कारस्य कृत्वेति शेषः । एतच्च भाष्यप्रतीकापादानम् ।
अथां भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपो रसो ऽणमोषधय ओषधीनां पुरुषो
रसः पुरुषस्य वाग् रसो वाच ऋषयः ऋचः साम रसः साम्न उद्गीथो
रसः स एष रसानां रसतमः परमः परार्थो ऽष्टमो यदुद्गीथ इति श्रुतिः ।
एतच्छ्रुतिव्याख्यानेन भाष्यात्तरसतमादिगुणयोगं विवृणोति तथा हीति ।
यस्य यजमानस्य पुरस्तात् पूर्वं हविरूपं देवतार्थं सङ्कल्पितं भवति चन्द्र-
माश्च पश्चादभ्युदेति स चतुर्दश्याममावास्याभ्रमवान् मध्यमादिभावेन चेद्या-
भूतौस्तन्दुलानग्न्यादिभ्यो दर्शदेवताभ्यः सकाशाद्विभजेद् । विभज्य च दाच-
ग्न्यादिदेवताभ्यो निर्वपेदित्यर्थः । दधद् दधति । भूते दुग्धे । तेष्वेव- नि । २८ ।
कर्मस्विति । आग्नेयादिष्वित्यर्थः । कालापराधं विवरीतुं यथाकालमनुष्ठानं
दर्शयति एष तावदिति । अभितः सन्निधौ उदितश्चन्द्रो यस्य स यज-
मानो ऽभ्युदितः । अत्र सिद्धान्ते दर्शकर्मण्येव देवतापनयमात्रमित्यस्मिन्
प्रयोजनमाह अमावास्यायामेवेति । तस्यैव कर्मणा ऽनुवर्तमानत्वे हि
स्वदेवतायुक्तं तत्परिसमापनीयं ततश्चतुर्दश्यां निरुग्रहविषा देवतान्तरभ्यो
नैमित्तिकप्रयोगं परिसमाप्य पुनरमावास्यायामेवाग्न्यादिभ्यो दर्शदेवताभ्यो
हविर्निरूप्य प्रतिपदि दर्शः प्रवर्तयितव्यः । दर्शलोपे तु प्रायश्चित्तभूतमिदं
कर्मामावास्यायां कृत्वोपरन्तव्यमिति चिन्ताप्रयोजनमित्यर्थः । पूर्वपक्षमाह
हविर्भागेत्यादिना । उत्पत्तिशिष्टदेवतावरुद्धे कर्मणि देवतान्तराऽनवका-
शात् कर्मान्तरत्वमित्येवमर्थे हविर्विभागमात्रश्रवणादिति संग्रहवाक्यं प्राग्
कर्मण्यनेकगुणविधौ वाक्यभेदप्रसङ्गात् कर्मान्तरत्वमित्येवमभिप्रायं चरुवि- ५८३ । ८
धानसामर्थ्याच्चेति द्वितीयं संग्रहवाक्यम् । तत्राद्यं विभजते यदि हीत्या-
दिना । पूर्वदेवताभ्यो ऽग्न्यादिभ्यो हवींषि विभजेदिति वाक्येन विहिते उत्प-
त्तिशिष्टदेवतावरोधस्य वाक्येनैव वारितत्वात् पूर्वकर्मणि देवतान्तरनिवेशसं-
भवे सति न कर्मान्तरत्वं स्यात् । हविर्मात्रविभागविधाने तूत्पत्तिशिष्टदेवताव-
रोधान्न वाजिनेज्यावत् कर्मान्तरत्वमित्यर्थः । द्वितीयं संग्रहं विवृणोति

४ । २ अपि चेति । ननु कर्मान्तरविधौ प्रारब्धदर्शप्रयोगस्य का गतिस्तत्राह दर्शस्तु
 लुप्यते इति । कर्मान्तरमिति प्रतिज्ञाय हेतुमाह पूर्वदेवतात इति । उत्पत्ति-
 शिष्टदेवतावरोधं परिहृत्य वाक्यभेदं परिहरति चर्वर्थस्येति । वाक्यान्तर-
 प्राप्तमिति । ये मध्यमा इत्यादिवाक्यैः प्राप्तिमित्यर्थः । ननु विभजेदित्येताव-
 न्मात्रविधौ कस्मादिति न ज्ञायते तत्राह तत्र च वाक्यान्तरेति । ये-
 मध्यमादिवाक्यैः देवतान्तरेषु तत्प्रतियोगिनीनां देवत्वानामेष बुद्धिस्थानां
 विभागप्रतियोगित्वं गम्यते इत्यर्थः । ननु तन्दुलानामेव देवताभ्यो विभाग-
 श्रवणादुचिपयसोर्न पूर्वदेवतातो विभागो ऽवगतो ऽतस्तयोरुत्पत्तावेन्द्रं दध्य-
 मावास्यायामेन्द्रं पयो ऽमावास्यायामितीन्द्रदेवतावरुद्वयोर्न देवतान्तरावकाश
 इति कर्मभेद एव स्यादत आह तन्दुलानिति त्वविवक्षितमिति । हवि-
 र्मात्रं विभागविषयः । तस्य तन्दुलत्वेन विशेषणो विशिष्टोद्देशनाद्वाक्यभेदः
 स्यादित्यर्थः ।

११ । १४ हविरुभयत्ववदिति । दर्शपूर्णमासयोराम्नायते । यस्योभयं हवि-
 रार्तिमाच्छेदैन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदिति । उभयं दधिपयः । तत्र सुत-
 त्वाद्भविर्बहुभयत्वमपि निमित्तान्तर्भूतमिति प्राप्य षष्ठे राट्टान्तितम् । अवि-
 वक्षितमुभयत्वम् । तद्विवक्षायां हि विशिष्टोद्देशनाद्वाक्यं भिद्येत । हविरातौ
 निर्वपेदुभयं हविरातौ चेति विध्यावृत्तिप्रसङ्गात् । ननु तर्हि हविरप्यविवक्षितं
 स्यादुर्विर्विशिष्टार्तिरुद्देश्यत्वे वाक्यभेदतादवस्थ्यात् । न । आर्तिमात्रस्य सर्वदा
 सर्वेषां सम्भवेन निमित्तत्वाऽपर्यवसानात् । तत्पर्यवसानस्य हि मृष्यामहे
 हविषा* विशेषणम् । उभयत्वं तु पर्यवसिते निमित्ते विशेषणं भवद्विध्यना-
 काङ्क्षितं वाक्यं भिद्यादिति तत्र मृष्यामः । तस्मादविवक्षितमुभयत्वमिति ।

ननु शक्रवन्तु वाक्यानि तस्मिन् कर्मणि देवतान्तरं विधातुं तस्यैव
 त्वबुद्धिस्थत्वात्कथं तत्र देवताविधिरत आह द्रव्यमुखेनेति । पूर्वोक्तं
 सिद्धान्तप्रयोजनं निगमयति ततश्चेति । एवमुत्पत्तिशिष्टदेवतावरोधं परि-
 हृत्य वाक्यभेदप्रसङ्गं परिहरति न च दधनि चरुमित्यादिना । प्राकृ-
 तकर्मणि तन्दुलादयः पाकान्ताः पुरोडाशसामर्थ्यात्सिद्धाः । दधिपयसी च
 स्वत एव सिद्धे । कथमेतावता ऽधिकरणचर्वर्थयोः प्राप्तिरत आह तत्राभ्यु-

दयेति । दधस्तन्दुलानां पयसस्तन्दुलानां च साहित्यं येमध्यमांदिवाक्या-
वगतादेकदेवताकत्वात्सिद्धम् । तदिदमुक्तं दधियुक्तानां पयोयुक्तानां ५६४ । २३
चेति । नन्वेवमपि दधिपयसोस्तन्दुलानां च मिश्रणमेव भवति कथमधिकर-
णार्थलाभस्तच्चाह न च प्रभूतेति । अधिकगवां देहविधानादधिपयसोः
प्रभूतत्वम् अतश्चाल्पंस्तन्दुलान् प्रत्याधारत्वं सप्रम्यर्थो दधिपयसोः
सिद्धः । ननु पुरोडाशनिवृत्तौ पाको ऽपि निवर्ततां तथा च कथं चरुमिद्विरत
आह अनिवृत्तस्त्विति । साधनविशेषाश्रितत्वादुर्माणां तन्दुलेष्वपि
पाकानुवृत्तिर्त्रोहिधर्माणामिवावघातादीनां यवेष्वित्यर्थः । प्रकृताधिकारेति ।
प्रकृतस्य दर्शपूर्णमासकर्मणोर्द्रव्यद्वारेणाधिकारावगमात् संबन्धावगमादगत्या
वाक्यभेदस्य न्याय्यत्वादित्यर्थः । वत्सानपाकुर्याद्गोदेशाद्वेशान्तरं नयेत् ।
इतरथा हि ते सर्वे दुग्ध* पिबेयुरिति । भवतु परस्मात्स्वरप्राणादेः
परोवराच्च तस्मादेव वरीयान् वरतर उद्गीयः कथमनन्तस्तच्चाह
परमात्मरूपेति । परमात्मदृष्ट्यध्यासात्तदूपसंपत्तिः । ननु का साम्ना
गतिः कारणं स्वर इति होवाच स्वरस्य का गतिरिति प्राण इतीत्युप-
क्रम्यास्य लोकस्य का गतिरित्यनन्ताकाशं निर्दिष्ट्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्याया-
नित्यादिना ऽऽकाशस्येव परोवरीयस्त्वादिगुणयोगं दर्शयति । तत्कथं पर-
मात्मदृष्ट्यध्यास उद्गीथे ऽत आह परमात्मदृष्टिमिति । आकाशस्त-
ल्लिङ्गादित्युक्तं न प्रस्मर्तव्यमित्यर्थः ।

ततश्च देवासुरसंग्रामे ह किल देवा उद्गीथम् उद्गीथीवयवोङ्कारम्
आजहुराहृतवन्तः । तस्य केवलस्याहरणायोगात् तदाश्रयं ज्योतिष्टोमादि
आहृतवन्त इत्यर्थः । अनेन कर्मणा एतानसुरानभिभविष्याम इति स
उद्गाता वाचा प्राणेन च वागुपसर्जनप्राणेनोद्गानं कृतवान् ॥

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ६ ॥

५६६ । ३

ॐमित्येतदक्षरम् उद्गीथमिति वाक्ये ॐकारस्योद्गीथेन विशेषण-

* सर्वे दुग्धमिति ३ पु. पा. ।

† व्या. सू. अ. १ पा. १ सू. २२ ।

‡ अत्र तृतीयम् अन्यथात्वाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३-अन्यथात्वं शब्दादिति
चेत्तविशेषात् ६ न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत् ७ संज्ञातश्चेत् तदु-
क्तमस्ति न तदपि ८ ॥

मथै सिद्धवत्कृत्य प्रक्रमभेदाद्विद्याभेदो दर्शितः इदानीं स स्वार्थश्चिन्त्यते ।
 भाष्ये भेदबुद्धावनुवर्तमानायामन्यतरबुद्धिरध्यास इत्यध्यासलक्षणमुक्तम् ।
 तदयुक्तम् । स्मृतिरूप इत्यचाऽविवेकपूर्वकत्वस्य वर्णितत्वादत आह
 ६६ । ४ गौणी बुद्धिरध्यास इति । उक्तानीति । भाष्ये यथाश्रुतान्येव ग्राह्याणि
 न व्याख्यानापेक्षाणीत्यर्थः । उद्गीथोङ्कारशब्दयोरैकार्थ्यं पर्यायत्वात्सहप्रयो-
 गादेकत्वपक्षाऽनुत्थानमाशङ्क्याह ऐकार्थ्ये ऽपीति* । भाष्यमुपादत्ते इदमु-
 च्यतइतीति शब्दो द्रष्टव्यः । उँकारस्य शब्दविशेषस्य कथं वेदव्याप्तिरत
 आह प्रत्यनुवाकमिति । यजुर्वेदे अध्ययनप्रवचनयोः प्रत्यनुवाकमुपक्रम-
 समाप्तौ चोङ्कार उच्चार्यते ऋग्वेदे तु प्रत्यूचम् । अत एव ऋग्वेदे ऽपि ऋग-
 ध्यूढत्वात् साम्न इति सर्ववेदे व्यापक उँकारः प्रतिवेदं च स्वरादिभेदाद्
 भिद्यते । तद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थमुद्गीथविशेषणमित्याह किंगतो ऽयमिति ।
 विशेषणे च प्रयोजनमाह तत्तदाप्त्यादीति । आदिशब्देन समृद्धिरसत-
 मत्वादि गृह्यते । आप्रिः कामप्रापकत्वम् अधिक्रियते प्रतिपाद्यते । ननु
 संभवे व्यभिचारे च विशेषणमर्थवत् तच्च सर्ववेदव्यापकत्वाद्विशेष्यस्योङ्का-
 रस्य भवतु विशेषणेन व्यभिचारः संभवस्तु विशेष्ये उँकारे विशेषणस्योद्गी-
 थत्वस्य नोपपद्यते उद्गीथशब्दस्य सकलभक्तिवाचित्वाद् भक्तित्वस्य च
 भक्त्यवयवे उँकारे ऽनुपपत्तेरत आह उद्गीथपदेनेति । स्यादेतदुद्गीथशब्दस्य
 किमित्यवयवलक्षणार्थत्वमोँकारशब्द एवोद्गीथभक्तिर्नैववयविनी लक्ष्यतु
 तदापि शब्दयोः सामानाधिकरण्यसंभवादत आह न पुनरोँकारेणेति ।
 खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवति आपयिता ह वै कामानां भवति य
 एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते इत्यादिना प्रणवस्यैवाप्यादिगुणविशिष्टस्य
 तादृक्फलविशिष्टस्य चोपव्याख्यास्यमानत्वात् प्रधाने च लक्षणानुपपत्तेरुद्गी-
 थशब्द एव लाक्षणिक इत्यर्थः । उँकारेण भक्तिलक्षणायां वैयर्थ्यं च स्याद्
 उद्गीथपदेन भक्तिविशेषस्यैव समर्पणेन व्यभिचाराभावादित्यपि द्रष्टव्यम् ।
 निरूढा चेयं लक्षणा न सांप्रतिकी स्यादित्यर्थः । इयं च वक्ष्यमाणन्यायेन
 गौण्येव लक्षणेत्युक्तेति । ननु किमिति फलकल्पना आप्यादिफलस्य श्रुतत्वादत
 आह आप्त्यादिगुणकेति । उँकारउद्गीथदृष्टेस्तस्मिन्नाप्यादिगुणदृष्टेस्त-

स्मिन्नाद्यादिदृष्टेः शेषास्यरूपभेदादेव इत्यर्थः । सिद्धान्ते फलकल्पनां वार-
यति उद्गीथसंबन्धीति । उद्गीथभक्तिसंबन्धिनः प्रणवस्योपासनाया ५६७ । २
अधिकारप्रतिपादनं तत्परे तु वाक्ये न फलकल्पनादोषः । आप्यादिदृष्टीर्वि-
धातुमोमित्येतदक्षरमिति वाक्येन विशिष्टप्रणवसमर्पणेन पृथगुपासनविध्यभा-
वादाद्यादिगुणविशिष्टप्रणवोपास्तेश्चाप्यिता ह वै कामानां भवतीत्यादिना
फलप्रवणान्नेत्यर्थः । विषयतया ॐकारउद्गीथदृष्टिविधौ हि गौण्याद्गीथ-
शब्दस्य वृत्तिः स्यात् । उद्गीथदृष्टिविषयत्वं च गुणः । ततश्चोद्गीथ-
दृष्टिदृष्टत्वादोङ्कार उद्गीथ इत्यर्थः संपद्यते* न पुनरुद्गीथेनोङ्कारलक्षणा तथा
सति दृष्टिविध्यसिद्धेः । सिद्धान्ते त्वत्रयधिवचनेनोद्गीथशब्देनावयवक्षलणा ।
ततः किं जातमत आह गौण्या वृत्तेरिति । वाच्यमर्थं विहाय यद्वस्तु
लक्ष्यते तन्मात्रपरत्वलक्षणायाम् इत्यव्यवधानमुक्त्वा गौण्यां लक्षणीयार्थद्वारा
ऽर्थान्तरे शब्दस्य वृत्तेर्व्यवधानमाह गौर्वाहीक इति । लक्षणायामपीति ।
भाष्ये पूर्वपक्षे ऽपि लक्षणाभ्युपगमे न युक्तः तत्र गौणी वृत्तिरित्युक्तत्वादत
आह गौण्यपीति । लक्षणा गुणविषया ऽवयव एकदेशो यस्याः सा तथोक्ता ।
एवमध्यासपक्षं दूषयित्वैकत्वपक्षं दूषयति यद्यपीति । वैश्वदेव्यादिशब्दे
लक्ष्यैक्ये ऽपि वाच्यभेदान्न पर्यायत्वं तत्र तु वाच्याऽभेदात्पर्यायत्वमित्यर्थः ।
ननु पर्यायत्वे ऽपि करिसिन्धुरादिशब्दानां सहप्रयोग उक्तस्तत्राह न च
व्याख्यानमिति ॥

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥

११ । १६

ॐकारस्य सर्वस्य प्राप्तावुद्गीथमिति विशेषणादन्यव्यावृत्तिवदेवं
विद्वानित्येवंशब्दात्संनिहितावलम्बनादसंनिहितस्य विद्वैक्यद्वारा ऽनुमानात्
प्राप्नुवतोऽवसिष्टत्वादेर्व्यावृत्तिरिति पूर्वपक्षमाह एवंशब्दस्येति । ननु
कौषीतकिवाक्यं वसिष्टत्वादित्प्रमाणविषयं श्रेष्ठ्यादिगुणकप्राणोपास्तिपर-
त्वाद् वाजसनेयिवाक्यवदित्यनुमानाद्वसिष्टत्वादिकमपि संनिहितमिति
नेत्याह साक्षादिति । अशाब्दस्य शाब्देनाऽनन्वयात् । न हि गामानयेति

* संपद्यते इति नास्ति १ पु. ।

+ शब्दे तु इति ३ पु. पा. ।

† अत्र चतुर्थं व्याख्येयधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-व्याप्तिश्च समञ्जसम् ९ ॥

२ अत्र च त्वि २ पु. पा. ।

वाक्यार्थे प्रत्यक्षदृष्टो घटो ऽन्वेतीति फलविधिपरे एवं विद्वानिति वाक्ये
 ऽन्यव्यावृत्तिपरत्वमेवंशब्दस्य न युक्तं वाक्यभेदप्रसङ्गादिति केशवात्ममयुक्तम् ।
 व्यावृत्तिपरे ऽपि वाक्ये विद्वैक्यद्वारप्राप्रशाखान्तरीयफलसबन्धानुवादात् कुतो
 वाक्यभेदः । सत्यमशब्दं शब्दे नान्वेति सन्निधिमात्रमभिदधतस्त्वेवंशब्दस्य
 शाखान्तरीयमपि वसिष्ठत्वादिकं गुणिद्वारेण सन्निहितमभिधेयमिति भवति
 १ । २१ शब्दमतश्च वाक्यार्थे ऽन्वेतीति सिद्धान्तयति सत्यमित्यादिमा । एवं च
 सिद्धान्ते संनिहितसमस्तधर्मपरामर्शिन एवंपदस्यानुवादकत्वात् फलपरत्व-
 मेव कौषीतकिवाक्यस्येति वेदितव्यम् । जुह्वोपस्थापितक्रतुः संनिहितः स
 च जुहूपदस्य लक्ष्य इति नाऽशब्द इत्यर्थः । उपास्यफलप्रत्यभिज्ञा-
 नादिति । उपास्यप्राणस्य प्रत्यभिज्ञानान्तदाग्निलक्षणफलस्य प्रत्यभिज्ञानाच्चे-
 त्यर्थः । भाष्ये कौषीतकिब्राह्मणगतेनैवंशब्देन वाजसनेयिब्राह्मणगतगुणप-
 रामर्शाऽभावाङ्गीकारो न युक्तः उक्तप्रकारेण तत्परामर्शस्यापि संभवादत्
 आह तथापीति । शाखान्तरीयगुणोपसंहारे ऽपि स्वशाखागतगुणस्वीका-
 रात्कथं श्रुतहानिप्रसक्तिर्यतो भाष्ये निषिध्यते ऽत आह केवलस्येति ।
 केवला हि स्वशाखायां श्रुतास्तेषां कैवल्यहानिरश्रुतोपसंहारे सतीति
 शङ्केत्यर्थः ।

निःश्रेयसं श्रेष्ठं तस्यादानं निर्द्वारणं प्रस्तूयतइत्यर्थः । अहंश्रेयसे
 आत्मश्रेष्ठत्वाय । यथा प्राणो वागादिभ्यः श्रेष्ठस्तथाऽतथाऽशब्दे ऽप्यर्थः ।
 एवं विद्वानपि प्राणे श्रेष्ठं विदित्वा उपास्यप्राणात्मत्वप्राप्त्या श्रेष्ठ्यादिगुणा-
 न्वितो भवति* ॥

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

प्राणस्य सविशेषत्वाद्युक्तः शाखान्तरीयवसिष्ठत्वादुपसंहारो ब्रह्म-
 णस्तु निर्विशेषत्वात् स्वशाखागतधर्मैरेव प्रमितिसिद्धेर्नानन्दाद्युपसंहार
 इति प्रत्यवस्थानात्सङ्गतिः । ननु वेद्यब्रह्मैक्याद् गुणोपसंहार उत्सर्गप्राप्ति न
 चावापवादकमेवंशब्दवत् किं चिदुपलभ्यते तत्किमर्थमधिकरणमारभ्यते
 ऽत आह गुणविधानस्येति । यद्यानन्दादयो ब्रह्मैक्यात्सर्वशाखासूप-

संहियेरैस्तर्हि संयद्दामत्वादयः किमिति नोपसंहृता इति प्रतिबन्धाशङ्कायां
संयद्दामत्वादय उपासनार्थे विधेया विधिप्रयुक्ताऽपूर्वस्य चानिर्ज्ञातपरिमा-
णत्वादपूर्वप्रयुक्तधर्माणां यथाविधि व्यवस्था सत्यज्ञानादयस्तु वस्तुतत्त्वप्रमि-
त्यर्था इति यच्च यच्च वस्तुतत्त्वप्रतिपत्तिस्तच्च तच्च नेतव्या इति विशेषप्रदर्श-
नेन प्रतिबन्दीं परिहर्तुमयमारम्भ इत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टार्थम् । यत्तु निर्वि-
शेषे पदान्तरवैयर्थ्यादनुपसंहार इति । तच्चोच्यते । सत्यज्ञानानन्दानन्तात्मत्व-
पदार्था इतरेतरं विशेषण*विशेष्यभूता विरुद्धानृतजडदुःखपरिच्छेदानात्मता-
भ्रान्तीर्व्यावर्तयन्तः सतादिपरापरसामान्याधारभूतामेकामानन्दव्यक्तिं लक्ष-
यन्ति सद् द्रव्यं कुम्भ इति पदानीव कुम्भव्यक्तिम् । एतादृशब्रह्मसिद्धिश्च नैक-
स्मात्पदातन्मात्रप्रयोगे विरोधाभावाल्लक्षणाया अनुत्थानात्प्रयोक्तव्ये च
पदान्तरे यावन्त्यो भ्रान्तयः संभाव्यन्ते तन्निरसनसमर्थपदवृन्दं प्रयोक्तव्यमिति
समारोपितभ्रमनिरसनसमर्थं पदार्थवृन्दं सर्वत्रोपसंहर्तव्यमिति† ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

५६६ । ७

विद्याभेदाभेदप्रसङ्गेन वाक्यभेदाऽभेदचिन्ता तन्निबन्धनविद्याभेदा-
भेदचिन्तनाद्वा पादसंगतिः । ब्रह्मस्वभावभूतोपसंहार्यधर्मचिन्तानन्तरमस्वभा-
वस्यानुपसंहार्यस्याप्यर्थादिपरत्वरूपधर्मस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायत्वचिन्तनादवा-
न्तरसंगतिः । विगतज्वरत्वं प्रतितिष्ठत्यर्थं संबध्यते शतं सहस्रमित्यादिभि-
र्मन्वन्तरमेव विशेष्यते । सूक्ष्मशब्दादिभूतध्यायिनो भौतिकाः । करणा-
भिमान्यादित्यादिदेवताध्यायिन आभिमानिकाः । अन्तःकरणध्यायिनो
बौद्धाः । दृष्टप्रयोजने सम्भवत्यदृष्टकल्पनाऽनुपपत्तेः पुरुषपरत्वार्थत्वमितरे-
षामित्याह तदन्नेति । फलवन्तरत्वं तात्पर्यलिङ्गपुरुषपरत्वे ऽभिधीयमाना-
न्तरानधिगतत्वलक्षणमपूर्वत्वं तात्पर्यलिङ्गमाह अनधिगतार्थेति । अचे-
तनायाः श्रुतेरभिप्रायाऽयोगाद् भाष्ये आशयशब्दो गौण इत्याह आश-
यातिशय इवेति । किं चार्थादिपरत्वे वाक्यभेदेन प्रतिपादिते प्रकरणो-
त्कर्षः स्यान्निर्गुणविद्यायां तदनुपयोगात्पुरुषपरत्वमात्रप्रतिपादने त्रैक्या-

* इतरेतरविशेषणेत्यादिः पाठः ३ पु. ।

† अत्र षष्ठम् आनन्दाद्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३-आनन्दादयः प्रधानस्य ११
निर्गुणविद्यायाऽपान्तिरुपचयाऽपचयौ हि भेदे १२ इतरे त्वर्थसामान्यात् १३ ॥

क्यत्वं लभ्यतइत्याह किं च श्रुत्यन्तरेति । एतत्प्रकरणस्य सो ऽध्वन इति वाक्यमेव श्रुत्यन्तरम्* ॥

६०० । २२

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

पूर्वच वाक्यभेदप्रसङ्गादर्थोदिपरत्वं निरस्तं तर्हि हिरण्यगर्भे सकलस्य वाक्यस्यान्वयेन वाक्यभेदाभावात्तत्परत्वं वाक्यस्याशङ्कते नन्वेक एवाग्रआसीदिति । प्रागुत्पत्तेरात्मैकत्वावधारणादैक्षतेतीक्ष्णत्वप्रवणाच्च परमेश्वरे गम्यमाने कथं हिरण्यगर्भशङ्का ऽत आह श्रुतिस्मृत्योरिति । आत्मा वेति वाक्यं हिरण्यगर्भपरं महाभूतसृष्ट्यविषयत्वे सति लोकसृष्टिविषयत्वात् । आत्मैवेदमग्रआसीत्पुरुषविधः स वै शरीरी प्रथम इति च वाक्यवदित्यनुमानात् लिङ्गद्वयमन्यथा नेयमित्यर्थः । लोकसृष्टिरूपलभ्यमाना ऽवान्तरेश्वरकार्या सती एकत्वावधारणादिकमवान्तरेश्वरसंबन्धिनं यागं गमयतीति योजना । अनुमानस्य श्रुतिस्मृत्योरित्यादिना ऽन्वयव्याप्तिरुक्ता इदानीं व्यतिरेकव्याप्तिमाह परमेश्वरस्येति । परमेश्वरलिङ्गद्वयस्यान्यथानयनप्रकारमेव दर्शयति अस्ति हीति । संदंश्यायं वक्तुं पूर्ववाक्यमनुसंधत्ते अपि चैतस्मिन्निति । अथातो रेतसः सृष्टिः प्रजापते रेतो देवा इत्यादिना प्रजापतिकर्तृका सृष्टिरुक्तेत्यर्थः । उत्तरवाक्यमालोचयति अपि च ताभ्य इति । अत्रापि दृष्ट इति । आत्मैवेदमग्रआसीत्पुरुषविध इति वाक्ये दृष्ट इत्यर्थः । आत्मेवेति पदं यस्य तस्य भावस्तत्त्वम् । महाभूताविषयत्वे सति लोकसृष्टिविषयत्वादिति हेतोर्विशेषणाऽसिद्धिमाह न च महाभूतसृष्टीति । इहापि महाभूतानि सृष्टेति कल्पनीयमिति । अनेन सिद्धान्ते महाभूतसर्गोपसंहारादशङ्कतिः सूचितसर्गस्य महाभूतादित्वं यच्छ्रुत्यन्तरे श्रुतं तस्मिन् शैथिल्यं नादरणीयं किं तु तस्येहोपसंहारः कार्य इत्यर्थः । औपयिकत्वमुपयोगित्वं महाभूतानुपसंहारे ऽपि परमात्मा प्रत्येतुं शक्य इत्याह न च लोकसर्गो ऽपीति । अत्रैवोक्तमिति । अस्मिन्नेव शास्त्रे सज्जा-
६०२ । ८ मूर्तिर्कृष्टाद्यधिकरणेष्वित्यर्थः । उपरिष्ठाच्चेति । एष ब्रह्मैष इन्द्र इत्यादिवाक्ये इत्यर्थः । इदं जगदग्रे सृष्टेः प्रागात्मा एक एवासीत् । एवकारस्तु सत्य-

* अत्र सप्तमम् आध्यानाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-आध्यानाय प्रयोजनाभावात् १४ आत्मशब्दाच्च १५ ॥
† व्यसं सू. अ. २ पा. ४ सू. २० ।

प्यात्मतादात्म्ये इदानीमिव विशेषावस्थाया निषेधार्थः । मिषन्निमेषव्या-
पारवच्चेतनं तच्चाभिषतेऽप्युपलक्षणम् । ईक्षत ऐक्षत । आडभावः क्रान्दसः ।
कथमीक्षितवान् । लोकान् नु सृजै स्रक्षामीति । लोका एवोच्यन्ते अम्भ-
इत्यादिना । अम्भःप्रभृतीन् स्वयमेव श्रुतिर्व्याचष्टे अदेऽम्भः परेण दिवं
दोः प्रतिष्ठाऽन्तरिक्षं मरीचयः पृथिवी मरो या अधस्ताता आप इति ।
अदस्तदम्भः यत्पक्षेण दिवं दिवः परस्ताद्वर्तते तस्य च परस्ताद्वर्तमानस्य
दोः प्रतिष्ठा आश्रयः साऽप्यम्भःशब्दवाच्या दिवमारभ्योपरितनलोकाश्चा-
न्द्रमसैरम्भोभिरभिव्याप्तत्वादम्भ उच्यन्ते इत्यर्थः । अन्तरिक्षलोकः सवि-
तृमरीचिव्याप्तत्वान्मरीचय इत्यर्थः । स्थानभेदापेक्षया बहुवचनम् ।
म्रियन्तेऽस्मिन् भूतानीति पृथिवीलोको मरः याः पृथिव्याः अधस्ताता
आपः पातालानि तेषामब्बाहुल्याद्विधेयापेक्षया स्त्रीलिङ्गत्वम् । आत्मा
हिरण्यगर्भः पुरुषविधः पुरुषप्रकारः शिरःपाण्यादिमान्प्रजापतेः रेतः कार्यं
देवाः प्रजापतिः कार्यकारणाधिष्ठात्रीरग्न्याद्या देवता वागादिभिः सह
सृष्टवान् । ताश्च तं प्रति भोगसिद्ध्यर्थं शरीरमयाचन्त स च ताभ्यो गां
मोशरीरमानीतवान् तथाऽश्वशरीरं पुरुषशरीरं च । ततस्ता देवताः सो
ऽब्रवीद् यथायतनं यथाचक्षुरादिस्थानम् अस्मिन् शरीरे प्रविशतेति* ।
स ईश्वर एतमेव सीमानं मूर्धः केशविभागावसानं विदार्य छिद्रं कृत्वा
एतया द्वारा ब्रह्मरन्ध्रसञ्ज्ञया शरीरं प्रापद्यत प्राप्त्वान् । स शरीरे प्रविष्ट
ईश्वर एतमेव शरीरान्तर्गतं स्वात्मानं ब्रह्म ततमं तकार एको लुप्तो
द्रष्टव्यः । तततमं व्याप्तमं यद् ब्रह्म तदूपेक्षैतमात्मानम् अपश्यदित्यर्थः ।
यः शरीरे प्रविष्टः परमेश्वर एष एव ब्रह्म परमात्मा प्रजापतिर्हिरण्यगर्भो
ऽप्येष एव प्रज्ञा ब्रह्मचैतन्यं नीयतेऽनेनेति नेचं नियन्तु यस्य तत्प्र-
ज्ञानेचम् । प्रज्ञाने तस्मिन्नेवाधिष्ठाने प्रतिष्ठितम् । लोकोऽपि भूरादिप्रज्ञा-
नेचः प्रज्ञानियन्तृकः । सैव प्रज्ञा सर्वस्य लोकस्य प्रतिष्ठाऽधिष्ठानं तच्च
प्रज्ञानं ब्रह्म ।

पूर्ववर्णके विद्वैद्यगुणोपसंहारानिरूपणात्पादासङ्गतिसिद्ध्यर्थं वर्ण-
कान्तरमारभते अपरः कल्प इति । कल्पः प्रकारः । पूर्वच वाक्यैश्च ६०२ । १५-

* प्रविशतीति ३ पु. पा. ।

† साक्षात्वादेति ३ पु. पा. ।

बलादर्थोदितपरत्वमविवक्षित्वा विदौक्यमुक्तम् अत्र तु भिन्नार्थोपक्रमेण
 ६०२ । १३ वाक्यभेदाद्विद्याभेद इति पूर्वपक्षयति तत्र सच्छब्दस्येति । उपक्रम-
 भेदाद्विन्नार्थत्वमिति । आत्मोपक्रमवाजसनेयिवाक्याद् भिन्नार्थत्वमि-
 त्यर्थः । ननु स, आत्मेत्युपसंहारादुपक्रमस्याप्यात्मपरत्वमस्तु नेत्याह
 स आत्मेति । असज्जातविरोधोपक्रमात्सज्जात*विरोध उपसंहारः सता-
 सामान्ये परमात्मदृष्ट्यासपरत्वेन नेतव्य इत्यर्थः । तन्वद्वयब्रह्मात्मत्व-
 परत्वाभावे वाक्यस्य कथमेकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा सदुपक्रमादप्यादौ
 निर्दिष्टा घटते ऽत आह तद्विज्ञानेन चेति । ननु छान्दोग्ये उपक्रम
 एवात्मपरः आत्मन एव सत्त्वेन सच्छब्दस्याकाशशब्दवद्भुक्तिवाचित्वेना-
 सन्दिग्धार्थत्वात्तत्र किमित्युपसंहारगतात्मतादात्म्यपरामर्शो भाष्यकारैरा-
 श्रितः अत आह अस्तु तावदिति । आत्मैव सन्नित्येतदस्तु तावदिति
 योजना । अभ्युपेत्यापि सच्छब्दस्य सामान्यवचनत्वं तादात्म्योपदेशादिति
 हेतुमदित्यर्थः । सच्छब्दस्य सामान्यवचनत्वे ऽभ्युपेते वाक्यशेषस्य
 निर्णायकत्वमाह सच्छब्दस्येति । सदेवेत्येतद्वाक्यमात्मन्येव व्यवस्थाप्यत-
 इत्यर्थः । ननु क्व चिदुपक्रमादुपसंहारो ऽपि निर्णयते यथा वेदोपक्रमा-
 दृगादिशब्दानां वेदपरत्वं तद्वदिह किं न स्यादत आह नीतार्थेति ।
 निर्णीतार्थेत्यर्थः । अदृष्टफलकल्पनाप्रसङ्गाच्च न सतायामात्मसम्पत्तिरित्याह
 अपि चेति । किं चास्तु नामोपक्रमादुपसंहारनिर्णयः सदुपक्रमादपि प्राक्त-
 नादेकविज्ञानहेतुकसर्वविज्ञानात्परमात्मपरत्वं वाक्यस्येत्याह न चेति ।

६०३ । ८ वर्णकद्वयप्रयोजनं† विभजते अत्र च पूर्वस्मिन्निति । पूर्ववर्णकगतपूर्व-
 पक्षे एतरेयकवाक्यं हिरण्यगर्भोपास्तिपरम् । तत्सिद्धान्ते तु तद्वाक्यं ब्रह्म-
 भावनापरं ब्रह्मत्वप्रतिपादनद्वारेणार्थात् तद्भावनायां पुरुषप्रवृत्तिहेतुरित्य-
 र्थः‡ । अस्मिंस्तु वर्णके पूर्वपक्षे छान्दोग्यवाक्यसतासामान्ये ब्रह्मत्वसम्प-
 त्यर्थे वाजसनेयिवाक्यं त्वात्मनो ब्रह्मत्वगोचरमिति विद्याभेदः । सिद्धान्ते§
 द्वे अग्नि वाक्ये प्रत्यग्ब्रह्मैक्यगोचरे इति भेदो ऽनन्तरोक्तत्वाज् ज्ञाय-
 तएवेति नेक्तः ।

* उपक्रमाज्जातेति २ पु. पा. ।

† प्रवृत्तिरित्यर्थ इति ३ पु. पा. ।

‡ दृष्टहेतुप्रयोजनमिति १ पु. पा. ।

§ सिद्धान्ते तु इति २-३ पु. पा. ।

श्रुतिद्वये ऽपि विद्वैक्ये सदात्मभ्यामुपक्रमः ।

कृतः किमिति तच्चोचुराचार्यो न्यायसंग्रहे ॥

तंचाथा । पदयोः श्रौतसामानाधिकरण्यस्य वाच्यार्थे भेदादनुपपत्तौ तत्परिहाराय लक्षणा ऽऽश्रीयते । तच्च लक्ष्यमाणाऽपि तत्त्वमर्थौ यदि भेदेनैव लक्ष्येते तर्हि तत्रापि लक्षणान्तरं स्यादित्यनवस्था स्यात् सा मा भूदिति लक्ष्यमाणाऽर्थेऽप्येव युक्तम् । ततस्त्वंपदार्थौ ब्रह्मपर्यन्तस्तत्पदार्थौ ऽपि प्रत्यगात्मपर्यन्तौ लक्षणीयः । तथा च वाजसनेयिवाक्यं त्वमर्थतदर्थपर्यन्तं लक्षयति छान्दोग्यवाक्यं तु तदर्थत्वमर्थपर्यन्तं लक्षयत्यर्थेऽस्याद्विद्वैक्यमिति* ॥ • •

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥

६०३ । ११

सन्दिग्धसदुपक्रमस्य वाक्यशेषान्निर्णयवदशिष्यन्त आचामन्तीत्यादेर्वर्तमानापदेशत्वेन विधित्वसन्देहे सत्यशिष्यन्नाचामेदित्यादिवाक्यशेषादाचमनविधिपरत्वं निर्णयमिति पूर्वपक्षणात्सङ्गतिः । अनशब्दस्य प्रणिवृत्तौ योगमाह अननमिति । अननं चेष्टां करोतीत्यन इत्यर्थः । अननं कुर्वन्तो मन्यन्ते इति श्रुतौ मन्यतेज्ञानार्थत्वाद् भाष्ये चिन्तनत्वेन व्याख्याय निर्देशो न युक्तः चिन्तनशब्दस्य ध्यानवाचित्वादित्याशङ्क्याह तद्व्यानपर्यन्तमिति । अनग्नतावदस्य स्तुत्यर्थत्वेनोपपत्तौ सत्यां वाक्यभेदकल्पनानुपपत्तेरुभयविधित्वमशक्यशङ्कमित्यभिप्रेत्याह खुररवमात्रेणेति । यथा ह्यनिर्णयैव खुरशब्दमात्रेणाश्वो धावतीत्युच्यते एवमिदमपीत्यर्थः । सिद्धान्तबीजमाशङ्क्य परिहरति यद्यपीति । अनृतवदनप्रतिषेधे इति स्मार्ते इति च द्वे सप्रम्यावनादराय । सत्यपि स्मार्ते ऽनृतवदनप्रतिषेधे तमनादृत्य यथा नानृतं वदेदिति प्रतिषेधो ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेनार्थवैवास्तथा ऽऽचमनविधिरपि प्राणोपास्त्यङ्गत्वेनार्थवानित्यर्थः । स्मार्तौ ऽनृतवदनप्रतिषेधः पुरुषार्थत्वाज्ज्योतिष्टोमे न प्राप्नोतीति ज्योतिष्टोमे पृथक्प्रतिषेधो ऽर्थवान् । आचमनविधिस्तु स्मार्तौ द्विजो नित्यमुपसृशेदित्यादिः सकलकर्मगोचरः प्राणोपासने ऽपि प्राप्नोतीति तदङ्गाचमनविषयत्वे श्रुतेरनुवादकत्वं

* अत्राष्टमम् आत्मग्रहीत्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-आत्मग्रहीतिरितरेवदुत्तरात् १६ अन्वयादिति चेत् स्यादक्रथारणात् १७ ॥

स्यादित्याहं ऋत्वर्थपुरुषार्थयोरित्यादिना । ननु नित्यश्रुत्यर्थानुवादि-
 ६०४ । ६ त्वमनित्यायाः स्मृतेः किं न स्यादत आह न च स्मार्त्तस्येति । स्मृत्य-
 नुमितश्रुतेर्व्यापकविषयत्वात्तत्सिद्ध्यर्थानुवादिनी श्रुतिः स्मृत्यपेक्षया ऽप्यनुवा-
 दिनी स्यादित्यर्थः । अत एवाचमनस्यान्यतः प्राप्त्वादाचमनवासोदृष्टो-
 रभयोरपि न विधानमित्यर्थः । प्रथमपक्षं निराकृत्य पुनरपि मध्यमे पक्षे
 ऽधिकं दूषणं वक्तुं न चायमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे श्रौतन्याभाव इत्या-
 दिना । आचमनपर्यालोचनया ऽनग्नतावादे न स्तुत्यर्थे इत्युक्तम् अनग्नता-
 सङ्कल्पपर्यालोचनया ऽप्येवमेवेत्याह अपि च मानान्तरेति । स्तावकः
 स्तुतिहेतुरित्यर्थः । आचमनस्यान्यतः प्राप्तिमुक्तां निगमयति न चाचम-
 नमिति । प्राणविद्याङ्गत्वेन यदा आचमनं विधीयते न त्वनूद्यते तदा
 नैमित्तिके नित्याधिकारस्य प्रसङ्गसिद्धेरावृत्त्यनाक्षेपाच्छुद्ध्यर्थत्वं प्राणविद्यो-
 पकारार्थत्वं चेत्युभयार्थत्वमाचमनस्य स्यात् । सिद्धान्ते त्वाचमनानुवादेन
 वासोदृष्टेर्विधानान्नायं प्रसङ्गः । दृष्टेः शुद्ध्यर्थमाचमनसंबन्धस्यानुवादसामर्थ्य-
 सिद्धेरकल्पत्वादित्येवमर्थपरत्वेन भाष्यं व्याचष्टे अपि चैकस्य कर्मण
 इति । परिधानार्थता चेति भाष्ये परिधानशब्दः परिदधतीति श्रुतिगतपरिधानं
 वदन्नपकारपरः । अशब्दत्वान्न सर्वान्नाभ्यवहारश्चोद्यतइति भाष्योक्तम-
 युक्तं सर्वान्नदृष्टेरपि सिद्धान्तसंमताया अश्रुतत्वादित्याशङ्क्याह अशब्दत्वं
 चेति । शब्ददृश्यं शब्दप्रकाशितं ज्ञेयं प्राणस्य सर्वान्नत्वं तन्नान्तरी-
 यकत्वेन दृष्टिर्ज्ञप्तिशब्देन क्रियमाणोपलभ्यते अभ्यवहारस्तु न क्रियते
 ऽपीति न बुद्धिस्थ इति वैप्रम्यमित्यर्थः । कथं चिद्योग्यतामात्रेणेति ।
 प्राणस्य समस्तमन्नं श्रुतं प्राणवित्तं तदात्मिति तेनापि सर्वमन्नमभ्यवहर्त-
 व्यमिति योग्यतामात्रेणेत्यर्थः । प्रायेणेति । माध्यन्दिनानां विधिदर्शना-
 त्प्रायशब्दः* ॥

६०५ । ८

समान एवं चाभेदात् ॥ १९ ॥

पूर्वव प्राप्ताचमनानुवादेनाऽनग्नताचिन्तनं विधेयमित्युक्तम् इह तु
 वाक्ययोः कस्य विधित्वं कस्य वा ऽनुवादत्वमित्यनिश्चयाद् द्वयोरपि

* अत्र नवमं कार्याख्यानाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-कार्याख्यानादपूर्वम् १८ ॥

• विद्याविधित्वमिति पूर्वपक्षमाह इहेति । अभ्यासाधिकरण*न्यायमेव प्रकृते योजयति द्वयोरिति । निर्गुणे हि कर्मणि विहिते तदनु गुणे विधीयते ६०५ । ६ यथा ऽग्निहोत्रं जुहोतीति विहितनिर्गुणकर्मनुवादेन दध्ना जुहोतीति दधि- गुणः । शाण्डिल्यविद्याविध्योस्तूभयोरपि सगुणत्वान्नान्यतरस्यानुवादतेत्याह न च गुणान्तरेति । सगुणत्वे ऽपि द्वयोर्वाक्ययोरन्यतरस्यानुवादत्वं भवति यथा ऽऽग्नेयो ऽष्टाकपालो ऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति काल- द्वयान्विताग्नेयविध्यन्तर्भावादद्याग्नेयोष्टाकपालो ऽमावास्यायां भवतीत्येकका- लाग्नेयवाक्यस्यानुवादता न तथेह वाक्यद्वयार्थयोरितरेतरचान्तर्भाव इति गमयितुं गुणान्तरेत्यन्तरशब्दः । अग्निरहस्ये हि स आत्मानमुपासीत मनो- मयं ग्राणशरीरं भारूपमाकाशात्मानं कामरूपिणं मनोजवसं सत्यसङ्कल्पं सत्य- धृतिं सर्वगन्धं सर्वरसं सर्वा दिशो ऽनुसंभूतं सर्वमिदमभ्यातमवाक्य- नादरं यथा व्रीहिर्वो यवो वेत्यादयो बहुतरा गुणा आम्नाताः । आरण्यके तु मनोमयो ऽयं पुरुषो भाः सत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वो यवो ब्रा स एष सर्वस्य वशीत्यादयः स्तोकाः । तच्च वशित्वादयो नाग्निरहस्ये कामरूपि- त्वादयश्च नारण्यके ऽत इतरेतरानन्तर्भावान्नानुवादतेत्यर्थः । अपि चैक- मार्गेण विधित्वे ऽधिका एव गुणाः श्रूयेरन् न तु† समाना मनोमयत्वा- दयः श्रुतो ऽप्युभयत्र विद्याविधिरित्याह समानगुणानभिधानेति । पूर्वपक्षं निरस्यति नेति । सिद्धान्तं प्रतिजानीते ऐककर्म्यमिति । ऐकवि- द्यमित्यर्थः । एकविद्यात्वे हेतुमाह एकत्वेनेति । उभयत्र मनोमयत्वादि- गुणविशिष्टपुरुषप्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । ननु समानाऽसमानगुणवत्तयोभयोर- पि वाक्ययोरतुल्यत्वात् क्व विद्याविधिः क्व वा गुणविधिरिति न ज्ञायते ऽत आह न चागृह्यमाणेति । हस्तिनां समूहो हास्तिकम् । अश्वानां ६०५ । १६ समूहो ऽश्वीयम् । शक्तियष्टिधनुःकृपाणप्रासाः प्रहरणानि येषां ते तथो- क्ताः । ऋग्वेदे यजुर्वेदे च श्रूयमाणज्योतिष्टोमस्य तावदेकत्र विधिरन्यत्र गुणविध्यर्थमनुवाद इति स्थिते क्व विधानमित्यनिर्णयप्राप्तौ यजुर्वेदे दीक्षणीया- द्यङ्गभूयस्त्वेन तत्रैव विधीयत इति सिद्धान्तितं शेषलक्षणे । एवमत्रापि धर्मभूयस्त्वादग्निरहस्ये विद्याविधिनिर्णय इत्यर्थः ।

* जे. सू. अ. २ पा. २ सू. २ । † अभिन्नरमिति ३ पु. पा. । ‡ न त्विति नील्लि २ पु. ।

यत्तु केशवेनोक्तं सिद्धे कर्मण उत्पत्त्यैक्ये प्रयोगविधिः क्वेति वीक्षाया-
मङ्गभूयस्त्वेन प्रयोगविधिस्तच्च निर्णीतः । अत्र पुनर्विद्योत्पत्त्यैक्यमेव न
सिद्धमिति मुंधा भूयस्त्वन्यायोपन्यास इति । तन्न । यतो ऽचापि प्रत्यभि-
ज्ञया विद्यैक्ये सिद्धे क्लोत्पत्तिरिति निर्णीयते न चाङ्गभूयस्त्वं प्रयोगविधि-
निर्णायकं नोत्पत्तिविधिनिर्णायकमिति वाच्यम् । उत्पत्तेः प्रयोगाऽविनाभूत-
त्वेन प्रयोगगमकादङ्गभूयस्त्वादुत्पत्तेरप्यनुमातुं युक्तत्वादिति । अनुवाद-
मात्रस्यापीति । आग्नेयैककालत्वादिविषयस्येत्यर्थः । भाः प्रकाशात्मकाः
सत्यः परमार्थः तस्मिन्मनोमयपदप्रकृतिभूतमनःशब्देन प्रस्तुते हृदये
ऽन्तर्यथा ब्रीह्यादिस्तथा तावत्प्रमाणः पुरुष आस्ते, स एव सर्वस्य वशी-
त्यादिलक्षणः* ॥

६०६ । ४

संबन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥

आप एवेदमग्रआसुः ता आपः सत्यमसृजन्त । सत्यमिति हिरण्य-
गर्भ उच्यते । तच्च सत्यं ब्रह्म महद् इत्युपक्रम्य तत्रैवं सति यतत्सत्यं
हिरण्यगर्भाख्यं सोसावादित्यापेक्षया पुँलिङ्गप्रयोगः । क आदित्यः । किं
मण्डलमेव । न । किं तर्हि य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणे
ऽक्षन् पुरुष इति । तस्यैव सत्यस्य ब्रह्मणोऽधिदैवतमध्यात्मं चादित्यचा-
क्षुषपुरुषरूपेणावस्थानमुक्त्वा तावेतावन्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ रश्मिभिरेषा ऽस्मि-
न्प्रतिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन्नितीतरतरव्यतिषक्तत्वमुक्त्वा ऽऽदित्यपुरुषस्य य
एव एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य भूरिति शिरः भुव इति बाहू सुव(स्व)-
रिति प्रतिष्ठापादावित्यर्थे इति व्याहृतिशरीरत्वमुक्त्वा तस्योपनिषदहमि-
त्यादित्यपुरुषस्याहर्नामत्वमुक्तम् । अनन्तरं यो ऽयं दक्षिणे ऽक्षन् पुरुषस्त-
स्यापि भूरिति शिर इत्यादिना व्याहृतिशरीरत्वमुक्त्वा तस्योपनिषदहमि-
त्यहर्नामत्वमुक्तम् । उपनिषदिति देवतामुपनिगमयतीति देवताप्रकाशकं
रहस्यं नाम भण्यते । अहःशब्दः प्रकाशवचनः । अहंशब्दः प्रत्यगात्मत्व-
वाची । एते उपनिषदौ सत्यस्य ब्रह्मणः स्थानभेदेन व्यवस्थया ऽनुचिन्त-
नोये उत द्वे अप्युभयचेति स्थानभेदात्सत्यब्रह्मैक्याच्च संशये संग-

* अत्र दशमं समानाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-समान एवं चाभेदात् १९ ॥

† ब्रह्मणः प्रकृते इति २ पु. पा. ।

तिगमै पूर्वपक्षमाह यद्येकस्यामपीति । ननु तस्योपनिषदहस्तस्योपनिष-
दहमिति चादित्यमण्डलादिस्थानविशिष्टस्य सत्यब्रह्मणः परामर्शात्कथमुप-
निषदोः संकर इति सिद्धान्ताशयमाशङ्क्याह तस्येति चेति । तस्येति
शब्दस्य प्रकृतपरामर्शित्वात्स्थानावच्छिन्नस्य च प्रकृतत्वादुपनिषदोर्मथो
ऽसंकर इति हि सिद्धान्ताशय इत्यर्थः । एवमनूदितसिद्धान्ताशयं दूषयति
सत्यस्य चेति । सत्यं प्रकृतावलम्बि सर्वनाम प्रकृतमिति च प्राधान्येन
पूर्वमवगतमुच्यते अतः सत्यं ब्रह्मैव प्रधानं परामृश्यते न गुणभूतः
स्थानविशेषः । नापि तद्वैशिष्ट्यम् । तस्यापि स्वरूपधर्मत्वेनापसर्जनत्वा-
त्तथा च सत्यस्यैक्योदुपनिषदोः संकर इत्यर्थः । पूर्ववदिति । शाण्डिल्य-
विद्या*वदित्यर्थः । सत्यं न गुणभूतं स्थानमात्रं तच्छब्देन परामृश्यते नापि
तद्वैशिष्ट्यं धर्मः किं तु स्थानविशिष्टं ब्रह्मैव । य एष एतस्मिन्मण्डले
पुरुष इति तथैव प्रकृतत्वात् । तथा च विशिष्टस्य विशिष्टान्तरे ऽननुग-
मान्नोभयचोभयनामचिन्तनमिति सिद्धान्तयति सत्यं यत्रेत्यादिना ।
तत्त्वे हीति । विशिष्टयोरेकत्वे ऽन्तरादित्ये ऽन्तरक्षिणीत्युपदिष्टहिरण्य-
पुरुषयोरेकत्वाद् रूपाद्यतिदेशो न स्यादतिदेशस्य भिन्नाऽधिष्ठानत्वादित्यर्थः† ॥

६०६ । ५

संभृत्युप्यास्यपि चातः ॥ २३ ॥

६०७ । १

यद्यपि वैश्वानरषोडशकलादिविद्यानामितरेतरमाधिदैविकविभूति-
प्रत्यभिज्ञानं ब्रह्मसंख्यप्रत्यभिज्ञानं चाविशिष्टं तथापि तासु नेतरेतर-
गुणोपसंहारः शङ्क्यते तासां प्रत्यक्षविधिविहितत्वेन भेदनिश्चयात्संभृत्या-
दीनां त्वश्रुतविधिकत्वात्परिशिष्टोपदेशात्मकखिलग्रन्थशिष्टत्वाच्चोपनिषदुदि-
तविद्याशेषत्वमाशङ्क्यते । ज्येष्ठा ज्येष्ठानि छन्दसि बहुवचनस्य डादेशः ।
ब्रह्मज्येष्ठानि वीर्याणि पराक्रमविशेषाः । अन्यैर्हि पुरुषैः सहायानपेक्ष्य
विक्रमाः संभ्रियन्ते । तेन तत्पराक्रमाणां न तएव नियतपूर्वभावित्व-
रूपकारणत्वेन ज्येष्ठाः किं तु तत्सहकारिणो ऽपि । ब्रह्मवीर्याणां तु ब्रह्मैव

* विद्येति नास्ति ३ पु० ।

† उभयत्रेति नास्ति ३ पु० ।

‡ अत्र एकादशं सम्बन्धाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३-सम्बन्धादेवमन्यत्रापि २०

न वा विशेषात् २१ दर्शयति च २२ ॥

ज्येष्ठमनन्यापेक्षं ब्रह्म जगज्जन्मादि करोतीत्यर्थः । किं चान्येषां पराक्रम-
माणानां* बलवद्भिर्मध्ये भङ्गेऽपि भवति तेन ते स्ववीर्याणि न संवि-
भूति ब्रह्मवीर्याणि तु ब्रह्मणा संभृतानि अविघ्नेन संभृतानीत्यर्थः । तच्च
ज्येष्ठं ब्रह्माग्रे इन्द्राद्विजन्मनः प्रागेव दिवं स्वर्गमाततान व्याप्रवद् नित्य-
मेव विश्वव्यापकमित्यर्थः । देशतो ऽपरिच्छेदमुक्त्वा कालतो ऽप्याह

६०९ । ३ ब्रह्म भूतानामिति । जज्ञइत्यस्योत्पत्तिवचनत्वं† व्यावर्तयति आसेति ।
पूर्वाधिकरणे स्थानविशेषादनुपसंहार उक्तः । तस्यातिदेशो ऽयम् । अस्या-
धिकाशङ्कामाह यद्यपीत्यादिना । आयतनभेदपरिग्रहेणेति । हृदया-
दायतनं मा भूदायतनविशेषावरोधाच्छाण्डल्यादिविद्यासु संभृत्यादीनामुप-
संहारस्तैलोक्त्यात्मकविषयासु‡ विद्यासु आयतनाभावात् तासूपसंहारो भवि-
ष्यतीत्यभ्यधिकाशङ्कान्तरमाह षोडशकलाद्यासु चेति । एकस्यां विद्यायां
ये गुणा असाधारणास्ते यदन्यत्रापि श्रूयन्ते तच्च विद्वैक्यं गुणोपसंहारश्च
यथा ऽग्निरहस्ये बृहदारण्यके च मनोमयत्वाद्यसाधारणगुणा च्यमिज्ञाना-
द्विद्वैक्यं न तु साधारणगुणमात्रश्रवणं विद्वैक्यगमकमतिप्रसङ्गात् । तच्च
किं संभृत्यादिविद्यायाः शाण्डिल्यादिविद्यानां चासाधारणगुणसाम्यादेकत्व-
मुत साधारणगुणसाम्यादथ बोधयच्च ब्रह्ममात्रप्रत्यभिज्ञानान्नाद्य इत्याह
मिथः समानेति । समानगुणेत्यसाधारणगुणसाम्यं विवक्षितं शाण्डिल्या-
दिविद्यागतगुणश्रवणं नास्तीत्यप्यसाधारणगुणाभिप्रायम् । द्वितीयं प्रत्याह
या तु काचित्त्विति । द्युव्याप्यादिगुणास्तु यद्यपि संभृत्यादिविद्यायां
शाण्डिल्यादिविद्यायां च समास्तथापि तेषां वैश्वानरषोडशकलादिविद्यास्वपि
साधारण्येन तासामपीतरेतरमैक्यापादकत्वेनातिप्रसङ्गित्वान्न विद्वैक्यबोधन-
द्वारेण संभृत्यादिगुणकर्षकत्वं किं तु शाण्डिल्यादिविद्याप्रकरणपठितत्वात्ता-
९९ । १० वन्मात्रमेव शाण्डिल्यादिविद्यासु स्वीकर्तव्यमित्यर्थः । एतत्प्रत्यभिज्ञाना-
भावादिति । संभृत्यादिप्रत्यभिज्ञानाभावादित्यर्थः । इत्युक्तमिति । संभृ-
तिद्युव्याप्तीति सूत्रेणेति शेषः । तृतीयं प्रत्याह ब्रह्माश्रयत्वेन त्विति ।
तदिदमुक्तमिति । आधिदैविक॥विभूतेः साधारण्यात्संभृत्यादनाकर्षकत्वं

* पराक्रमाणामिति २ पु. पा. ।

† उत्पत्तिपरत्वमिति ३ पु. ।

‡ विराजात्मविषयास्त्विति २ पु. विराजात्मकविषयास्त्विति ३ पु. पा. ।

§ तत्रैतदिति ३ पु. पा. ।

॥ तत्राप्याधिदैविकेति ३-५ पु. पा. ।

ब्रह्मप्रत्यभिज्ञायांश्चातिप्रसक्तत्वं चेत्यर्थः । तत्रापि आधिदैविकं विभूतेर्बहुविद्यासाधारणत्वेनाऽसाधारणसंभृत्यादेः सकाशाद्भावतत्वात्तदनाकर्षकत्वं संभृत्यादयंस्त्विति भाष्येणोक्तम् । न च ब्रह्मसंबन्धमात्रेणेत्यादिना च ब्रह्मप्रत्यभिज्ञाया अप्रयोजकत्वमुक्तमिति विवेकः । संभृतिद्वयव्याप्रीत्येतत्सूत्रपदं (प्रगृह्यत्वाभावाय) * द्वन्द्वैकवद्भावेन व्याचष्टे तस्मादिति । अत इति सूत्रपदेन पूर्वाधिकरणोक्तस्यानभेदो न परामृश्यते तस्य षोडशकलादिविद्यास्वभावेनाव्यापकत्वात्किं तु यथा तत्रादित्यविशिष्टब्रह्मणो ऽक्षिविशिष्टब्रह्मणश्चाप्रत्यभिज्ञानमुक्तमेवमिहाप्यसाधारणगुणप्रत्यभिज्ञाऽभावो ऽस्त्यसावत इति निर्दिश्यतइत्याह प्रत्यभिज्ञानाभावादिति ।

प्रत्यक्षविध्यभावे ऽपि प्रत्यभिज्ञानवर्जनात् ।

कल्पयित्वा विधिं विद्या खिलोक्तापीह भेदिता† ॥

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥

६०८ । १

छान्दोग्यशाखाविशेषे तावदेका विद्या ऽधिगता पुरुषो वाचं यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्प्रातःसवनं चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि माध्यन्दिनम् अष्टाचत्वारिंशत्तृतीयं सवनम् । यदशिशिषति पिपासति यद्रमते सा ऽस्य दीक्षा अथ यद्वसति जज्ञति तत् स्तुतशस्त्रे । शब्दवत्त्वसामान्यादिति दीक्षादिकल्पना । तं चेदेतस्मिन्वयसि किं चिद् व्याख्याद्युपतपेत्स ब्रूयात् प्राणा वा वसव इदं मे प्रातःसवनं माध्यन्दिनं सवनमनुसन्नुतेत्यादिराशीः । सोन्तवेलायामेतन्नयं प्रतिपद्येताऽक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंशितमसीति मन्त्रप्रयोगः । तैत्तिरीयके तु पठ्यते तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिध्ममुरो वेदिलौमानि बर्हिर्वेदः शिखा हृदयं यूपः काम आज्यं मन्युः पशुस्तपो ऽग्निर्दमः शमयिता दक्षिणा वाग्धोता प्राण उद्गाता चक्षुरध्वर्युरिति । विषयविवेको भाष्यटीकयोर्व्याख्यानार्थं दर्शितः । अत्र तैत्तिरीयगतयोर्विदुषो यज्ञस्येति षष्ठ्योः सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्याऽनवधारणात्संदेहः । असाधारणगुणप्रत्यभिज्ञानाभावात्संभृत्यादौ विद्याभेद उक्तः इह त्वसाधारणगुणप्रत्यभिज्ञानाद्विद्यैक्य-

* () एतन्मध्यगो ग्रन्थो नास्ति ५ पु० ।

† अत्र द्वादशं संभृत्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-संभृतिद्वयव्याप्रीत्यपि घातः २३ ॥

६०८ । ३ मिति पूर्वेष्वयति पुरुषयज्ञत्वमिति । पुरुषस्य यज्ञत्वं पुरुषयज्ञत्वं पुरुषे यज्ञत्वसम्पत्ति*स्तस्या अविशेषादित्यर्थः । तैत्तिरीयके पुरुषयज्ञत्वसम्पत्तिरसिद्धा विदुषो यज्ञस्येति विद्वत्संबन्धियज्ञप्रतीतिः । न चैते षष्ठ्यो समानाधिकरणे । आत्मा यजमान इति विदुषा आत्मनो यजमानत्वनिर्दे-
शाद् एकस्य च यज्ञत्वयजमानत्वविरोधादत आह न च विदुष इति । यज्ञस्यात्मेत्यच्चात्मशब्दस्य स्वरूपवचनत्वे सति यत्फलितं तदाह यज्ञस्य स्वरूपमिति । पुरुषस्यैव यदा यज्ञत्वं सम्पाद्यते तदा तत्स्वरूपमेव यज-
मान इति न विरोध इत्यर्थः । अत एव विद्वद्यज्ञयोश्चेतनाऽचेतनत्वाद्वि-
दुषो यज्ञस्येति षष्ठ्योः सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरिति चेदं निरस्तम् । पुरुषैक्येन सम्पादितस्य यज्ञस्य चेतनत्वेन विद्वत्त्वसम्भवादित्याह तस्य चेति । आत्मा यजमान इत्यनेन यज्ञस्वरूपं यजमान इत्युच्यतइत्यभि-
हितं तत्त्वं मुख्यमुत गौणं न प्रथम इत्याह न हि यज्ञस्वरूपमिति । न केनलं यज्ञस्वरूपस्य मुख्ययजमानत्वासम्भवः विदुषो यज्ञस्येति षष्ठ्योश्च न मुख्यसामानाधिकरण्यसम्भव इत्याह चेतनाऽचेतनयोश्चेति । विद्वान् हि चेतनस्तस्याऽचेतनयज्ञैक्यायोग इत्यर्थः । वैयधिकरण्यपक्षे† तु षष्ठ्यो-
रुपपत्तिमाह आत्मनस्त्वित्यादिना । यजमान आत्मेत्यात्मोद्वेगेन यजमानत्वं विहितम् । द्वितीयपक्षमाशङ्कते इतरथेति । दूषयति न च सत्यामिति । पुरुषाङ्गेषु पत्न्यादिकल्पनात्पुरुषे यज्ञत्वकल्पनसम्भव इति केशवो वक्ति । तस्यैतं गन्धं व्याचक्षीत अवयवेषु स्वगत्या सम्पत्तिराश्रिता पुरुषे तु षष्ठ्योर्वैयधिकरण्येन मुख्यार्थः संभवति । अपि च तस्यैवं विदुष
६०९ । ५ इति भाष्यमुपादाय व्याचष्टे अनुवादश्रुतौ सत्यामिति । विद्वत्संबन्धि-
यज्ञानुवादेन तस्य विद्वदङ्गैरङ्गकल्पनादेकवाक्यता न प्रतीयते । तत्र तु विद्वान् यज्ञस्तस्य चात्मादयो यजमानादय इति विध्यावृत्त्या वाक्यभेद इत्यर्थः । तस्मान्न्यासमेषां तपसामतिरिक्तमाहुरिति उ०मित्यात्मानं युञ्जी-
तेति च संन्यासात्मविद्या प्रक्रान्ता ‡ ॥

* यज्ञसम्पत्तिरिति २ पु. पा. ।

† व्यधिकरण्यपक्षे इति ३ पु. पा. ।

‡ अत्र त्रयोदशं पुरुषविद्याधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १९-पुरुषविद्यायामिव चेत-
रयामनान्नात् २४ ॥

वेधादर्थभेदात् ॥ २५ ॥

६०६ । ११

अन्यचानुपसंहारसिद्धये मन्त्रकर्मणाम् ।

सन्निधौ श्रूयमाणानां विद्याङ्गत्वं निरस्यते ॥

पूर्वचात्मविद्यासंनिधौ श्रवणानैतिरीयशाखागतः पुरुषयज्ञो विद्या-
ङ्गमिति स्वीकृत्यायुर्वृद्धिफलविद्याया भेद उक्तः । तर्हि प्रवर्ग्यादीनामपि
विद्यासंनिध्यविशेषाद्विद्याङ्गत्वमिति पूर्वपक्षमाह सफला हीति । ननु
मा भूदाकाङ्क्षालक्षणं प्रकरणं संनिधिलक्षणं तु तत्त्वं न स्यादत आह
न चाऽसति सामान्यसंबन्धे इति । काम्येष्टीनां काम्ययाज्याकाण्डस्य
च समाख्येक्यात्सिद्धे हि सामान्यसंबन्धे प्रथमेष्टेः प्रथमो मन्त्रो द्वितीयाया
द्वितीय इति संनिधेर्विशेषसंबन्धो दृष्टः न तु संनिधिमात्रं विनियोजकमि-
त्यर्थः । अङ्गप्रधानयोरितरेतराकाङ्क्षालक्षणप्रकरणाऽनुपलम्भे ऽप्यङ्गाकाङ्क्षया
प्रधानस्याप्याकाङ्क्षामुत्थाप्य प्रकरणव्यक्तेः सामान्ये संबन्धसिद्धौ संनिधेर्वि-
द्याविशेषाङ्गत्व* मन्त्रकर्मविशेषाणामिति पूर्वपक्षमुपपादयति मा नामे-
ति । रक्तपटन्यायेति । यथा पटो भवतीति वाक्यस्यानाकाङ्क्षत्वे ऽपि
सहोच्चारितरक्तपदस्याकाङ्क्षयेतरस्याप्याकाङ्क्षामुत्थाप्य रक्तः पटो भवतीति
वाक्यपर्यवसानमेवमिहापीति । नन्वेवमुभयसंबन्धे ऽपि कस्याङ्गत्वमत
आह अत्रापीति । कल्पनास्पदं कल्पनालम्बनम् । अवरोहात् उत्तरा-
न्निवर्तनादित्यर्थः । पिण्डपितृयज्ञाधिकरणं समन्वयसूत्रे ऽनुक्रान्तम् । संनिधि-
सामर्थ्यान्मन्त्रादीनां विद्याङ्गत्वविध्यनुमानं भाष्योक्तमुपपादयति इदं
खल्विति । आकाङ्क्षोत्थापनात्प्रकरणव्यक्तिमुक्त्वा विद्यावाक्यस्य मन्त्रकर्मवा-
क्ययोश्चेकविशिष्टार्थबोधकत्वेन वाक्यैकवाक्यत्वकल्पनामाह उत्थाप्य
चेति । वाक्याङ्गिकल्पनामाह असमर्थस्य चेति । सामर्थ्यमात्रेणाप्यश-
ब्दस्यान्वयाऽनुपपत्तेर्लिङ्गबलाच्छ्रुतिकल्पनामाह न च सत्यपीति । अवि-
नियुक्तमिति च्छेदः । असौ संनिधिरकस्माद्विना विषयेणाश्रयितुं न युक्त इति
भाष्यार्थः । लोकवेदयोर्विशिष्टस्तु वाक्यार्थस्तत्र मन्त्राणामनुष्ठेयार्थप्रकाश-
कत्वेनार्थवत्त्वं वक्तव्यं नाविश्वितार्थत्वमिति सूचार्थः । प्रवर्ग्यादीनामन्यार्थ-
त्वेन विनियोगं भाष्योक्तमुपपादयति यद्यपि चेति । नन्वेवमपि उपसत्सं-

६१० । २१

* संनिधेर्विशेषाङ्गत्वमिति १ पु. पा. ।

† लौकिकवेदिकयोरिति १ पु. पा. ।

बन्धो ऽस्तु प्रवर्ग्यस्य कथं कर्मसंबन्धस्तत्राह उपसदामिति । यद्यप्युपस-
दस्तत्र कर्मणि प्रवर्ग्य इति वाक्येन सामान्यतो ऽवगतं कर्म विशेषेण तु
केनास्य संबन्धः किं प्रकृतिभ्यामुत प्रकृत्यैवेति । केवलविकृतिप्रवेशस्त्वना-
शङ्क्यः । प्रकृतावुपसदां प्रत्यक्षत्वेन तत्परित्यागकारणाभावात् । तच्च निर्णो-
यमाह यद्यपीति । कर्मोपस्थापिका उपसदः प्रकृतावेव प्रत्यक्षाः विकृतौ
त्वतिदेशद्वारेणानुमानिका इति प्रकृतावेव प्रवर्ग्यनिवेश इत्यर्थः । आस्तामु-
पसदां प्रत्यक्षत्वाऽप्रत्यक्षत्वचिन्ता अनारभ्याधीतत्वादेव प्रवर्ग्यस्य प्रकृतावेव
निवेशः सिध्यतीत्याह अपि चेति ।

६११ । ५

चोदकेन अतिदेशेन । शेषलक्षणे स्थितम्-तत्सर्वार्थमविशेषात्* ।

अनारभ्य कं चित्क्रतुमधीयते यस्य खादिरः सुवो भवति छन्दसामेव
रसेनावद्यति यस्य पर्णमयी जुहूरित्यादि । तच्च किं खादिरत्वादि प्रकृतौ विकृतौ
च निविशतउत प्रकृतावेवेति विषये तत् खादिरतादि सर्वार्थे प्रकृत्यर्थम् अप-
करणत् । न हि कस्य चित्प्रकरणे इदं श्रुतम् । तच्च क्रतुमाचनियतसुवादिद्वार-
ेण वाक्यात् सर्वार्थमिति प्राप्ते राद्धान्तः । प्रकृतौ वा ऽद्विरुक्तत्वात् । प्रकृति-
विकृतिगामित्वे हि खादिरतादेः विकृतावतिदेशतो ऽनारभ्याधीतादप्य-
स्मादुपदेशात् प्राप्तेद्विरुक्तत्वं स्यात्तच्चायुक्तमतिदेशतः प्राप्ते प्राप्तापणवैय-
र्थ्यात् । न चोपदेशतः प्राप्या ऽतिदेशवैयर्थ्यमाशङ्क्यम् । यतो ऽयमुपदेशो ऽति-
देशमन्तरेण न प्रवर्तितुमर्हति । तथा ह्ययं प्राप्सुवाद्यनुवादेन खादिरत्वा-
दिधर्ममात्रं विकृतौ विदधेद्विदध्याद् धर्मविशिष्टसुवादिविधानस्य गौरवादे-
वानुपपत्तेः । न चातिदेशेन विना विकृतौ सुवादिप्राप्तिः । तस्माद् द्विरुक्त-
त्वालाभाय प्रकृतावेव निवेश इति । एवमिहाप्यनारभ्याधीतत्वात्प्रवर्ग्यस्य
प्रकृतौ विहितस्य सतो ऽतिदेशेन विकृतावप्युपसदां प्राप्तिरित्थेद्विरुक्तत्व-
लाभाय प्रकृतौ वेति न्यायाज् ज्योतिष्टोमे एवोपसदा सह विधानं युक्त-
मित्यर्थः । उपसद्वदुपसदा सहेति च निर्देश उपसदां तुल्ययोगक्षेपत्वं न
प्रवर्ग्यसंबन्धविशेषहेतुत्वमिति ज्ञापनार्थः ।

ननु तर्हि संनिधिवाक्याभ्यामुभयार्थत्वमस्तु तत्राह संनिधाना-

दिति । नन्वेवमपि हृदयपदमात्रस्य विद्यायामङ्गत्वेन समवेतार्थप्रकाशकत्वेन
सामर्थ्यं न पदान्तराणामत आह यथा ऽग्रयइति । समवेतहृदयादिवि- ६११ । ८
शेषणीभूतस्वार्थप्रकाशकत्वद्वारा तद्विशिष्टसमवेतार्थप्रकाशकत्वादितरपदाना-
मपि समवेतार्थत्वमित्यर्थः । भाष्यकारैर्वाक्येन ज्योतिष्टोमे विनियुक्तस्यापि
प्रवर्ग्यस्य संनिधानाद्विद्यास्वपि विनियोगः । बृहस्पतिसवस्यैव स्वतन्त्राधि-
कारविहितस्य वाजपेये विनियोगः* इत्युक्तं तदयुक्तं वाक्यात् संनिधेर्दु-
र्बलत्वस्योक्तत्वादित्याशङ्क्याह यद्यपीति । प्रबलस्यापि वाक्यस्य न
संनिधिबाधकत्वं विरोधाभावात्त हि बलवानित्येव राजा साधुजनान्
बाधते । तदिह संनिधिर्न वाक्यगम्यं ज्योतिष्टोमसंबन्धं प्रत्याचष्टे अपि तु
तमनुमत्येव लिङ्गत्वमपि गमयति इत्युभयाङ्गत्वं प्रवर्ग्यस्येत्यर्थः ।
तदनेन श्रुतिलिङ्गाधिकरणमप्याक्षिप्तम् । ननु वाजपेयेनेत्यत्र न बृहस्पति-
सवस्य वाजपेयाङ्गत्वं बोध्यते किं तु कस्मिन् काले बृहस्पतिसवः कर्तव्य इत्य-
पेक्षायां वाजपेयानुष्ठानान्तरकालता इष्टेति क्त्वाप्रत्ययेन कालाभिधानादत
आह अत्र हीति । अत्र हि पूर्वकालताभिधानमङ्गत्वे ऽप्यविसृष्टम् ।
बृहस्पतिसवस्य वाजपेयान्तराङ्गत्वात्तत्र धातुसंबन्धे प्रत्यया इत्यधिकार-
विहितः समानकर्तृकत्ववाची च क्त्वाप्रत्ययो न कालमात्रविधौ घटतइत्यर्थः ।
क्त्वः क्त्वाप्रत्ययस्य । धातुसंबन्धे इत्युक्ते ऽर्थाद् धात्वर्थान्तरसंबन्धो
लभ्यते । धातोरित्येकत्वाधिकाराद्धातुस्वरूपसंबन्धे धातुद्वयापत्तेः (ततश्च
धातुद्वयोपरि)† प्रत्ययविध्यनुपपत्त्या धातुशब्देन धात्वर्थलक्षणात्‡ । एकस्य
च धात्वर्थस्य स्वेन संबन्धाऽयोगेन धात्वर्थान्तरलाभाच्चेति । समानकर्तृक-
त्वादेकप्रयोगतां तावदुपपादयति तत एवाङ्गाङ्गित्वसिद्धये कथं च समान
इति । कथं च समानः कर्ता स्यादेकप्रयोगतामन्तरेणेति शेषः ।
व्यतिरेकमुक्त्वान्वयमाह यदीति । यदोक्तः प्रयोगो भवेत्तर्ह्येव समानः कर्ता
स्यादित्यनुषङ्गः । ननु भिन्नप्रयोगत्वेपि क्रिययोः कर्तृत्वाधिष्ठानपुरुषैक्यात्
क्त्वाप्रत्ययोपपत्तिस्तत्राह प्रयोगाविष्टं हीति । करोतीति हि कर्ता भवति । ६१२ । ३
अधिष्ठानलक्षणायां तु सैव दोष इत्यर्थः । धात्वर्थान्तरसंबन्धो ऽपि प्रयोगै-

* विनियुक्त इति १ पु. पा. ।

† () एतदन्तर्गता ग्रन्थो नास्ति ३ पु. ।

‡ जी. सू. अ. ३ पा. ३ सू. ७ ।

§ धातुद्वयलक्षणादिति २ पु. पा. ।

कागमकः एकप्रयोगत्वमन्तरेण क्रिययोरसाधारणसंबन्धाऽनिरूपणादित्याह
धात्वर्थान्तरेति । भवत्वेकप्रयोगत्वं ततः किं जातमत आह न चेति ।
६१२ । ५ प्रधानभेदे हि स्वतन्त्रत्वात्प्रयोगो भिद्येतेत्यर्थः । संबन्ध एकप्रयोगतां गमय-
श्चेति । ननु भवत्वङ्गाङ्गित्वं वाजपेयबृहस्पतिसवयोः कस्य त्वङ्गत्वं कस्य
वा ऽङ्गित्वम् अत आह तत्रापीति । प्रकरणिनो वाजपेयस्य प्रधानत्वाद-
ङ्गित्वम् बृहस्पतिसवस्य तु परप्रकरणे श्रूयमाणस्याङ्गत्वमित्यर्थः । नन्वेवं
मीमांसकानां मुद्राभेदः कृतः । तथा हि । यदि बृहस्पतिसवेन यजेतेत्ये-
तत्प्रकरणान्तरस्यबृहस्पतिसवविपरिवृत्त्यर्थे * कस्ताहि वाजपेयाङ्गत्वविधिः ।
अथ विधिः कथं प्रकरणान्तरस्यबृहस्पतिसवस्येह संनिधिर्न चेकमेव वाक्यं
दूरस्थमपि कर्म सन्निधापयत्यन्याङ्गत्वेन च विधत्तइति युज्यते । तस्मात्प्र-
करणान्तरे कौण्डपायिनवत्कर्मन्तरं बृहस्पतिसवः । बृहस्पतिसवनाम तु
प्रेसिद्धबृहस्पतिसवधर्मातिदेशार्थम् । तथा च तद्धर्मकं कर्मन्तरमेव वाजपेये-
ऽङ्गत्वेन विधीयते इति मतद्वये ऽपि संमतम् । एवं च कथं विनियुक्तवि-
नियोगशङ्का । सत्यम् । अभ्युपेत्यवाद एषः । व्यवस्थितोदाहरणमिह खादि-
रत्वादिः । यदि साधिकारयोरपि कर्मणोः कृत्वाश्रुत्या ऽङ्गाङ्गिभावः तर्ह्येति-
प्रसङ्ग इत्याशङ्क्य विशेषप्रदर्शनेन परिहरति न च दर्शयति । वाजपेयप्रकरणे
समाम्नानाद्धि बृहस्पतिसवस्याङ्गत्वम् इदं तु वाक्यमनारभ्याधीतमिति
नाङ्गाङ्गित्वबोधकमित्यर्थः । ननु क्व चित्सोमयागप्रकरणे इदं वाक्यं श्रुतम्
अतः सोमाङ्गता दर्शपूर्णमासयोरिति नेत्याह यदि त्विति । अनारभ्या-
धीतवाक्यार्थ एव तच्चाप्यनूद्यतइत्यर्थः । अनुवादे लाभमाह तथा
सतीति । अधिकरणं त्वचत्यमस्माभिः प्रथमसूत्रे ऽनुक्रान्तम् । ननु यद्यप्ये-
कपदसमवेतार्थता बहुपदसमवेतार्थताया दुर्बला तथापि विद्यासंनिध्यनुगृ-
हीता हृदयमित्येकपदसमवेतार्थता विद्याङ्गत्वं मन्त्रस्य गमयिष्यतीत्यत
६१३ । ५ आह न च संनिध्युपगृहीतास्त्विति । मन्त्रमवस्थापयतीत्येकपदसमवे-
तार्थतेत्यनुषङ्गः । हृदयपदं विद्यायामभिचारे च समवेतार्थमिति साधार-
णम् इतराणि तु पदानि विद्यायामसमवेतार्थानि समवेतार्थानि त्वभि-

चारे ऽतः कांस्यभोजिन्यायेन हृदयपदमितरपदानुरोधेनाभिचारमेव मन्त्रं गमयतीत्यर्थः । यत्वेकपदसमवेतार्थताया अस्ति संनिधिरनुग्राहक इति । तन्न । बहुपदसमवेतार्थतायाः सन्निधेरपि प्रबलेन वाक्येनानुगृहीतत्वादित्याह इतरपदैकवाक्यतापन्नस्येति । इतरपदैकवाक्यतापन्नस्याऽत एव वाक्य- ६१३ । ४ प्रमाणानुगृहीतस्याऽभिचारे ऽपि समवेतार्थस्य हृदयपदस्याभिचारात्कर्मणो ऽन्यत्र संनिधिना चालयितुमशक्यत्वादिति योजना । यत्तु वाक्यलिङ्गाभ्यामन्यत्र विनियुक्तयोरपि मन्त्रकर्मणोः संनिधानाद्विद्यायामपि तदविरोधेन विनियोगसंभवादुभयार्थत्वमित्युक्तं तदनूद्य परिहरति कस्मात्पुनरित्यादिना । श्रुतिलिङ्गयोरिति । यत्र ह्येक एव शेष एकेन प्रमाणेनैकशेषिणा संबद्धत्वेन बोधितः स एव प्रमाणान्तरेण शेष्यन्तरार्थत्वेन बोध्यते । तत्रैकैव संबन्धे शेषस्य निराकाङ्क्षादपरसंबन्धो विरुध्यते । तदनयोः प्रमाणयोः परस्परविषयापहारेण भवितव्यम् । अत एकशेषविषययोर्भिन्नशेषिसंबन्धबोधिनाः प्रमाणयोर्बाध्यबाधकत्वे स्थिते तदर्थे किं बलीय इति चिन्ता क्रियते श्रुतिलिङ्गसूत्रेणेत्यर्थः । अत एव विनियुक्तविनियोगे ऽपि वैषम्यमुक्तम् । तत्र हि तुल्यबलत्वात्प्रमाणयोरुभयार्थत्वमिति ।

ननु नेदं श्रुतिलिङ्गविरोधादाहरणम् । तथा हि । किमैन्द्रा गार्हपत्यमिति द्वितीयातृतीयाश्रुत्योः पदान्तराऽनपेक्षयोर्मन्त्रगतेन्द्रप्रकाशनसामर्थ्येन विरोध उच्यते किं वा पदान्तरैकवाक्यतापन्नयोः । प्रथमकल्पानुपपत्तिमाशङ्कते यद्यपीति । द्वितीया हि गार्हपत्यः किं चित्प्रतिशेषीति वक्ति तच्च कां चिदाग्नेयीमृचं प्रति शेषित्वे ऽपि चरितार्थमिति नेन्द्रा इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्ये बाधेत ऐन्द्र्येति च तृतीयैन्द्राः किं चित्प्रति शेषत्वमाह तच्च तस्या इन्द्रं प्रति शेषत्वे ऽप्यविरुद्धमित्यर्थः । द्वितीयकल्पानुपपत्तिमाशङ्कते पदान्तरेति । वाक्यलिङ्गयोर्लिङ्गस्य बलवत्त्वाद्वाक्यस्यैव बाधा स्यादित्यर्थः । परिहरति तथापीति । श्रुत्योरेव लिङ्गेन विरोध इति वक्तुं श्रुतिवाक्ययोरभिधेयभेदमाह द्वितीयेत्यादिना । ऐन्द्र्येति तृतीयया क्रियायामैन्द्री शेषत्वेन बोधिता । गार्हपत्यमिति द्वितीयया

* कल्पानुपपत्तिमिति १ पु. पा. ।

† शेषित्वमाहेति १ पु. पा. ।

‡ कल्पानुपपत्तिमिति पाठः २ पु. ।

६१४ । ६ गार्हपत्यः शेषित्वेन बोधितः । शेषशेषिभावश्च विनियोग इति । श्रुती
 विनियोगे निरपेक्षे चेत्तर्हि वाक्येन किं बोध्यते ऽत आह सो ऽयमिति ।
 हेन्द्रादिपदार्थविशिष्टोपस्थानकर्तव्यता हि वाक्यार्थः । तेनैन्द्रा यत्सामान्येन
 क्रियां प्रति शेषत्वमवगतं गार्हपत्यकर्मकोपस्थाने यच्च गार्हपत्यस्य कर्मत्वं
 तदैन्द्रीकरणोपस्थानइति सामान्यावगतसंबन्धो वाक्यीयविशेषणविशेष्यभा-
 वबलाद्विशेषे ऽवस्थाप्यते । न चैवं वाक्यार्थस्यैव लिङ्गेन विरोधो न
 श्रुतेरिति वाच्यम् । यतो यदि गार्हपत्यमिति द्वितीया सप्रम्यर्थे लक्ष्येत्
 सप्रम्यर्थश्च सामीप्यं तदा नैव लिङ्गस्य का चित् क्षतिः । गार्हपत्यसमीपे
 स्थित्वेन्द्रस्यैवोपस्थानसंभवात् । यदि तु द्वितीयेष्विततमतां न मुञ्चति
 तदैव विरोध इति श्रुतेरेव लिङ्गविरोधः । ननु श्रुतिमात्रमपि लिङ्गेन न
 विरुध्यते इत्युक्तम् अत आह तस्मादिति । न ह्येकं पदं कदा चित्र-
 शुज्यते । वैयर्थ्यात् । अतः प्रतिनियतो श्रुतिवाक्यसंबन्धो तत्र श्रुतिरेवं
 वदति वाक्यगम्यस्य विशेषणविशेष्यभावस्यैवंविधं शेषशेषित्वमिति । एवं
 च श्रोतेन शेषशेषिभावेन लिङ्गस्य विरोध इत्यर्थः । नन्वेवं श्रोतस्य
 शेषशेषिभावस्यायं विशेष्यविशेषणभाव इति वाक्येन बोधनातस्य च लिङ्गेन
 विरोधाद् लिङ्गवाक्यविरोधोदाहरणमिदं किं न स्यात् । उच्यते । स्वार्थबोधे
 श्रुतेः शीघ्रप्रवृत्तेर्लिङ्गविरोध्यर्थतया द्रागित्येष बोधित इति तद्विरोधित्वे-
 नेवोदाह्रियतइति । तदाहुः ।

यथा शीघ्रप्रवृत्तत्वाल्लिङ्गादेर्बाधिका श्रुतिः ।

तथैव* विनियोगे ऽपि सैव पूर्वं प्रवर्तते ॥ इति ।

६१४ । ८ श्वमुदाहरणं परिशोध्यधिकरणमारचयति किं लिङ्गानुगुण्येने-
 स्यादिना । प्रभवति समर्थः । प्रमाणान्तरं वृद्धव्यवहार इत्याह
 विदितपदेति । लिङ्गबाधकत्वेनाक्ता तृतीयाश्रुतिः । तदीयप्रातिपदिकमे-
 न्द्रीत्येवंरूपं तद्वितान्तं शब्दत इत्युक्तम् । तदिन्द्रस्येयमितीन्द्रशेषत्वेने-
 तामृचं बाधयतीत्याह शब्दाच्चेति । दारु दहतीति दारुदहनः । दहनो
 ऽग्निः । हेन्द्रा गार्हपत्ये यो विनियोगः स काष्ठुदाहकस्याग्नेः सलिलदाहे

विनियोग इव विस्तृत इत्यर्थः । उपस्थातव्य इति । प्रकाशयितव्य इत्यर्थः । अतः प्रकाशनव्यतिरेकेण कार्याभावात् । यदि सामर्थ्यज्ञानं नापेक्षते श्रुतिः तर्हि योग्यतावधारणं व्यर्थं स्यादित्यग्निना सिद्धेदित्यपि प्रमाणं स्यादत आह अवगते त्विति । यथा स्फोटे जाते वह्नेर्द्युहशक्तिर्ज्ञायते न तु दाहकत्वं वह्नेः शक्तिज्ञानापेक्षमेवं श्रुतेः शेषत्वे ज्ञाते ऽनन्तरं तादृशी शक्तिः कल्प्यते । अतो नार्थगतसामर्थ्यज्ञानं विनियोगकारणमित्यर्थः । तदिति तस्मादर्थे । ननु यदि विनियोगोत्तरकालमर्थसामर्थ्यं विनियोगनिर्वाहाय कल्प्यते तर्हि तदैश्या गार्हपत्यप्रकाशने नास्तीति कथं विनियोगनिर्वाहस्तथाह श्रुतिविनिर्वाह इति । मन्त्रे ह्यभ्रान्तया श्रुत्या विनियुज्यते । तत्र यदि मुख्यं सामर्थ्यं न दृश्यते तर्हि प्रथमावगतविनियोगस्यासंजातविरोधत्वात् तस्य च सामर्थ्यकल्पकत्वेन तदनुगुणं गौणमपि सामर्थ्यं मन्त्रे कल्पनीयं तद्वोक्तं संदेहावसरे प्रभवति हि स्वोचितायामित्यादिनेति । एवं श्रुत्यनपेक्षत्वपरं श्लोकस्य पूर्वोद्धे व्याख्याय लिङ्गस्य सापेक्षत्वेन दौर्बल्यप्रतिपादकं द्वितीयाद्धे व्याचष्टे लिङ्गं त्वित्यादिना । तस्य त्विति । मन्त्रस्येत्यर्थः । दर्शपूर्णमासप्रकरणान्नानसामर्थ्यादित्यर्थः । तदन्यथानुपपत्त्येति । इन्द्रस्वरूपाभिधानान्यथानुपपत्त्येत्यर्थः । ननु यथा प्रत्यक्षेणाग्निर्बोध्यते ऽनुमानेनापि एवं लिङ्गश्रुतिभ्यां मन्त्रस्येन्द्रे गार्हपत्ये च विनियोगो बोध्यतां तथा च तुल्यबलत्वमत आह श्रौताद्विनियोगादिति । अर्थविप्रकर्षादिति । शब्दप्रकाशितार्थेन सहायिकस्यार्थस्य विप्रकर्षात् संबन्धायोग्यत्वादाकाङ्क्षितविनियोगप्रकाशिका श्रुतिरैन्द्रेन्द्रं प्रकाशयेदित्येवंरूपा कल्पयितुमुचितेत्यर्थः । नियोग आज्ञा । अनुयोग आक्षेपः । प्रकाशन्तव्यापारः प्रतिपत्तेति शेषः । प्रथमां मुख्यवृत्तिं यद्यजहतिष्ठेतर्हि प्रसह्य जघन्ययापि वृत्त्या नेयमित्यर्थः । कल्पयाम्यन्तउपस्तरण इति । घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामीति लिङ्गादुपस्तरणं प्रतीयत इत्यर्थः । आसादनं स्थापनम् । उभयत्र कृत्स्नमन्त्रप्रयोगस्य प्रमाणभूतमेकवाक्यत्वमेव दर्शयति एतदपेक्षो हीति । एकवाक्यतापूर्वकं सामर्थ्यकल्पनालिङ्गस्योपजीव्यं वाक्यं लिङ्गादुल्लवदिति सोदाहरणमाह इह हीत्यादिना । यत्तत्पदसमभिव्याहारे

विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वे हेतुः । विभज्यमानत्वे सति साकाङ्क्षत्वं चेकवाक्यत्वे हेतुः । आह हि परमविरयैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्या*दिति । साकाङ्क्षत्वादित्युक्ते प्रकृतिप्रत्यययोरप्येकवाक्यता स्यात्तन्निवृत्त्यर्थं विभज्यमानेति । न हि प्रकृतिप्रत्यययोर्विभागो विद्यते । विभज्यमानत्वेन पदत्वापत्तिर्विवक्षिता । तावत्युक्ते भगो वां विभजत्वर्थमा वां विभजत्वित्यादौ निरपेक्षविभागे ऽपि वाक्यत्वं स्यात्तच्च हि प्रतिपदं विभजत्वित्यन्वयान्निराकाङ्क्षत्वं† तन्निवृत्त्यर्थं साकाङ्क्षत्वविशेषणम् । अर्थैकत्वविशेषणस्य तु स्योनं ते इतीदमेव व्यावर्त्यम् । अथ च वाक्यभेदे ऽद्याप्यसिद्ध इति तन्नोपन्यस्तम् । देवस्य त्वेति मन्त्रे ह्यग्नये निर्वपामीतिपदातिरिक्तपदानां न निर्वपे समवेतार्थत्वम् । एवमन्यथापि कर्मणि तेषां न समवेतार्थतोपलभ्यते तेनागतीनां तेषां समवेतार्थाग्निनिर्वपामिपदाभ्यामेकवाक्यतां कल्पयित्वा तदनुरोधेन जघन्यया ऽपि वृत्त्या ऽर्थोभिधानसामर्थ्यं कल्प्यताम् । मन्त्रभूययोस्त्वनयोरुपस्तरणासादनार्थयोः पृथगर्थोभिधानसमर्थस्यैकवाक्यतामनपेक्ष्यैवार्थप्रतीतिकार्यवशेन सिद्धत्वाच्च वाक्यपूर्वकत्वं लिङ्गस्येति

६१७ । ११ सिद्धान्तयति भवेदेतदेवमिति । प्रयोजनैकत्वेनेति । विशिष्टैकार्थप्रमितिः प्रयोजनं प्रधानमेकमर्थमिति अचैकशब्दः प्रयुक्तः । स्योनं ते इत्यस्य वाक्यभेदप्रतिपादनात् । एकस्मिन्वाक्ये पदार्थानां बहुत्वादेकार्थत्वम् अयुक्तमित्याशङ्क्य विशिष्टार्थोभिप्रायेण प्रधानमित्युक्तम् । ननु भावनैव प्रधानं कथमुपस्तरणादेः प्राधान्यमत आह अनुष्ठेयार्थश्चेति† । मन्त्रावयवावविनियुज्य हि नाऽवयविरूपं वाक्यं‡ विनियोक्तुं शक्यते ऽतश्चैकवाक्यत्ववादिना ऽप्यवयवौ विनियोज्यौ तयोश्च मिलितयोनैकार्थप्रकाशनं सिद्धमिति देवस्य त्वेत्यादाविवेकवाक्यतावशेन कथं चित्सामर्थ्यमनुमेयम् । तत्रोपस्तरणे पूर्वभागार्थे उत्तरो मन्त्रभागो भङ्क्षा व्याख्येयः । पुरोडाशासादने चोत्तरभागार्थे पूर्वः । एवं यावदेकवाक्यतावशेन सामर्थ्यमनुमीयते तावत्पूर्वस्योत्तरस्य च मन्त्रभागस्यैकैकस्मिन्नपस्तरणे पुरोडाशासादने चार्थप्रतीतिकार्यवशेन प्रतीतं यत्सामर्थ्यं तन्मन्त्रभागद्वयस्य विनियोजिकां श्रुतिं पूर्वणोपस्तृणया-

* जै. सू. अ. ३ पा. १ सू. ४६ ।

† निराकाङ्क्षत्वादिति ३ पु. पा. ।

‡ अनुष्ठेयवचार्थ इति सु. भा. पु. पा. ।

§ वाक्येन विनियोक्तुमिति ३ पु. पा. ।

दुतरेण पुरोडाशमासादयेदित्येवंरूपां कल्पयति । ततः किं जातमत आह
तथा चेति । एकं विनियोगं कर्तुं वाक्यलिङ्गयोः सहप्रस्थितयोः वाक्ये ६१७ । २१
लिङ्गं कल्पयितुमुपक्रान्तवति एकैकमन्त्रभागगतं लिङ्गं वाक्यकल्पलिङ्गादपि
विनियोगफलं प्रति प्रत्यासन्नां श्रुतिं कल्पयति । वाक्यकल्पिते च लिङ्गे-
श्रुतिं कल्पयितुमुपक्रान्ते लिङ्गकल्पिता श्रुतिर्विनियोगं गृह्णाति गृहीते च
तथा तस्मिन् वाक्येन लिङ्गद्वारकल्पिता श्रुतिरेकसोपानान्तरितत्वात्फलम-
नवाप्य विलीयते । आह चाच निदर्शनमाचार्यसुन्दरपाण्ड्यः ।

निःश्रेयारोहणप्राप्यं प्राप्तिमाचोपपादि च ।

एकमेव फलं प्राप्नुमुभावरोहते । यदा ॥

एकसोपानवर्त्यको भूमिष्ठश्चापरस्तयोः ।

समयोश्च जवस्तुल्यः प्रतिबन्धश्च नान्तरा ॥

विरोधिनोस्तदैको हि तत्फलं प्राप्नुयात्तयोः ।

प्रथमेन गृहीते ऽस्मिन्पश्चिमे ऽवतरेन्मुधा ॥ इति ।

एवमुत्तरचापि द्रष्टव्यम् । यदि लिङ्गाभ्यां* मन्त्रभागयोरर्थभेदवाक्यं
भङ्क्ता विनियोगस्तर्हि देवस्य त्वेत्यचापि लिङ्गाद्वाक्यं भङ्क्ता भेदेन विनि-
योगः स्यात् । तथा चाचापि समवेतार्थसदेनादिपदातिरिक्तपदानां मन्त्र-
भागाभ्यामेकवाक्यता न स्यादत आह यत्र त्विति । यत्र विरोधकं पृथक् ६१८ । १
कर्मसमवेतार्थप्रकाशनसामर्थ्यं नास्ति तत्र समवेतार्थेनैकेन पदेन द्वाभ्यां
चिभिर्वा पदैर्यैकवाक्यता सा क्वापि कर्मण्यसमवेतार्थानां पदान्तराणां वैय-
र्थ्यपरिहाराय स्वानुसारेण सामर्थ्यं कल्पयतीति भवति तत्र वाक्यस्य विनि-
योगकत्वं न त्वच । पृथक्कर्मवर्तिपदार्थप्रकाशनादित्यर्थः । उक्तं च ।

पदान्तराणि यचाथे वदेयुः कर्मवर्तिनम् ।

तच्चैवमितरेषां तु वाक्यमप्यगतेर्वरम् ॥ इति ।

एवमिति लिङ्गाद्वाक्यभङ्ग† इत्यर्थः । प्रकरणवाक्ययोर्विरोधमुदाहृतं
वाक्यलक्षणमाह अत्र चेति । प्रकरणलक्षणमाह लब्धेति । कार्यान्तरापेक्षा- ६१८ । १
पक्षेन प्रकरणत्वं शबरस्वामिसंमतमित्याह कर्त्तव्याया इति । प्रधानवा-

* वाक्यलिङ्गाभ्यामिति । ३ पु. का. ।

† वाक्यभेद इति २ पु. था. ।

कस्याङ्गवाङ्मयाकाङ्क्षामुक्त्वा ऽङ्गवाक्यानां प्रधानवाक्याकाङ्क्षामाह समिदा-
दीति । सन्निहितकरणोपकारे संभवति न विश्वजिज्ञायेन* स्वर्गकल्पना
नापि दर्शपूर्णमासफलस्वर्गस्यानुषङ्गः प्रयाजादेः फलाकाङ्क्षायामपि स्वर्ग-
स्यानाकाङ्क्षत्वादित्याह अनुषङ्गतो वेति । करणोपकारस्य सिद्धत्वादेव
यज्ञवर्मकरणाद्यार्थवादिकं फलं सचन्यायेन कल्प्यमित्याह अर्थवादतो
वेति । निर्वारयितुं चरितार्थोक्तुं निर्वृण्वन्ति, कृतार्थोभवन्ति ।
निर्वारयन्ति स्वकृतोपकारेण प्रधानं दर्शपूर्णमासादीत्यर्थः । उक्तामितरेतरा-

६१८ । १८

पेतां सदृष्टान्तमुपसंहरति सो ऽयमिति । अग्निरिदं हविरजुषतावीवृधत
महो ज्यायो ऽकृत (प्रजापतिरिदं हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायो ऽकृत)†
अग्नीषोमाविदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महो ज्यायो ऽक्राताम् । इन्द्राग्नी इदं
हविरजुषेतामवीवृधेतां महो ज्यायो ऽक्राताम् । इन्द्र इदं हविरजुषतावीवृधत
महो ज्यायो ऽकृतेति सूक्तवाकनिगदः । देवतासंबोधनप्रधानः पदसमूहो
निगद-इत्याख्यायते । तच्चाग्निः पौर्णमास्यमावास्ययोः साधारणः । प्रजा-
पतिः पौर्णमास्यामेवोषांशुयाजस्य । नाऽसोमयाजी सन्नयेदित्यसोमयाजिनः
सान्नाय्याभावात् ५ आमावास्ययोर्देधिपयसोरभावे ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं वि-
हितं तस्य देवतेन्द्राग्नी । इदमाह तत्र हीति । एकच सहपाठे ऽपि लिङ्गा-
दुत्कृष्टेनेन्द्राग्निपदेनेकवाक्यतापन्नो ऽवीवृधेताम् इत्यादिमन्त्रशेषो यच्चामा-
वास्यायामिन्द्राग्निपदं नीतं तच्च नीयेतोतेन्द्राग्निपदमाचममावास्यायां नीत्वा
वाक्यशेष उभयच पौर्णमास्यमावास्ययोः प्रयोक्तव्य इति संदेहस्य अप्रकमाह
तत्र यदीति । फलवती भावना प्रधाना सती इतिकर्तव्यत्वं संनिधिपठित-
स्यापादयतीत्यर्थः । आकाङ्क्षात्मकं हि प्रकरणं न श्रुतिरिव विनियोगमभि-
धत्ते किं तु विनियोज्यपदार्थशक्तिं प्रमाणान्तरप्रमितामपेक्षते एवं च सति वि-
नियोज्यस्य मन्त्रवाक्यशेषस्य वाक्येनान्यच्च विनियुक्तत्वान्न प्रकरणेन कृत्स्ना-
र्थत्वेन विनियोग इत्याह भवेदेतदेवमिति । विपक्षे दण्डमाह अन्यथेति ।
द्वादशेषसताधिकरणं ज्योतिर्दर्शनादित्यचानुक्रान्तम् । पूषाद्यनुमन्त्रणम-

६१८ । १८

न्वाश्च तच्चेत्रोदाहृताः । यद्यदेवेति । विनियोजकं प्रमाणमित्यर्थः । एक-

* जे. सू. अ. ४ पा. ३ सू. १५ ।

† () एतद्वन्तर्गता यन्त्रो नास्ति २ पु. ।

‡ व्या. सू. अ. १ पा. ३ सू. ४० ।

वाक्यतेति । वाक्येकवाक्यतेत्यर्थः । यावदितरत्र सामर्थ्यमिति । वा- ई२० । १

क्यद्वयेकवाक्यतायां कल्पितायाम् अन्यथानुपपत्त्या वाक्यद्वयार्थयोरितरेतरौप-
कार्यौपकारकत्वसामर्थ्यं कल्प्यतइत्यर्थः । नानेष्टिपशुसोमसमुदायो राजसूयः ।
तत्राभिषेचनीयः सोमयागविशेषः । शुन.शेफः क्लिल ऋषिपुत्रा हरिश्चन्द्रपुत्रेण
पुरुषमेधार्थं पशुत्वेन क्रीतः । स वरुणाय स्वस्यालम्भे कर्तुमारब्धे वरुणं तुष्टा-
व । स च तुष्टु एनं रक्षेत्याख्यानं बहुचब्राह्मणे पठ्यते । अतदूतादिकमभि-
षेचनीयसन्निधौ श्रुतमादिशब्दार्थः । यद्याकाङ्क्षाभावात्पदानां संबन्धः तद्ध्या-
नय प्रासादमिति पदद्वयव्यवहितेन पश्येत्यनेनापि गामित्यस्याभिसंबन्धः
स्यात् । आनयेत्यनेन तु सन्निधानात्संबन्ध उपपन्नस्तस्मान्नाकाङ्क्षामात्रं संब-
न्धहेतुरित्यर्थः । अत्र विकल्पेन पूर्वपक्षं वक्ष्यन् संनिधेरपि केवलस्य न
संबन्धे हेतुत्वमित्याह न चेति । अयमेतीति वाक्ये राज्ञ इत्येतत्पदं पुत्र-
पदस्योपरिष्ठात्पुरुषपदस्य चाधस्तादृश्यते । यदि संनिधिमात्रं संबन्धकारणं
तर्हि राज्ञ इति पदस्य पुत्रपदेन वा संबन्धः राज्ञः पुत्र इति किं वा-पुरु-
षपदेन राज्ञः पुरुष इत्यविनिश्चयः स्यादित्यर्थः । एवमनिश्चये सत्याका-
ङ्क्षाया* निर्णयमाह तस्मादिति । अन्तिके यदुपनिपतितमिति । पितृ-
समर्पकं राजगदमित्यर्थः । यदि राज्ञ इति पदस्य पुरुषपदेनासंबन्धः तर्हि
तेनासंबन्धस्य पुरुषपदस्य केन संबन्धस्तत्राह किं त्विति । ननु प्रकरणा-
द्वाजसूयार्थत्वं क्रमादभिषेचनीयार्थत्वं च किं न स्यादत आह समुच्चया- ई२१ । ३

संभवाच्चेति । अभिषेचनीयस्यापि राजसूयमध्यपातित्वात्तदर्थमप्यनुष्ठित-
माख्यानादि राजसूयाङ्गमपि भवति पृथक्प्रयोगाऽनपेक्षणाद् न समुच्चय इत्य-
र्थः । न चेवं चिन्तावैयर्थ्यम् । अभिषेचनीयार्थत्वेनानुष्ठितस्य पविचाद्यव-
यवान्तराऽनुपकारकत्वादवयविराजसूयार्थस्य तदीयसर्वावयवार्थत्वोपपत्तेस्त-
त्सिद्धये राजसूयाङ्गत्वस्याप्युपाख्यानादेश्चिन्तनीयत्वादिति । पविचः सोम-
यागविशेषः । ऋचस्य धृतिरिष्टिः । प्रधानस्य कथम्भावे कथं भावना
निष्पद्यतइत्यपेक्षायामितिकर्तव्यताकाङ्क्षायामित्यर्थः । एतस्यामवस्थायामनि-
श्चातफलं यदेतत्कर्म पठ्यते तस्य प्रकरणिनं प्रत्यङ्गता भवति निश्चा-
तफलस्य गोदोहनादेर्वाङ्गता तस्य फलवत्त्वेनाकाङ्क्षाऽनुदयादित्यर्थः । प्रधा-

* आकाङ्क्षेति २ पु. पा. ।

† कथमिति नास्ति २ पु. ।

नस्याकाङ्क्षायामनुवर्तमानायामान्नातस्यासंबन्धैः पदैर्व्यवधानाभावाद्राजसूया-
 ई२१ । ८ हृतत्वमुक्त्वा ऽभिषेचनीयं प्रति संनिधेर्दुर्बलत्वादनङ्गत्वमाह अभिषेच-
 नीयस्य त्विति । निराकाङ्क्ष्येति प्रकरणानुत्थाने हेतुः । ननु यथा ऽभि-
 षेचनीयस्य सन्निधिवृशात्प्रकरणकल्पना एवं राजसूयस्यापि प्रकरणात्संनिधिः
 कल्प्य इति तुल्यत्वमुभयोरित्याशङ्क्याह प्रकरणिनश्चेति । सर्वव्यापकत्वा-
 द्राजसूयस्याभिषेचनीयस्यापि तदात्मकत्वात्संनिधिसिद्धिरित्यर्थः । दैरोडाशि-
 ककाण्डे आग्नेयादीनां कर्मणां क्रमे मन्त्राः श्रुताः तत्रामावस्थिकसान्नाय्य-
 क्रमे शुन्धध्वमिति मन्त्रः समान्नात इत्यर्थः । यदुक्तं समाख्याश्रुतिः
 साक्षात्पुरोडाशपाचमन्त्रसंबन्धबोधनीति तत्राह समाख्यानं तावदिति ।
 यौगिकशब्देन हि विशिष्टं द्रव्यमुच्यते न संबन्धस्तद्वाचकत्वे हि संबन्धिनौ
 संबन्धश्चेति त्रयो वाच्याः प्रसज्येरन् । अतः संबन्ध आनुमानिक इत्यर्थः ।
 आनुमानिको ऽपि संबन्धो न विशेषस्य साक्षात्सिध्यति काण्डमात्रविषय-
 त्वादित्याह ननु साक्षादिति । अपि च भवतु समाख्याश्रुतिः । सा
 श्रुत्या च संबन्धं वक्तुं नासौ विशेषरूपो विनियोगः । स चेह विचार्यते
 ऽतः संबन्धमात्राभिधाने ऽपि नापेक्षितसिद्धिरित्याह न चासाविति ।
 ननु यथा शौनःशेफोपाख्यानादिकमभिषेचनीयसन्निधिः बाधेन प्रकरणात्स-
 मस्तराजसूयाङ्गं निर्णेतमेवमत्रापि सान्नाय्यक्रमं बाधित्वा समस्तदर्शपूर्णमा-
 सार्थत्वमेव मन्त्रस्यास्तु वृथा क्रमसमाख्ययोः प्राबल्यदौर्बल्यचिन्तनमत
 आह तत्रापि चेति । सामान्यतो दर्शपूर्णमासप्रकरणेनापादितमेदमर्थं
 यस्य स मन्त्रस्तथोक्तस्य यथा आरादुपकारतया शौनःशेफोपाख्यानादेः
 प्रकृतमात्रार्थत्वमेवं प्रकृतमात्रसंबन्धानुपपत्तिरित्यर्थः । मन्त्रस्य दृष्टार्थत्वेन
 संनिधित्योपकारकत्वमाह मन्त्रस्येति । ननु दृष्टार्थत्वेन स्थानादर्थविशेषसं-
 बन्धे प्रकरणं बाधितं स्यादत आह यं कं चिदिति । पदार्थशक्त्यपेक्षत्वा-
 त्प्रकरणस्य मन्त्रस्य च क्व चिदेव प्रकाशनशक्तौ तन्मात्रोपकारकत्वेनापि
 प्रकरणश्लोकारो भवतीत्यर्थः । तदेवं प्रकरणापेक्षितविशेषसंबन्धः स्थानेन
 ई२२ । २२ वा बोधनीयः समाख्यया वेति संदेहे निर्णयमाह सान्नाय्यक्रम इति ।
 असंनिहितयोः संबन्धाऽयोगात्* संबन्धसिद्ध्यर्थं संनिधिमुपकल्पयतीत्यर्थः ।

* संबन्धायोगादिति नास्ति २ पु. ।

वैदिकेनेति । पैरोडाशिकसमाख्या हि पाठकैः कृता सान्नाय्यपाचमन्त्रयोस्तु क्रमो वेदेनेव कृत इत्यर्थः । आकाङ्क्षा कल्प्यते सान्नाय्यपाचमन्त्रयो*रित्यर्थः । पावच क्लृप्तेनेति । पुरोडाशपाचमन्त्रयोरित्यर्थः । एवमुत्तरच योज्यम् ।

अधिकरणपञ्चकार्ये वृद्धोक्त्या संकलयति एकेति । लिङ्गस्यैकया ई२० । १३ श्रुत्या श्रुत्यर्थे विनियोगं प्रत्यन्तरयोर्व्यवधानं प्रतीयते । वाक्यस्य द्वाभ्यां लिङ्गश्रुतिभ्यां प्रकरणस्य वाक्यलिङ्गश्रुतिभिः तिसृभिः स्थानस्य प्रकरणवाक्यलिङ्गश्रुतिभिश्चतसृभिः समाख्यायाः स्थानप्रकरणवाक्यलिङ्गश्रुतिभिः पञ्चभिः श्रुत्यर्थे प्रत्यन्तरागः प्रतीयते इत्यर्थः । सौकर्यार्थे बाध्यबाधकभावमपि विभजते बोधिकैवेति । मध्यमानां तु लिङ्गादीनामुत्तरापेक्षया बाधकत्वं पूर्वापक्षेया बाध्यत्वम् । तद्यथा । लिङ्गं वाक्यस्य बाधकं तदेव श्रुतेर्बाध्यमित्यादीति । निघ्नः परवशीकृताः ।

एवं श्रुत्यादिषु बलाबले निरूप्य प्रस्तुते लिङ्गात्सन्निधिबाधे उपयुक्तमुदाहरणमाह तस्मादिति । यः सोमं पिबति स इतरान् प्रत्यनुज्ञां याचते ते चानुज्ञां ददति । तचानुज्ञापनमनुज्ञा याचनम् अनुज्ञेत्यनुज्ञानदानम् । उपहृत्यस्व अनुजानीहीत्यर्थः । उपहृतः अनुज्ञातो ऽसीत्यर्थः । देशसामान्यात्पाठक्रमादित्यर्थः । लिङ्गेनेति । आदौ ह्यनुज्ञापनं पश्चादनुज्ञेति लोकसिद्धम् । तत्रोपहृत इति मन्त्रे यद्यपि प्रथमपठितत्वादनुज्ञापने प्राप्रस्तथापि लिङ्गादनुज्ञायां शेषत्वेन प्रतिपाद्यते । उपहृत्यस्वेति च मन्त्रे यद्यपि चरमपठितत्वादनुज्ञायां प्राप्रस्तथाप्यनुज्ञायाचनप्रकाशनसामर्थ्यात् शेषत्वेन प्रतिपाद्यते इत्यर्थः । प्रथमतन्त्रोक्तस्मारणस्य प्रयोजनमाशङ्कान्तरनिवृत्तिरित्याह तथापीत्यादिना । विनियुक्तविनियोगो न वस्तुनि विरुध्यते दध्ना जुहोति दध्नेन्द्रियकामस्य जुहोतीत्येकस्य दध् उभयार्थत्वदर्शनादयं प्रतीतिविरोधः अन्यशेषस्यान्यशेषत्वविरोधाद्यद्वैवदतीयं तद्यज्ञदत्तशेष इतिवत्तर्ह्यधिष्ठानलक्षणया सो ऽपि विरोधः शमप्रिष्यतइति चेद्विद्यायां मन्त्रस्य विनियोगे ऽपि तत्तुल्यमित्याह सविद्यायामिति । न चैवमैन्द्र्या ई२४ । १० अपीन्द्रे गार्हपत्ये च विनियोगशङ्का एकस्मिन्प्रयोगे मन्त्रावृत्तिप्रसङ्गादिति ।

बृहस्पतिसंवेदाहरणं तु कृत्वा चिन्तयेत्युक्तमेव । अस्य पुनः स्मारणस्याभ्यधिकाशङ्केत्यर्थः । प्रथमतन्त्रे हि श्रुत्यादिभिर्लिङ्गादीनां बाध उक्तः अत्र तु लिङ्गात् क्रमस्य बाधो नोच्यते किं तु शीघ्रं लिङ्गेनान्यत्र विनियुक्ते मन्त्रे विलम्बेन क्रमस्य परिच्छेदकत्वमेव नास्तीति प्रतिपाद्यते । तत्र क्रमस्याऽपरिच्छेदकत्वे ज्ञाते कुतो विनियुक्तविनियोगशङ्केत्याह नैहेति । श्लोकं विवृणोति प्रकरणेति । यद्यपि प्रथमे ऽपि काण्डे लिङ्गादीनां श्रुत्यादिभिरप्राप्रबाध एव दर्शितः तथापि तत्र दुर्बलप्रमाणात्* प्राप्तिः शङ्कितुं शक्यते गार्हपत्यस्य इन्द्रस्य च स्वस्वप्रकाशकत्वेन मन्त्राकाङ्क्षत्वात् । इह तु विद्याया निराकङ्क्षत्वाद् मन्त्रकर्मणां चान्यत्र विनियुक्तत्वेन रक्तपटन्यायाभावाच्च प्राप्तिरेव नास्तीति वैषम्यम् ।

भाष्ये बृहस्पतिसवस्य तुल्यबलप्रमाणद्वयादुभयार्थत्वे स्थिते प्रवर्ग्यस्यापि बृहस्पतिसवेन तुल्यत्वाशङ्कायां सन्निधेर्दुर्बलत्वादतुल्यत्वं प्रतिपादनीयम् । तथा च सति अपिचशब्दानुपपत्तिरित्याशङ्क्य नाभ्युदयार्थः स ई२५ । २ किं त्वेतदुपपत्तिसाहित्यं पूर्वोक्तन्यायस्य वदतीत्याह तुल्यबलतयेति । प्रमाणयोस्तुल्यबलतया बृहस्पतिसवेन प्रवर्ग्यस्य या तुल्यताशङ्का तदपाकरणद्वारेणेत्यर्थः । बृहस्पतिसवस्येति षष्ठी चन्द्रस्य तुल्यं मुखमिति वतुल्यार्थयोगनिबन्धना ।

अभिधातुं पदे ऽन्यस्मिन्ननपेक्षो रवः श्रुतिः ।

सर्वभावगता शक्तिर्लिङ्गमित्यभिधीयते ॥

संहृत्यार्थं ब्रुवन् वृन्दं पदानां वाक्यमुच्यते ।

प्रधानवाक्यमङ्गात्त्याकाङ्क्षं प्रकरणं मतम् ॥

स्थानं समानदेशत्वं समाख्या यौगिको रवः ।

इति श्रुत्यादिलक्ष्योक्तं मीमांसाबुद्धिपारगैः ॥

अभिचारकर्मदेवतामभिचारकर्ता प्रार्थयते हे देव मद्विपोः सर्वमङ्गं प्रविध्य दारय हृदयं च दारय धमनीः सिराः प्रवृञ्ज विभञ्ज चोटय (शिरश्च अभितो विदारय ।) § एवं मद्विपुस्त्रिधा विपृक्तो विश्लिष्टो

* दुर्बलात् प्रमाणादित्यर्थ इति २-३ पु. पा. । † एकः स्वशब्दो नास्ति २ पु. ।

‡ तर्हि प्रवर्ग्यस्येति ३ पु. पा. । § ()-एतदन्तर्गता ग्रन्थो नास्ति २-३ पु. ।

भवत्वित्यर्थः । हरिरिन्द्रनीलस्तद्वनीलो ऽसीतीन्द्रः संबोध्यते । मित्र
आदित्यः । शं सुखङ्करो भूयादिति विद्यार्थ्याशास्ते । अग्निष्टोमो ब्रह्म स
यस्मिन्नहनि क्रियते तदपि ब्रह्मा ऽत एव तदहरहर्निर्वर्त्य कर्म यउपयन्ति अनु-
तिष्ठन्ति* ते ब्रह्मण्येव साधनेन ब्रह्मापरमुपयन्ति प्राप्नुवन्ति ते चाप्रतत्त्वं
परं ब्रह्म चाप्नुवन्ति । पुत्रस्य दीर्घायुष्टुसिद्धये द्वान्दोग्ये चेलोक्तं कोशत्वेन
परिकल्प्येपासनमुक्तम् । तत्रायं पितुः प्रार्थनामन्त्रः । अमुनेति पुत्रस्य
चिर्नाम गृह्णाति । अमुना हित्यनाम्ना सह भूरितीमं लोकं प्रपद्याइत्यर्थः† ॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दस्तुत्युपगान-

ः अतदुक्तम् ॥ २६ ॥

६२५ । ५

यथा विद्यासन्निधौ श्रुतस्यापि मन्त्रादेर्विद्यायामसामर्थ्यादनुपसं-
हारः एवं हानसन्निधौ श्रुतस्याप्युपायनस्य तदन्तरेणापि हानसंभवेन हानो-
पपादनसामर्थ्याभावादनुपसंहार इति प्राप्य प्रतिविधीयते । उपायनमित्यस्य
व्याख्यानमुपादानमिति । सगुणनिर्गुणत्वेनेति । कौषीतकिशाखागतेपर्य-
ङ्कविद्या हि सगुणेति । यद्यपि सगुणविद्यायां हानसन्निधावुपायनं श्रुतं
तथापि निर्गुणविद्यास्य हानं तद्विधायति । तदन्तरेण तदनुपपत्तेरिति
शङ्कते ननु यथेति । कर्तृभेदो नाऽनावश्यकत्वे प्रयोजकः । परकर्तृकहान-
नियतेन स्वकर्तृकोपायनेनानेकान्तादित्यर्थः । यदुक्तं विद्याभेदादनुपसंहार
इति तत्राह कर्मान्तरइति । अश्वरोमादिव द्विधूतयोरिति योजना । यद-
प्युक्तं हाने उपायनं नावश्यकमिति तत्राह न तावत्प्रायश्चित्तेनेति । न
केवलमश्वरोमदृष्टान्तात् सुकृतादिविलयाभावः किं तु विधूय प्रमुच्येति श्रु-
तिभ्यामपीत्याह न च नष्ट इति । शब्दसन्निधिकृतो ऽपि विशेष इति ।
हानोपायनशब्दयोः कौषीतकिशाखायां सन्निधिरस्ति । तत्कृतो विशेष इत्य-
र्थः । यदाश्वरोमदृष्टान्ताद्विधूतयोः सुकृतदुष्कृतयोः परचावस्थानसापेक्षत्वा-
दन्यत्र हानसन्निधौ श्रुतमुपायनं केवलहानश्रवणे ऽप्यपेक्षितत्वादायातीति
व्याख्यायते कथं तर्हि भाष्यकारः स्तुतिप्रकर्षलाभायेति स्तुतिप्रकर्षमुपाय-
नोपसंहारकल्पकं प्रमाणमाचष्टे अत आह स्तुतिप्रकर्षस्त्विति । स्तुतिर्हि

* अनुतिष्ठन्तीति नास्ति ३ पु० ।

† अत्र चतुर्वर्गं वेधाद्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र

सूत्रम् १-वेधाद्यर्थभेदात् २५ ॥

विद्यायाः कार्या सा च केवलश्रुतहानेनाप्युपपद्यते । एवं हि प्रकर्षौ ऽपे-
क्ष्येत यद्यप्रकर्षे स्तुतिर्न स्यात्तच्च नास्ति तस्मात्प्रमाणासिद्धस्योपायनोपसं-
हारस्य प्रयोजनं भाष्ये उक्तमित्यर्थः । भाष्ये केनापि प्रकारेण पुरुषान्तरे
सुकृतदुष्कृतयोरसङ्गान्तिरङ्गीकृतेति भाति । तच्चायुक्तं फलद्वारेण सङ्गान्तिसं-
ई२६ । १८ भवादित्याशङ्क्याह यद्यपीति । वैश्वानरीयेष्ट्यधिकरणं द्वितीयसूत्रे ऽनु-
क्रान्तम् । भाष्ये अतीवशब्दः सुकृतादिस्वरूपपरः । स्तुत्यर्थत्वाच्चेति* भाष्यस्य
चान्यत्र विद्यासामर्थ्यात्सुकृतदुष्कृतफलसञ्चाररूपमोक्षाभिधानेन विद्यास्तु-
त्यर्थत्वादित्यर्थः । गुणोपसंहारविवक्षायामुपायनार्थस्यैवानुवृत्तिं ब्रूयादिति
भाष्ये ऽप्युपायनार्थशब्देन सुकृतदुष्कृतस्वरूपोपायनं विवक्षितं फलत उपायन-
स्योक्तत्वादित्यभिप्रेत्याह न स्वरूपत इति । सञ्चार इत्यभिप्रायमितीतिशब्दे
ऽध्याहर्तव्यः । स्तुतिगुणेति । स्तुत्युपयोगी गुणः सुकृतदुष्कृतयोः परच स-
ञ्चारः । तदुपसंहारो विचारितो यद्यपि स नोपास्य इत्यर्थः । कुशशब्दे हि न
स्त्रीलिङ्गः अस्ती कुशमित्यमरसिंहेनानुशिष्टत्वाद् अतस्तदविरोधेन सूत्रेण पदं
छिनति आच्छन्द इति । आहुपसर्गस्यार्थमाह आच्छादनादिति । अनु-
ष्ठातारं पापादाच्छादयतीति आच्छन्द इत्यर्थः । श्रूयते हि छादयन्ति हि
वा एनं छन्दांसि पापात्कर्मण इति । अत्र समिधः कुशा इत्युच्यन्ते । औदु-
म्बरा इति विशेषणात्समिद्धाचौ कुशाशब्दे ऽन्य एव स्त्रीलिङ्ग इति लिङ्गा-
ऽनभिज्ञानाद्वाचस्पतिः पदं विच्छेदेति केचित् । तदतिमन्दम् । अने-
कशब्दत्वस्यान्याय्यत्वात् । कुशसंबन्धात् समित्सु कुशशब्दस्य तु लाक्ष-
णिकत्वेोपपत्तेः यज्ञसंबन्धादिव गार्हपत्ये इन्द्रशब्दस्य । यदि तु कस्यां
विच्छ्रुतावौदुम्बर्य इति प्रयोगः स्यात्तर्हि स छान्दसो भवेद्भाष्ये च तस्यानु-
कारमात्रम् । तस्मात्

पदवाक्यप्रमाणाब्धेः परं पारमुपेयुषः ।

वाचस्पतेरियत्यर्थे ऽप्यबोध इति साहसम् ॥

विकल्पपरिहारार्थं वाक्यस्य पर्युदासार्थत्वमाह तदेतदिति । अष्ट-
दोषा विकल्पस्य तदभावो नाडीष्वित्यत्र दर्शिताः । पर्युदासाधिकरणविषय-
माह एवमिति । आश्चावयेति चतुरक्षरम् अस्तु श्रीषडिति चतुरक्षरं

यजेति ह्युच्यते यं यजामहे इति पञ्चाक्षरं ह्युच्यते षष्ठकारं षष्ठं वे संप्रदशोच्यते
मन्त्रगणः प्रजापतित्वेन स्तूयते प्रजापतेरपि संप्रदशकलिङ्गशरीरसमष्टिरूप-
त्वात् । यच्च यच्च ऽन्वायतो ऽनुगत इत्यनारभ्यवादेन* वाक्येन सर्वयज्ञेषु मन्त्र-
गणो विनियुक्तस्तत्र यदि नानुयाजेष्वित्ययं प्रतिषेधः तर्हि विधिप्रतिषेधसंनि-
पाताद्विकल्पः स्यात् । अथ पर्युदासः ततो विधेरेव वाक्यशेषः सन्ननुयाजाति-
रिक्तयागेषु येयजामहविधिपरः स्यात्तदर्थं संशयमाह तत्रेति । ननु प्रतिषेधे ई२७ । २३
ऽपि कथं विकल्पप्राप्तिः । प्रतिषेधस्य प्रतिषेध्यं प्रति प्रबलत्वाद् भुजङ्गायाङ्गुलिर्न
देयेतिवदिति शङ्का निराकुर्वन्पूर्वपक्षमाह मा भूदित्यादिना । अर्थप्राप्त्यस्य
भ्रमगृहीतविषयसौन्दर्यसामर्थ्यात् प्राप्तिस्तु शास्त्रीयेण निषेधेन विकल्पो मा
भूत् । अथ कारणमाह दृष्टं हीति । तात्कालिकश्रेयःसाधनत्वं प्रत्यक्षबो-
धितं प्रतिषेधेन तु कालान्तरीयदुरितहेतुत्वं ज्ञाप्यतइति विषयभेदेन तुल्या-
यौपनिषाताभावान्न विकल्प इत्यर्थः । तर्हि कथं बाध्यबाधकभावस्तत्राह आ-
यत्यां भविष्यत्काले दुःखतो विभ्यतमिति । यदिदानीं प्रवृत्तस्य सुखं कृष्यते
तत्तुल्यमेव चेदुःखं कालान्तरे भवेत्तर्हि व्यर्थो ऽयं प्रतिषेधः स्यात् प्रवृत्तेर्दुःखक-
रत्ववन्निवृत्तेरपि सुखविगमे हेतुत्वात् ततश्च दृष्टात्सुखादधिकं दुःखमस्तीति
प्रतिषेधेन गमिते सत्यास्तिकानां प्रवृत्तेरुपरमात् प्रतिषेधस्य फलतो बाध्यक-
त्वमित्यर्थः । ननु कथं षोडशियहणायहणयोर्विकल्पः अकरणे ऽपि क्रतूप-
कारसिद्धौ करणवैधर्म्यादत आह तत्र हीति । उपकारभूमार्थेनो ऽनुष्ठान-
मुपकारमाचार्थेनो ऽननुष्ठानमिति विकल्प इत्यर्थः । शास्त्रीयविधिनिषेधयो-
स्तुल्यबलत्वमित्यत्र जैमिनीयं सूत्रमुदाहरति यथा ऽऽहेति । तुल्यहेतु-
त्वादिति । प्रतिषेध्यप्राप्तेः प्रतिषेधस्य च तुल्यप्रमाणकत्वादित्यर्थः । तदेव
दशमं उभयं प्रवृत्तितत्प्रतिषेधरूपं शब्दलक्षणं शब्दप्रमाणं किमित्यर्थः ।
शास्त्रीयत्वे ऽपि विधिनिषेधयोः सामान्यविशेषविषयत्वेनास्तुल्यबलत्वमाश-
ङ्क्याह न च वाच्यमिति । यजतिषु यागेषु येयजामहकरणं यागसामान्यं या-
गद्विषयीकरोति तावन्निषेधो ऽनुयाजे यागविशेषएव येयजामहानुष्ठानं निषेधति ।
निषिद्धे च विधेः सामान्यद्वारा विशेषसंक्रान्तिर्निरुध्यते इति न च वाच्यम् ।
कुतो ऽत आह यत इति । विध्योर्हि सामान्यविशेषविषययोर्विधिर्बलवान् पर- ई२८ । १८

* अनादभ्याधीतेनेति २-३ पु. १० ।

† तुल्यत्वादिति प्रतीकाकारः २-३ पु. १ ।

६२८ । २१

स्परं निरपेक्षत्वाद् निषेधस्तु विधिप्राप्तं निषेधद् विशेषविषयो ऽपि न विधेरधि-
 कबलः प्राप्तिप्रापेक्षत्वेन विध्युपजीवित्वादित्यर्थः । तर्हि विधिरेव निषेधेनोपजी-
 वित्वात्प्रबलः स्यात्तथा च कथं विकल्पावकाशस्तथाह न च सापेक्षतयेति ।
 अन्यन्यगतिकत्वान्निषेधस्य विधिना तुल्यबलत्वं कल्प्यमित्यर्थः । ननु नानन्य-
 गतित्वमर्थवादत्वेन गतिसंभवादित्याशङ्क्याह न च न ताविति । तावाज्य-
 भागो पशौ न करोति इति दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । तथा क्वचित्पशुप्रकरणे ऽपि
 पशुप्रकरणस्थं तु वाक्यमतिदेशवाक्यं प्रति शेषत्वेन पर्युदासः यत्प्रकृतिवत्पशो
 कर्तव्यं तदाज्यभागवर्जमिति । दर्शपूर्णमासप्रकरणगतं तु वाक्यं ज्योतिष्टोमग-
 तद्वादशोपसत्तावाक्यवत् पशुगताज्यभागाभावानुवादद्वारेणार्थवादः । पशाव-
 प्याज्यभागो न क्रियेते तौ पुनर्दर्शपूर्णमासयोः क्रियेते तस्मात्प्रशस्तौ दर्श-
 पूर्णमासाविति । नैवमिहार्थवादः । हेतुमाह असमवेतेति । उदाहरणे
 तु समवेतार्थत्वेन वैषम्यमाह पशौ हीति । उपपद्यते ऽर्थवादतेत्यनु-
 षङ्गः । असमवेतार्थत्वादित्येतद्विवृणोति न चात्रेति । अस्तु तर्हि पर्यु-
 दासत्वं गतिर्नेत्याह न च पर्युदास इति । नानुयाजेष्वित्ययं यदि पर्यु-
 दासः स्यात्तदा सुबन्तेन नञो योगात्समासः स्यात्कात्यायनेन समासनि-
 यमस्य स्मृतत्वादित्यर्थः । न हि तत्रान्येति । विधिनिषेधयोस्त्रयोरपि
 विशेषनिष्ठत्वान्न पर्युदाससंभव इत्यर्थः । ननु पर्युदासे ऽपि किमिति न
 विकल्पः स्यात् । अनुयाजवर्जितेष्वित्युक्ते येयजामहस्यानुयाजविच्छेदप्रतीतेः
 सामान्यविधिना च संबन्धप्रतीतेरिति शङ्कते किमत इति । परिहरति
 एतदिति । अनुयाजव्यतिरिक्तेष्वित्युक्ते के तदिति न ज्ञायन्ते ततो ऽप-
 र्यवसितं वाक्यं ये ऽनुयाजादन्ये ते यागा इति पर्यवसातुं पूर्ववाक्यमपेक्षते
 न पृथक् पर्यवस्यतीति न विकल्प इत्यर्थः । नन्वनुयाजवर्जितेष्वित्युक्ते
 वर्जनाभिधानान्निषेधत्वमिति नेत्याह तथा चेति । पूर्ववाक्ये येयजामहं
 प्रति शेषित्वेन बोधितानां यागानामननुयाजत्वं विशेषणमज्ञातमनेन ज्ञाप्य-
 तइति विधिशेषत्वान्न प्रतिषेधतेत्यर्थः । अमूर्तयोः सुकृतदुष्कृतयोश्चाल-

६२९ । २२

नाऽनुपपत्तेः पूर्वपक्षाऽसंभवमाशङ्क्य सिद्धान्ते ऽपि साम्यमाह यथा हीति ।
 ननूपायनं च यच्च विधूननं च यच्च कौषीतक्यादौ श्रूयते तत्रोपायनसिद्ध्यर्थे
 हानमन्यच संचार इति वक्तव्यं तद्वदन्यस्यस्तु तथाह यत्र विधूनन-

मात्रमिति । ननु विधूननशब्दस्य लाक्षणिकत्वाविशेषे किमिति फलारम्भा-
च्चालनमेव लक्ष्यते न पुनरन्यत्र संचार इति तत्राह कल्पनागौरवेति । अमू- ६३० । ४
तयोः सुकृतदुष्कृतयोः स्वाश्रयादपसरणमन्यत्र चावस्थानमिति विरुद्धार्थ-
द्वयलक्षणात् स्वाश्रयस्थयोरेव तयोः फलात् प्रधावनं लघुत्वान्नक्षणीयमित्य-
र्थः । उपायनसंनिधौ श्रुतो विधूननशब्दस्तावत्यागं लक्षयति ततो ऽन्य-
त्रापि केवलविधूननशब्दश्रुतो प्रवृत्तत्वात् सैव लक्षणा बुद्धिस्या भवतीति
न स्वफलाच्चालनलक्षणा तस्या निवृत्तत्वादित्याह यत्र तावदिति । ननु
क्व चिद्येन शब्देन यो ऽर्थो लक्षितः स एव तस्यान्यत्राप्यर्थ इति न नियतं
न ह्यग्निरधीतइत्यत्र माणवको लक्षित इत्यग्निर्ज्वलतीत्यत्रापि तदर्थेता
ऽत आह एवं हीति । यदि केवलविधूननशब्दश्रवणे चालनमर्थो लभ्येत
तर्हि प्रयोगान्तरे प्राप्नो लाक्षणिकार्थो न परिगृह्येत न त्वेतदस्तीति प्राप्-
त्याग एव लक्ष्यतइत्यर्थः । नन्वस्मिन्पक्षे कल्पनागौरवमुक्तमत आह
न च प्रामाणिकमिति । प्रवृत्तस्य लक्ष्यार्थस्य प्रयोगान्तरे ऽपि बुद्धौ
संनिधानं प्रमाणं तत आयातं प्रामाणिकम् । ननु चालने मुख्यो विधूननश-
ब्दस्थाने तु गौण इति नेत्याह प्राचुर्येणेति । अवधूत इत्यादौ त्यागे
धुनोतेः प्रयोगदर्शनादित्यर्थः । अश्वो यथा जीर्णानि रोमाणि विधुनुते
त्यजत्येवं पापं विधूय यथा चन्द्रो राहोर्मुखात्प्रमुच्य भास्वरो भवति एवं
धूत्वा शरीरं स्वच्छो भूत्वा ब्रह्मलोकमभिसंभवामि प्राप्नोमीत्यन्वयः । कृतः
सिद्धः न पुनरपूर्वपुण्योपचयेन साध्य आत्मा यस्य स कृतात्मा कृतकृत्य
इत्यर्थः । ब्रह्मेव लोको ब्रह्मलोकः* ॥

सांपराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥

६३० । १५

सिद्धं कृत्वा विद्यायाः कर्मक्षयहेतुत्वं हानसंनिधावुपायनोपसंहार
उक्तः इदानीं तदेवासिद्धं मार्गमध्ये श्रूयमाणस्य कर्मक्षयस्य विद्याहेतुकत्वा-
भावादित्याशङ्क्यते । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र पाठादर्थो बलीयान्त एव
श्रुतिरतिबलीयसी अर्थादपि तस्याः प्रबलत्वादित्यर्थः । तार्किडनां श्रुतिवि-

* अत्र पञ्चदशं हान्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम्-५ हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कु-
शाष्कन्दस्तुत्युपगानवतदुक्तम् २५ ॥

रोधं परिहसति अर्द्धपथे ऽपीति । विधूय पापमिति हि ब्रह्मलोकप्राप्तेः
 ६३१ । ६ प्राक्कालतोच्यते सा चार्द्धपथे विधूयने ऽप्युपपद्यत इत्यर्थः । एवं शाब्दा-
 यमिमामिति । अर्द्धपथगवोपायनसंभवादित्यर्थः । ननु जीवत एवं विधू-
 यनक्षणेन । न । एवं श्रुत्यभावादित्याह न हि तत्रेति । सर्वनामश्रुतेर-
 न्यथासिद्धिर्माभिधास्यन्वाटक्रमभञ्जक्रमर्थक्रमं तदवाह विद्यासामर्थ्येत्या-
 दिना । यवागूषाकस्याग्निहोत्रात्पूर्वकालत्वे सामर्थ्यं होमस्य द्रव्यापेक्षत्वेना-
 धगतम् । विद्यायाः पापक्षयहेतुत्वे किं प्रमाणमित्यत आह यमनियमा-
 दीति । श्रवणात् कौषीतकिशाखायामिति शेषः । यमाद्यङ्गसहिताया
 विद्याया उत्तरमार्गद्वारेण ब्रह्मलोकप्राप्तिहेतुत्वमस्तु तावता कथं पापक्षयहेतु-
 त्वमत आह अप्रक्षीणेति । तदनुपपत्तौः ब्रह्मलोकमार्ग*प्राप्त्यनुपपत्तेरि-
 त्यर्थः । तादृशीति । यमादिसहितेत्यर्थः । कथमेकस्या विद्याया उभया-
 र्थत्वमत आह क्षपितेति । ब्रह्मलोकप्राप्त्यर्थमेव पापक्षयं करोतीत्यर्थः ।
 तच्छब्दश्रुतिविरोधमुक्तमनूद्य निराचष्टे ननु न पाठेत्यादिना । प्रधानरूप-
 परामर्शत्वात्सर्वमात्मो विद्यैव परामृश्यते नानन्तरनिर्दिष्टो ऽपि विरजानद्य-
 तिक्रमः । अभ्युपेत्य तु समानश्रुतिरित्युक्तम् । शङ्काग्रन्थोक्तदृष्टान्ताद्विष-
 म्यमाह विद्याफलमपीति । अजनित्वा देवभावेनानुत्पद्येत्यर्थः । स्या-
 ज्जीवत एवेत्यत्र ग्रन्थच्छेदः । असङ्गतिरुक्तेति । विधूयेति हि स्वतन्त्रस्य
 पुंसस्य व्यापारं ब्रूते इति ग्रन्थे उक्ता या ऽसङ्गतिः सा स्यादित्यर्थः ।
 भास्करमतमनुवदति ये त्विति । क्रन्दः संकल्पः । विदुषि यः शुभं संक-
 ल्पयति तस्य तदीयं शुभं भवति अशुभं संकल्पयतस्तदीयं पापमित्यर्थ-
 तया क्रन्दत इत्येतत्त्वदं तन्मतेन व्याख्यायोभयाविरोधपदं व्याचष्टे
 श्रुतिस्मृत्योरिति । ते नः कृतादकृतादेनसो देवासः पिपृत स्वस्तये
 इति श्रुतिर्भास्करोदाहृता । ते यूयं देवासो देवाः नः अस्मानद्य कृता-
 त्स्वकृतादकृतादन्यकृतादेनसः पापात्पिपृत पालयत स्वस्तये क्षेमायेति
 श्रुतेरर्थः । अन्यकृतादपि भयश्रुतेरस्त्यन्यकृतस्य कर्मणो ऽन्यत्र प्राप्तिरिति ।

प्रियेषु त्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ।

विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माप्येति सनातनम् ॥ इति मनुस्मृतिः ।

ननु श्रुतिस्मृतिभ्यामपि कथममूर्तयोः सुकृतदुष्कृतयोराभ्यान्तरसं-
चारस्तथाह न त्वत्रैति । एतद्व्याख्यानं दूषयति तेषामिति । अयं हि
विचारो भवन्नपि हानौ त्वित्यधिकरणे* संगच्छते । नात्र ततः श्रद्धेतरत्वे-
नास्मत्कृतमेव व्याख्यानं भद्रम् । तस्य प्रियाः सुकृतमुपयन्त्यप्रिया दुष्कृत-
मिति तदधिकरणोदाहृतवाक्यदेव निर्णीते वृथा च वाक्यान्तरोदाहरणम् ।

यस्तु केशवेनास्य विचारस्यैवं तदधिकरणसङ्गम उक्तः । विदुर्द्वि-
सुकृतदुष्कृताकर्षणहेतुर्जनानां विदुषि शुभाशुभसंकल्पे जीवत्येव च विदुषि
शुक्तस्ततश्च जीवदवस्थायामेव विदुषः कर्मज्ञानं नार्ह्यप्येति । सो ऽस्मा-
धुः । मार्गमध्यगतमपि विद्वांसं प्रति जनानां प्रीत्यप्रीतिसंभवात्तदा ऽपि
सुकृतादिसंक्रमोपपत्तेरित्यास्तां तावत् । ॥

गतिरर्थवत्त्वमुभयथा ऽन्यथा हि विरोधः ॥ २९ ॥

६३३ । १२

विद्योदयसमनन्तरक्षणव कर्मदहनमिति प्रसङ्गागतं निरूप्य प्रस्तु-
तगुणोपसंहारचिन्ताया अपवादकत्वेनाधिकरणं संबन्धयन् पूर्वपक्षयति यथे-
त्यादिना । मोक्षार्थमर्चिराद्यपेक्षा विद्योत्पत्त्यर्थे वा विदुषो ऽपि द्वैतदर्शने-
न यत्नान्तरापेक्षणाद्वा । नाद्यः । विद्ययैव मोक्षश्रवणादित्याह विद्वानित्या-
दिना । अन्यायमप्याह भ्रमनिबन्धन इति । द्वितीयं प्रत्याह न च
विद्योत्पादायेति । न तृतीय इत्याह यदि परमिति । भोगादारब्ध-
कर्मक्षये द्वैतदर्शनोपरमसिद्धेर्न मार्गापेक्षेत्यर्थः । उक्तमर्थं निगमयति इति
श्रुतिदृष्टविरोधादिति । श्रुतिर्निरञ्जनः परमिति । दृष्टं न्यायः । भास्कर-
मतमाह ये त्विति । विदुषः पुण्यमपि निवर्तते चेद् भोगप्रयोजकाभा-
वाद् गतिर्वृथा स्यादित्यर्थः । अन्यथा हि विरोध इति सूत्रभागं तन्मतेन
योजयति यदि पुनरिति । पुण्यक्षये ऽप्युपास्तेर्भोगप्रयोजिकाया विद्यमान-
त्वादाशङ्कानुत्थानेन दूषयति तैरिति ॥

* व्या. सू. अ. ३ पा. ३ सू. २६ ।

† अत्र बोद्धव्यं सांप्रदायिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-साम्प्रदाये तत्तत्त्रयाभावात्तथा
ह्यन्ये २० कन्दत उभयाविरोधात् २८ ॥

‡ अत्र सप्तदशं गतिरर्थवत्त्वाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-गतिरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि
विरोधः २९ उपपन्नस्तत्त्वत्वाधिकरणोपलब्धेर्लोकवत् ३० ॥

६३४ । ११ अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३१ ॥

सगुणनिर्गुणविद्यासु गतिभावाऽभावव्यवस्थावत्सगुणास्वपि व्यवस्था-
प्राप्ते तदपवादार्थमारभ्यते । ननु ब्रह्मलोकप्राप्तेर्गत्यपेक्षत्वात्तत्फलासु सकल-
सगुणविद्यासु लिङ्गादतिरिद्धेः कथं प्रकरणेन दुर्बलेन गतिव्यवस्था शङ्क्यते
तच्चाह प्रकरणं हीति । लिङ्गस्य सामान्यसंबन्धसापेक्षत्वात्प्रकृते च तद-
भावादविनियोजकत्वे प्रकरणाद्भवस्येत्यर्थः । यदि पञ्चाग्निविद्यासु श्रुतापि
गतिर्विद्यान्तरे संचार्येत ततो ऽतिप्रसङ्ग इत्याह यदि त्विति । प्रकरण-
स्यानियामकत्वे यच्च क्व चिच्छ्रुतं सर्वत्र श्रुतमेवेति दर्शपूर्णमासविकृतिषु
सौर्यादिषु ज्योतिष्टोमविकृतिषु द्वादशाहादिषु च प्राकृतधर्माणामतिदेशतः
प्राप्तिर्न स्यात्सर्वेषां सर्वत्रोपदेशिकत्वप्रसङ्गादित्याह न च तेषामिति ।
अतिप्रसङ्गान्तरमाह न च दर्विहोमस्येति ।

यदेकया जुहुयादर्विहोमं कुर्यादिति श्रूयते । यचेकया कृत्वा जुहु-
याद् हेतुमारभेत तच्च दर्विहोमं कुर्यादित्यर्थः । ये होमाः कुतश्चित्प्रकृ-
तेर्दुर्मै न गृह्णन्ति न च केभ्यश्चित्स्वधर्मं प्रयच्छन्ति तेषां दर्विहोम इति
नाम । तेषु नारादुपकारकमङ्गमस्ति । तच्च दर्विहोमा धर्मशाहिणो न वेति
संदेहे उत्पत्तावश्रुतदेवतात्मकाऽव्यक्तत्वेन सोमयागसाम्यात् तद्विकृतित्वात्-
दुर्मप्रावष्टमे सिद्धान्तितम् । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यादेरिव दर्विहोमस्य होम-
त्वात् सोमस्य च यागत्वाद् वैषम्येण न प्रकृतिविकृतिभावः । अव्यक्तत्वं
च सति यागत्वे विशेषसंबन्धनिमित्तं न यागहोमत्वरूपात्यन्तवैलक्षण्ये प्रकृ-
तिविकृतिभावमवगमयितुमर्हति । अस्तु तर्हि नारिष्ट्रहोमप्रकृतिकत्वं दर्वि-
होमानाम् । तदपि न । न तावदग्निहोत्रस्य नारिष्ट्रप्रकृतिकत्वमुभयत्रापि
कतिपयधर्मसद्भावेनागृह्यमाणविशेषत्वात् । न च होमान्तराणां नारिष्ट्रप्रकृति-
कत्वं तेषां नारिष्ट्रप्रकृतिकत्वमग्निहोत्रप्रकृतिकत्वं वेत्यविनिगमप्रसङ्गात् ।
तस्मादपूर्वो दर्विहोम इति ।

तदेवमप्रकृतिविकृतिभूतस्य दर्विहोमस्याधर्मकत्वं सिध्यति । प्रकरण-
स्याऽनियामकत्वे यच्च क्वापि श्रुतस्य दर्विहोमशेषत्वापत्तेरित्यर्थः । अपि च
प्रकरणस्याऽनियामकत्वे सर्वे धर्माः सर्वकर्मणां स्युस्तथा चाशक्यानुष्ठानते-
॥ ११ ॥ त्याह न च सर्वधर्मेति । ननु प्रकरणस्यानियामकत्वे ऽपि श्रुत्यादिभिः

शेषशेषिभाषावगमः स्यादत आह न चैवं सतीति । श्रुत्यादयो हि द्विप्र-
काराः के चित्सामान्येन प्रवर्तन्ते यथा ब्रीहीन् प्रोचतीति के चिद्विशेषतो
यथेन्द्रा गार्हपत्यमिति । आदोषाह तेषामपीति । इतरथा ऽऽनर्थक्या- ६३४ । १८
दित्यर्थः । द्वितीयेष्वह यत्रापीति । विशेषतस्तु श्रुतिविनियुक्तस्यापि धर्मस्य
प्रकरणाऽनपेक्षायामानर्थक्यमेव स्यात् । न ह्येन्द्रा गार्हपत्यप्रकाशनमात्रेण
किं चित्फलं लभ्यमित्यर्थः । यच्च स्वयमेव प्रकरणं विनियोजकं यथा प्रया-
जादिषु तच्च विनियोगाय यच्च श्रुत्यादीनि विनियोजकानि तच्च विनियोगनि-
र्वाहाय प्रकरणमवश्याभ्युपेयमित्यर्थः । प्रकरणस्य वाक्याद्वाधमाशङ्क्याह
न च ये चेति । अन्तोध्यस्य पञ्चाग्निविद्यावाक्यगतश्रद्धातपसोर्वाक्यान्तरव-
शेन विद्यालक्षणाद्यर्थत्वं व्याख्याय वाक्येन प्रकरणबाधया सर्वसगुणाहं ग्रहवि-
द्यानामर्चिरादिद्वारा ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वमुक्तम् इदानीं वाजसनेयकगत-
पञ्चाग्निविद्यायां साक्षात्सत्यब्रह्मोपासनस्यार्चिरादिप्राप्तिसाधनत्वप्रतीतेरप्येव-
मेवेत्याह तथा ऽन्यत्रापीति । ननु सत्यशब्देन फलाऽव्यभिचामत्यञ्चा-
मन्य एवाच्यन्ताम् अत आह पञ्चाग्निविदां चेति । न केवलं लौकिकस-
त्यस्यापेक्षितत्वाद् ब्रह्मणश्च निरङ्कुशसत्यत्वात्सत्यमुपासतइति ब्रह्मोपासना-
या ग्रहणमपि तु पञ्चाग्निविद्यासन्निधानादपीत्याह विद्यासाहचर्याच्चेति ।
दक्षिणोत्तरमार्गहीनानामथ यतौ पन्थानौ न विदुरित्यधोगतिश्रवणाद्विद्या-
न्तरशीलानां मार्गद्वये ऽन्नभावश्चेतर्ह्युपासकानां दक्षिणमार्गप्राप्तिरस्तीति ।
नेत्याह तत्रापि च योग्यतयेति । विद्याया तदारोहन्तीति विद्यादेवय-
नयोः संबन्धुं योग्यतयेत्यर्थः । यत्तु प्रकरणस्यानियामकत्वे दूषणजातमुक्तं
तदनङ्गीकारपरास्तमित्याह भवेत्प्रकरणमिति । वाक्यबाधितविषयाद-
न्यच्च प्रकरणस्य नियामकत्वमिष्यतइत्यर्थः । श्रौतं वाक्यं ये चेमे ऽरण्ये
श्रद्धां सत्यमुपासतइत्यादि स्मान् शुक्रकृष्णे गतौ ह्येते इत्यादि विद्यान्तरे-
ष्वपि देवयानः पन्था अस्तीति शेषः । यत्तुक्तमेकस्य श्रुतस्य मार्गस्य सर्व-
ेषोपसंहारश्चेतर्ह्युपासकविद्यायां पञ्चाग्निविद्यायां चानेकच मार्गोक्तिवैयर्थ्य-
मिति तत्राह असकृदिति । उभयचालुबिन्तनं भाष्योक्तं प्रयोजनम् । ६३६ । ४

यच्च यस्मिन्प्राप्ते कामाः क्षुद्रविषयाः परागता निवृत्ता भवन्ति तद्
ब्रह्मलोकाख्यं स्थानं विद्याया ऽऽरोहन्ति तच्च च स्थाने दक्षिणा दक्षिणमा-

मया न यन्ति । तपस्विनो ऽप्यविद्वांसो न यन्ति ये एतत्पञ्चभिर्गुणं सिद्धुः ये
 चारुण्ये स्थित्वा इमे वनस्यादयः श्रद्धां कृत्वा सत्यमप्रितयं परं ब्रह्मोपपद्यते
 उभये ऽप्यर्चिरादिमार्गं प्राप्नुवन्तीति शेषः । एतो पन्थानौ तन्निमित्तौ ये न
 विदुरेतत्प्राप्तिसाधनं नानुतिष्ठन्तीत्यर्थः । ते कीटादयो भवन्ति कीटा गोमया-
 दिसंभवाः । पतङ्गाः शलभाः । दन्दशूकः सर्पः * ॥

६३६ । ६

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३२ ॥

निर्गुणविद्यायां गतिं प्रतिषिद्धा सगुणविद्यायां गतिप्रयोजकैश्वर्यवि-
 शेषदर्शनादुत्तिरर्थवतीत्युक्तम् । सगुणासु च गतेः सार्वत्रिकत्वं वर्णितम् ।
 इदानीं निर्गुणविद्याया अपि मोक्षहेतुत्वाऽनुपपत्तेरैश्वर्यफलत्वं वक्तव्यम्
 ऐश्वर्यविशेषश्च न गतिमन्तरेणेति सगुणास्त्विति विशेषणं च व्यर्थमित्य-
 मिहितव्यवस्थाक्षेपेण प्रत्यवस्थीयते । तत्रोपरितनकतिपयाधिकरणानां ता-
 त्पर्यमाह सगुणायामिति । अपुनरावृत्तिर्हीति । पुनर्देहानुपादानमि-
 त्यर्थः । ननु पुनर्देहाऽनुपादानं नापवर्गः किं त्विदानीं प्रवृत्तफलकर्मज-
 न्यभाविदेहसंबन्धाभावः । वसिष्ठादीनां च सो ऽस्तीति कथं नापवर्ग
 इत्याशङ्क्याह न च तावदेवेति । भाविदेहस्य सर्वस्याप्रवृत्तफलकर्मज-
 न्यत्वाद्वसिष्ठादयो यदि देहान्तरं गृहीयुस्तर्ह्यप्रवृत्तफलकर्मजन्यदेहत्वा-
 न्मुक्ता न स्युरतश्च यदि प्रवृत्तफलं कर्ममात्रं प्रतीचेरस्तर्हि वसिष्ठादिदेह-
 माचारम्भकं कर्म प्रतीचेरन्निति देहान्तरग्रहणानुपपत्तिरित्यर्थः । यच्च वसि-
 ष्ठादीनां प्रारब्धकर्मप्रतीचायामस्मदादिविद्वन्निर्दर्शनं तदप्यसिद्धमित्याह न च
 तावदिति । विद्याकर्मणोः सुष्ठुनुष्ठानं विद्याकर्मस्वनुष्ठानम् । प्रतिबन्धाऽपगमे
 गुरुत्वं न न हेतुरपि तु हेतुरेवेत्यर्थः । सेतुभेदेन हेतुना ऽपि निम्नदेश-
 माघो नाभिसर्पन्तीति नाऽपि तु अभिसर्पन्त्येवेत्यर्थः । आवर्जितो वशी-
 ६३७ । २२ कृतः । भ्रियते प्रतिबद्धते । प्रारब्धमधिकारलक्षणं फलं याभ्यां विद्या-
 कर्मभ्यां ते प्रारब्धाधिकारलक्षणफले विद्याकर्मणी इत्येको बहुव्रीहिः तादृशे
 विद्याकर्मणी यस्य स प्रारब्धाधिकारलक्षणफलविद्याकर्मो पुरुष इत्यपरः ।

* अत्र अष्टादशम् अनियमाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-अनियमः सर्वासामवि-
 रोधः शब्दानुमानाभ्याम् ३१ ॥

यैः प्रविद्युगप्रक्रमेण वेति प्रवृत्तफलादेव कर्मणो नानादेहप्राप्तिरुक्ता । मुक्तो
जीवन्मुक्तः । अनाभोगीतिमकयेति । अविस्तारात्मिकया प्रत्यया प्रतीत्या ६३८ । ३
द्वयमिमानेन सहितयेत्यर्थः । विहरति चेष्टते । सकृत्प्रवृत्तमिनिभाष्ये किमर्थे
प्रवृत्तः कर्मसमूहः इति न ज्ञायते ऽतः पूरयति अधिकारेति । ननु प्रवृ-
त्तफलं कर्मसमूहं भोगेनातिवाहयन्तु अप्रवृत्तफलानां तु कथं निवृत्तिरत आह
प्राज्ञविपक्षानि त्विति । व्यपगतानि निवृत्तानि । तच्च हेतुर्ज्ञानेनै-
वेति । जातिस्मरस्याधिकारिकपुरुषाद्वैषम्यमाह यो हीति । परित्याज्यते
परित्यक्तत्वेन क्रियते । पूर्वजन्मानुभूतस्येति कर्मणि षष्ठी । स जन्मवा-
निति । जातो ऽहमित्यबाधिताभिमानवानित्यर्थः । आधिकारिकपुरुषस्य
जातिस्मराद्वैषम्यमाह गृहादिवेति । बाधितदेहाभिमान इति प्रदर्शनायै
गृहादाहरणम् । व्युद्येति भाष्यपदमुपादाय व्याचष्टे विवादं कृत्वेति ।
व्यतिरेकमाहेति । प्रवृत्तफलमेव कर्म भोगेन वष्यन्त्याधिकारिका इत्युक्तं
तस्य व्यतिरेकमुपन्यस्य दूषयतीत्यर्थः । प्रवृत्तफलाऽनेककर्मजन्यफलभोग-
स्याधिकारिष्वप्रीष्टत्वात्कर्मोन्तरशब्दं व्याख्याति अपारब्धेति । त्वं तदसि
वर्तस इति ब्रह्मात्मत्वं जीवस्य वर्तत इत्युक्ते ऽनुभवाद्बुद्धत्वं ब्रह्मात्मत्वस्य
न प्रतीयते ऽर्थसत्तामात्रस्योक्तत्वादित्याशङ्कायाः परिहारमाह वर्तमानाप-
देशस्येति । स्वप्रकाशं ब्रह्मात्मत्वमत उपदिष्टे तस्मिन्नुभवेन भाव्यम् ।
अज्ञानस्य प्रतिबन्धकस्यापनीतत्वात् । न चेदनुभूयेत तर्हि तदिदानीं
नास्तीति मृतस्त्वं तद् भविष्यसि इत्यध्याहार्यम् । अतो ऽध्याहारभयाद्
वर्तमानापदेश उतमाधिकारिणं प्रत्यनुभवपर्यन्ततामपि गमयतीत्यर्थः ।

अथ आधिकारिकैश्वर्यप्रापककर्मक्षयानन्तरं ततः पदादूर्ध्वः विल-
क्ष्यः सन्* साक्षादेत्य उद्गम्य नैवादेता नास्तमेता ऽऽदित्यः किं तर्ह्यैकल
यस्य मध्ये स्वात्मनि स्थाता† ॥

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्वावाभ्या-

मौपसद्वत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥

६३९ । १५

* सन्निति नास्ति २-३-पु. ।

† अत्र ऊनविषयं यावदधिकाराधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-यावदधिकारमव-
स्थितिराधिकारिकायाम् ३२ ॥

पूर्ववाधिकारिकाणां प्रारब्धकर्मण एव शरीरान्तरारम्भसंभवेन*
 कर्मान्तरस्य निमित्ततेत्युक्तम् एवमिहापि तत्प्रकरणपठितनिषेधेभ्य एवो-
 पलक्षणतया सर्वप्रपञ्चनिषेधसिद्धेर्न शाखान्तरीयनिषेधानां तत्र ब्रह्मप्रमिति-
 हेतुत्वमित्याशङ्क्यते । अन्तरस्य धियोऽन्तरधियः । अन्तरे धर्मिणि प्रपञ्च-
 प्रतिषेधधिय इत्यर्थे सूचपदं व्याचष्टे अन्तरविषयाणामिति । प्रतिषेध-
 सामान्यादिति । प्रतिषेधानां भूमनिवर्तकत्वसामान्यदित्यर्थः । तस्यैवैष
 ई३६ । २१ प्रपञ्च इति । अस्यार्थः ।

भवेद् ब्रह्मस्वरूपत्वादानन्दाद्युपसंहृतिः ।

निषेधानामनात्मत्वान्नोपसंहारसंभवः ॥

आनन्त्याच्च निषेध्यानां तन्निषेधधियामपि ।

असंख्येयतयैकैव कथं शक्योपसंहृतिः ॥

स्थालीपुलाकवत्किं चिन्निषेधेनान्यलक्षणे ।

यथाश्रुतेन तत्सिद्धेरुपसंहरणं वृथा ॥

इत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमेतदधिकरणम् । निवृत्तिप्रकारस्तु

प्रतिषेधा अनात्मानोऽप्यात्मलक्षणतां गताः ।

आत्मप्रमितिसिद्ध्यर्थं संयास्यन्त्यश्रुतस्थले ॥

न च निषेधानन्त्यादनुपसंहारः ।

प्रपञ्चो हि निषेध्योऽत्र भूतं वा भौतिकानि वा ।

इन्द्रियाणि शरीरं वाऽविद्या वा विश्वकारणम् ॥

एषां परिमितत्वेन निषेधपरिमेयतः ।

साक्षाद्भेदेषु निषेधेषु गच्छेयुः पूर्वये परे ॥

तचाप्यस्यूलवाक्यपरिपूर्णे निषेधः अस्यूलमित्याद्यदीर्घमित्यन्तेन
 शरीरनिषेधात् । अतम इत्यविद्यानिषेधात् । अबाद्या नाकाशमिति
 भूतनिषेधात् । अचक्षुष्कमित्यादिनेन्द्रियनिषेधात् । अन्यत्र त्वस्मादुपसं-
 हार इति सूचयितुं भगवता सूचकारेणाक्षरधियामित्युक्तम् । भाष्यकारेणो-
 पसदवदिति सूचोक्तदृष्टान्तविवरणाय जामदग्न्याह्नीनगतमन्त्र उदाहृताः ।
 तत्रैव गुणा मुख्याधिकरणविषया इति च सूचितम् । प्रधानकर्मत्वाच्चाङ्गाना-

मिति तत्रैव सूचयोजनात् । शाबरतन्त्रे चान्यदुदाहृतमिति विरोधमाशङ्क्याह पद्यपीति । वारवन्त्यादिपदवन्ति सामानि वारवन्तीयादीनि वार ६३६ । २२ वन्तीयादेर्वेदसंयोग इति वेदसंयोगे सिद्धे तच्चत्येनेव स्वरेण स्वरवत्त्वं च सिध्यतीत्यभिप्रायः । विनियुज्यमानत्वस्य मुख्यत्वेनेति । तद्वि फलसर्गि-
कषाण्मुल्लिख्यमिति । ननु सर्वेषां विधीनामुत्पत्तिविनियोगाधिकारप्रयोगात्मकत्वा-
त्कथं विधीनां शेषशेषित्वमित्यत्राह एतदुक्तमिति । विधित्वं हि अपेक्षि-
तोपायत्वरूपम् । तच्चानुष्ठेयभावार्थज्ञानादुत्पत्तिरस्ति । अस्ति च किं चित्प्रति-
शेषत्वाद्विनियोगः । अस्ति च फलसाधने स्वामित्वं पुरुषस्याधिकारः ।
अस्ति चानुष्ठेयत्वबोधात्-प्रयोग इत्युत्पत्तिविधावपि विद्यते चातूह्यमिति ।
वेदपर्यभेदे हेतुमाह एकस्यैव हि विधेरिति । विधेर्विध्यर्थस्य उत्पत्त्या-
दिषु मध्ये यद्येकमप्राप्तमितराणि प्राप्तानि तर्हि तदेव रूपं वाक्येनोल्लिख्यते
नेतराण्यन्यतः प्राप्तेः । यदि सर्वान्यन्यतो ऽप्राप्तानि तर्ह्येत्या सर्वान्युल्लि-
ख्यन्ते इत्यर्थः । प्रकृते तु विनियोगादेरन्यतः प्राप्तेरुत्पत्तिमात्रपरत्वमि-
त्याह तत्रेति । समीहितार्थाप्रतिलम्भादिति । समीहितशेषः
समीहितार्थः । भावप्रधानो निर्द्वैशः । हितसाधनत्वं तदप्रतिलम्भादित्यर्थः ।
तदर्थान्येवेति । विनियोगवाक्यार्थान्येवेत्यर्थः । भवतु साम्नो सामवेदे
उत्पत्तिर्यजुर्वेदे च विनियोगस्ततः किं जातमत आह तत्र येन वाक्येने-
ति । येन वाक्येन सामानि विनियुज्यन्ते तस्यैव तद्वाक्यप्रकाशितत्वकृत-
स्य उपांशुस्वरस्य ग्रहणं युक्तम् । तस्य साधनत्वसंस्पर्शाद्विनियोगदशायां हि
साम्नां साधनत्वं ज्ञायते नात्पत्तिदशायां साधनत्वं च प्रधानम् । उत्पत्तिवा-
क्यप्रकाशितत्वनिमित्तः स्वरः सामरूपमात्रसंस्पर्शः उत्पत्तिवाक्यस्य रूपमात्र-
प्रकाशकत्वादित्यर्थः* ॥

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

६४१ । १३

पुनरुक्तिमाशङ्क्याह गुहामिति । पूर्वच प्रतिपाद्यब्रह्मप्रत्यभिज्ञाना-
द्विद्येको ऽक्षरधियामुपसंहार उक्तः । इह तु प्रतिपाद्यभेदाद्विद्याभेद इत्याह
एकत्रेति । सिद्धो ऽर्थः प्रपञ्च्यतइत्युक्तं तमेव प्रपञ्चप्रकारमाह न च सृष्टी-

* अत्र विंशम् अक्षरध्याधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-अक्षरधियां त्ववरोधः सामा-
न्यतद्वावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ३३ ॥

ति । यथा सृष्टीरुपदधातीति सृष्ट्यसृष्टिमन्त्रकेष्टकासमूहलक्षणया सर्वसमूह-
सरो भवति एवं विबच्छब्दो ऽपि विबदविबत्पर इत्यर्थः । सृष्ट्याधिकरणं*
गृह्यविष्टाधिकरणं† ऽनुक्रान्तम् । ननु यः सेतुरीजानानामर्चं ब्रह्म यत्पर-
मिति वाक्यशेषे परमात्मप्रतिपादनात्स्यैव जीवद्वितीयत्वादभोक्तृत्वाच्च विब-
न्तावित्यत्र भोक्तृभोक्तारौ प्रतिपाद्येते । तथा च ह्यन्यायेन विबन्तावित्येत-
द्वाच्यमिति नेत्याह न च वाक्यशेषानुरोधादिति । नन्वन्यत्र धर्मा-
दिति प्रकरणादिति प्रकरणात् विबन्तावित्यत्र जीवद्वितीयः परमात्मा प्रती-
यते इति नेत्याह प्रकरणस्येति । उत्पत्तौ प्रथमप्रतीतो । वस्तुप्रतीत्य-
नन्तरं प्रतीतो हि न संख्याया वस्तुवैक्यममकत्वं स्यादिति । न वयं वाक्य-
शेषाद्वा केवलात्प्रकरणाद्वा विबन्तावित्यस्य लाक्षणिकत्वं ब्रूमः किं तु उभा-
भ्यां तथा च संदर्भस्यैकवाक्यत्वावगमाच्च जीवपरमात्मपरत्वम् । तथा च
तन्मध्यस्थितं विबन्तावित्येतदपि लाक्षणिकमित्याह सा चोपक्रमोपस-
हस्रेति । उपांशुयाजाधिकरणं समन्वयसूत्रं‡ ऽनुक्रान्तम् । विबदविबतोऽर्थस-
मूहि तत्परं केवलं लक्षणीयमित्यर्थः । विबच्छब्दो ऽपि विबदविबतोः समूहं
लक्षयति तद्द्वारा च समूहिनाविति । त्रिष्वपीति । मुण्डककठवल्लीश्वेता-
श्वतरेषु ॥

६४२ । १७

अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः ॥ ३५ ॥

बृहदारण्यके पञ्चमे ऽध्याये अथ हैनं याज्ञवल्क्यमुषस्तश्चाक्रायणः
प्रच्छ यत् साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेति उपक्र-
ममेकं ब्राह्मणम् । अथ हैनं कहोलः कौषीतकेयः प्रच्छ यदेव साक्षादित्याद्या-
परम् । उपस्त इति नामतः । चक्रस्यापत्यं चाक्रः । चाक्रस्यापत्यं चक्रस्य युवा
चाक्रायणः । कहोल इत्यपि नामतः । कुषीतकस्यापत्यं कौषीतकः । तस्यापत्यं
कुषीतकस्य युवा कौषीतकेयः । घटादीनां हि वृत्तिकर्मत्वेनापरोक्षत्वं ब्रह्म तु
साक्षात्स्वत एवापरोक्षादपरोक्षमित्यर्थः । तदेव ब्रह्म प्रत्यगात्मेत्याह य आ-
त्मेति । स च सर्वान्तरा ब्रह्मणि सिद्धस्य सर्वान्तरत्वस्यात्मनि निर्द्वैशादात्मनि

* सृष्ट्याधिकरणमिति २-३५ पा. ।

† व्या. सू. अ. १ पा. ३ सू. ११ ।

‡ व्या. सू. अ. १ पा. १ सू. ४ ।

§ अत्र एकविंशम् अयदधिकरणं पूर्णम् । तत् सूत्रम् १- इयदात्मननात् ३४ ॥

स्थितस्य चापरोक्षत्वंस्य ब्रह्मणि संकीर्तनादुभयोरेकत्वं सुदृढीकृतम् । अथा-
भ्यासात्सर्वान्तरत्वप्रत्यभिज्ञानाच्च संशयमाह किमस्ति भेद इति । पूर्वच ६४२ । १९
पिबन्तावित्यस्य लाक्षणिकत्वमुपादाय मन्त्रद्वये ऽपि भोक्तृभोक्तृपरत्वेनार्थक्या-
द्विवैक्यमुक्तम् । इह त्वर्थेक्ये ऽपि न विद्वैक्यमभ्यासादिति पूर्वपक्षमाह
भेद एवेति । न चेह तथा ऽस्तीति । यदेव साक्षादित्येवकारो यत्साक्षादपरो-
क्षादेव न कदा विदपि परोक्षमित्येवं योज्यत इति मन्यते । सिद्धान्ते तु व्यवहिता-
न्वयप्रसङ्गाच्चेयं साध्वी योजनेति प्रक्रान्तस्यैवानुवृत्त्यर्थे एवकार इत्युक्तं भाष्ये ।
नन्वपरोक्षत्वादिरूपविद्वैक्यप्रत्यभिज्ञाने कथं विद्याभेदस्तत्राह तेनेति ।
उपस्तिब्राह्मणे कार्यकारणविरहः प्रतिपाद्यः प्रायेण प्राणितीत्यादिनिर्देशात्क-
होलब्राह्मणे ऽशनायादिविरहः । अयं चाभ्याससिद्धोपासनभेदनिर्वाहक
उपधिः । समिदादीनामिव देवतादिः । प्रश्नप्रतिवचनालोचनेनेति ।
तन्मे व्याचक्ष्वेति हि प्रवृत्तिरूपलभ्यते । प्रतिवचनस्य च न दृष्टेर्दृष्टारं
पश्येरित्यविषयवस्तुप्रतिपादनपरत्वं दृश्यते न तूषस्तिपरत्वमिति । ननु
सिद्धवस्तुप्रतिपादनपरत्वे ऽप्यभ्यासवैयर्थ्यस्य का गतिरिति परिचोदं
परिहरति किमत इत्यादिना । समिधो यजति इत्यादौ विधेः प्रवृत्त्युत्पाद-
कत्वाच्च ज्ञाते च स्वत एव प्रवृत्तेर्विधिवैयर्थ्यादज्ञातं वस्तु ज्ञाप्यं सिद्धवस्तुज्ञापनं
तु प्राप्तेष्वर्थे श्रोतुरादराद्ये पुनः पुनः कृतमपि प्रमित्यतिशयफलत्वादुदुष्ट-
मित्यर्थः । पितृभ्यां मातापितृभ्याम् । ननु यद्यस्मिन्नधिकरणे ऽभ्यासा-
द्विद्याभेद इति पूर्वः पक्षः । तर्ह्यन्तराश्वानाविशेषादिति सिद्धान्तं हेतुर्न
वक्तव्यः । अर्थैक्यस्याभ्याससाधकत्वेन पूर्वपक्षानुगुण्यादत आह उभा-
भ्यामपीति । प्रथमं सूत्रं पूर्वपक्षैकदेशिमतनिरासार्थं साक्षात्पूर्वपक्षसिद्धान्तो
तूनीति । भाष्यटीकाभ्यामवगन्तव्यावित्यर्थः । तथा च पूर्वपक्षभाष्यमभ्या-
ससामर्थ्यादित्यादि । वस्तुस्वरूपं त्वित्यादिका च सिद्धान्तटीका । तत्र वस्तु-
स्वरूपं त्वित्यादिना ऽभ्यासहेतोरन्यथासिद्धिरुक्ता । न च सर्वथा यौनह-
तयमित्यादिना ऽभ्यास एवासिद्धो ऽर्थभेदादित्युक्तम् । नन्वेकविधे ऽपि तत्त्व-
मसीतिवत्पुनः श्रुत्युपपत्तेः द्वितीयसूत्रगतशङ्काभागस्योक्त्यानमित्याशङ्क्याह
अस्य त्विति । भूय एव मां भगवान्विज्ञापयत्विति वाक्यात् । तत्र विद्वैक्यं ६४३ १९ ।
नात्र तदिति पूर्वपक्षाभिप्रायो दर्शित इत्यर्थः । यदेव साक्षादित्येवकाराद-

चापि विद्वेक्यमिति भगवता भाष्यकारेण प्रतिपादितं तत् स्फुटमिति न व्याख्यायतइत्याह सुगममन्यदिति* ॥

६४३ । २०

व्यतिहारो विशिष्यन्ति हीतरवत् ॥ ३० ॥

पूर्वच विद्वेक्ये ऽप्यभ्यास आदराद्यं इत्युक्ते अयमपि तथेत्यभिसंधाय पूर्वपक्षमाह उत्कृष्टस्येति । ननु वचनवशादुभयबोभयचिन्तनाश्रये एकत्वदृढीकारः पूर्वपक्षाभिमतस्त्वया ऽपीष्टः स्यादत आह अन्वाचयशिष्टमिति । पश्चात्प्रतीतमित्यर्थः । जीवतादात्म्यस्यानेन प्रकरणेनानुविन्त्यमानत्वादिति भाष्यम् । तस्यार्थः । जीवतादात्म्यस्येश्वरे शास्त्रादारोप्योपास्यत्वाच्चेष्टेश्वरस्योत्कर्षनिवृत्तिरिति† ॥

६४४ । १४

सैव हि सत्यादयः ॥ ३८ ॥

पूर्वच जीवब्रह्मणोरितरेतरात्मत्वनिर्द्वैशभेदाद् द्विरूपा मतिः कर्तव्येत्युक्तम् एवमिहापि जयतीमान् लोकान् हन्ति पाप्मानमिति च फलनिर्द्वैशभेदाद्विद्याभेद इति प्रत्यवस्थानात्सङ्गतिः । सत्यविद्यानामन्तरोपासनाविधायेत्याद्यर्थतो विषयप्रदर्शकं भाष्यं श्रुत्युदाहरणेन व्याचष्टे तद्वैतदित्यादिना । पूर्वोक्तस्येति । वाजसनेयकस्यैव प्रजापतिर्यदुदयमेतद् ब्रह्मेत्यादिना पूर्ववाक्येनोक्तस्येत्यर्थः । हृदयाख्यं ब्रह्मेकेन तदा तच्छब्देन परामृशति । वैकारस्योपरितनेन च द्वितीयेन तच्छब्देन यत्तस्य ब्रह्मणस्तदेतद्वत् हृदयमित्यादिना हृदयनामन्तरोपासनादिः प्रकार उक्तस्तमपि परामृशतीति द्रष्टव्यम् । तदेतद्व्याचष्टे अग्रइति । प्रथमजं भौतिकानां मध्ये प्रथमजातम् । यथा प्रजापतिलौकानजयद् एवमुपासको ऽपीति इत्थंशब्दार्थः । तद्यत्पदाभ्यामिति । एकस्य तच्छब्दस्य यच्छब्देन सह सङ्गतिरुक्ता द्वितीयस्तच्छब्दस्तत्रशब्दसमानार्थः । तत्रैवं हृदयात्मत्वे ब्रह्मणः सिद्धइत्यर्थः । अनुबन्धाभेदे ऽपि धात्वर्थोभेदे ऽपि स्वर्गकामो यजेत यावज्जीवं यजेतेति शास्त्रयोर्नित्यकाम्यविषययोः साध्यभेदेन यथा भेदः एवमुपास्यैकत्वे ऽपि

* अत्र द्वाविंशम् अन्तरत्वाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-अन्तरा भूतयामवत्स्वात्मनः ३५ अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ३६ ॥

† अत्र त्रयोविंशं व्यतिहाराधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-व्यतिहारो विशिष्यन्ति हीतरवत् ३० ॥

व्यतिहाराधिकरणम् । सत्यादधिकरणम् । कामादधिकरणम् । ४४९
 सत्यविद्ययोः फलभेदेन भेद इत्यर्थः । उपास्येत्याद्विद्यैक्यमौत्सर्गिकं ताव-
 दाह एकैवेति । फलभेदमपवादकमाशङ्क्याह न च फलभेद इति । किं ६४६ । ९
 जयतीमान् लोकानित्यनेन प्रधानोपासनविध्युद्देशे फलवति संजाते हन्ति पा-
 प्मानमिति गुणभूताहरहं नामोपनिबद्धस्य फलनिर्देशस्य विद्याभेदकत्वमुच्यते ।
 एत प्रधानतदङ्गानामर्थवादात् रात्रिसवन्यायेन फलकल्पनामाश्रित्य । प्रथमं
 प्रत्याह तस्येति । अङ्गानां प्रधानान्वयद्वारेण फलसंबन्धसिद्धेरर्थवादगतानि
 गुणफलानि प्रयाजादिफलवदुपेत्यन्त इत्यर्थः । द्वितीये ऽपि फलभेदस्य न वि-
 द्याभेदकत्वमित्याह यदि पुनरिति । एवंकामपदाभावेन पुरुषस्य कर्मण्ये-
 श्वर्यरूपाधिकाराश्रयणादित्यर्थः । अमुकं फलं प्रधानस्येत्यगृह्यमाणविशेष-
 त्वाद्वाक्यशेषगतसर्वफलकामस्याधिकारकल्पनेत्यर्थः । संवलितो मिलितः ।
 एतदुक्तं भवति । विहितानां फलाकाङ्क्षाविशेषादर्थवादात्फलकल्पनाविशेषाच्च
 यत्किं चिदर्थवादगतं फलं सत्सर्वमेकीकृत्य गुणविशिष्टगुणिनः फलत्वेन कल्प-
 नीयमिति । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते यदष्टाकपालो भवति ।
 गायत्र्येवेन ब्रह्मवर्चसेन पुनातीति जातेष्टौ पुत्रजन्मनिमित्तपुत्रपूतत्वादिसं-
 वलितो ऽधिकारो दृष्टान्तितः । अधिकरणं त्वत्तत्त्वं द्वितीयसूत्रे ऽनुक्रान्तम् ।
 उपास्याभेदादिति । अद्यादित्यगतत्वमुपास्यपुरुषस्याभेदः । अनुबन्धा-
 भेदे ऽपीति । अद्यादित्यपुरुषविषयोपासनरूपं विध्यवच्छेदकानुबन्धाभेदे
 ऽपीत्यर्थः । साध्यभेदादिति । कर्मसमृद्धिलोकजयादिफलभेदादित्यर्थः ।
 अनेनैकदेशिमते पूर्वपक्ष एव दूषणत्वेन योजित इति* ॥

११ । २०

कामादीतरत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३६ ॥

पूर्वच तद्यात्सत्यमिति प्रकृताकर्षणेन रूपाभेदानुशोपसंहार उक्तः ।
 इह तु क्व विदाकाशस्योपास्यत्वं क्व चितदाश्रितस्य ज्ञेयत्वमिति रूपभेदा-
 नुशोपसंहारः । अधिकरणानारम्भमाशङ्कते ह्यन्देश्येति । आशङ्कां
 विवृणोति तथा हीति । परिहरति तथापीति । स्तुतिर्हि दृष्टेन द्वारेण
 कर्तुं शक्येति सगुणविद्यासु ध्येयत्वेनोक्तानामपि गुणानां निर्गुणविद्यायामु-
 पपन्नः स्तुत्यर्थत्वेनान्वयश्चेतर्हि निर्गुणविद्यागतवशित्वादीनां सगुणविद्यासु
 कथमन्वयस्तं प्रकारमाह संगुणायां चेति । ध्येयत्वं त्वपूर्वविध्यैकगम्यं यच्च

* अत्र चतुर्विधं सत्यादधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-सैव हि सत्यादयः ३६ ॥

च वशित्वादयः श्रूयन्ते न तेषां ध्येयत्वेन विधानमित्यन्यत्र गतीनामपि न ध्येयत्वं स्तुत्यर्थत्वं तु स्यात्तदपि न शब्दत एषां तत्र नयनमपेक्षते सत्य-
कामत्वादिसामर्थ्यादेव सर्वेश्वरत्वादिसिद्धेः । अतो ऽन्तर्भावमात्रमुपसंहार-
इत्यर्थः । यस्तु सर्वापि विद्या सगुणेति मन्यमान इह साक्षाद् गुणोपसंहा-
रमाह तस्य न स्थानतो ऽपीत्यधिकरणं व्याचक्षीत । एकत्रेति । य एषो
ऽन्तर्हृदयआशोकस्तस्मिज्जने इत्यत्राकाशाधारत्वस्य श्रवणादित्यर्थः । आ-
काश आधरो यस्य तस्य भावस्तत्त्वम् । अपरत्रेति । दहरो ऽस्मिन्नन्त-
राकाश इत्यत्र गुणवत् आकाशात्मत्वगुणश्रवणादित्यर्थः । छान्दोग्ये आत्मै-
वाकाशात्मत्वेनेक्तः बृहदाण्यके तु हृदयपुण्डरीकान्तर्बर्तितमैतिकदहरोका-
शाश्रित आत्मा वशित्वादिगुणक उक्त इति न रूपभेद इत्याह आ-
काशशब्देनेति । नन्वात्मोच्यतां सगुणनिर्गुणत्वेन तु भेदात्कथं गुणोपसं-
हार इति तत्राधिकरणारम्भसमर्थनावसरोक्तं परिहारं स्मारयति सगुणेति ।

६४७ । १७

आदरादलोपः ॥ ४० ॥

उपास्तिलोपे ऽपि स्तुत्यर्थत्वेन गुणलोपवत् पूर्वो ऽतिथिभ्य इत्या-
दिस्तुत्युपपत्त्यर्थं भोजनलोपे ऽपि प्राणाग्निहोत्रालोप इत्यवान्तरसङ्गतिः ।
पादसङ्गतिमाह अस्तीति । पूर्वभोजनमिति तद्यदुक्तं प्रथममिति वाक्यवि-
हितं प्राणाग्निहोत्रमित्यर्थः ।

पदकर्मेति । एकहायन्या क्रीणातीति प्रकृत्य श्रूयते । षट् पदान्यनुनि-
ष्क्रामति सप्रमं पदमञ्जलिना गृह्णाति यर्हि हविर्धाने प्राची प्रवर्तयेयुस्तर्हि
तेनाक्षमुपाज्ज्यादिति । सोमक्रयार्थं नीयमानाया एकहायन्याः षट्पदान्यनुग-
च्छेदध्वर्युः । सप्रमपदबिम्बगतपांसूनञ्जलिना गृह्णीयाद् गृहीत्वा स्थापयेत्पुन-
र्यस्मिन् दिवसे हविर्दाने शकटे द्वे प्राहुषे प्रवर्तयेयुस्तदा तेन पांसुना ऽहो-
रथस्याञ्जयेत्क्षिप्पेदित्यर्थः । तत्र संशयः । यदेतदज्ञाप्यञ्जनं सप्रमपदसाध्यं
तदर्थमप्येकहायनीनयनम् । अतश्च तेनापि प्रयुज्यते उत क्रयार्थमेव । ततश्च
तेनैव प्रयुज्यते इति । तत्र द्वयोरप्येकहायनीनयनसाध्यत्वात्कस्य चिदपि वा-
क्यतो विशेषसंबन्धाऽनवगमात् संनिध्यविशेषाद्वोभयार्थत्वं प्राप्य चतुर्थे
सिद्धान्तितम् । यद्यपि क्रयनयनयोर्न साक्षादस्ति वाक्यकृतः संबन्धः । तथा-

प्रेकहायनीद्वारा विद्यते सा हि तृतीयया क्रयार्था ऽवसीयते यदर्थो च सा तदर्थमेव तत्संस्कारार्थं नयनमित्यस्ति । क्रयनयनयोर्विशेषसंबन्धः । नैवमस्ति पदकर्मणा नयनस्य विशेषसंबन्धः । तस्मात्क्रयार्थमेव नयनमिति ।

तदिदमाह यथेत्यादिना । सोमक्रयार्था च सा नीयमाना चासावे- ६४८ । १
कहायनी च तस्याः सप्रमपदपांसुग्रहणमित्यर्थः । तावच्छब्देनास्थिरत्वं पूर्व-
पक्षस्य नोच्यते इत्याह तावच्छब्दइति । स्वामिभोजनस्य ह्यतिथिभोज-
नादुत्तरः कालः । तं कालमतीत्य प्राक्काले प्राणाग्निहोचस्य श्रवणाद् भोजन-
लोपे प्राणाग्निहोचकर्तव्यता अवगम्यतइत्याह जाबाला हीति । नन्वा-
शनमाचस्य भोजनकालादपकर्षः प्रतीयते, न प्राणाग्निहोचस्येत्यत आह
अशनीयादिति चेति । अग्निहोचमुपासतइति वचनादतिथिरूपभूतानि
प्रत्युपजीव्यमग्निहोचं श्रुतम् । एवं सति अतिथिभोजनरूपाग्निहोचात्प्रागुच्य-
मानमशनमप्यग्निहोचमेवाग्निहोचेषण समभिव्याहारादेकवाक्यत्वप्रतीतेरित्य-
र्थः । एवं विधिक्लात् प्राणाग्निहोचस्य भोजनकालादपनयनं प्रदर्शयदिरा-
दिति सूचसूचितं वाक्यशेषमेतस्यार्थस्य स्तावकं दर्शयति तदेवं सतीति ।

ननु भाष्ये भोजनशब्दात् प्राणाग्निहोचादरो न प्रतीयते ऽत आह
स्वामिभः प्राणाग्निहोत्रमिति । अतिथिप्राणाग्निहोचात्पूर्वं स्वीयप्राणाग्नि-
होचं कुर्यादितरथा पूर्वमतिथिभ्यो भोजनदाने स्वाग्निहोचहोमेन पराग्निहोच-
करणमिवायुक्तं कृतं स्यादित्यादरः स्वामी यदा भुङ्क्ते तदैव । तथा च कथं
भोजनलोपे प्राणाहुत्यापत्तिरिति शङ्कते नन्वाद्विद्यतामिति । कर्तर्ययं
प्रयोगः । अतिथिभोजनस्य पुरस्ताद्विहितं स्वामिभोजनमित्यध्याहारः । दूष-
णपरभाष्यस्याभिप्रायमाह यथा हीति । कौण्डपायने ऽप्युपसदादिधर्मो
ऽस्तीति द्रव्यदेवतारूपेत्युक्तम् । यागस्य रूपं द्रव्यदेवते ते एव धर्मान्तरं
रूपधर्मान्तरं प्रकरणान्तराधिकरणं धर्मातिदेशाधिकरणं च प्रथमसूचे ऽनुक्रा-
न्तम् । ननु विधीयतां भक्तद्रव्यकता तथापि भक्ताभावे ऽग्निहोचं लुप्येतेति ।
नेत्याह न चैतावतेति । अत्र हेतुमाह उक्तमिति । मा भूद्भोजनमा-
श्रित्य विधानाद्भोजनप्रयुक्तत्वं प्राणाग्निहोचस्य भोजनार्थभक्तैकदेशद्रव्याश्रित-
त्वाद्भोजनप्रयुक्तत्वं किं न स्यादत् आह न चैकदेशेति ।

मध्यात्पूर्वार्द्धाच्च द्विहविषो ऽवदति उत्तरार्द्धात्स्विष्टकृते संभवदा-
तीति श्रूयते । स्विष्टकृन्नाम देवताविशेषः तन्नाम्ना यागो ऽपि प्रतीयते* ।
तत्र स्विष्टकृत् किमुत्तरार्द्धपुराडाशयोः प्रयोजकः किं वा ऽग्न्यादिप्रयुक्तपुरो-
डाशोपजीवीति संदेहे अन्याद्यर्थस्य हविषो देवतान्तरावरुद्वत्वात् स्विष्ट-
कृदर्थमन्यद्विः कृत्वा ऽवद्येतेति प्राप्ते राद्धान्तः । कस्योत्तरार्द्धादिति सापे-
क्षत्वात्स्ववाक्ये च संबन्धनिर्देशादन्यदिप्रयुक्तस्य च हविषः प्रकृतत्वात्-
स्योत्तरार्द्धादित्यवगमादप्रयोजकः स्विष्टकृदन्यार्थस्यापि हविषो वचनादन्या-
र्थत्वमविरुद्धमिति । तद्वदप्रयोजकत्वं प्राणाग्निहोत्रस्य ततश्च भोजनप्रयुक्त-
६६४ । १४ त्वमित्येतन्नास्तीत्यत्र हेतुमाह एकदेशद्रव्यसाधनस्यापीति । एकदेशो
द्रव्यं साधनं यस्य यागस्य तस्यापि द्रव्यं प्रति प्रयोजकत्वं स्यादित्यर्थः ।
तत्रेदाहरणमाह यथेति । दर्शपूर्णमासयोरान्नायते । जाघन्या पत्नीः
संयाजयन्ति इति । पत्न्यो नाम देवताविशेषाः । जघनप्रदेशादवतो
मांसखण्डो जाघनी । तत्रैकदेशद्रव्यत्वात्परप्रयुक्तकृतप्रयोजनाग्नीषोमीयपशु-
जाघनीप्रतिपत्तिकर्मत्वत्पत्नीसंयाजानां प्रकरणोत्कर्षमाशङ्क्य सिद्धान्तितं शेष-
लक्षणे । तं प्रकारमाह स हि नामेति ।

उक्तमग्निहोत्रसाधनं भक्तं भोजनाङ्गभक्तज्ञानं विना ऽपि जाघनी-
वज् ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः । दृष्टान्तं साधयति तस्मादिति । जाघन्येत्या-
वन्मात्रं श्रूयते न तु पशोरिति तस्मात्प्राणिमात्रस्य जाघनी पशुज्ञानं विना
ऽपि ज्ञातुं शक्येत्यर्थः । अग्नीषोमीययागप्रयुक्तत्वात् परप्रयुक्तः पशुरग्नीषो-
मीयः तदुपजीवनं चान्तरेण जाघनीज्ञानात् तत्साध्यदार्शपूर्णमासिकप-
त्नीसंयाजेष्वाज्येन सह जाघनी विकल्प्यते न तूत्कृष्यते इत्यर्थः । हिंसा
ऽपि न कार्षेत्याह खण्डश इति । मन्यते पूर्वपक्षीति । तदुपजीव्यमिति
तच्छब्दार्थानभिज्ञत्वाद् मन्यतेऽहणम् । नन्वेवं भक्तस्यैव भोजनबहिर्भूतस्य
६६० । १ संभवे कथमद्विरिति प्रतिनिधिर्भाष्ये उक्तो ऽत आह अद्विरिति । अग्निहोत्रा-
दिनित्यकर्मसु श्रुतप्रीत्याद्यालाभे कर्मौत्सर्गे प्राप्ते नित्यानामनित्यानां च प्रारं-
ब्धानामवश्यकर्तव्यत्वावगमात् श्रुतद्रव्यैः प्रतिनिहितैश्च क्रियमाणस्य प्रयोग-
स्याविशिष्टत्वेन प्रत्यभिज्ञानात् प्रतिनिधयापि कर्तव्यमिति षष्ठे सिद्धान्तितम् ।

* कर्मोपि गीयतइति १ पु. पा. ।

† पूर्वशादेष दत्त इति ३ पु. पा. ।

भाष्योदाहृतमप्यधिकरणं लिख्यते । सन्त्यग्न्याधाने पर्वमानेष्टयः
अग्नये पर्वमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदित्याद्याः । तासु प्रकृतेर्दृश्यं
पूर्वमासादग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपेदिति विहितो हविर्निर्वापोऽग्निदे-
शेन प्राप्नोति । आधानकाले चाग्निहोत्राभावाद्वाग्निहोत्रहवणीं ततस्तद्विधि-
पूर्वत्वेन श्रुतस्य निर्वापस्य तल्लोपालोपप्राप्ते दशमे सिद्धान्तितम् । गुणलोपे
च मुख्यस्य* । विकृतो हि कार्यद्वारा पदार्थः प्राप्नुवन्ति तेन हविःसंस्का-
रार्थे निर्वापः प्रथमं प्राप्नोति तद्वद्वारेण च तदङ्गमग्निहोत्रहवणीं पश्चात्प्राप्नोति
ततो निरपेक्षा प्राप्तिः । प्रधानभूतश्च निर्वापो ऽङ्गलोपे ऽपि कर्तव्य इति
गुणलोपे ऽपि मुख्यस्य प्रयोग इति ।

भक्तं वेति । भोजनाऽनङ्गमित्यर्थः । ननु तद्वद्वक्तमिति वाक्या-
क्तस्य तद्वोमीयमित्यतश्च तच्छब्देन परामर्शे ऽपि न भोजनाङ्गभक्तपरामर्श-
सिद्धिः । तद्वक्तमिति वाक्यस्याऽन्यार्थत्वादित्युक्तमनूद्य निरस्यति यद्वोक्तमि-
त्यादिना । विध्युद्देशगतस्येति । विध्येकवाक्यतापत्तेौ ह्यग्निहोत्रशब्दो-
क्तौः सन् कर्तव्यसादृश्यं वक्तुं शक्तः । कर्तव्यार्थविशेषणपरत्वादर्थवादगतस्तु-
षिद्वयमर्थे विशिष्यन् सिद्धमेव सादृश्यं वक्तव्यमित्यर्थः ।

कृष्णलचराविति । प्राजापत्यं चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्काम इति ६५० । १०

भूयते । कृष्णलो नाम परिमाणविशेषवान् सुवर्णमणिः । तच्चातिदेशप्राप्ता अव-
घातादयो द्वाराभावे ऽपि पाकवत्कर्तव्याः । अचरो चरुशब्दस्याग्निहोत्र-
शब्दवद्वर्मातिदेशकत्वादिति प्राप्य दशमे सिद्धान्तितम् । कृष्णलाङ्कुरपये-
दिति श्रोतः पाको द्वाराभावे ऽपि कर्तव्यः । अत एव चरुशब्दो ऽपि पाक-
योगाद्विभक्तत्वाच्च सिद्धसादृश्यपरः । सत्यां गतौ त्रिधौ गोणत्वाऽयोगात् ।
तस्मान्नावघातादिप्राप्तिरिति । सो ऽयमितिदेशप्राप्तावघातादिबाधो गत्यभा-
वात् स्वीक्रियते प्रकृते तु भोजनार्थभक्तानुवादादस्ति गतिरित्यर्थः ।

कामिन्यां सिद्धं यत्कुचवदनादि तदसता चक्रवाकादिरूपेण संपाद्यते
रूप्यतइत्यर्थः । यदा चैवं भोजनार्थभक्ताश्रितत्वं प्राणाग्निहोत्रस्य तच्छब्दो-
त्पिदुं तदा पूर्वा ऽतिथिभ्यो ऽग्नीयादित्याद्याददर्शनं न भोजनकाला-
दपकृष्य कालान्तरे ऽग्निहोत्रविधिपरं किं तु यदा स्वामी भुङ्क्ते तदा भोज-

नस्य स्वकालादपकर्षेण तदाश्रितप्राणाऽग्निहोचस्यापकर्षकमित्याह तद्भोजनपक्षइति । यदा च प्रायम्यात्मको धर्मः सत्येव भोजने विहितस्तदा धर्म्यपि प्राणाग्निहोचं सत्येव भोजने स्यात्तथा च या श्रुतिर्दुर्मलोपं न सहेते सा नैतरां धर्मिलोपं सहेतेति तन्निरस्तम् अनित्यत्वे ऽपि तदुपपत्तेरित्याह यस्मिन्पक्षइति । ननु स्वामिभोजनस्य स्वकालादपकर्ष एव युक्तः शास्त्रान्तरविरोधादतः प्राणाग्निहोचस्येव भोजनकालादपकर्ष इत्याशङ्क्य परिहरति नन्वित्यादिना* ॥

६५१ । २ तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलम् ॥ ४२ ॥

अनित्यभोजनाश्रितप्राणाग्निहोचवद् नित्यकर्मोद्गाश्रितोपास्तीनां नित्यत्वमिति पूर्वपक्षमाह यथेत्यादिना । कर्मोद्गाश्रितस्यापि गोदोहनवदनित्यत्वमाशङ्क्यानारभ्याधीतत्वादुपास्तीनां वाक्यात् क्रतुसंबन्ध एव सिध्यति, न फलसंबन्ध इति वक्तुं पर्यमयीतामुदाहरति यस्येति । ननु साक्षात्फलवत्त्वसंभवे किमिति क्रतुप्रवेशात्फलकल्पना अत आह सिद्धवर्त्तमानेति । रात्रिसेह्यगत्या विपरिणाम इह त्वस्ति कर्मोद्गात्वं गतिरित्यर्थः । समस्तकामावापकत्वलक्षणेति । आपयिता ह वै कामानां भवतीत्येतदित्यर्थः । पूर्वपक्षे प्रयोजनमुपासनानां (कर्मोद्गाश्रितोपास्तीनां)† नित्यत्वमित्याह एवं चेति ।

चतुर्थे स्थितम् । द्रव्यसंस्कारेति । यस्य पर्यमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति इत्यनारभ्य किं चिद्रव्ये फलमधीयते । ज्योतिष्ठामप्रकरणे ऽस्ति संस्कारे फलश्रुतिः X यदङ्गे अञ्जनं करोति चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृद्धे इति कर्मणि च फलं श्रूयते यत्प्रयाजानूयाजा इज्यन्ते वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते‡ वर्म यजमानस्य भ्रातृव्याभिभूत्ये इति । तच्च संशयः । किमिमे फलविधय उत क्रत्वर्थेषु पर्यतादिषु फलार्थवादा इति । तच्च खादिरं वीर्य-

* अत्र पङ्क्तिंशम् आदराधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-आदरादलोपः ४० उपस्थिते-
तस्तद्वचनात् ४१ ॥

† () एतन्मध्यगो यन्मो नास्ति २-३ पु. ।

‡ वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते इति नास्ति २-३ पु. ।

कामस्य यूपं कुर्यादित्यादिवत्फलविधयः । क्रतूपकारद्वारेण व्यवहितफलोपादानाद्वरमव्यवहितश्रुतफलस्य साध्यत्वविपरिणाम इति फलविधित्वे प्राप्ते राहु-
न्तः । पर्यतोदाहरणमाश्रित्याचार्येण प्रदर्श्यते युक्तं पर्यतायामित्यादिना । ६५१ । २०

तच्चैतावत्सर्वोदाहरणशेषत्वेन वक्तव्यम् । रात्रिसुवाणामगत्या विपरि-
णाम आश्रितः । इह तु क्रतूपकारस्य सिद्धत्वाच्च विपरिणाम इति पर्यता किं
साक्षात्फलसाधनमुक्तं क्रियाद्रव्यमाश्रित्य । नाद्य इत्याह न हीति । उत्प-
त्तिमत इति । साक्षादुत्पत्तिमत इति साक्षादुत्पत्तिः क्रियाया इति
क्रियात इत्यर्थः । यत्तु पूर्वपक्षे उक्तं खादिरतावत् पर्यतायाः फले विधिरिति
तन्निरस्यन् द्वितीयं प्रत्याह नापीति । खादिरतायां यथा प्रकृतक्रतुसंबन्ध-
वान् यूप आश्रय एवं तदाश्रयस्तस्याः पर्यतायाः प्रकृते नास्ति तस्या
अनारभ्याधीतत्वादित्यर्थः । खादिरतायाः प्रत्यक्षविधिप्रवणात् साक्षात्क-
र्मपदयुक्तफलश्रवणाच्च युक्तः फले विधिरित्यपि द्रष्टव्यम् । क्रत्वङ्गविशिष्टो-
पास्तिक्रियाणां फलसाधनत्वेन प्रधानकर्मत्वमुक्तं तदाक्षिपति नन्विति ।
औकारस्येत्युक्तमिति । व्यापेश्वरसमञ्जसमित्येवेत्यर्थः । न चानुपयो-
गमीप्सितमिति । अन्यार्थे विनियुक्तं द्रव्यं फलवत्त्वादीप्सितम् । ईप्सितं च
संस्कार्यं न त्वोङ्कारोऽनुपयुक्तत्वादित्यर्थः । या तु कर्माङ्गेष्वपि द्वितीया
लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीतेत्याद्या सा सम्प्रत्ययेत्यादित्यादिमतयः इत्यत्र
वक्ष्यते । अत्र भाष्यं न चेदं फलश्रवणमर्थवादमात्रं युक्तं प्रतिपत्तुम् । तथा
हि गुणवाद आपद्येत । फलोपदेशे तु मुख्यवादोपपत्तिरिति । तदनुपपन्न-
मिष वर्तमानापदेशत्वेनोपासनफलेषु साध्यत्वविपरिणामात्मकलक्षणाश्रयणा-
दत आह अर्थवादत्वमात्रत्वमिति । वर्तमानापदेशाद्विपरिणाममन्तरेण
फलसिद्धौ विरोधमाह अत एवेति । प्रयाजादीनामफलत्वं यत्प्रथमे काण्डे
पारार्थ्येनोक्तं तदिहापि स्वीकृतं तद्वर्तमानापदेशस्य फलपरत्वे सति न शक्यं
निर्वोक्तमित्यर्थः । तेनोङ्कारेणोभावपि कर्म कुरुतः यश्चेतदक्षरमेवमायादि-
गुणकं वेद यश्च न वेद । दृष्टं हि हरीतकीं भक्षयतोस्तद्रसश्चेतरयोर्विरेचकं
फलमिति पूर्वपक्षयित्वा सिद्धान्तमाह नाना त्विति । कर्माङ्गीकारमात्रा-

नादाद्यादिमदोद्धारविज्ञानं नानैव भिन्नं ततो ऽज्ञाधिक्यात् फलधिक्यं युक्तम् ।
दृष्टो हि मणिविक्रये वणिकववरयोश्चानाऽज्ञानकृतः फलभेदः । तस्माद्यदेव
कर्म विद्ययोर्द्वीयादिविषयया अद्वयास्तिक्यबुद्ध्या उपनिषदा तत्तदेव तदध्यानेन
करोति तदेव कर्म वीर्यवतरं भवति* ॥

६५३ । १

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥

पूर्वेषु फलभेदात् कर्माज्ञानां तद्वदुपासनानां च नित्याऽनित्यत्व-
रूपः प्रयोगभेद उक्तः इह तु वायुप्राणयोस्तत्त्वाऽभेदात्तत्प्राग्लक्षणफलैक्या-
द्युपासनप्रयोगैक्यमित्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षमाह तदिति । उत्पन्नेति । उत्पन्नया
उपासनया गुणानां संयोग इत्यर्थः । संवर्गविद्यायां ह्यन्नपाननादो भवति य
एवं वेदेति विधेः पृथगुत्पन्निरस्ति । वाजसनेयके ऽप्यस्ति एकमेव
व्रतं चरेदिति । तथोपक्रमोपसंहारेति । अथेममेव नाग्राद् मृत्युर्यो ऽयं मध्य-
मः प्राण इत्युपक्रम्य प्राणद्वारा एष सूर्य उदेतीत्युपसंहार इति । यदुक्तमध्या-
त्मादिविभागस्योत्पन्नशिष्टत्वाच्च विद्याभेदकत्वमिति । सत्यं न विद्याभेदं
ब्रूमः किं त्वेकस्यामैव विद्यायां ध्येयभेदात् प्रयोगभेदं यथा ऽग्निहोत्राभेदे
उत्पन्नशिष्टेर्देध्यादिभिः क्रियमाणाः प्रयोगाः भिद्यन्तएवमिहेत्याह अग्निहो-
त्रस्येवेति । अग्निहोत्रस्य दधितन्दुलादिवदाध्यात्रस्य कृते आध्यानार्थमयं
पृथगुपदेश इति योजना । इवकारो धर्मिण उपमायां वत्कारे धर्मस्य ।
वायोर्यदापि परिच्छिन्नत्वं तथाप्यभ्यादीनपेक्षया परिच्छिन्नत्वमस्ति कारण-
त्वेन ततो ऽपि बहुकालव्यापित्वात् । अतो भाष्योक्तं वाध्यानन्त्यमुपपन्न-
मित्याह वायुः खल्विति । संवृणुते संहरति । देवताकाण्डाधिकर-
णस्य प्रधानभेदविषयस्य पूर्वपक्षं सिद्धान्तं चाह मिलितानामित्यादिना ।
चिपुरोडाशेष्टौ हि प्रथमपुरोडाशप्रदाने या याज्या सा पुनःप्रयोगे ऽनुवाक्या
या च पूर्वमनुवाक्या सा पश्चादाज्या भवति । व्यत्यासमन्वाहेत्यनेनाभिहितं
तत्प्रयोगभेदे घटते एकस्या कश्च एकस्मिन्प्रयोगे याज्यानुवाक्यात्वविरोधा-
दित्याह याज्यानुवाक्याव्यत्यासेति । अध्वर्युणा यजेत प्रेषे कृते प्रयु-

६५४ । २

* अत्र सप्तविंशं तच्चिधारणाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-तच्चिधारणानियमस्त-

दृष्टेः पृथग्यप्रतिबन्धः फलम् ४३ ॥

† उपमानार्थम् इति २ पु. पा. ।

अव्ययानां च गणार्थाऽनुब्रूहीति प्रेषामन्तरं प्रयुज्यमानाऽनुवाक्याऽयाज्ञिका हि
अस्यामिष्टो युगपदवदानं कुर्वन्ति तद्विधीयते सर्वेषामभिगमयन्नवद्यतीति । तच्च
हेतुः अङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् इति । अव्ययत्वायेत्यर्थः । एकार्थे ह्यवते शेषो
यागानहः स्याद्युगपत् सर्वार्थमवदाने त्वव्ययत्वं स्यादिति । तथाक्वि-
स्यैवेति । व्यत्यस्तयाज्यानुवाक्याकस्य प्रयोगभेदमन्तरेणानुपपद्यमानस्य
विवक्षितत्वादित्यर्थः । प्राण्यादिति । प्राणने प्राप्तेऽपान्यादपानने प्राप्ते
प्राण्यात्प्राणाणानादिनिरोधनं न कुर्यादित्यर्थः । महात्मनोऽग्न्यादीन्महा-
त्मनं इति द्वितीयाबहुवचनम् । चतुरः चतुःसंख्यानग्निः सूर्यदिक्चन्द्रान् अ-
न्याश्च वाक्चक्षुःश्रोत्रमनोलक्ष्णार्थान् कः प्रजापतिः प्राणभृत्कः । स जगत्
जीर्णवान् । तेन व्रतेन इत्ययं निपातोऽप्यर्थः । स च सायुज्यं सलोकतामपीत्यु-
परि संबद्ध्यते । एतस्यै एतस्या देवतायाः सायुज्यं समानदेहतां सलोक्यं
समानलोकतां च जयति प्राप्नोतीत्यर्थः । सायुज्यमुत्कृष्टेपास्तेः फलं
सालोक्यं मन्दोपासनायाः* ॥

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥

६५४ । ६

पूर्वत्रैकप्रयोगासंभवाद्वायुप्राणौ प्रयोगभेदेन ध्येयावित्युक्तम् इह तु
मनश्चिदादीनां कर्माङ्गत्वेनैकप्रयोगत्वमाशङ्क्यते† । लिङ्गविरोधे दुर्बलेन प्रक-
रणेन पूर्वपदानुत्थानमाशङ्क्याह तत्र यद्यपीत्यादिना । स्वातन्त्र्येण प्रमा-
णान्तरानपेक्षया मनश्चिदादीनां न स्वातन्त्र्यप्रापकाणीत्यर्थः । ननु स्वात-
न्त्र्येणाप्यर्थस्य विनियोजकं लिङ्गं दृष्टं यथा शब्दार्थयोः सामर्थ्यमित्याशङ्क्य
प्रकृतिलिङ्गस्य ततो वैप्रम्यमित्याह न चेत्वादिना । लिङ्गं हि द्विविधं
सामर्थ्यरूपमन्यार्थदर्शनं चेति । सामर्थ्यं च द्विविधं शब्दगतमर्थगतं च ।
शब्दगतमुदाहरति यथा पूर्वेति । पूष्णोऽहं देवयज्ययेत्यादिमन्त्रः । अर्थ-
गतमुदाहरति यथा चेति । तथेत्यत्र ग्रन्थच्छेदः । विरोद्धरि विरोध-
कर्तरि । श्रुतिवाक्याभ्यां प्रकरणस्य विरोधःमाशङ्क्याह न च ते हैत-
द्व्यादिना । पूर्वतन्त्रसिद्धमानसग्रहाधिकरणमुदाहरति द्वादशाहे
इत्यादिना । त्वां समुद्रमनया रसया पृथिव्या वाक्चेण प्रजापतिदेवताकं

* अत्राष्टाविंशं प्रदानाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-प्रदानवदेव तदुक्तम् ३ ॥

† आशङ्क्यते इति २-३ पु. पा. ॥

‡ प्रकरणविरोधमिति २-३ पु. पा. ॥

मनोग्रहं ध्यानमयग्रहमापाद्य गृह्णामीत्यर्थः । निर्द्वैतानि नितरां प्रचालितानि
अत एव गतरसानि रसवत्तापादकसहकारिमत्वेन^{*} द्वादशाहस्य श्रूयमाण-
त्वादित्यर्थः । पत्नीसंयाजान्तान्यहानि संतिष्ठन्तइति वचनाद् द्वादशाहान्तर्ग-
६५६ । १६ ताना^{*}महान् पत्नीसंयाजत्वम्[†] । अवयुर्न्य एकदेशं विभज्य । देवदत्तस्याङ्गिनो
दीर्घैः केशैः स्तुतिः । ननु विसर्गशब्दस्य समाप्रिवचनत्वात्कथम् अङ्गत्वबोधक-
त्वमत आह अन्तइति । श्रुत्यन्तरबलेनेति । प्रदर्शनार्थमेतत् । एतच्छ्रु-
तिबलेनापि भाष्यमुपपन्नं दशराचस्य द्वादशाहविकृतित्वम् । तत्क्रमेणाहर्धर्मेष्व-
तिदेशप्राप्तेषु दशराचगतदशमाहन्यपि द्वादशाहान्तर्वर्तिदशमाहरङ्गस्य मान-
सस्य प्राप्तेरिति विविधानि वाक्यानि यच्च न सन्ति मानसत्वात्तदविवाक्य-
मिति नामार्थः । वचनानि त्विति । एतज्ज्योतिश्चरणाभिधाना[‡]दि-
त्यवानुक्रान्तम् । ननु फलार्थस्यापि क्रत्वङ्गाश्रितत्वादेकप्रयोगत्वं दूष्यमित्या-
शङ्क्याह न चास्येति । मनोवृत्तिष्वग्निवदूष्णविधेरित्यर्थः । षट्चिंशत्
सहस्राण्यात्मनो वृत्तीरग्नीनपश्यद् मन इति श्रुतिरिति । ननु निपा-
तानां चादीनामन्यतः प्राप्तिरर्थोक्तत्वं दृश्यते एवमेवकारस्यापि इत्याश-
ङ्क्याह न चैवमिति । क्रियानुप्रवेशमात्रं पूर्वपक्षिणो[§] विवक्षितं तच्च दूषितम्
स यदि विकल्पं ब्रूयात् तर्हि स दूष्यतइत्याह तदतुल्यकार्यत्वेनेति ।
दृष्टश्चेति सौचपदसूचितं द्वितीयगतमवेष्ट्यधिकरणमनुकामति अस्ती-
त्यादिना । बार्हस्पत्यं चरुमानेयैन्द्रपुरोडाशयोर्मध्ये निधायेत्यर्थः । यदि
ब्राह्मणादयस्त्रयोऽप्यवेष्ट्यामन्यतः प्राप्तास्तर्हि यदि ब्राह्मण इत्यादिप्राप्ता-
र्थत्वान्निमित्तार्था अप्राप्तौ तु तत्कर्तृकयागविधिरिति । तच्च प्राप्तिप्रकारमाह
अत्र यदीत्यादिना । यदि राज्यस्य कर्ता राजा तर्हि चयाणां वर्णानां
राज्यकर्तृत्वाद्वाजसूये च प्राप्त्वेन तदङ्गावेष्टावपि प्राप्तेर्निमित्तार्थत्वं यदि
६५८ । ३ ब्राह्मण इत्यादेरित्यर्थः । अप्राप्तिप्रकारमाह अथ त्विति । पिकनेमेति ।
येषां शब्दानाम् आर्येषु न प्रसिद्धेऽर्थः पिकनेमादीनां तेषां किं निगमा-
दिभ्योऽर्थः कल्पनीय उत श्लेच्छप्रसिद्ध एव ग्राह्य इति संदेहे शास्त्रस्य-

* द्वादशाहान्तरं गतानामिति २-३ पु. पा. । † संयाजत्वमिति २-३ पु. पा. ।

‡ व्या. सू. अ. १ पा. ९ सू. २४ । § पूर्वपक्षिणेति २-३ पु. पा. ।

॥ जै. सू. अ. २ पा. ३ सू. ३ ।

त्वान्निगमादिप्रसिद्ध एव ग्राह्यो स्नेच्छप्रसिद्धेरायणामर्थप्रतिपत्तो विप्रवप्रस-
ङ्गादिति प्राप्ते समुदायप्रसिद्धेरवयवप्रसिद्धितो बलवत्त्वात् पिकादीनि पदानि
यदूपाणि वेदे दृश्यन्ते तदूपाणामेव तेषां स्नेच्छैरर्थविशेषेषु प्रयुज्यमानत्वात्
तदर्थे संबन्धे च पदानां बाधाभावाद् विप्रतिशङ्काऽनुत्थानाद् स्नेच्छप्रसिद्धं
एवार्थो ग्राह्यः । पिकः कोकिलः । नेमोर्द्धतामरसं पट्टमिति प्रमाणलक्षणे
स्थितम् । एवं यथा स्नेच्छप्रसिद्धिः पिकादिशब्दार्थावधारणकारणम् एवमान-
ध्यानां स्नेच्छादीनाम् एव क्षत्रियत्वजातो* राजशब्दप्रसिद्धिः राजशब्दार्थावधा-
रणकारणमित्यर्थः । एवं संदेहं प्रदर्श्य पूर्वपक्षमाह नैमित्तिकानीत्यादिना ।
राज्यकर्तृमात्रे राजशब्द आर्यैस्नेच्छैश्च प्रयुज्यते इत्यविवादम् । राज्यमकुर्वति
तु क्षत्रियजातिमात्रे आर्यो राजशब्दं न प्रयुज्यते स्नेच्छास्तु प्रयुज्यते इति विप्र-
तिपत्तिः । तत्राविप्रतिपत्तिस्थले विरोधाभावाद् राज्यस्य कर्ता राजेति चैवार्थि-
कानां राजत्वादवेष्टो प्राप्तिः । प्राप्ते च सत्यां निमित्तार्थत्वं यदि ब्राह्मण इत्यादेः
स्यादित्याह राज्यस्य कर्तृत्वारभ्य तेनाविप्रतिपत्तेरित्यन्तेन । न्या तु ६५८ । १३
क्षत्रियमात्रे राजशब्दप्रयोगे स्नेच्छानामार्यैः सह विप्रतिपत्तिः तत्र शास्त्राऽसं-
स्कृतार्थे प्रसिद्ध्या तद्विहीनस्नेच्छप्रसिद्धिर्बाधान्न जातिमात्रं राजशब्दार्थः किं तु
राज्यकर्तृत्वात्तच्च निमित्तार्थत्वं सुस्थमित्याह विप्रतिपत्ताविति । यवव-
राहवदिति । यवमयश्चरुर्भवति वाराही उपानहावित्यत्र यववराहशब्दयो-
स्नेच्छैः प्रियङ्गुवायसयोः प्रयोगादायैश्च दीर्घशूकसूकरयोः प्रयोगादुभयोश्च
प्रयोगयोरनादित्वेन तुल्यबलत्वाद् विकल्पेनाभिधानं प्रापम् । तदुक्तं प्रमाण-
लक्षणे । समा विप्रतिपत्तिः स्यात्† इति । अभिधानविप्रतिपत्तिस्तुल्येत्यर्थः ।
सिद्धान्तस्तु । शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात्‡ । यवमय इत्यस्य हि वाक्यशेषे
यदा ऽन्या ओषधयो ह्नायन्त्यथैते मोदमानास्तिष्ठन्तीति श्रूयते ।

यवाश्चान्यौषधिभक्षानो मोदन्ते न प्रियङ्गवः ।

उक्तं हि ।

फाल्गुने ह्यौषधीनां॥ हि जायते पञ्चशतनम् ।

मोदमानास्तु तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः ॥

* क्षत्रियजाताविति ४ पु. पा. ।

† जै. सू. अ. १ पा. ३ सू. ८ ।

॥ फाल्गुने ऽन्यौषधीनामिति २-३ पु. पा. ।

† सहितार्येति २-३ पु. पा. ।

§ जै. सू. अ. १ पा. ३ सू. ८ ।

प्रियङ्गवः शरत्पक्षास्तावद्वच्छन्ति हि क्षयम् ।

यदा वर्षासु मोदन्ते सम्यग् जाताः प्रियङ्गवः ॥

तदा नान्यौषधिसृजानिः सर्वासामेव मोदनात् ॥ इति ।

अराही उपानहौ इत्यस्य च वाक्यशेषे वराहं गावो ऽनुधावन्तीति श्रूयते सूकरं च गावो ऽनुधावन्ति न काकम् । तस्मादववराहशब्दयोर्द्वौघ-
शूकसूकरावर्धाविति । ननु स्नेच्छप्रसिद्धिमात्रेण क्षत्रियजाती राजशब्दार्थे
इति न ब्रूमः किं तु गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेति पाणिनिना गुण-
वचनेभ्यः शुक्रादिशब्देभ्यो ब्राह्मणादिशब्देभ्यश्च घञ्प्रत्ययस्मरणाद्वाच्यः
कर्म राज्यमिति सिध्यति ततश्च क्षत्रियो राजेत्यप्राप्तिर्ब्राह्मणादीनां राज-
सूयइति सिद्धान्तिमतमाशङ्क्याह पूर्ववादी बलवदर्थेति । प्रयोगमूला हि
पाणिनिस्मृतिरार्थप्रयोगविरोधे चातन्मूला स्नेच्छप्रयोगमूला स्यात् । अतो
ई५८ । १७ मूलबाधेन बाध्येत्यर्थः । नखनकुलादिवदिति । खं न भवति इति
नखं कुलं न भवतीति नकुलमित्यत्र रूढावेव शब्दौ यथा व्युत्पाद्येते
एवं राजशब्द इत्यर्थः । पाणिनिर्हि नभ्राणनपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुल-
नखनपुंसकनचचनक्रनाकेषु प्रकृत्येति नखादिशब्दानां नञ्समासमङ्गीकृत्य
नलोपाभावसिद्ध्यर्थं प्रकृतिभावं सस्मार । यदुक्तं यववराहादिशब्देष्विव रा-
जशब्दे ऽपि क्षत्रियमात्रविषयत्वगोचरा स्नेच्छप्रसिद्धिरार्थप्रसिद्ध्या बाध्येति
तथाह रूपत इति । अनादिषुदुव्यवहाररूढत्वादार्थस्नेच्छप्रयोगयोः स्वरू-
पतस्तावन्न विशेषो ऽस्ति यवादिशब्देषु तु वैदिकवाक्यशेषानुमृहीतार्थप्रसिद्धे-
र्बलवत्त्वमुक्तं राजशब्दे त्वार्थप्रसिद्धेर्नास्ति वेदानुग्रह इति द्वयोः प्रसिद्धेरवि-
शेष इत्यर्थः । एवमविशेषमुक्त्वा स्नेच्छप्रसिद्धे राजशब्दविषये विशेषमाह
वैदिकवाक्यशेषवदिति । प्रयोगो हि नानादेशेषु नानापुरुषैर्विरच्यते
इति संभवद्विग्रहः । स्मृतिस्तु शिष्टपरिगृहीता व्यवस्थिता ततश्च तदनुगृ-
हीत*स्नेच्छप्रयोग आर्यप्रयोगाद् बलीयानित्यर्थः । उक्तं हि ।

आचारयोर्विरोधेन संदेहे सति निर्णयः ।

संनिबन्धनया स्मृत्या बलीयस्त्वादवाप्यते ॥ इति ।

अनादिरिति मुख्येत्यर्थः । गोगाव्यादीति । गावोशब्दो ह्यशतया प्रयुक्तो न गोशब्दस्य गौणत्वमापादयति एवमिदमपीत्यर्थः । तत्किं राज्य-
कर्तारं राजशब्दप्रयोगः सर्वथा त्याज्यः नेत्याह तस्मादिति । तदेवं
यथा क्षत्रियकर्तृके राजसूये ब्राह्मणादेरनधिकप्रादवेष्टेः प्रकरणादुत्कर्षः एवं
मनश्चिदादीनामपि क्रियाप्रकरणाल्लिङ्गादिभिस्तुत्कर्ष इत्याह क्षत्रियस्यैवा-
धिकारादिति ।

ननु ब्राह्मणादिवाक्यानामप्राप्रब्राह्मणादिप्रापकत्वे यदिशब्दविरोधो
उक्त इति तच्चाह अन्वयानुरोधीति । अन्वयः प्राप्तिः । यदिशब्दो हि ईष्यः । १०
निपातः निपाताश्चोत्सर्गतः प्राप्तिमपेक्षन्ते । अप्राप्ते चार्थे वाक्यादम्यमाने
यदिशब्दो भजनीय इत्यर्थः । तदाहुः भट्टाचार्याः ।

यदिशब्दपरित्यागो रुच्यध्याहारकल्पना ।

अवधानेन संबन्धो हेतुहेतुमतोश्च लिङ् ॥

इति शेषः । यदि रोचयेत फलं मे स्यादिति तर्हि ब्राह्मणो यजे-
तेति रुच्यध्याहारकल्पनान्न विधिद्वयवैतिरित्यर्थः । अवधानेन संबन्ध इति ।
यदि बार्हस्पत्यं मध्ये निधायानुतिं हुत्वा ऽभिचारयेदभिचारयितुमिच्छे-
दिति कामप्रवेदने लिङ् । अर्थात् विधिरेकस्मिन् वाक्ये विधिद्वयायोगात्तर्हि
ब्राह्मणो यजेतेति विधिरेवेत्यर्थः । हेतुहेतुमतेरिति । यदि ब्राह्मणयजन-
माहुत्यभिचारये हेतुस्तदा ऽऽहुत्यभिचारणमेवं कर्तव्यमित्यर्थः । अत्रैको
लिङ् हेतुमत्त्वे अपरो विधौ । तच्चाप्येकस्य विधिरग्राहपरस्य श्रोत इति ।

नन्विदमधिकरणमन्तराम्भयीं फलाभावात् । अवेष्टिं प्रकृत्येतया
ऽन्नाद्यकामं याजयेदिति पृथगधिकारश्रवणात् त्रयाणां वर्णानामवेष्टावधिका-
रसिद्धे यदि ब्राह्मण इत्यादेर्निमित्तार्थताया दुर्वारत्वात् अत आह इयं
चेति । ननु राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति वाक्ये राजपदं*
कर्तृसमर्पकं स्वाराज्यकामस्योद्देश्यत्वेन तद्व्यावर्तकत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गात् ।
तथा च प्रकृतयागमाचे राजविधेरन्नाद्यकामाधिकारे ऽपि राजपदानुवृत्तेर्ब्राह्म-
णादीनामप्राप्तत्वेन निमित्तार्थत्वात्सम्भवात्कथं कृत्वाचिन्ताश्रिता । न । तच्च
अधिकारवाक्यान्तरगतं राजपदमधिकारवाक्यान्तरे राजानं विधातुं समम् ।

यद्युच्येत राजसूयमध्यस्थायंस्तावदवेष्टेः राजकर्तृकत्वं सिद्धम् । एवं सत्ये-
त्येति साङ्गेष्टेः परामर्शेन फले विधानादधिकारान्तरे ऽपि राजकर्तृकेष्टि-
लाभ इति । तदपि न । उत्पन्नमात्रं हि कर्म फले विधेयं नाङ्गविशिष्टम् ।
अङ्गविशिष्टस्य फलसंबन्धे ऽङ्गानां फलवदङ्गभावाभावप्रसङ्गात् । तस्मात्सूक्तं
कृत्वाचिन्तेति ।

ननु भाष्यकारैरेकादशगतमधिकरणमुदाहृतं टीकाकृता द्वितीयगतं
तत्र को ऽभिप्रायस्तं वक्ष्यामस्तदर्थमेकादशाधिकरणमनुक्रम्यते ।

अवेष्टेः चैकतन्त्र्यं स्यादङ्गदर्शनात्* । राजसूये ऽवेष्टिरान्नायते
आग्नेयो ऽष्टाकफलो हिरण्यं दक्षिणा बार्हस्पत्यश्चरुः शितिपृष्ठो दक्षि-
णेति । तत्राग्नेय्यादिहविःष्वङ्गानां तन्त्रेण प्रयोग उतावृत्त्येति संशयः । तत्र
बार्हस्पत्यं मध्ये निधयेति लिङ्गदर्शनात् प्रयोगभेदे च मध्ये निधानासंभ-
वादेतया ऽन्नाद्यकाममित्येकवचनाच्चैकतन्त्र्यमेकस्मिन् प्रयोगे ऽङ्गानां तन्त्रेण
भावः सकृदनुष्ठानमिति पूर्वपक्षं कृत्वा राद्धान्तितम् । अन्नाद्यकामप्रयोगे
ऽवेष्टेरिदं लिङ्गदर्शनादिति न क्रत्वर्थप्रयोगे तस्य तु दक्षिणाभेदाद्वैद इत्य-
ङ्गावृत्तिरेव तत्र क्रत्वर्थायामवेष्टेः इदं लिङ्गदर्शनादिकमित्याशङ्कानिरासार्थं
क्रत्वर्थायामिति चेदिति सूत्रम् । काम्यायां यदि ब्राह्मण इत्यादिना वर्षमा-
चसंयोगात् तस्यां च मध्यनिधानादिप्रतीतिर्न राजमाचकर्तृकक्रत्वर्थेष्टौ तत्रा-
प्रित्यर्थः । तत्र वर्षसंयोगादिहेतोः क्रत्वर्थेष्टावपि गतत्वेन बिरुद्धत्व-
माशङ्क्य तत्परिहारार्थं द्वितीयाधिकरणानुक्रमणमिति । एकप्रयोगत्वं लिङ्गस्य
क्रत्वर्थेष्टावसंभवं काम्येष्टौ च संभवं वदता तेन सूत्रेण काम्येष्टेः क्रत्वर्थे-
ष्टिवैलक्षण्यसूचनद्वारेणार्थात् प्रकरणोत्कर्षोपि गमित इति भाष्यकारस्यैतत्सू-
त्रादाहरणं नासङ्गतम् । पुरुषायुषस्याहानि षट्चिंशत्सहस्राणि तैरवाच्छिन्ना
मनोवृत्तयः प्रत्यहोरात्रमेकैका भूत्वा षट्चिंशत्सहस्राणि भवन्ति । तत्र
एतावत्संख्याकेष्टका ममाऽग्नित्वेन सम्पाद्यन्ते षट्चिंशत् सहस्राणीत्यादिना
मन एवात्मनः संबन्धिभूतानग्नीनक्यान्वर्णव्यत्ययेनार्च्यगूज्यानपश्यदि-
त्यर्थः । मनसा चीयन्तइति मनश्चितः सुखादिप्रत्ययरूपाः एवं वागादि-
वृत्तयो वागादिभिश्चीयमानत्वाद्वागादिचितः । प्राणशब्देन घ्राणमुक्तमिन्द्रिया-

* जे. सू. अ. १९ पा. ४ सू. ६ ।

धिकारात् । कर्मशब्देन वागतिरिक्तकर्मैन्द्रियाणि प्रतीन्द्रियप्रवृत्त्येकैकमग्नि-
चयनं सम्पाद्यम् । अत एव भाष्यं पृथग्गनीनिति । तेषामेवाग्नीनामेव सा कृतिः
सङ्कल्पमात्रमित्यर्थः । ग्रहणासादनेत्यादि भाष्यम् । तच्च ग्रहणं सोमस्य
पात्रे उपादानम् । आसादनं स्थापनम् । हवनानन्तरं हुतशेषोपादानमहि-
रणम् । पश्चादृत्विजां भक्ष्यार्थमन्योन्यमनुष्ठाकरणमुपह्वानम् । ते अग्नयो
मनसैव आधीयन्त आहिताः । अचीयन्त चिताः । एष्वग्निषु ग्रहा अगृह्यन्त
गृहीताः । अस्तुवत स्तोत्रं कृतवन्त उद्गातारः । अशंसन् शंसनं कृतवन्तो
होतारः । किं बहुना यत्किं चिदाज्ञे कर्म क्रियते आरादुपकारकं यच्च यच्चीयं
यच्चनिष्पत्यर्थत्वेन यज्ञाहं संनिपत्योपकारकमित्यर्थः । तन्मनसैवाक्रियत
कृतमित्यर्थः । यो ऽग्निश्चितः सो ऽयमेव लोक इति चिते ऽग्नेो पृथिवी-
दृष्टिर्विधीयते* ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥

६५६ । १६

प्रमाणलक्षणोपयोगितयेति । यज्ञायुधी यजमानः स्वर्गे "लोकं
यातीति वाक्यस्य देहादतिरिक्तात्माभावादप्रामाण्यप्राप्ते तत्परिहारेण प्रथमा-
ध्यायोपयोगितयेत्यर्थः । अत एवेति भाष्यगतातः शब्दं पूरयति यत इहेति ।
वक्ष्यतीति भविष्यत्प्रयोगः पूर्वकाण्डापेक्षः । इतः पूर्वकाण्डे नयनमपकर्षस्त-
स्योद्धारो निवृत्तिः कृतेत्यर्थः । मनश्चिदादीनां पुरुषार्थत्वमनुपपन्नं देहव्यति-
रिक्तस्य तत्फलभोक्तुरभावादित्याक्षेपलक्षणा पूर्वाधिकरणसङ्गतिः । तामाहे-
त्याह पूर्वाधिकरणेति । ननु न भूतानामेकैकस्य चेतन्यमुपलभ्यते घटादेर-
दर्शनात् । नापि मिलितानां घटितप्रे ऽयसि दृतिवायुसमाध्माते सलिलकणा-
भ्युक्षिते भूतचतुष्टयमेलने ऽपि चेतन्याऽनुपलम्भात् । तच्च भूतसंघाते शरीरे
कथं चेतन्यसंभावना ऽतः पूर्वपक्षाभाव इत्याशङ्क्याह यद्यपि समस्तेति ।
देहो न चेतनः भूतत्वाद् घटवदित्यनुमानस्य च प्रत्यक्षबाधं वक्ष्यत्यह-

* अत्र ऊनत्रिंशं लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ६-लिङ्गभूयस्त्वात्तद्वि-
बलीयस्तदपि ४४ पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रिया मानसवत् ४५ अतिदेशा-
च्च ४६ विद्वैव तु निर्धारणात् ४७ दर्शनाच्च ४८ श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः
४९ अनुबन्धादित्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववदृष्टश्च तदुक्तम् ५० न सामान्यादप्युपलब्धे-
त्युक्तं हि लोकापत्तिः ५१ परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्तनुबन्धः ५२ ॥

मिति चानुभवं इत्यादिना । अतश्च बोधितविषये पक्षेतरस्याप्युपा-
 धित्वाद्देहत्वमुपाधिरुन्नीयत इत्यर्थः । तथाविधोदाहरणेन प्रतिबन्दीलक्षणेन
 ६६० । ७ प्रतिकूलतर्कपराहतिं चानुमानस्य दर्शयति न हीति । किंत्वं नाम मदिरा-
 र्मभेदद्वयविशेषः । यदि समस्तव्यस्तविकल्पेन देहस्य चेतन्यमपहूयेत
 तर्हि मदिरायां मदकरणत्वेमपहूतं स्यादित्यर्थः । नन्वहमिति प्रत्यक्षे
 देहाश्रित आत्मा भासते उतः कथं देहो ज्ञेयत इत्यनुमानस्य बाधस्त-
 बाह न त्विति । सदेहो ज्ञेयिष्ठानमाश्रयो यस्य स तदधिष्ठानं कुण्ड इव
 दधीति वेधर्म्यदृष्टान्तः । यथा कुण्डे दध्माश्रितं तदतिरिक्तं प्रतीयते नैव
 मात्मा देहाश्रितो ज्ञेयमिति प्रतीयत इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह अत एवेति ।
 यत एव देहातिरिक्त आत्मा ज्ञेयमनुभवेन प्रतीयते अत एवाहमस्य देहधर्मः
 स्थौल्यादिभिरहं स्थूलो गच्छामीत्यादिरूपेण सामानाधिकरण्यापपत्तिः । न
 ह्याश्रितस्य वस्तुन आश्रयधर्मैस्तादात्म्यं संभवति । तस्माद्देहधर्मैस्तादात्म्या-
 भुभक्तदहंप्रत्ययविषयस्यात्मनो देह एवात्मैत्यर्थः । यच्च देहव्यतिरिक्तात्म-
 वादिनोच्यते देहाश्रितात्मगता एव ज्ञानादयं आश्रयभूततत्तद्देहतादात्म्येन
 प्रतीयन्ते ज्ञं पश्यामीत्यादिव्यवहारसमय इति तदयुक्तमित्याह न जातु
 दधीति । यथा दधिसमानाधिकरणानि दध्ना तादात्म्यप्रतीतियोग्यानि
 शेत्यादीनि दध्याश्रितकुण्डेकाधिकरण्यं तादात्म्यं नानुभवन्ति एवमात्माश्रि-
 ता* ज्ञानादयो न देहतादात्म्येन प्रतीयेरन् यदि देह आत्मानं प्रत्याश्रयः ।
 प्रतीयन्ते च । तस्मान्न देह आत्माश्रयः किं त्वात्मैवेत्यर्थः । अयमत्र प्रये-
 गः । ज्ञानं देहधर्मैस्तादात्म्येनोपलब्धत्वाद्देहरूपवदिति । एवं देहव्यतिरि-
 क्तात्मानुमानस्य बाधमुपाधिं सत्प्रतिपक्षतां चेत्का शङ्कितव्यभिचारत्वमाह
 १ । १३ न चाप्रत्यक्षमित्यादिना । अप्रत्यक्षमात्मतत्त्वं प्रत्यक्षाविषय इत्यर्थः ।
 न खल्वप्रत्यक्षमिति । प्रत्यक्षातिरिक्तमित्यर्थः । देशकालादीति । भावा-
 नामग्न्यादीनामनुमानेन भूमादिलिङ्गेन प्रसिद्धिरतिदुर्बला । कुतो देशका-
 लावस्थादिस्वरूपाणां भेदेन वस्तुशक्तिषु भिन्नासु सतीषु व्याप्तिग्रहणदेशाव-
 ग्नेधूमजननशक्तिरासीदनुमानदेशादौ सा नास्तीति शङ्कया ज्ञेधूमजनक-

* आत्माश्रिता आत्मगता इति २ पु. पा. ।

† अतिदुर्लभेति २ पु. पा. ।

स्वाभावस्यापि संभवेन धूमस्याग्निव्यभिचारशङ्कोत्थानादित्यर्थः । मां मूदनु
मानादेहातिरिक्तात्मसिद्धिरागमादिभ्यस्तु स्यादिति नेत्याह यदा चेत्थी ६६० । १८
दिना । उपलब्ध्या साक्षात्काररूपया साध्यः प्रमेये नान्तरीयकभावः । नान्त-
रेण व्यापकं लिङ्गं भवतीत्येवंभावो व्याप्यत्वं यस्य लिङ्गस्य तल्लिङ्गं तथैतत्
तस्य यदा इयं गतिव्यभिचारशङ्का तदा केव कथां तद्वीनस्येत्यर्थः । अङ्ग-
व्यये हस्तिरूप्यादौ चन्द्रस्य दृष्टव्यभिचारत्वम् अर्थापत्तैः शक्त्याद्यत्यन्तपरो-
चार्थगोचरत्वेन दृष्टव्यप्रेलिङ्गाद्वैधर्म्यमुक्तम् । गोसदृशं गवयं दृष्ट्वा गौरनेन सदृशी-
त्युपमानं प्रवर्तते । तत्सर्वात्मना सदृश्ये प्रवर्ततेकदेशेन वा । नाद्य इत्याह
सर्वसारूप्यइति । तत्त्वातस्यैव तेन सर्वसारूप्याद्वैदं कस्य चिदपि वेसादृ-
श्यस्य भावान्नोपमानसंभव इत्यर्थः । न द्वितीय इत्याह एकदेशेति ।
सूत्रे प्रतिज्ञेयं हेतुगर्भं एके देहव्यतिरिक्तस्यात्मनो ऽभावं मन्यन्तइत्युक्ते
आत्मनि सदुपलम्भकप्रमाणीभावादभावप्रमाणस्यैवात्मानोवसाधकत्वमित्यर्थो-
दवगतेरिति स्वेन व्याख्यातम् । शरीरे भावादित्यपरो हेतुः स भाष्यकृद्व्या-
ख्यात इत्याह सौत्रंस्तिविति । प्राणचेष्टेत्यादि भाष्यं सौत्रहेतुविवरणपरं
तत्र चेष्टेति क्रियामात्रं देहस्यात्मत्वसाधकं न भवति घटादावपि तद्वावा-
दित्याशङ्क्य व्याचष्टे हिताहितेति । अन्तःशरीराश्रया इति । देहाभ्य-
न्तरप्रदेशस्य परिणामा इत्यर्थः । नन्वन्तःशरीरप्रदेशाश्रितत्वमिच्छादीनाम-
प्रत्यक्षमपि यथा कल्प्यते संवर्मात्मनाश्रितत्वंमपि कल्प्यतामत आह शरीरा-
तिरिक्तात्मनीति । अत्यन्ताप्रमितात्माश्रितत्वकल्पनाद्वरं प्रमितदेहस्या-
भ्यन्तरप्रदेशे इच्छादयः सन्तीति कल्पनमित्यर्थः ।

अनुमानादिप्रमाणानामसिद्धिमुक्तौ तावत्परिहरति नाप्रत्यक्षमि- ६६१ । ६
त्यादिना । अनुमानादीनामप्रामाण्यं प्रत्यक्षेण वा ऽवगम्यते अनुमाना-
दिभिर्वा । नाद्य इत्याह प्रत्यक्षं हीति । इदं प्रत्यक्षमिष्यते लिङ्गस्वरू-
पतद्व्यभिचारतदप्रामाण्यादिपरिच्छेदान् कर्तुं न समर्थमित्यर्थः । द्वितीये
व्याघात इत्याह तस्मादिति । प्रमाणान्तराभ्युपगमे तदप्रामाण्योक्तिर्व्या-
हतेत्यर्थः । व्याघातान्तरमाह अपि चेति । प्रतिपन्नः संप्रतिपत्तिमान्
पुमान्* । स विहायऽप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिसंदेहवन्तः पुमांसः प्रेक्षावद्भिः

प्रतिपाद्यन्ते व्युत्पाद्यन्त इत्यर्थः । इत्थंभावो ऽप्रतिपत्तिमत्त्वादयः । एवं प्रतिज्ञाव्याघातं कथाप्रवृत्तिव्याघातं चोक्त्वा लोकयात्राविरोधमाह अपि च पशवो ऽपीत्यादिना । शर्षपं बालतृणम् । आशयानमीषत् शुष्कम् । इष्टानिष्टसाधनम् अविद्वान् पशोरपि पशुरित्यर्थः । अनुमानगोचरश्चासौ प्रवृत्तिगोचरश्चेष्टानिष्टसाधनत्वम् । तच्च प्रत्यक्षं न हि प्रभवतीति योजना । अयमोदनः क्षुन्निवर्तकः ओदनत्वात् प्राग्भुक्तोदनवदित्याद्यनुमानाद्धि इष्टाऽनिष्टसाधनत्वावगमः । ततः प्रवृत्तिरनिष्टसाधनत्वानुमानाच्च निवृत्तिरिति ।

एवं विपक्षे व्याघातदण्डमापाद्यनुमानप्रामाण्यं स्वीकारितम् । शब्द-
६६२ । ६ प्रामाण्यमपि तथैव स्वीकारयति न च परप्रत्यायनायेति । मूकत्वं नास्ति-
कस्य शब्दप्रामाण्यानिष्ठेरापन्नम् । प्रवृत्तिनिवृत्तिविरहे ऽनुमानप्रामाण्यविरहादा-
पन्न इति विभागः । यत्तुक्तमदृष्टव्यापिका ऽर्थापत्तिरत्यन्तपरोक्षार्थविषयत्वादप्र-
माणमिति तथाह अत्यन्तेति । यद्यपि न व्याप्तिदर्शनमस्ति अर्थस्यात्यन्तपरो-
क्षत्वान्न तथाप्यन्यथानुपपद्यमानस्फोटादिकार्यरूपार्थजन्या ऽर्थापत्तिः शक्तादि-
विषयोदेष्यतीति भावः । यच्च सर्वसादृश्यकिंचित्सादृश्याभ्यामुपमानदूषणमभाणि
तन्निराकरोति भूयःसामान्येति । न सर्वात्मना सादृश्यज्ञानमुपमानसामयी
नापि किंचिन्मात्रसादृश्यज्ञानमपि तु बहुतरसामान्ययोगज्ञानं तच्च गोगव-
यादेरेवेति नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । प्रत्यक्षं प्रत्यभिज्ञा सा च जायत्स्वप्रदिहयो-
र्योगव्याघ्रमनुष्यदेहयोश्च भेदे ऽप्यभिद्यमानमहंप्रत्ययालम्बनं शरीराद्विन-
तीत्यर्थः । इत्युक्तं प्रथमसूत्रे इत्यर्थः । एवमनुमानादिप्रामाण्यं सामान्य-
तः समर्थोभयसंमतप्रत्यक्षेण च देहव्यतिरेकमात्मन उक्त्वा ऽनुमानादपि
व्यतिरेकं सूचव्याख्यानेन दर्शयति सूत्रयोजना त्वित्यादिना । इह हि
सूचकारेणेदमुक्तम् । यस्य ज्ञानं धर्मः स तावदात्मा देहस्य च न ज्ञानं धर्मः
देहभावे ऽपि मृतावस्थायां ज्ञानाभावादिति । तदयुक्तम् । अथावदेहभाविने
ऽपि संयोगादेर्देहधर्मत्वेनानेकान्तादत आह चैतन्यादीति । चैतन्यं हि
स्वाश्रयस्याष्टद्रव्येभ्यो व्यावर्तकसामान्यवत्त्वाद्विशेषगुणः । इदं च लक्षणं तर्क-
पादोक्तयुक्तिनिष्ठीडनाऽसहमपि देहात्मप्रत्ययवक्ष्यवहाराङ्गत्वादभ्युपेयते ।

७७ । १८ अस्तु विशेषगुणश्चैतन्यं ततः किं जातस्त आह तथा चेति ।
यदा नित्यस्यात्मनश्चैतन्यमनित्यं विशेषगुणस्तदा ऽनेकान्तिकत्वमाशङ्क्य

भूतविशेषगुण* इत्युक्तम् । सिद्धान्ते ऽप्यन्तःकरणवृत्तिप्रतिबिम्बितचेत-
न्यस्य प्रतिबिम्बभूतात्मन्यध्यस्तत्वेन तदाश्रितत्वाद् विशेषगुणत्वव्यव-
हारे न काचित् क्षतिः । शब्दस्य च स्थायित्वाद्यावदाकाशभावित्वमिष्य-
तएवेति न तेनापि व्यभिचार इति । तदयं प्रयोगः । ज्ञानं न देहविशेष-
गुणः अथावदेहभावित्वाद् घटवदिनि । नन्वेवमपि प्राणचेष्टादीनां विशेषगु-
णत्वाभावेनाऽथावदेहभावित्वात्तदपि देहधर्मत्वसंभवात्कथं देहव्यतिरिक्तात्म-
गमकत्वमत आह एवमिति । प्राणादयो नास्य समवायित्वेनात्मानं कल्प-
यन्ति किं तु निमित्तत्वेनेत्यर्थः । तस्यापि देहाश्रयत्वानुपपत्तेरिति । ६६३ १ २
अदृष्टमपि हि विशेषगुणः । तच्चेदेहस्य तर्हि भूतविशेषगुणत्वाद्यावदाश्रयमनुवर्ते-
तेति मृतावस्थायामपि भावान्न प्राणाद्यभावोपपादकं स्यादित्यर्थः । विमताः
न देवदत्तदेहविशेषगुणाः गुणत्वे सति देवदत्तेतरप्रत्यक्षत्वरहितत्वाद् घट-
वदित्यनुमानमाह स्वपरप्रत्यक्षा हीति । यद्यपि घटादयः परप्रत्यक्षाः
तथापि गुणत्वे सति न परप्रत्यक्षाः । तेषां गुणत्वाभावाद्विशेषणाभावेऽपि
विशिष्टाऽभावादिति न साधनविकलता । देहगतगुणत्वादेः पराप्रत्यक्षे ऽने-
कान्तिकत्वपरिहारार्थं प्रतिज्ञायां विशेषग्रहणम् । यथाश्रुतस्तु ग्रन्थो न घट-
तएव । इच्छादयो न देहविशेषगुणाः स्वपराप्रत्यक्षत्वादित्युक्ते इच्छाद्यति-
रिक्तस्वपराऽप्रत्यक्षपदार्थस्य परेषामसिद्धत्वेन दृष्टान्ताभावाद् वैधर्म्यमात्रस्य
च व्याप्तिरहितस्यासाधकत्वादिति । यदुक्तं पूर्वपक्षिणा भूतेष्वयावदुक्तभा-
व्यपि चेतन्यं देहाकारपरिणतेषु स्यान्मदशक्तिवदिति तदपि न सिद्धमिति ।
चेतन्यस्य भूतविशेषगुणत्वेन यावदेहभावित्वानुमानवद्यावदुक्तभावित्वानु-
मानाद् मदशक्तेश्च विशेषगुणत्वाभावेन दृष्टान्तवैधर्म्यादित्याह तत्र यद्य-
पीति । पराप्रत्यक्षत्वेन हि चेतन्यस्य भूतविशेषगुणत्वमनन्तरमेव प्रतिषिद्धं
तदभ्युपेत्याप्ययं वाद इति सूचनार्थं यद्यपीत्युक्तम् । मदशक्तेः क्षिणा-
दिषु अथावदाश्रयभावित्वमभ्युपेत्य दृष्टान्तवैधर्म्यमुक्तम् । इदानीं मदश-
क्तिवच्चेतन्यस्य परिणामधर्मत्वमभ्युपेत्याप्याह अपि च मदशक्तिरिति । ११ । ८
मात्रया एकदेशेन । यथा विहङ्गमा हस्तमात्रमपि देशमतिपतितुमतिक्र-
मितुं नात्सहन्ते एवं नानाचेतनाधिष्ठितं शरीरमपि न किं चित्कर्तुमुत्सहे-

तेत्यर्थः । किमात्मकमिति भाष्ये प्रश्ने न क्रियते देहधर्मत्वेन चैतन्यस्य
तन्मते प्रसिद्धत्वान्नाप्याक्षेपः देहधर्मत्वनिरासेन तस्यापि जातत्वादत आह
६६३ । १८ दूषणान्तरमिति । पूर्वं हि देहभावे ऽप्यभावान्न देहधर्मश्चैतन्यमित्युक्तम्
इदानीं देहधर्मस्य दूषादिष्वदेहसाक्षित्वाऽयोगाच्चैतन्यात्मकत्वमेवानुपपन्न-
मिति दूषणान्तरमभिधातुं प्रथमं तावन्नौकायतिकस्य भूतचतुष्टयातिरिक्तं
चैतन्यं नास्तीत्याक्षेपः क्रियतइत्यर्थः । स एवेति ५ आक्षेपेत्यर्थः । देव-
दत्तचैतन्यं न देवदत्तदेहधर्मस्तद्वाहकत्वाद् यच्चदत्तचैतन्यवदित्यनुमानम् ।
कालातीतत्वं च देहधर्मग्राहिणो ऽनुमानस्याह उपलब्धिग्राहिण एवेति ।
उपलब्धेरात्मत्वसिद्धयर्थं भेदो निराक्रियते । तच्चोपलब्धेर्भेदः स्वाभाविक
ओषाधिको वा । नाद्य इत्याह आजानत इति । स्वभावत इत्यर्थः ।
न द्वितीय इत्याह न चेति । अध्यासभाष्ये ह्युपलब्धिव्यतिरेकेण विषयाणां
प्रकाशो न संभवतीत्युक्तम् । ततश्च विषया एव न सन्ति कैरुपाधिभिरुपल-
ब्धिर्भेदोतेत्यर्थः । विषयाणां परस्परभेदाभावादपि न तदुपाधिक उपलब्धिभेद
इत्याह न च विषयभेदग्राहि प्रमाणमस्तीति । उपलब्धिव्यतिरिक्तवि-
षयस्य सद्भावे प्रमाणाऽभावाद्विषयस्वरूपं दुर्लभम् । विषयाणामन्योन्यभेदग्रा-
हिप्रमाणाभावाद्भेदः सुदुर्लभ इत्यर्थः । ब्रह्मतत्त्वसमीक्षायां ब्रह्मसिद्धिटी-
कायाम् । प्रत्यक्षं वस्तुसत्तामेव बोधयति न भेदं वित्तेः क्रमवद्वापारायो-
गात् । न च मानान्तराद्भेदसिद्धिः प्रतियोगिभेदसिद्धयोः परस्पराश्रयत्वाद्
इत्याद्युक्तम् । ननु विषयाभावे उपलब्धे ऽनुपलब्धत्वमपि न स्यादित्याशङ्क्य-
उपलब्धेष्टप्रसङ्गतामाह तेनेति । भाष्ये ऽहमद्राक्षमित्यहङ्कारावच्छिन्नाया
उपलब्धेः प्रत्यभिज्ञयैकत्वं समर्थ्यते न शुद्धाया इत्याह तत्राविद्यादशाया-
मिति । ननु निश्चेष्टे ऽपि देहे तस्मिन्सन्त्येव स्वप्ने उपलब्धिदर्शनादनुप-
योगवर्णनं भाष्ये ऽनुपपन्नमित्याशङ्क्याह यो हीति । तस्मादित्यनन्तरमुक्ता-
र्थोपसंहारो न क्रियते तस्याऽव्यापकत्वादित्याह प्रकृतमिति* ॥

६६५ । ६

अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ५५ ॥

उद्गीयादीनां सर्वशाखास्येकत्वात् कथमुपासनव्यवस्था शङ्क्यते ऽत

* अत्र त्रिंशत् सेकात्म्याधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-एक आत्मनः शरीरे भावात्
५३ व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वाच्च तूपलब्धिश्च-५४ ॥

आह स्वरादीति । उद्गीथादिश्रुतेर्बलीयस्त्वात्तस्याश्च सामान्यविषयत्वेन
 प्राकरणिकविशेषाकाङ्क्षत्वाच्च संशयमाह यस्मिन्निति । यथा शरीरात्मनो-
 भेदादात्मधर्माणां शरीरे न संभव एवमेकशाखागतोद्गीथधर्माणां न भिन्नान्य-
 शाखागतोद्गीथादौ प्राप्तिः । अथ वा विद्याचित एवेत्येवकारश्रुत्या मनश्चि-
 दादीनां क्रियाप्रकरणं भग्नमच तूद्गीथादिसामान्यश्रुतेः प्रकरणोपनीतविशे-
 षाकाङ्क्षत्वेन बाधकत्वादुपास्तीनां व्यवस्थेति सङ्गतिद्वयमभिप्रेत्य पूर्वपक्षमाह
 सोमित्यादिना । ननु सामान्यश्रुतिबाधेन कथं सन्निधेः स्थानात् स्वशाखा- ६६५ । १३
 गतविशेषउपासननियम इत्याशङ्क्याह न चैवमिति । उद्गीथमुपासीतेत्यचो-
 द्गीथश्रुतेरुद्गीथसामान्यं वाच्यम् उद्गीथव्यक्तिर्लक्ष्या स्वशाखागतोद्गीथव्यत्यु-
 पादाने च सामान्यस्य प्रतिव्यक्ति समाप्तेः सामान्यविशेषौ द्वावपि श्रुत्येता
 गृहीते । तत्र कथं श्रुतिबाध इत्यर्थः । श्रुतिसमर्पितमर्थं बाधेतेति ।
 सन्निधिरिति शेषः । शाखान्तरीयस्वीकारे ऽपि स्वशाखागतयोस्तयोः
 स्वीकरणादिति योजना । भट्टोक्तिमाह यथाहुरिति । पटं शुक्रमानवेतीह
 प्रयोगे पटपदेन श्रुतपटत्वजातिलक्षितां च शुक्रमपटव्यक्तिं गृहीत्वा कृष्णा-
 दिपटव्यत्यन्तरं यदि मुञ्चामस्तत्र तदा का श्रुतिरस्माभिः पीड्यते न
 कापीत्यर्थः । दृष्टान्ते पटमिति सामान्यश्रुतेः संकोचो न सन्निधिमा-
 चादपि तु शुक्रमिति सन्निहितविशेषश्रुतिबलेन । दार्ष्टान्तिके तूपासनवि-
 धावुद्गीथादिसन्निधिमात्रं न तु स्वरादिभिन्नममुकमुद्गीधमुपासीतेति विशे-
 षविषया श्रुतिर्विद्यते । इतश्च दुर्बलं सन्निधिमपबाध्य सामान्यश्रुत्या सर्वशा-
 खासूपासनोपसंहार इति सिद्धान्तमाह युक्तमित्यादिना । ननु वाक्या-
 च्छ्रुतेर्बलीयस्त्वाच्छुक्रमश्रुतिबलाद्या का चिच्छुक्रमव्यक्तिः प्रतीयतां पटशब्दाच्च
 पटमात्रं किमिति सामान्यश्रुतेः संकोचस्तत्राह विशिष्टार्थप्रत्यायनेति ।
 व्यवहारार्थे हि वाक्यप्रयोगः व्यवहारश्च विशिष्टार्थविषयः न पदार्थमा-
 त्रविषयस्तस्य नित्यत्वेन प्रवृत्त्ययोग्यत्वात् । अतो विशिष्टार्थप्रत्ययः पद-
 प्रयोगस्य प्रयोजनम् इत्यर्थः । यद्येवं किमर्थं तर्हि पटैः पदार्थाः स्मर्यन्ते
 ऽत आह न च स्वार्थमिति । द्वारं पदार्थस्मरणं वाक्यार्थबोधनायेत्यर्थः । ६६६ । १४
 स्वप्रयोजकं स्वेदृश्यं वक्ष्यार्थप्रत्ययमपबाधेत पदार्थस्मरणं तर्हि स्वयमेव

न स्याद् वेद्यार्थप्रसङ्गादित्याह मा च बाधीति । मा बोधि चेत्यन्वयः ।
बाधितं च प्रसज्येत तच्च मा भूदयुक्तमित्यर्थः ॥ तदेवमानर्थक्यप्रतिह-
तानां विपरीतं बलाबलमिति न्यायेन वाक्यवशवर्तित्वम् एवंविधस्य ले-
शुनीनां तच्च विशिष्टार्थप्रत्ययाय सन्निहितविशेषश्रुतिवशात् सामान्यश्रुतेः
संकोच इत्युक्तं भवति । एवं दृष्टान्ते सामान्यश्रुतेः संकोचमुपपाद्य
६६६ । ११ दार्ष्टान्तिके तदभावमाह इह त्वित्यादिना । अमुकमुद्गीथमुवासीतेत्यश्व-
णादुद्गीथमात्रविशिष्टोपासनकर्तव्यता वाक्यार्थः । स चोद्गीथपदेन सामान्यमा-
त्रपर्यवसितेनापि कर्तुं शक्यत इति न श्रुतिसंकोच इत्यर्थः । अपवा-
धितुमर्हतीति । श्रुतिमिति शेषः । यदुक्तं सन्निहितव्यत्युपादाने ऽपि न
सामान्यश्रुतेः पीडेति तच्चाह श्रुतिसामान्येति । एकशाखाङ्गत्वस्योद्गीथो-
पासनस्याऽन्यशाखागतेऽङ्गीथसंबन्धे संनिधिविरोधमङ्गीकृत्य श्रुत्या सन्निधि-
बाध उक्तः । इदानीं विरोध एव नास्त्यन्यत्रापि दर्शनादित्याह विरु-
द्धमितीति । लोकेषु पृथिव्यादिषु लोकशब्दो लोकालोकेषु लाक्षणिकः
पृथिव्यादिदृष्ट्या पञ्चविधं सामोपासीतेत्यर्थः । पृथिवी हिङ्गारो ऽग्निः प्रस्ता-
वो ऽन्तरिक्षमुद्गीथ आदित्यः प्रतिहारो द्यौर्निधनमिति । उक्तं कर्माङ्गभूत-
शस्त्रमिति यत्प्रजा वदन्ति तदिदमेव येयं पृथिवीत्युक्ते पृथिवीदृष्टिविधिः
प्रयाजो हेमन्तशिशिरयोरेकीकरणेन पञ्चसंख्या ऋतव एव । ततश्चैकसं-
त्सरसंबन्धयुतसामान्यात्समा न चैकच होतव्याः । छागादेर्होमार्थमनुवाक्यां
पठ हे होतरित्यध्वर्युप्रेषः । यो जात एव बाल एव सन् प्रथमो गुणैः श्रेष्ठः
मनस्वान् विवेकवान् स इन्द्र इति शेषः । जनास इति हे जना इत्यर्थः* ॥

११ । २०

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा च दर्शयति ॥ ५७ ॥

सैव हि सत्यादयः इत्यत्र तद्यतत्सत्यमिति तच्छब्देन प्रकृतप-
रामर्शाद् विद्यैक्यमुक्तम् । अत्र तद्वदमेदहेत्वभावादगतार्थत्वम् । पूर्वो-
द्गीथादिश्रुत्या संनिधिं बाधित्वेऽङ्गीथाद्युपासीनां सर्वशाखासूपसंहार उक्तः ।
एवमत्रापि व्यस्तोपासनस्य विधिश्रुतेः फलश्रुतेश्च समस्तोपासनसंनिधान-
प्राप्स्तुत्यर्थत्वं बाधित्वा विधेयत्वमित्याह तत्र दिवमेवेति । उभयथा

* अत्रैकत्रयम् अङ्गावबद्धाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु
हि प्रतिवेदेम् ५५ मन्वादिबद्धाऽविरोधः ५६ ॥ † व्या. सू. अ. ३ पा. ३ सू. ३८ ।

ऽप्युपासनं कर्तव्यमिति शेषः । व्यस्तोपासनफलश्रवणस्य समस्तोपासनस्तु-
त्यर्थत्वेनान्यथासिद्धिमाशङ्क्याह न चेत्यादिना । न चेत्यस्यैवमपि न
च भवितुमर्हतीति वक्ष्यमाणेनान्वयः ।

यथा वैश्वानरीयेष्टाविति । वैश्वानरं द्वादशरूपालं निर्वपेत् पुं ६६७ । ४

जाते इत्युपक्रम्य यदष्टाकपालो भवति ब्रह्मवर्चसेन पुं पुनातीत्यादिना क-
पालविशेषेषु फलविशेषानाम्नाय द्वादशरूपालो भवति यस्मिन् जाते यता-
मिष्टिं निर्वपति पूत एव स तेजस्वीत्यादि समामनन्ति । तच्च यद्यपि
द्वादशत्वे ऽष्टत्वादीनां वस्तुतो ऽन्तर्भावः तथापि न परिच्छेदकत्वं तस्मादप्रा-
प्तत्वादेवैश्वानरेष्टावष्टाकपालत्वाद्विधिविधानमिति प्राप्य राट्टान्तितं प्रमाण-
लक्षणे । उत्पत्तिशिष्टद्वादशत्वावरोधान्न प्रकृतकर्मण्यष्टत्वादिगुणविधिः । अपि
च पुं जाते द्वादशरूपालमिति यदेवोपक्रान्तं तदेवाष्टत्वादीनामन्ते उप-
संह्रियते यद् द्वादशरूपालो भवति यस्मिन् जाते यतामिष्टिमिति तेनैकं वाक्यं
द्वादशरूपालविधिपरम् अष्टत्वादीनि तु वस्तुतः प्राप्तान्त्यनूद्यन्ते स्तुत्यर्थमिति
कृपविधिस्तावकत्वेन वर्तमानापदेशानामेकवाक्यत्वे च संभवति न वाक्य-
भेदेन विधिकल्पनं तस्मादप्यष्टत्वादीनां स्तुत्यर्थत्वमित्याह अत्र हीति ।
वैश्वानरेष्टा हि द्वादशरूपाले विधेः प्रत्यक्षत्वाद्यष्टाकपालो भवतीत्यादीनां
वर्तमानापदेशानां च तत्स्तुत्यर्थत्वं युतं वैश्वानरोपासने तु समस्ते व्यस्ते
च विधेः कल्पनीयत्वादेव कामशब्दस्य क्वाप्यश्रवणात्फलत्वकल्पनायाश्चावि-
शेषात्सर्वत्र विधिकल्पनमित्याह इह त्विति । तर्हि मूर्द्धा ते व्यपतिष्य-
दित्यादिव्यस्तोपासननिन्दा किमर्था ऽत आह निन्दायाश्चेति । येन
हि यावज्जीवं समस्तोपासनं संकल्पपूर्वं कर्तुं प्रारब्धं तस्य तत्राविधिसम-
स्तोपासनप्रारम्भे सति व्यस्तोपासननिन्दोपपत्तिरित्यर्थः । अपोदाहरणमाह
श्याम इति । श्यामः श्वा आहुतिमभ्यवहरति तस्य यो ऽनुदिते जुहोति
शबलः श्वा आहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति इति उदितोऽनुदितहो-
मयोर्निन्दायामपि वाक्यान्तरेण तयोर्विहितत्वादुदितहोमप्रारम्भे ऽनुदितहो-
मनिन्दा एवमनुदितहोमप्रारम्भे तत्प्रागे च उदितहोमनिन्दा तदाहाव-
श्यादः । अभ्युपेत्य कालभेदे • दोषवचनादिनि । कालभेदे • कालान्य-

त्वकरणे इत्यर्थः । उपक्रमोपसंहारयोरेकविद्याविषयत्वेनेकवाक्यत्वावगमाच्च
व्यस्तोपासनविधिरिति सिद्धान्तयति समस्तोपासनस्यैवेत्यादिना ।
उपक्रममाह वैश्वानरविद्यानिर्णयायेति । व्यस्तोपास्त्यभिज्ञानमेव सम-
स्तविषयजिज्ञासादर्शनादुपक्रमस्य समस्तोपास्तिपरत्वमित्यर्थः । उपसंहार-
माह तत्र कैकेय इति । सुतं कण्डितं सोमद्रव्यम् । प्रसुतमासमन्तात्सुतत्व-
मवस्थाभेदः । सोमयागसंपत्तिस्तव कुले दृश्यत इति यावत् । सुतं सोमरूपं
प्रसुतमभ्यस्तम् आसुतं विकृतिषु* ॥

६६८ । ४

नाना शब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥

नन्विहैव विद्यानां भेदनिरूपणे प्राक् तदसिद्धेर्गुणोपसंहारचिन्तन-
मसंगतमित्याशङ्क्याह सिद्धं कृत्वेति । अधिकरणानारम्भमाशङ्कमानो रूप-
भेदाद् विद्याभेद इति सदृष्टान्तमाह ननु यथेत्यादिना । अपूर्वसाधनं
पुरुषप्रवृत्तिरपूर्वभावना । धात्वर्थेनेति, यजेतेत्यादौ । प्रत्ययार्थभूतभावनाया
धात्वर्थेन यागादिना निरूप्यमाणत्वादित्यर्थः । कर्मरूपाणां साध्यरूपाणां
ब्रह्मणः सर्वत्र विद्यास्वभेदादित्यन्वयः । तत्र हेतुगुणानां गुणिनश्च ब्रह्मणः
सिद्धत्वात् । दुश्चयवनधर्मा इन्द्रसमानधर्मा । यदि वस्तुनिष्ठान्युपास-
नानि तर्हि त्वदुक्तमेव दूषणं भवेत्तु वस्तुनिष्ठानीति शेषः । तद्विषयां
वस्तुविषयम् । उपासनाभावानां उपासनानुष्ठानम् । उपासकप्रवृत्तेरुपा-
सनाधीननिरूपणत्वे ऽप्यभेदमाशङ्कते यद्यपि चेति । अस्येश्वरादेः कस्य
चिदपि षोडशकलादेः कदा चिन्ततदुपास्तिप्रसंगे केन चित्सत्यकामत्वादिसं-
यद्रामत्वादिना च रूपेणोपासनविषयभाव इत्यर्थः । ननु सत्यकामत्वादि-
गुणानामुपास्यत्वेन कार्यरूपत्वाच्चकोरेक्षणत्वादिभ्यो वैषम्ये ऽपि न विद्याभेद-

६६९ । ५ कत्वं गुणिन एकत्वाद् गुणानां चोपसर्जनत्वादत आह न च तत्तद्गुणतयेति ।
तृतीयेयमित्थंभावे । तत्तद्गुणवत्त्वरूपेण यान्युपासनानि विहितानि तानि
गुणभेदाद् न भिद्यन्ते इति नाऽपि तु भिद्यन्तएव । क्वचामरादिगुणभेदेन
राजोपास्तीनां भेददर्शनादित्यर्थः । ननु गुणभेदे ऽपि कर्मैक्यवदुपासनेक्यं
किं न स्यादत आह न चाग्निहोत्रमिवेति । इवकारो दृष्टान्ते धर्म्यर्थो

* अत्र द्वात्रिंशं भूमिभ्यामस्त्वाधिकरणं पूर्णम् तत्र सूत्रम् १-भूमिः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं
तथा च दर्शयति ५७ ॥

† कार्यरूपाणामिति २-३ पु. पा. ।

शब्दादिभेद-विकल्प-काम्याधिकरणानि ।

४७५

वत्कारो गुणार्थः । अग्निहोत्रे दध्याद्विदशद्व्याणीमुत्पन्नशिष्टत्वात् कर्मभेदक-
त्वमुपास्तीनां तूत्पत्तिशिष्टगुणभेदाद्वेद आमिन्वावाजिनभेदादिवत्कर्मभेद इत्य-
र्थः । अशक्तेष्व न सर्वोपासनेक्यमित्याह न च समस्तेति । केचित्खलु
गुणा इति । सत्यकामत्वादयो दहरविद्यायां शाण्डिल्यविद्यायां च समा-
इति एवं रूपभेदात्तदनुरक्तोपासनावच्छिन्नो भावनाभिधायिशब्दभेदाद् गुणानां
पौनरुक्त्यादशक्तेष्व विद्याभेदे दर्शितः । अन्यदपि पूर्णामसंवर्तिनीं श्रियं
लभते सर्वेष्व्वात्मस्वन्नमतीत्यादिफलभेदादिकं द्रष्टव्यम् । तदुक्तं सूत्रे शब्दा-
दिभेदादिति* ॥

विकल्पो विशिष्टफलत्वात् ॥ ५६ ॥

६६६ । २०

विद्याभेदाद्विचिन्तानन्तरम् अहंयहप्रतीकाङ्गावबद्धोपास्तीनामनुष्ठा-
नप्रकारो ऽधिकरणचयेण निरूप्यते । अहंयहोपास्तीनां यथाकाममनुष्ठा-
नमिति पूर्वपक्षयिष्यन् समुच्चयनियमेन किमिति न पूर्वपक्षः क्रियते भिन्ना-
धिकाराणामपि दर्शादीनां समुच्चयनियमदर्शनादित्याशङ्कते तावदग्निहो-
त्रेति । पृथगधिकाराणामपि समुच्चयो नियमवान् दृष्टः यथा ऽग्निहोत्रद-
र्शादेरित्यर्थः । परिहरति तेषां नित्यत्वादित्यादिना ।

यस्याद्धा साक्षात्स्यादुपास्यं न च विचिकित्सा संशयो ऽस्ति प्राप्नुयाम्
अहं फलं न वेति तस्य ब्रह्मप्राप्तिर्भवेदित्यर्थः । साक्षात्कारेण अहंयहोपास्य-
देवो भूत्वा देवानप्येति प्राप्नोति† ॥

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ६० ॥ ६७० । २८

प्रतीकोपास्तीनामुपास्तित्वादहंयहोपास्तिवद्विकल्पनियममाशङ्क्याहंय-
हामु साक्षात्कारसाधनत्वमुपाधिमाह यास्विति । यो वायुं दिशं वत्सं वेद
स नित्यमवियुक्तवत्सोपासनान्न पुत्रोदं पुत्रनिमित्तरोदनं करोति जीवत्पुत्रो
भवतीत्यर्थः‡ ॥

* अत्र त्रयस्त्रिंशं शब्दादिभेदाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् ९-नाना शब्दादिभे-
दात् ५६ ॥

† अत्र चतुस्त्रिंशं विकल्पाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् ९-विकल्पो विशिष्टफल-
त्वात् ५६ ॥ ‡ दध्यादीति नास्ति १ पु० । § नित्यत्वमाशङ्क्यते इति १ पु० पा० ।

॥ अत्र पञ्चत्रिंशं काम्याधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् ९-काम्यास्तु यथाकामं समु-
च्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ६० ॥

६७० । १४

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१ ॥

ननु तन्निर्द्धारणानियम* इत्यचाङ्गावबद्धोपासनानां पृथक्फलत्वादित्य-
 त्वमुक्तं तत्कथमिदानीमाश्रयवन्नित्यतया शङ्क्यते ऽत आह उपासनानि स्व-
 त्वादिना । नन्वङ्गं प्रयुङ्गे प्रयोगविधिः । काम्यफलसाधनत्वे चेपास्ती-
 नामनङ्गत्वात् कथं तासां प्रयोगवचनपरिहस्तचाह यद्यपि काम्य-
 इति । तत्तत्फलोद्देशेनेति । काम्यमानफलोद्देशेनेत्यर्थः । ननु क्रत्वर्थो-
 श्रिता उपासनाः फले विधीयन्ते यतावता कथं तासां समुच्चयसिद्धिरत आह
 एवं चेति । साङ्गं प्रधानं युगपत्कर्तव्यमित्याश्रयाणां क्रत्वङ्गानां समुच्चय-
 नियमः प्रयोगवचनेन कृतः । तन्नियमेनाश्रितानामप्युपासनानां समुच्चयनि-
 यमो युक्तः । कुतः । आश्रयतन्त्रत्वादाश्रितानामिति योजना । ननु फल-
 कामनायां सत्यामुपासना अनुष्ठीयन्ते कथमासां क्रत्वङ्गैः सह नित्यं समु-
 च्चित्यानुष्ठानं नित्याऽनित्यसंयोगविरोधाद् अत आह स च प्रयोगवचन-
 इति । उपास्तीनां क्रत्वङ्गसमुच्चयसिद्धयर्थं फलकामनां अपि प्रयोगविधिरेवा-
 नुष्ठापयतीत्यर्थः । कामनाया अविधेयत्वात् प्रयोगविधिप्रयोज्यत्वमिति
 वक्ष्यमाणमभिप्रेत्य मन्वानस्येत्युक्तम् । प्रयोगविधिः फलकामनानामवश्यं-
 भावमाविशतीत्येतदुच्यते यथाविहितेति । यः पदार्थो यथा विहितः
 यश्च पदार्थो यथोद्दिष्टः सिद्धवद्गृहीतः तदनुरोधी प्रयोगवचनो न पदार्थस्व-
 भावं नित्यत्वादिक्रमन्यथा करोति किं त्वन्यतः प्रमितपदार्थस्वभावमनुसरती-
 त्यर्थः । ततः किं जातमत आह तत्रेति । क्रत्वर्थानामुद्गीयादीनां यथा
 ऽन्यन्नित्यं फलं परामर्शमन्तरेणान्नायते तद्वदाम्नादित्यर्थः । ननु विश्व-
 जिदादौ फलाश्रवणे ऽपि फलं कल्प्यते तद्वदिह किं न स्यादत आह
 तथाभावस्य चेति । फलवत्संनिधावाच्चातत्वेन फलकल्पनानुपपत्तेस्तथा-
 भावस्य संभवादेतानुद्गीयादीन्नियमेन समुत्तिनेतु प्रयोगवचन इत्यर्थः । ननु
 विध्युपाधित्वादुद्देशो ऽपि समुच्चयेन प्रवर्ततां नेत्याह मानान्तरानुसारी-
 ति । सिद्धवद्गृहणं ह्युद्देशस्य लक्षणं मानान्तराप्रमितावुद्देश्यत्वव्याघात-
 इत्यर्थः । उपसंहरति तस्मात्कामानामिति । सत्यप्युपासनाश्रयाणां
 नित्यत्वे उपासनानां कामावबद्धानामनित्यत्वमिति प्रतिज्ञा । अस्यां हेतुः

नित्यानित्यसंयोगविरोधादिति । उद्गीथादीनां हि नित्यः क्रतुसंयोग
उपासनानामनित्यः फलसंयोगः । एतौ चेतरेतरविरुद्धौ उद्गीथादीनां च नित्य-
त्वानित्यत्वे इतरेतरविरुद्धौ धर्मावापादयत इत्यर्थः । नन्वाश्रयतन्त्रत्वादाश्रि-
तोपासननित्यत्वमुक्तं ततश्च समुच्चयनियमे उपास्तीनां प्रयोगविध्यादिषु तदर्थे
कामानां नित्यत्वमप्यावेष्टमिति तत्राह इदमेव चेति । यथा धूमस्याग्नित-
न्त्रत्वे ऽपि न ग्रावदभ्यनुवृत्तिः किं तु सत्येवाग्नौ भवनमेवं सत्येवाश्रये भवनं
ततन्त्रता इतश्चाऽनित्यानानामप्याश्रयतन्त्रत्वोपपत्तेर्न तत्सिद्ध्यर्थं कामानां नि-
त्यत्वं प्रयोगविधिना ऽऽवेष्टमिति । एवमधिकरणस्यार्थमुक्त्वा ग्रन्थसंयोजनं
करोति अपिभिर्न क्रम इत्यादिना । भिन्नक्रमत्वमभिनयेन दर्शयति दुरु-
द्धीतमपीति । एवं हि योजिते यथा प्रशंसार्थक्यं लभ्यते न तथा होतृषदना-
दपीति योजितइति वेदान्तरोदितं प्रणवः स्ववेदे चोद्गीथं तयोरेकत्वज्ञानमय
खलु य उद्गीथः स प्रणवः यः प्रणवः स उद्गीथः इत्युपासनं तत्सामर्थ्यादुद्गीता
स्वकर्मण्युद्गीतृत्वत्तत् स्वरदिप्रमादरूपं जातं तद्वोतृकृतसम्यक्प्रशंसनं हेतुं
कृत्वा समादधाति ऋग्वेदादिव्यापिनः प्रणवस्य स्ववेदगतेऽद्गीथस्य चैकत्वस्य
तेन चिन्तितत्वादित्येतमर्थं होतृषदनाद्वैवापीत्यादिश्रुतेर्दृश्यति वेदान्तरो-
दितेत्यादिना । दुरुद्धीतमेव व्याचष्टे वेदान्तरोदिते चेति । ऋग्वेदापेक्षया ६७२ । १
सामवेदे वेदान्तरम् । एवं वाक्यं योजयित्वा तस्मिन् समुच्चयलिङ्गदर्शनत्वघ-
टकं भाष्यमवतारयति एवं ब्रुवन्निति । अन्वयमुखेनेति । आश्रयसाधारण्ये
आश्रितसाधारण्यमन्वयः । स आश्रयसाधारण्याभावे आश्रितसाधारण्याभावह-
प्यतिरेकव्याख्यया भाष्ये दृढीकृत इत्यर्थः । चमसं चोद्गीयोद्धृत्य स्तोत्रकर-
णार्थमुपाकरोति प्रेषति । एवंविदिति । ऋग्वेदादिविहिताङ्गलोपे व्याहृ-
तिहेमप्रायश्चित्नादिसत्त्वं ब्रह्मण एवंवित्त्वम्* ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकामलानन्दविरचिते वेदान्तकल्पतरे।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अस्मिन् पादे
आधिकरणानि ३६
सूत्राणि ६६

आदितः
११७
४२५

३

* अत्र षट्त्रिंशं यथाश्रयभावाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ६-अङ्गेषु यथाश्रयभावः
६१ शिष्टेषु ६२ समाहारात् ६३ गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ६४ न वा तत्सहभावा-
श्रुतेः ६५ दर्शनाच्च ६६ ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

६७२ । ८ पुरुषार्थो ऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥ १ ॥

पूर्वं परापरब्रह्मविद्यानां गुणोपसंहारनिरूपणेन परिमाणमवधारितम् ।
इह तासां कर्मनिरपेक्षाणामेव पुरुषार्थसाधनत्वं निरूप्यते । तत्र कर्मनिर-
पेक्षाणाममूषां का नु नामेति कर्तव्यता न हि तामन्तरेण करणत्वम् इत्या-
काङ्क्षायां यक्षादयः शमादयः श्रवणादयश्च विद्योत्पत्त्युपयोगिन्य इतिकर्त-
व्यताश्च निरूप्यन्ते । ननु फलभेदाऽभेदावन्तरेण न विद्याभेदाऽभेदौ । न च
तावन्तरेण गुणोपसंहाराऽनुपसंहारौ ततः प्रागेव विद्यानां पुरुषार्थसाधन-
त्वस्य* सिद्धत्वात् किं पुनरारम्भेणात आह स्थितं कृत्वेति । फलभेदेन
हि विद्याभेदम् उपपाद्य तदसिद्धिशङ्कायां स उपपादनीय इत्यर्थः । अत
एव भङ्गतिश्चापरा दर्शिता । औपनिषदात्मज्ञानस्याक्रत्वर्थत्वे† पूर्वपक्षसि-
द्धान्तयोः फले उक्ते ते तूपलक्षणे । उपासनावाक्यानां पूर्वपक्षे कर्मोपेक्षित-
कर्तृत्वावकत्वं सिद्धान्ते तु सगुणैश्वर्यफलोपासनाविधायकत्वमित्यपि द्रष्ट-
व्यम् । ननूपनिषत्सु कर्तृभोक्तृत्वातिरिक्तमपि ब्रह्मात्मत्वमात्मन उपदि-
श्यते तद्विषयज्ञानस्य कथं कर्मोपयोगस्तत्राह यदा चेत्यादिना । याव-
न्मात्रं क्रत्वपेक्षितं कर्तृत्वमामुष्मिकफलोपभोक्तृत्वं चेत्यस्यातो नित्यत्वमपी-
त्यनेन संबोध्यमानस्य तावन्मात्रमुपनिषत्सु विवक्षितमित्युपरितनेनान्वयः ।
ननु कर्तृत्वभोक्तृत्वे देहस्यापि घटेते अतो न नित्यत्वापेक्षा नतरां देह-
व्यतिरिक्तात्मज्ञानापेक्षा ऽत आह न चैतदिति । केषां चित्पूर्वपक्षबीजानाम्
इत्युक्तं तान्येवाह तत्र यद्यपीत्यादिना । तत्र सिद्धान्तौ यद्वदति न
प्रकरणादात्मज्ञानं कर्मोद्भूतिमिति तदनुवदति प्रोक्षणादिवदिति । यच्च
६७३ । २ वाक्यादात्मज्ञानं क्रत्वद्भूतिमिति वदति तदप्यनुवदति यद्यपि च कर्तृ-
मात्रमिति । येन कर्तृमात्रेणात्मज्ञानमव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धजुहूद्वारेण
पर्यतावद्वाक्येनैव क्रतुऽसम्बन्धमापद्येत तत्कर्तृमात्रं नाव्यभिचरितक्रतुस-

* साध्यत्वस्येति २ पु. पा. ।

† न वाक्यादिति २ पु. पा. ।

‡ ज्ञानस्याप्यवगार्थत्वे इति १ पु. पा. ।

§ क्रत्विति नास्ति २ पु. ।

• स्वद्रुमिति योजना । एवं सिद्धान्त्यभिप्रायमनूया पूर्ववादी दूषयति तथा-
पीति । देहातिरिक्तस्यात्मनो वैदिकैः कर्मभिरव्यभिचारसिद्ध्यर्थं लौकिककर्म- ६७३ । ६
स्वनुपयोगमाह न तादृशस्येति । वैदिकैः कर्मभिस्तस्य हेतुत्वेन सम्बन्ध-
माह आमुष्मिकफलानां त्विति । यथा धूमो ऽग्निमव्यभिचारादनुस्मा-
रयति एवमौपनिषदः पुरुषो ऽपि कर्मभिरव्यभिचारात्तान्यनुस्मारयन् वर्तत-
इत्यर्थः । यद्यपि हेतौ सति कार्यं भवत्येवेति न व्याप्तिस्तथापि व्यतिरिक्त-
आत्मनि ज्ञाते पारलौकिकसाधनेच्छादिरूपा का ऽपि प्रवृत्तिर्भवत्येवेति
व्याप्यव्यतिरेकविज्ञानमनुस्मारितेषु च देहातिरिक्तात्मनां कर्मस्वात्मा द्रष्टव्य-
इति वाक्येनात्मज्ञानं क्रतुशेषत्वं नीयतइत्याह वाक्येनैवेति । ननु फल-
वतो ज्ञानस्य कथं क्रत्वर्थत्वमत आह अर्थवादइति । आत्मज्ञानफलश्रु-
तिर्न फलपरा परार्थफलश्रुतित्वाद् अज्जनादिफलश्रुतिवदित्यनुमानम् । अदृ-
ष्टद्वारेणात्मज्ञानस्य कर्माङ्गत्वमाह औपनिषदात्मज्ञानेति । आचारा-
द्यन्यार्थदर्शनं प्रापकसपेक्षत्वाच्च स्वतन्त्रमित्याह एतदुपोद्बलनार्थमिति ।
तच्छ्रुतेरित्यादीनि सूत्राणि लिङ्गपराणि व्याचष्टे न केवलमित्यादिना ।
विद्यायाः कर्मभिः सह कर्षणुगमस्य समप्राधान्ये ऽपि संभवात् प्रकृतकर्मशे-
षत्वप्रतिज्ञया सहाऽसंगतिमाशङ्क्याह तच्च यद्यपीति । उक्तया युक्तयेति ।
आत्मज्ञानस्य दृष्टाऽदृष्टद्वारेण कर्मसूपयोगेनेत्यर्थः । शुद्धबुद्धाद्येव वेदान्त-
प्रतिपाद्यं न कर्तृत्वादीत्यत्र विनिगमकमाह अनधिगतार्थेति । शब्दस्य
• प्रमाणान्तरसिद्धानुवादेनाऽनधिगतार्थबोधनस्वरसता हि प्रसिद्धेति योजना ।
परार्थे फलश्रुतित्वादिति पूर्वोक्तहेतोर्विशेषणाऽसिद्धिमाह तथा औपनिषदा-
त्मज्ञानस्येति । तदव्यभिचारस्तु ततश्च क्रतुशेषतेति यदेतत्पुनः किम-
ङ्गं स्याद् न स्यादेवेत्यर्थः । यदि परमात्मतत्त्वमेवोपनिषदामर्थः तर्हि प्रिया-
दिसंसूचितजीवस्य द्रष्टव्यत्वं किमित्युपदिश्यते ऽत आह अत एवेति । ६७४ । १२
भोक्तुर्द्रष्टृत्वव्यपदेशेनाऽसंसारिब्रह्मणा दर्शनाहेतुं तस्यात्यन्ताभेदः प्रतिपाद्यते
तथा च व्याख्यातमवस्थितेरिति काशकृत्स्न* इत्यत्र । एवं तावद् ब्रह्मज्ञानं न
कर्माङ्गं फलवत्त्वाच्च ज्योतिष्टोमवदिति प्रतिपाद्यवाक्यकृतकर्मसम्बन्धो वा-
रितः आचारादिलिङ्गदर्शनानां प्रतिलिङ्गमुपन्यस्तं तुल्यं तु दर्शनमिति तु-

शब्देनाकर्माङ्गत्वलिङ्गदर्शनस्य प्राबल्यं विशेष उक्तस्तदुच्यते तत्र कर्माङ्ग-
 ६७५ । १२ त्वेति । अन्यथासिद्धिरुक्तेति । यत्तमाणो ह वै भगवन्तो ऽहमस्मि इत्ये-
 तल्लिङ्गदर्शनं वैश्वानरविद्याविषयमित्यादिभाष्येणेति शेषः । यदेव विद्याया
 करोतीति श्रुत्या विद्यायाः कर्माङ्गत्वमाशङ्कितं पूर्वपक्षे तस्या अप्युद्गीयवि-
 द्याविषयत्वेनान्यथासिद्धिरुक्ता असर्वचिकीति सूत्रेण तच्चास्याः श्रुतेः सर्व-
 विषयत्वशङ्कां परेक्षां* परिहरति व्याप्तिरपीति । असंसार्यात्मप्रतिपादनस्य
 सूत्रद्वये ऽप्यविशेषात्पुनरुक्तिमाशङ्क्याह अधिकोपदेशादित्यनेनेति ।

वैदेहो विदेहदेशानां† राजा बहुदक्षिणेन विश्वजिदादिना ईजे
 इष्टवान् । हे भगवन्तां यत्तमाणो यागं करिष्यन् अस्मि तं द्रष्टुं वसन्तु
 भगवन्त इति वैश्वानरविद्यां गृहीतुमागतानुटालकादीन् प्रति अश्वपतिरा-
 जवचनम् । गुरोः कर्मातिशेषेण गुरुशुश्रूषावशिष्टेन कालेन यथाविधि वेदमधी-
 त्याचार्यकुलादभिसमावृत्य कुटुम्बे गर्हस्थ्ये लिष्टुन् वेदमधीयानो ब्रह्मलोक-
 मोप्नोतीति शेषः । शतं समाः यावदायुर्जैजीविषेज् जीवितुमिच्छेत् तत्कुर्वे-
 न्नैव कर्माणि वर्तेत एवं वर्तमाने त्वयि नरे नराभिमानिनि अक्षे कर्माशुभं न
 लिप्यते कर्मणा त्वं न लिप्यस इत्यर्थः । इतः प्रकारादन्यथा प्रकारान्तरं
 नास्ति यतो न कर्मलेपः स्यादित्यर्थः । येषां नायमपरोक्ष आत्मा अयं
 लोकः प्रत्यक्षफलं ते वयं किं प्रजया करिष्याम इति निश्चित्याग्निहोत्रं न
 जुहवां चक्रुरित्यर्थः‡ ॥

६७६ । ११

परामर्शं जैमिनिरचादना चापवदति हि ॥ १८ ॥

पूर्वाधिकरणावान्तरसूत्रेणाक्षेपलक्षणां सङ्गतिमाह सिद्ध इति ।
 अपि चापवदति हीति भाष्यव्याख्यानाथौ निन्दोपन्यासः । पूर्वं तु निन्दति

* स्वेत्तामिति १ पु. पा. ।

† विदेहानामिति २ पु. पा. ।

‡ जुतवन्त इति २ पु. पा. ।

§ अत्र प्रथमं पुरुषार्थाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि १०-पुरुषार्थोक्तः शब्दादिति
 वादरायणः १ शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथा ऽप्येष्ट्विति जैमिनिः २ आचारदर्श-
 नात् ३ तच्छ्रुतेः ४ समन्वारम्भणात् ५ तद्वत्ते विधानात् ६ नियमाच्च ७ अधि-
 कोपदेशात् वादरायणस्यैवं तद्वचनात् ८ तुल्यन्तु दर्शनम् ९ असर्वचिकी १०
 विभागः शतवत् ११ अध्ययनमात्रवतः १२ नाविशेषात् १३ स्तुतये ऽनुमतिर्वा १४
 कामकारेण वैके १५ उपमर्दं च १६ कर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि १७ ॥

हि प्रत्यक्षा श्रुतिरित्यादिः सूत्रव्याख्यानार्थे इति भेदः । भवत्वन्वयार्थे
इति । उकार एवेवं सर्वम् इति प्राणाख्यस्य ब्रह्मणः प्रस्तुतत्वात्
तत्संस्थत्वं प्रशंसार्थं भवतु नाम चयो धर्मस्कन्धा इत्यादिः परामर्श इत्यर्थः ।
निवीतमिति । एतज्ज्योतिर्दर्शनादित्यवानुक्रान्तम् । एवं तावदनुवाद- ६७८ । ८
स्वमङ्गोक्त्यानुवादसामर्थ्याच्छास्त्रान्तरं परिकल्प्य तस्मादाश्रयान्तरप्रमितिर्
पपादिता । इदानीं नानुवादत्वं किं तर्ह्यपूर्वार्थप्रतीतिरत्रैव वाक्ये विकल्प्यते
इत्याह भगवान्सूत्रकारः । विधिरेवेति । तत्र वाक्यभेदप्रसङ्गादनुपपत्तिमा-
शङ्क्याह यद्यपीत्यादिना । विधेयार्थैक्येऽप्यनुवादस्य विधिस्तुत्यर्थत्वेने-
कवाक्यत्वम् । अत्र त्वप्राप्त्यर्थद्वयप्रतिभानाद्विधेयभेदे सति नेकवाक्यत्व-
संभव इत्यर्थः ।

अथस्तादित्यादि महापितृयज्ञे दिष्टगताग्निहोत्रे च श्रूयते तत्रोपरि
हि देवेभ्यो धारयतीत्येषा अनुवादो वर्तमानापदेशत्वात् हिशब्दाच्चाचारा-
च्चापरि समिधः प्राग्देहविषो ह्यभ्यर्हितद्रव्यत्वात् प्रच्छादनं येन केन चित्प्रा-
प्नोति तत्र सुगदण्डे समिधमुपसंगृह्यानुदवतीति वाक्यान्तरप्राप्ता समिन्निय-
म्यते । तस्मादनुवाद इति प्राप्ते न समिद्विःप्रच्छादने क्षमेत्यप्राप्ता सुगदण्ड-
इति च हविषः प्राग्देशे धारणं प्राप्तिं न हविष उपरि । तस्मादप्राग्देहं हवि-
हिशब्दं पञ्चमलकारस्वीकारेण च विधिरिति शेषलक्षणे सिद्धान्तितम् ।
एवं तावच्चतुर्णामाश्रयानामिहानुवादः तस्मात्सामर्थ्यादन्यत्र विधिरिहैव
विधिरिति पक्षद्वयमुक्तेदानीं वाक्यान्तरप्राप्ताश्रयान्तराणां मनुवादेन ब्रह्मसं-
स्थता स्तूयते स्तुतिसामर्थ्याच्च सैव विधीयत इति पक्षान्तरमाह संप्रतीति ।
ब्रह्मसंस्थताविधावपि न पारिव्राज्यसिद्धिः । चयाणामपि गृहस्थादीनां ब्रह्मसं-
स्थत्वसंभवादिति प्रकृतासंगतिमाशङ्क्याह अत्रावान्तरेति । समधिकशो-
चञ्चतुर्गुणम् । अष्टानां यासानां समूहोऽष्टयासी । ननु भवतु यौगिकं ब्रह्म-
संस्थपदं योगस्तु परिव्राज्येवेत्याशङ्क्याह न च गृहस्थादेरिति । स्यादेतत् ६७९ । १५
चयो धर्मस्कन्धा इत्युपक्रमात्सर्वेष्वेव इत्यत्र तस्यैव य एतच्छब्देन परामृ-
ष्यन्ते । तत्र तपःशब्देन परिव्राजकस्यापि ग्रहणे चत्वार आश्रमा मध्ये
उक्ता इति त्वित्तेनेपक्रमैस्तत्परामर्शश्च न घटेतात आह तपसा चेति ।

कन्वेते पुण्यलोका इति पुण्यभाजां बहुवचनेन निर्देशाद् ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति अमृतत्वभाज एकवचनेन निर्देशात् चय आश्रयिणः पुण्यलोकभाजश्चतुर्थ आश्रयी ब्रह्मसंस्थ इति गम्यते तत्कथं चतुर्थो ब्रह्मसंस्थत्वमत आह एते च त्रय इति । परिव्राजोऽपि वनस्थेऽन्तर्भावमुक्तमभिप्रेत्य चय इति निर्देशः । ननु पुण्यलोकभाजामेवामृतत्वभाजं विरुद्धमित्याशङ्क्याह न च येषां मिति । ब्रह्मणि संस्था निष्ठाऽस्येतीह समासः सर्वचामर्थे वन्ते सर्वनाम च प्रकृत्याहीति* प्रकृतः सर्व एव ब्रह्मसंस्थोऽस्मत्पक्षे लभ्यते तव त्वप्रकृतः परिव्राज ब्रह्मसंस्थस्तथा च समासान्तर्वर्तसर्वनामभूतिविरोध इत्यर्थः ।

६८० । ६

यथाग्नेयेति । ज्योतिष्टोमे प्रथमाग्नेयादयो मन्त्रा अग्न्यायाहि वीतये इत्येवमादयो विशेषत आम्नाताः स्तोत्रादिसाधनत्वेन विनियुक्ताश्च । पुनराग्नेय्यग्नीध्रमुपतिष्ठत इति सामान्येनाग्नेयीमात्रमाग्नीध्रोपस्थाने विनियुज्यते । तत्र संशयः किमप्रकृतैवाग्नेयी विनियुज्यते उक्तविशेषेण या का चिदग्निः लिङ्गवती प्रकृताऽप्रकृता च उत प्रकृतैवेति । तचाग्नेयेति श्रुतेरविशेषात् सर्वाग्नेयी विनियुज्यते ऽयं वा विनियुक्तविनियोगानुपपत्तेरप्रकृतैवेति पूर्वपक्षमाशङ्क्य शेषलक्षणे स्थितं सिद्धान्तमाह प्रकृतैवेति । अप्रकृताग्नेयीग्रहणे हि तस्या ज्योतिष्टोमेन सामान्यसंबन्ध आग्नीध्रण विशेषसंबन्धश्च विधातव्यः । प्रकृतग्रहणे तु तस्या आग्नेय्याः क्रतुना सामान्यसंबन्धसिद्धेर्विशेषसंबन्धमात्रविधाने लाघवं स्यादित्यर्थः । आद्यं पूर्वपक्षं निषेधति न च विनियुक्तेति । यद्यपि स्तोत्राद्यर्थमाग्नेयी प्रकृता तथापि तस्याः पारार्थ्यमनेन विनियोगेन न गृह्यते अनपेक्षितत्वात् । आग्नेयीस्वरूपमात्रं त्वपेक्षितत्वाद् गृह्यते । यदि पुनराग्नेय्यनेनैव वाक्येनाद्विश्य विधीयते तदा ऽसौ परार्थत्वेनैव प्रतीता तथैवाद्विश्यमाना अन्यत्र च विनियुज्यमाना विनियुक्तविनियोगविरोधमावहेन्न त्वेवं विधीयमानत्वादस्या इत्यर्थः । यत्तुक्तं सामान्य-

११ । १२ श्रुतिविरोध इति तत्राह तावता चेति । आग्नेयीशब्दस्य यौगिकत्वात् संहितव्यक्तिपरत्वमेव । अग्निदेवताकत्वलक्षणे हि योगो व्यक्तावेव घटते न सामान्यमात्रे । तद्विद्वान्तर्वर्त्यस्यशब्दस्य संहितव्यचनत्वादित्यर्थः ।

ननु व्यक्त्यपेक्षत्वेऽप्याग्नेयीशब्दस्य न प्रकृतव्यक्तिर्गृहीतुं शक्यते ऽन्याद्ये-
युक्तत्वेन गतरसत्वादत्त आह न च यातयामतयेति । वाचःस्तोमः ६८० । १३
कृतुविशेषः । तत्र सर्वा ऋचः सर्वाणि सामानि सर्वाणि यजूंषि वाचःस्तोमे
परिप्लवं शंसन्तीति विनियोगे ऽपि मन्त्राणां प्राप्तात्मिकार्थेषु विनियोगवद्दि-
हापि स्यादित्यर्थः । परिप्लुत्य परिप्लुत्य यदृच्छया मन्त्राणां शंसनं परि-
प्लवः । आग्नेयीन्यायं प्रकृते योजयति तथेहापीति । इह हि वाक्ये उप-
क्रमे यज्ञो ऽध्ययनं दानमिति गृहस्थानामसाधारणधर्मैः निर्द्वैष्टप
इति वनस्थानाम् आचार्यकुलवास इति ब्रह्मचारिणां तथा सत्युपसंहारे
ऽपि ब्रह्मसंस्थत्वेनैव साधारणधर्मैः यतीनां ग्रहणं युक्तं न तपसा तस्य
गतिष्वसाधारणत्वाभावादित्याह यथोपक्रान्तमिति । यथोपक्रान्तमित्या-
द्युचितमित्यन्तं संग्रहवाक्यम् । अपि च तपःशब्देन परिव्राजकग्रहणे चय
इति चत्वार आश्रमा निर्द्वैष्ट्याः । चतुष्टावच्छिन्नेषु च तेषु चिच्च-
मयुक्तमित्याह यत्संख्याकाश्चेति । इदमप्युचितमित्यन्तं संग्रहवाक्य-
मेव । आद्यं संग्रहं व्यतिरेकमुखेन विवृणोति असाधारणेत्यादिना ।
असाधारणेन यज्ञादिना उपक्रमः साधारणेन तपसा चोपसंहारः । तावेतो
न श्लिष्येते न सङ्गच्छेते इत्यर्थः । तपसः संन्यासिवनस्थयोः साधारण-
त्वमङ्गीकृत्य दूषणमुक्तमिदानीं साधारण्यमेव नास्ति तस्य वनस्थासाधार-
णत्वात्तथा च तपसा परिव्राजकस्य ग्रहणं नैव प्राप्नोतीत्याह न च तपो
नामेति । शीष्मे पञ्चाग्निमध्यावस्थानादि हि तपो नाश्रयासंनियमादि ।
तथा सति द्वाविंशद्वासादिनियमेन गृहस्थादेरपि तपस्वित्वप्रसङ्गादित्यर्थः ।
यज्ञोक्तं समधिकशौचं तप इति तत्राधिकमप्याह न च शौचेति । एव-
माद्यं संग्रहं विभज्य द्वितीयं विभजते सिद्धसंख्याभेदेष्विति । अव-
स्थाविशेषापेक्षयैकस्यैव पुण्यलोकाभ्युत्पत्त्यप्राप्तिव्यपदेशभेदस्य पूर्वपक्षउपपादि-
तत्वाद् भाष्याऽयोगमाशङ्क्याह त्रय एतद्वितीत्यादिना । चय इत्येते ६८१ । ८
इति च पदे तावत्समानाधिकरणे । ततश्च ये चय इत्युक्तास्तएवेत इति
परामृष्ट्याः । तत्र चय इति भिक्षुं विहाय यदि गृहस्थादय उच्यन्ते तदा
पक्षव्यं तपःशब्देन भिक्षुर्गृह्यते वा न वेति यदि तु गृह्येत ततस्तापसेन

भिन्नुणा सह सर्वेषामेतदिति शब्देन प्रकृतपरामृष्टत्वादेतच्छब्दसमानार्थवृत्तिना
 चय इति शब्देन भिन्नुवर्जं चयो वक्तुमशक्यं इत्यर्थः । अथ तपःशब्देन
 भिन्नुः संगृह्यते चय इति शब्देन च भिन्नुसहिता निर्दिश्यन्ते तथाह
 ६८१ । ११ भिन्नुसंग्रहे चेति । तदा ह्येतच्छब्दपरामृष्टानां चयाणां पुण्यलोकभाक्ता-
 मिधानाद् भिन्नोरपि पुण्यलोकभाक्तां स्यात्तद्व्यायुक्तं तस्य ब्रह्मसंस्थत्वनि-
 मादित्यर्थः । अथ ब्रह्मसंस्थस्यैव पुण्यलोकभाक्तामपि स्यात्तथाह तेन
 तस्यैवेति । वाक्यवैकल्यात्तथाह त्रिषु चेति । गृहस्थादीनामनित्यत्वाद्
 ब्रह्मसंस्थायाः सदा ब्रह्मसंस्थो ऽमृतत्वमेतीति योजनीयम् । एवं वाक्यवे-
 कल्यामित्यर्थः । भाष्यमपि साध्याहारे योजने उक्तदोषं हृदिकृत्य यथाशु-
 तार्थोपपादेन फलभेदव्यपदेशं हेतुमाहेति व्याख्यातं भवति । यदिह केशवो
 वक्ति मा भूतपःशब्देन भिन्नोर्ग्रहणं ब्रह्मसंस्थपदस्य तु प्रकृतमात्रप्रवृत्तेः को
 विरोधः भिन्नोश्च योगार्थाऽविशेषाद् ब्रह्मसंस्थस्य सतो ऽमृतत्वं भविष्यति ।
 न च भिन्नोरपि नित्या ब्रह्मसंस्था संन्यासाद् ब्रह्मणः स्थानमिति फलान्त-
 रान्त्वनादिति तदत एवापास्तम् । यदा तदेति वाक्यवैकल्यादेव । न च
 संन्यासस्योद्देश्यं फलं ब्रह्मलोकः । काम्यकर्मवतः संन्यासित्वव्याघातात् ।
 लोकैषणाव्युत्थितस्य हि संन्यासो विधीयते । तस्मात्संन्यासाद् ब्रह्मण
 इत्यानुषङ्गिकफलाभिप्रायं प्राप्य पुण्यकृतलोकानित्यादि वदतो भिन्नोर्नित्या
 ब्रह्मसंस्थेति । भवत्येव वैकल्यामिति । सिद्धान्तिना ऽपि योगस्येष्टत्वाद्
 हृदिमारोप्य पूर्वपक्षत्राभासस्तं स्मारयतीत्यर्थः । आग्नेयीन्यायेन ब्रह्मसंस्थ-
 शब्दस्य प्रकृतसर्वगोचरत्वस्योक्तत्वात्कथं चयाणां ब्रह्मसंस्थत्वासंभवः अत
 आह सत्यमिति । दर्शितश्चात्राऽसंभव इति । वैकल्यादिनेत्यर्थः ।
 एवं प्रकृतपरामर्शित्वं ब्रह्मसंस्थशब्दस्य व्युदस्य यौगिकार्थस्य भिन्नावेव
 ११ । २० संभवं भाष्योक्तमुपपादयति एष हीत्यादिना । संपूर्वस्तिष्ठतिर्हि समाप्ति-
 वचनः अन्यन्निष्ठताया ब्रह्मणि समाप्तिर्न स्याद् । अन्यत्रापि व्यासक्तत्वादित्यर्थः ।
 स्वाभावेन स्वस्य विरोधाद्देतोस्तं व्यवच्छिन्दस्तीति योजना ।
 भास्करस्तु न्यास एवात्यरेचयदिति तैत्तिरीयके ब्रह्माभिधीयते न्यास इति
 ब्रह्मेति निर्वचनात् । तथा च संन्यासे प्रमाणत्वेन सर्वत्रोदाहरणं भाष्यका-
 रस्य न युक्तमिति वदति तं श्रुतिव्याख्यानेनानुक्रम्यते सर्वसङ्केत्यादिना ।

अथ हि श्रुतो सत्यं परपर*मित्यादिना सत्यादितपांसि प्रक्रम्य तेभ्यः परत्वेन संन्यासः श्रूयते तत्र ब्रह्मा परमात्मा पर उत्कृष्टः† संन्यासे ऽपि-
तरसाधनेभ्यः पर इत्यस्मात्साम्याद् ब्रह्मत्वेन स्तूयते इत्यर्थः । ब्रह्मपर-
तयेति । ब्रह्मणि तात्पर्येणेत्यर्थः । ब्रह्मज्ञानपरिपाकाङ्गत्वाच्चेति भाष्यं
तदनुपपन्नमिव । अनधिकृतविषयत्वे ऽपि संन्यासस्य तान् प्रत्येव विद्या-
परिपाकाङ्गत्वसंभवादित्याशङ्क्य व्याचष्टे शब्दजनितस्येति । संन्यासस्य ईदृ १०
कर्माऽनधिकृतविषयत्वकल्पनं हि स्वप्रयुक्ताधिकार्यलामे स्याद् ब्रह्मसावा-
त्कारकामस्य तदधिकारिणः सत्त्वात्रैवं कल्पनीयमित्यर्थः । ये तु शिखा-
यज्ञोपवीतत्यागरूपं गारमहंस्यवृत्तिं न मन्यन्ते ते न पश्यन्ति प्रत्यक्षां
घण्टिकास्थानेषु पठ्यमानामाथर्वणीं श्रुतिं सशिखं वपनं कृत्वा बहिः सूचन्त्य-
जेदुध इति । न चात्र सशिखं शिखासहितं यथा भवति तथेति शिखार-
क्ष्यं शङ्क्यम् ।

अग्नेरिव शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा । स शिखीत्युच्यते विद्वान्नेतरे केशधारिणः ॥
ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः ।
ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते ॥

इत्यादिवाक्यशेषे बाह्यशिखां व्यावर्त्य ज्ञानस्यैव शिखात्वादिसंपा-
दनात् । न चेत्तद् द्विचिदिनजीवनावशेषसिद्धपुरुषविषयं न साध्यकविषय-
मिति साम्प्रतम् ।

आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ।

ध्याननिर्मथनाभ्यासाद्वैवं पश्येन्नगूढवत् ॥

इति वाक्यशेषे ध्यानविधानात् सिद्धं प्रति तद्वैयर्थ्यात् । महार्णवे
च यतिधर्मप्रकरणे यमस्मृतिरुदाहृता सापि तैर्न दृष्टा ।

एकवासा अवासा वा एकदृष्टिरिलोलुपः ।

एक एव चरेन्नित्यं वर्षास्वेकच संवसेत् ॥ इति ।

न च चिदण्डिनामवासस्त्वसंभवः परमहंसस्य तु सर्वत्यागादस्ति
संभवः । इदमपि साध्यकविषयवचनं सिद्धं प्रति विधिवैयर्थ्यादिति ।

* परमिति सकृदेव १ पु. ।

† उत्कृष्ट उक्त इति २ पु. पा. ।

यदिह केशवः प्रललाप । बहिःसूत्रमित्यन्तर्यामिणो बाह्यो हिरण्य-
गर्भो ऽभिधीयते नोपवीतं हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिता इति प्राणप्रक्रमात् । वाक्ये
च संन्यासत्रिध्याश्रयणात् । परमात्मना चोपवीतकार्यस्य संन्यासव्यादेरक-
रणादुपवीतकार्यस्य तस्मिन्नतिदेशयोगाच्च न तन्निष्ठाबलादुपवीतत्यागसंभवः ।
कुशकार्यहविर्द्वारणकरणे हि शरमयबहिषा तद्वाध इष्यत इति । तन्न । सूत्रसा-
दृश्यरूपगुणलक्षणाद्वारेण हिरण्यगर्भे सूत्रशब्दवृत्तिकल्पनायां गौरवप्रसङ्गात् ।
सूत्रविकारोपवीतलक्षणायां च सन्निकर्षात्त्रिवृत्सूत्रं च तद्विदुरिति चोपक्रमगत-
हृच्छब्दोक्तं ब्रह्म तच्छब्देन परामृश्य तिसूत्रतासंपादनात् । तन्निष्ठाबलेन तित्थ-
जयिषितसूत्रस्यापि तिसूत्रत्वावधारणात् । धारणातस्य सूत्रस्य नोच्छिष्टो नाशु-
चिर्भवेदिति च यच्चोपवीतसाध्याच्छिष्टाशुचित्वनिवृत्तेरन्तरसूत्रेण संपादनेन
त्याज्यसूत्रस्य यच्चोपवीतत्वावधारणात् । एतेनातिदेशानुपपत्तिः पराशुक्ता ।
तथोपसंहारोपि ज्ञानयच्चोपवीतिनः इदं यच्चोपवीतं तु परमं यत्परायणम् स
विद्वान्यच्चोपवीती स्यात्स यज्ञस्तं यज्वानं विदुरित्यादिभिर्न्यच्चोपवीतमेव घुष्य-
ते । यत्तु प्राणप्रकरणादिति । तन्न । ततो ऽपि प्रागेव सहिरण्यगर्भसमस्तजगद-
धिष्ठानस्य ब्रह्मणो हृच्छब्देन प्रक्रान्तत्वात् । यच्च संन्यासाश्रयणादिति । तदपि
न । वाक्यशेषे बहिःसूत्रं त्यजेद्विद्वान्योगमुत्तममास्थित इति योगं सम्यज्ज्ञानं
कर्तुं प्रवृत्तस्य साधनत्वेन सूत्रत्यागस्य विहितत्वात् । सर्वश्रुतिस्मृतिषु च
संन्यासस्योपज्ञाने साधनत्वप्रसिद्धेः । त्यागसंन्यासशब्दयोश्चैकार्थत्वादिति ।

अयं च यच्चोपवीतादित्यागः परमहंसयतिविशेषविषये पर्युदासे
ऽपरमहंसे यच्चोपवीतादि धारयेदिति न निषेधः । नित्यविधिभिर्निवृत्तेः प्रत्य-
वायं कल्पयित्वा यच्चोपवीतादिधारणप्रवृत्तेर्विहितत्वात् । तच्च कथं निषेधे-
न निवृत्तिबोधः क्रियेत । न च प्रवृत्तेः प्रत्यवायं परिकल्प्य निषेधो निव-
र्तयतीति वाच्यम् । तथा सति प्रवृत्तेरप्राप्या निषेधस्यैवानुदये सर्वनाशप्र-
सङ्गात् । तस्मात्पर्युदासः । यदि मन्येत परमहंसानामपि पराशरेण यच्चो-
पवीतादि विहितं तच्च परमहंसा नाम विदण्डजलपवित्रयच्चोपवीतशिक्यान्त-
र्वासधारिण इत्यादिना ततश्च न पर्युदास इति । तन्न । अस्य वचनस्य
व्यवह्रियमाणपराशरस्मृतावदर्शनात् । कल्पने च सशिक्षमित्यादिप्रत्यक्षश्रु-
तिविरोधे बुद्धादिस्मृतिवद् बाधात् । भवन्ति च स्मृतयः ।

चिदण्डं कुण्डिकां चैव सूत्रं चाथ कंपालिकाम् ।

जन्तूनां वारणं वस्त्रं सर्वं भिक्षुः परित्यजेत् ॥

कोपीनाच्छादनार्थं तु वासोऽर्द्धस्य परियहम् ।

कुर्यात् परमहंसस्तु दण्डमेकं तथैव च ॥

इति विष्णुः । काण्वायनाश्च । तत्र परमहंसा नाम चिदण्डकमण्ड-
लुशिक्यजलपवित्रपाषाणपादुकाशनशिखायज्ञोपवीतकपालानां त्यागिने न तेषां
धर्मो धर्मो न सत्यं नापि चानृतं सर्वसहाः सर्वसमाः समलोष्टाश्मकाञ्चना यथो-
पपन्नभैवाहाराश्चातुर्वर्ग्यं भैक्षचर्यं* चरन्त आत्मानं मोक्षयन्त इति । विष्णु-
काण्वायनस्मृत्योश्च शिशुपरिगृहीतयोरनाप्रप्रणीतत्वं शङ्कमानस्य स्वकीय-
ब्राह्मणत्वे ऽप्यनाश्रवासः स्यात् । स्मरति स्म भगवान् व्यासः ।

यज्ञोपवीतं कर्माङ्गं घटन्त्युत्तमबुद्धयः ।

उपकुर्वाणकात्पूर्वं यतो लोके न दृश्यते ॥

यावत्कर्मणि कुरुते तावदस्यैव धारणा ।

तस्मादस्य परित्यागः क्रियते कर्मभिः सह ॥

अग्निहोत्रविनाशे तु जुहुदादीनि यथा त्यजेत् ।

यथा च मेखलादीनि गृहस्थश्रमवाञ्छया ॥

पत्नी योक्तं यथेष्ट्यन्ते सोमान्ते च यथा ग्रहान् ।

तद्वद्यज्ञोपवीतस्य त्यागमिच्छन्ति योगिनः ॥ इति ।

महाभारते ऽपि ।

एकदण्डी चिदण्डी वा शिखी मुण्डित एव वा ।

काषायमाचसारो ऽपि यतिः पूज्यो युधिष्ठिर ॥

तथा ।

जटाऽजिनधराश्चान्ये पङ्कदिग्धा जितेन्द्रियाः ।

मुण्डा निस्तन्तवश्चापि वसन्त्यर्थार्थिनः पृथक् ॥

इति राजधर्मप्रशंसार्थमुत्तमाश्रमपरामर्शः । लिङ्गे ऽपि पुराणे ।

निकृत्य सशिखान् केशानुपवीतं विसृज्य च ।

पञ्चभिर्जुह्यैर्दण्डं भूः स्वाहेति च वा क्रमात् ॥ इति ।

पदपुराणे ऽपि ।

ततो व्रतानां परमहंसव्रतमनुत्तमम् ।
 तेभ्यो ददौ दिवोकोभ्यः सतामप्यविरोधयत् ॥
 पठ्यते यज्ञशाखायां महत्प्रेतामहं व्रतम् ।
 परं ब्रह्मोदितं तद्वदागमाचारचेष्टितम् ॥
 ब्रह्माराधनमुख्यानां व्रतिनां तीव्रतेजसाम् ।
 भृगुरध्यापयामास वेदोक्तं परमं हितम् ॥
 एवंव्रतधराः सर्वे वसन्ति स्माऽमरेश्वराः ।
 हंसव्रतधरा भूत्वा ध्यायमानाः परं पदम् ॥
 हित्वा शिखां सोपवीतां विधिना परमेष्ठ ते ।
 कालेन महता ध्यानादेवं ज्ञानात्मतां गताः ॥
 हंसव्रतिनो ये चात्र नियताः संयतेन्द्रियाः ।
 एवं भिक्षां तु भुञ्जाना ध्यायमानाः परं पदम् ॥
 दण्डहस्तास्तु सज्जाता भिक्षाव्रतसमन्विताः ।
 त्यक्त्वा शिखां सोपवीतां दण्ड एकः करे धृतः ॥
 हंसव्रतं परं प्रोक्तं पुरा चीर्णं मया चिरम्* ।
 व्रतानां परमं गुह्यं पवित्रं पापनाशनम् ॥
 हंसव्रतं द्विषेन्मोहात्पापेनाच्छादितो नरः ।
 न स मुच्येत पापेन कल्पकोटिशतैरपि ॥
 तस्मादुंसव्रतानां तु न हन्यान्न च दूषयेत् ।
 भिक्षां परमहंसानां यतीनां यः प्रयच्छति ॥
 विमुक्तः सर्वपापेभ्यो† नासौ दुर्गतिमाप्नुयात् ।
 शिखां यज्ञोपवीतं च त्यक्त्वा चरति यो व्रतम् ॥
 हंसव्रती स विज्ञेयो मोक्षकामी भवेच्च सः ।
 शिखायज्ञोपवीतेन त्यक्तेनासौ कथं द्विजः ॥
 निन्द्यते देवलोकेषु पूजितो देवदानवैः ।
 दुष्टं विशिष्टमथ वा हंसव्रतधरं नरम् ॥

* मयः चीर्णं पुरा घरमिति २ पु. पा. ।

† सर्वकामेभ्य इति २ पु. पा. ।

न स्पृशेदङ्गमङ्गेन देवरूपः स वै द्विजः ॥ इति ।

पराक्रान्तं चाक बहुभिराचार्यैरिति न विस्तीर्यते* ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥ ६८२ । १२

पूर्वचानुष्ठेयसाम्यश्रुतेराश्रमान्तरं विधेयमित्युक्तम् । इह तु रसतम-
त्वादीनामङ्गाश्रितत्वेनेयमेव जुहूरित्यादिस्तुतिसामान्यात् स्तुत्यर्थत्वमिति
पूर्वः पक्षः ।

यदा रसतमत्वादि नाऽङ्गनिष्ठमपि स्तुतिः ।

तदा किमङ्ग वक्तव्यमनङ्गात्मधियः फलम् ॥

इति सिद्धान्ते । ननु रसतमत्वादिभिः किमुद्गीथादिविधिः स्तूयते
उत उपास्तिविधिः । नांदाः । उद्गीथादिविधेः कर्मप्रकरणस्यत्वेन व्यवधा-
नात्तेनैकवाक्यत्वाऽनुपपत्तेः । न द्वितीयः । उपास्यविषयसमर्पणेन विध्य-
न्वयसम्भवे लक्षणया स्तुत्यर्थत्वाऽयोग्यदित्याशङ्क्याह यद्यत्रेत्यादिना ।
अव्यभिचरितविधिसंबन्धेनेति । अव्यभिचरितोद्गीथादिविषयविधिना
संबन्धो यस्य तेनोद्गीथादिनोपस्थापित उद्गीथादिविधिः स एष इत्यादिना
स्तूयते यथा जुहोपस्थापितक्रतुना पर्णमयता संबध्यतइत्यर्थः । ननु विशे-
षणविशेष्यभावेन समभिव्याहारात् स्तुतिर्भवति वायुचेपिष्ठादेः नेह व्यवधा-
नादिति तत्राह न हीति । अनुषङ्गातिदेशेति । चित्पतिस्त्वा पुनातु
वाक्पतिस्त्वा पुनातु देवस्त्वा सविता पुनातु अक्किद्रेण पवित्रेणेत्यचान्ते
श्रुतो ऽक्किद्रेणेत्येषोर्थवादः प्रतिमन्त्रमनुषज्यते । वैश्वदेवे आग्नेयमष्टाक-
पालं निर्वपतीत्यादिहविःषु श्रुता अर्थवादा वरुणप्रदासादिष्वतिदिश्यन्ते ।
एतद्वाह्नयानि पञ्च हवींषि यद्वाह्नयानीतराणीति । एवमत्र व्यवधाने
ऽपि श्रुतत्वेनैकवाक्यता स्यादित्यर्थः । सन्निहितविध्यभावाङ्गीकारेणाद्यपक्ष-
मुपपाद्य द्वितीयं कल्पमवलम्ब्यापि पूर्वपक्षं घटयति यदि त्विति । विधिनेव ॥ १९
पुरुषप्रवृत्तिसिद्धेः स्तुतिर्व्यर्थेति शङ्कित्वा परिहरति स्माचार्यशबरस्वामी ।
सत्यं विनापि तेन सिध्येत्प्रामाण्यम् अस्ति तु तत्स्तुतिपदमिति । तस्य
व्याख्या प्रभाकरगुरुणा कृता । अस्ति तु तदित्येतद्वाप्यमतिरेके विधिव्य-

* अत्र द्वितीयं परामर्शोधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि-३-परामर्शं जैमिनिरचोदना
चापवदति हि १८ अनुष्ठेयं जादरायणः साम्यश्रुतेः १९ विधिर्वा धारणवत् २० ॥

तिरेकेण स्तुतिषदसद्भावे परिहार इति । एवं षदतेतत्सूचितं केवलविधिप्रवणे
 नास्ति स्तुत्यपेक्षा यथा वसन्ताय कपिञ्जलानीलभतइत्यादौ । स्तुतिपदे
 तु सत्यस्ति तदपेक्षा यथा लोके पटे । भवतीत्येतावति वाक्ये नास्ति पदा-
 न्तरपेक्षा । रक्तः पट इत्यत्र तु रक्तपदस्याकाङ्क्षया वाक्यस्याप्याकाङ्क्षेत्याप्यते
 तद्वदिति । तदेतदाह यथाहुरिति । नन्वर्थवादाप्रवणे ऽप्यनुषङ्गादिभिस्त-
 त्समभिव्याहार उक्तः तथाह अत एवेति । यत एव विधेरेव प्रवर्तकत्वमत
 एवातिदेशे ऽनुवचनाद्वावहितार्थवादसंबन्धो न त्विह तदस्ति । अनुषङ्गे
 ऽप्यर्थवादस्य साकाङ्क्षत्वात् । अच्छिद्रेण पवित्रेणेत्युक्ते पुनान्वित्येतस्मिन्नपेक्षा-
 दर्शनात् । क चित्तु पठितव्यः सन्नन्ते पठित इति । न त्विह रस-
 तमत्वादेः प्रदेशान्तरस्योद्गीथादिविध्यपेक्षा ऽस्ति उपासनविधिविषयसमर्प-
 कत्वस्यानन्तरमेव वक्ष्यमाणत्वात् । तस्मादनुषङ्गादिदृष्टान्तेनार्थवादप्राप्त्यभि-
 धानमसमञ्जसं वेपथ्यादित्यर्थः । केवलस्य श्रुतस्य विधेरनपेक्षत्वमुपपादयति
 न हीति । कर्मविधेरिति । कर्माङ्गविधेरिति वक्तव्ये ऽङ्गस्तुतिरप्यङ्गिन
 एवेति कर्मविधेरित्युक्तम् । ननु भाष्योदाहृतन्यायवित्स्मरणे पञ्च विधिलक्ष-
 णान्मुक्तानीति प्रतिभाति तच्चायुक्तम् । न हि धात्वर्थभेदे कारकभेदे वा
 विधिलक्षणं भिद्यते इत्याशङ्क्य तदभिप्रायं विवरिष्यन् विधिलक्षणं तावदाह
 ६८३ । १३ भावनायाः खल्विति । ननु विधौ स्मृतलिङादेरेव न हन्यादिति निषे-
 धेष्वपि प्रयोगात्कथं प्रत्ययस्य विधिवाचकत्वनियमस्तथाह निषेधश्चेति ।
 निषेधवाक्यगतैरपि लिङादिप्रत्ययैर्विध्यर्थो ऽनूद्य नञा निषिध्यते इति
 नास्ति व्यभिचार इत्यर्थः । ननु शब्द एव विधिर्नियोगादिर्वा । नेत्याह एत-
 चेति । एवं विधिलक्षणमुपस्थाप्य वार्तिकार्थमुपपादयति क्रिया चेत्या-
 दिना । कश्च भूश्चास्तिश्च कृभ्वस्तयस्तान् कृभ्वस्तीनुदाहृतवानित्यर्थः ।
 यद्यपि धातवः शतशः सन्ति तथापि डुकृञ् करणे भू सतायाम् अस
 भुवीति चय एव धातवो भावनासामान्यवाचिन उदाहृताः सर्वत्र व्याप्य-
 र्थम् । एतद्भातुगतप्रत्ययैश्च सकलभावनानुगतमेयः साधनत्वहूपो विधि-
 रभिधीयते न तु प्रतिधातु प्रतिप्रत्ययं च भावनाभेद इत्यर्थः । कर्तव्य-
 मित्यस्य कृदन्तत्वेन द्रव्याभिधायित्वाद् द्रव्यं प्रत्युपसर्जनभूतभावना
 प्रतीयतइत्यर्थः । यद्यपि भवतिरस्तिश्च प्रयोज्यव्यापारवाचिनौ भावना च

प्रयोजकव्यापारस्तथाप्यवस्थान्तरविशिष्टत्वेन भाव्यत्वादस्ति भावना । तथा च दण्डी भवेदित्यादिना दण्डित्वादिरूपेण भाव्यत्वमनन्तरमेव वक्ष्यति । एवं करोतिधातो कारकभेदे ऽपि भावनेऽयमभिधाय भवत्यस्त्योरपि तदाह एवमिति । अस्तेर्भावेणात् तुल्यवदुदाहरणम् । अत्रापि दण्डी भवेदि- ६८३ । २२
त्याच्चिप्रकर्तृका भावनोदाहृता । भवितव्यमिति । धात्वर्थोपसर्जनभूता भावना । भूयेतेत्याच्चिप्रकर्मिका भावना । एकधात्वर्थविषया इति । एको धात्वर्थो भवत्यर्थो ऽस्त्यर्थो वा त्रिषये यासां तास्तथा दण्डित्वादवस्थान्तरस्य यद्वचनं सता च तद्विशयास्तदवच्छिन्ना भावना उदाहर्तव्या इत्यर्थः । विध्युपहिता इति । श्रेयःसाधनत्वविशिष्टा इत्यर्थः । ननु भवतिरस्तिश्च पर्यायो भू सतायामस भुवीति च परस्परं व्याख्यानादत आह भवतिश्चैव इति । कश्चित्प्राप्त्यर्थो ऽपि भवतिरस्ति तदर्थमेव इत्युक्तम् । जन्मवचनो भवतिरस्तिस्तु जनिफलभूत एवार्थसद्भाववचन इत्यर्थः । एषां भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपो ऽपामोषधय ओषधीनां पुरुषः पुरुषस्य वाग् वाच ऋग् ऋचः साम साम्न उद्गीथो रस इत्युपक्रम्य श्रूयते स एष रसानां पृथिव्यादीनां रसतमः परमः परमात्मप्रतीकत्वात् परस्य ब्रह्मणो ऽर्थे स्थानं तदहंतीति परार्द्धः । परब्रह्मवदुपास्य इत्यर्थः । पृथिव्याद्यपेक्षया ऽष्टमः को ऽसौ य उद्गीथः प्रणव इत्यर्थः* ॥

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

६८४ । ५

पूर्वोद्गीथादिस्तुत्यर्थत्वादुपास्यविषयसमर्पकत्वं रसतमत्वादेर्न्याय इत्युक्तम् । तर्ह्यव्याख्यानानामपि विद्यास्तुत्यर्थत्वात् सकाशात्पारिप्लवप्रयोगशेषत्वं ज्ञायो ऽनुष्ठानपर्यवसानसंभवादिति संगतिः । ननु यस्याश्विने शस्यमाने सूर्यो नाभ्युदियादपि सर्वा दाशतयीरनुब्रूयादिति सर्वासामृषामाश्विनशशंसने सर्वश्रुत्या विनियुक्तानामपि प्रातिस्विककार्येषु विनियोगादाख्यानानां पारिप्लवे विद्यायां च विनियोगः किं न स्यादत आह न च सर्वइति । येन्द्रा गार्हपत्यमिति प्रातिस्विकविनियोगानां सर्वा दाशतयीरिति समुदायविनियोगस्य च श्रोतत्वेन तुल्यत्वात् प्रातिस्विकविनियोगं सहते सर्वशब्दः क

* अत्र तृतीयं स्तुतिमात्राधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेत्तत्पूर्वत्वात् २९ भावशब्दाच्च २९ ॥

क१

चित्समानस्य सकृत्प्रवृत्तस्य प्रातिस्विकविनियोगस्यावगुण्ठनभावाल्लिङ्गादिभि-
र्मन्त्रविनियोगाविघातकत्वमित्यर्थः । अश्वमेधे हि प्रथमे ऽहनि मनुर्वैवस्वतो
राजेत्याह द्वितीये ऽहनि यमो वैवस्वतो राजेत्याह तृतीये ऽहनि वरुण आदि-
त्य इत्याद्याख्यानविशेषो वाक्यशेषे विनियुज्यते तदुलादुपक्रमस्य संकोचमाह
नैषामिति । ननूपक्रमगते सर्वे शंसतीत्यभिधाय पुनः पारिप्लवमाचक्षीतेति
सर्वशब्दानुसारेणोपसंहारगते विशेष उपलक्षणार्थत्वेन व्याख्यायतामत आह
इतरथेति । प्रथमं सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लवे शंसन्तीत्यभिधाय* पुनः
पारिप्लवमाचक्षीतेति विधाय ततो मनुर्वैवस्वत इत्यादि पठ्यते तत्र पुनर्वि-
धानं वाक्यशेषगताख्याननियमार्थमितरथा वैयर्थ्यात्सर्वशब्दो ऽपि वाक्यशेष-
गताख्यानानामपि मध्यमकृद्वाद्यभिधायोपरमं व्यावर्तयितुमिति तस्यार्थ-
वत्ता पुनर्विधिभूत्या ऽवच्छेदिकया सर्वश्रुतौ भग्नदोषायां निर्भयः सन्निधिर्वि-
द्यास्वैवापनिषदाख्यानानि विनियुज्जीतेत्याह तथा चेति । अनेन द्वितीयं
सूचं योजितम् । सो ऽरोदीदित्यादीनां विध्यैकवाक्यतां यथा विधिसंनिधिर्व-
गमयेदेवमाख्यानानां विद्यासंनिधिर्विद्यैकवाक्यतां गमयतीति योजना ।
अवधीयन्तइति कर्मकर्तरि । तन्त्रोपाख्यायिका कथापरो ग्रन्थः† ॥

ई८५ । ६

अत एव चाग्नीन्यनादानपेक्षा ॥ २५ ॥

ब्रह्मविद्या मोक्षे कर्माणीतिकर्तव्यतात्वेनापेक्षते । यज्ञेनेति विविदि-
षायां विनियुक्तयज्ञादीनां विषयसौन्दर्यजन्यायां तस्यामनन्वयादिच्छाविष-
यज्ञानसाध्ये मोक्षे ऽन्वय इति पूर्वः पक्षः । अस्मिन्यज्ञे यज्ञेनेत्यादिकरण-
विभक्तिबाधः स्यात् । न हि मोक्षसाधनमिच्छासाधनं भवति तु ज्ञानेच्छा-
जनकान्तःकरणशुद्धिहेतुत्वेन ज्ञानेच्छाहेतुत्वं साधनसाधनस्यापि साधन-
त्वाऽनपायात् । काष्ठैः पचतीत्यत्र पाकसाधनज्वालाजनककाष्ठानां पाकहेतु-
त्वदर्शनादिति सिद्धान्तः । अत्र भाष्यमत एव विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वा-
त्कर्माणि विद्याया स्वार्थसिद्धौ नापेक्षितव्यानीति । तदयुक्तम् । न हि पुरु-
षार्थहेतुत्वं कर्मापेक्षाविरोधि आग्नेयादिष्वदर्शनादतः पुरुषार्थाधिकरणप्रयो-

* अभिधानादिति २ पु. पा. ।

† अत्र चतुर्थे पारिप्लवाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-पारिप्लवार्थो इति चेन्न विशेष-
वितर्कात् २३ तथा चैकवाक्यतोपपन्नत्वात् २४ ॥

जननिरूपकत्वमस्याधिकरणस्य न युक्तम् इत्याशङ्क्य भाष्यं व्याचष्टे विद्याया
इति । विद्यायाः क्रत्वर्थत्वे* स्वार्थः क्रतूपकारः । तदा चोपक्रियमाण-
क्रतावसत्युपकारजननाऽयोगात् क्रतुरपेक्षितव्य इत्युक्त्वा मोक्षार्थत्वे ऽनपे-
क्षामाह यदा त्विति । अविद्यास्तमये मोक्षे नास्ति कर्मपेक्षेति भावः ।
स्वसिद्धौ नापेक्षितव्यानीति न अपि त्वपेक्षितव्यानीत्यर्थः । अधिकविषय-
येति भाष्यं व्याचष्टे एतच्चेति* ॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरर्थवत् ॥ २६ ॥

ई८५ । १६

पूर्वच ब्रह्मविद्या न स्वफले कर्मापेक्षा प्रमात्वात् संमतवदित्युक्तम् ।
तर्हि वा स्वात्पतावर्षिं न तदपेक्षा ऽत एव तद्वदेवेति पूर्वपक्षमाह यथेति ।
अचागमविरोधमाशङ्क्याह न चेति । अपि चानेन वाक्येनेच्छा विधीयते
इष्यमाणज्ञानं वा । नाद्यः । विषयसौन्दर्यलभ्यायां तस्यां विध्ययोगात् । न
द्वितीय इत्याह अपि चेत्यादिना । अत एव न तत्साधनत्वेन यज्ञादि-
विधानम् । ननु पञ्चम्यपि प्रतिपत्तिरपेक्ष्यतामित्याशङ्क्य फलपर्यवसानान्ने-
त्याह नान्तरीयकं हीति । यथा ऽतिसुन्दरे ऽपि दुग्धादौ धातुदोषाद-
रुचिः एवं ब्रह्मज्ञाने ऽपि पापादरुचिर्भवेत्तच्च धातुसाम्यार्थमौषधिविधिवद्
ब्रह्मज्ञानरोचकयज्ञादिविधिरर्थवानिति सिद्धान्तयति उत्पत्तौ ज्ञानस्येति ।
ननु कर्मणां ज्ञानोत्पत्त्यर्थत्वे यावज्ज्ञानोत्पत्ति कर्मनुष्ठातव्यं न ज्ञानार्थः
संन्यास इति । अत आह तत्रापीत्यादिना । चित्तस्य प्रत्यक्प्रवणतां
कर्मफलं दृष्ट्वा कर्मत्याग उपपन्न इत्यर्थः । गन्थास्त्वेते प्रथमसूचे
व्याख्याताः । ननु ब्रह्मेवोपदिश्यतां तच्च ज्ञानं स्वत एव जायेत किं विविदि-
ष्या नेत्याह विविदिषुः खल्विति । अतिसूक्ष्मत्वाद् ब्रह्मात्मत्वस्य
मनःसमाधानाद्यनुष्ठेयं तद् रुचौ सत्यामनुष्ठीयते नेतरथेत्यर्थः । एवं ज्ञानो-
त्पत्त्युपयोगं कर्मणां प्रदर्श्य फले ऽनुपयोगमाह न च निर्विचिकित्समिति । ई८७ । १०
फलं हि शब्दज्ञानस्य भावना तस्याश्च साक्षात्कारस्तस्य चापवर्गः त्रिष्वपि
कर्माऽनपेक्षा शब्दज्ञानेन च कर्मोधिकारहेतौ ब्राह्मणत्वादेर्बाधितत्वात्तदु-

* अत्र पञ्चमम् अग्नीन्धनाद्यधिकरणं पूर्वम् तत्र सूत्रम् १-अत एव चाग्नीन्धना-
द्यनपेक्षा २५ ॥

तरकालं कर्मण एवाभावादित्यर्थः । भास्करोक्तमपवादति तस्मादिति ।
यच्च तेनेवाक्तं ज्ञानात्कर्मणो बाधे भिदाटनाद्यापि बाध्येतेति तत्राह दृष्टा-
र्थेऽपि । असक्तस्यानासक्तस्य । एते च ग्रन्थाः प्रथमसूत्रे एवोपपादितार्था
इति । अधिकारे निवृत्ते ऽप्यश्रद्धायामधःपातः स्यादिति केशवोक्तमसाधु ।
शास्त्रकृतत्वादश्रद्धाया इति । अपरमपि भास्करोक्तं निरस्यति अतश्चेति ।
ननु शमादेरपि ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वात्कर्मवन्न ज्ञानानन्तरमनुवृत्तिरिति ब्रह्म-
विदः कोपाद्यापत्तिरत आह शमादीनां त्विति । अवस्थास्वाभाव्या-
दिति । परमशान्तं ब्रह्मास्मीति पश्यतः स्वभावादेव शमादि स्यान्न यत्र-
साध्यमित्यर्थः* ॥

६८८ । ३

सर्वज्ञानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २७ ॥

यथा पूर्वञ्च विविदिषन्तीति वर्तमानापदेशे ऽप्यपूर्वत्वात्पञ्चमल-
कारेण त्रिधिः कल्पितः एवमत्रापि न ह वा अस्यानङ्गं जगत् भवतीति वर्त-
मानापदेशे ऽप्यपूर्वत्वाद्विधिरिति प्रत्यवस्थानात् संगतिः । सर्वेन्द्रियाणां
प्रायेण सह संवादे यच्छ्रूयते तद्दर्शयति एष किलेति । इन्द्रियाणि किल
वयमेव श्रेष्ठानि इत्यभ्यमन्यन्त विवादशमनाय च प्रजापतिनोक्तानि गुप्ताकं
मध्ये यस्मिन्नुत्क्रान्ते शरीरं पतेत् स श्रेष्ठ इति । तत इन्द्रियेष्वेकैकश उत्क्रान्तेषु
शरीरं नापतत् प्रयोत्क्रान्तौ त्वपतत् ततः प्राणः श्रेष्ठ इत्यवधृते सतीन्द्रियाणि
तेनावजितानि तानि प्राण उवाचेत्यर्थः । यदाह तद्दर्शयति किं मे ऽन्नमिति ।
पराजितैर्ह विजयिने करो दीयते एवमिहापि सर्वप्राणिभिरद्यमानमन्नमि-
न्द्रियाणि प्राणाय प्रददुः । अतः सर्वज्ञानादः प्राण इत्यर्थः । आख्यायिकया
विषक्षितमर्थमाह तदनेनेति । प्राणस्य सर्वमन्नमिति निर्द्वैशातथैवोपासना-
विधिः कल्पनीय इत्यर्थः । इतद्विद्याङ्गतयेति । एतस्याः प्राणवि-
द्याया अङ्गतयेत्यर्थः । तत्र यद्यपीति । यदवादिष्म पञ्चमलकारकल्प-
नात्सङ्गतिरिति तदित उत्थितं प्रवृत्तिविशेषकरणतालाभे प्रयोजने विधिप्र-
तिपत्तिरित्यर्थः । उपमन्त्रयते स हिङ्गार इत्यादिना ग्राम्यव्यापारगतचेष्टासु

* अत्र षष्ठं सर्वापेक्षाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत् २६
शमदमाद्यपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् २७ ॥

हिङ्गारादिदृष्टिर्विहिता । सा वामदेव्यविद्या । उपमन्त्रणं सङ्केतकरणम् ।
अशक्तेरिति । सर्वज्ञस्य पुंसां ऽनुमसामर्थ्यादित्यर्थः । अपि च नानन्नं भवति ६८८ २२
इत्यत्र भवतिमात्रं श्रूयते तत्र भावयतिः कल्पनीयः कल्पयित्वा च तं
विधिरपि कल्प्य इत्याह कल्पनीयत्वादिति । कल्पना च नोपपद्यते कृप-
सामान्यविषयनिषेधशास्त्रेण बाधात् कृपो हि विशेषविधिः सामान्यनिषेधं
बाधेत न कल्प्य इत्यभिप्रेत्याह शास्त्रान्तरेति । कस्तर्हि शास्त्रार्थस्तमाह
प्राणस्येति । अशक्तिरित्येतद्विषयोति न तावदिति । कौलेयकः श्वा ।
इमो हस्ती । तद्वत्त्वं षट्काष्ठम् । करभ उष्ट्रः । तद्वत्त्वं शमीकरंरौ । कष्ट-
को वृक्षविशेषः यस्य बल्लीप्रायाः शाखा भवन्ति । कल्पनीयत्वमित्येवमप्युच्यते
न चात्र किञ्च इवेति । लिङः सकाशाद्यथा विधिप्रतीतिरेवमत्र स्फुटतरा
नास्ति पञ्चमलकारद्योतकस्य ऽडादेरश्रवणादित्यर्थः । ननु पर्णमयीत्वादाविव
विधिः कल्प्यतामत्र आह न न कल्पनीय इति । सर्वमन्नं भवतीत्य-
स्यादनीये ऽनुवादत्वादभेदनीये त्वशक्ये विध्ययोगात् शक्ये कलज्जाष्टौ
निषेधशास्त्रेण वेपरीत्यपरिच्छेदादपूर्वार्थत्वाभावादित्यर्थः । शास्त्रा तरविरो-
धत इत्येतद् व्याचष्टे न च सत्याङ्गतामिति । प्रवृत्तस्येति । कृपत्वा-
त्परिच्छेत्तुमप्रवृत्तस्येत्यर्थः । यदुक्तं प्रवृत्तिविशेषकरत्वाद्विधिरिति तत्राह
शक्यत्वं चेति । ननु सूत्रं प्राणविदः सर्वज्ञमन्नं न वारयति न हि प्राणा-
त्यये सर्वज्ञानुमतिमात्रेण अन्यत्र तद्वारणं कर्तुं शक्यमत आह प्राणात्य-
यइति चेति । तद्वर्शनादिति सूत्रभागं व्याचष्टे तत्रोपाख्यानाच्चेति ।
ननुपाख्याने सामान्यशास्त्रबाधको विधिर्न श्रूयते ऽत आह स्फुटतरेति ।
जीवितात्ययमापन्नो मद्यं नित्यं ब्रह्मणो वर्जयेदित्याद्या स्फुटतरविधि-
स्मृतिः । ननु तर्हि स्मृत्या जीवितात्यये किं सुरा ऽपि भक्षणीया नेत्याह
सुरावर्जमिति । सुरापस्य ब्राह्मणस्योष्णामासिञ्चेयुः सुरामिति मरणान्ति-
कप्रायश्चित्तदर्शनाद् मरणप्रसङ्गेऽपि सा न भक्ष्येत्यर्थः । उष्णमित्यग्निवत्तप्रा-
मित्यर्थः । प्राणात्यये ऽपि किञ्चिद्विषय एव नेत्याह विद्वांसमिति । चा- ६८९ । ११
क्रायणोपाख्यानाद्विद्वांसं प्रति विधानाद् विधिस्मृतेश्च साधारण्याद् अविद्वांसं
प्रत्यपि विधानात् प्राणात्ययस्य विद्वदविदुषोः सर्वज्ञत्वमिति योजना ।
हस्तिपको हस्तिपालः । हान्दोग्यश्रुतिगतमुपाख्यानमर्थतो दर्शयति स

हीति । एवमाख्यानमनुवर्ण्य भाष्यस्थानं श्रुतिं व्याचष्टे मटचीति । मटच्यो
नाम रक्तवर्णाः सुद्रपक्षिविशेषाः तैर्हतेषु कुसर्देशसंस्थेषु अशनायया सुमुक्षया
भ्लायन् भ्लानि प्राप इत्यर्थः । मद्यं नित्यं ब्राह्मण इति । वर्जयेदिति शेषः * ॥

६६० । १

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥

यथा शास्त्रान्तरविरोधात्सर्वान्नत्ववचनं स्तुतिरेवं यज्ञादीनां नित्यत्व-
श्रुतिविरोधाद्विद्यार्थत्ववचनस्तुतिरिति सङ्गतिमभिप्रेत्य पूर्वपक्षमाह नित्या-
नि हीत्यादिना । तस्मादनध्यवसाय एवेति । अध्यवसाये वा विवि-
दिषन्ति इत्यस्य स्तुत्यर्थत्वं भवतीत्याशयः† । ननु वाचनिकविनियोगभे-
दात्त्वादिरादेर्वैयर्थ्यार्थत्वं कर्तव्यार्थत्वं च प्रथमतन्ते विद्वं तद्वदपि किं न
स्यादत आह एतेनेति । वास्तवविरोधेनेत्यर्थः । विधिव्यतिरेकेण स्वभा-
वत एव नित्यमनित्यं वा यद्वस्तु व्यवस्थितं तदन्यथा कर्तुं न शक्यते
यत्त्वसिद्धरूपं विधितः कर्तव्यमित्यध्यवसाय यथाविधि निष्पाद्यते तस्य
रूपं विधित एव ज्ञातव्यं विधितश्चाग्निहोत्रादेरावश्यकत्वप्रतीतेर्न
विरोध इत्याह सिद्धे हीति । निमित्तेन जीवितेन नित्यं सर्वदा संसा-
रिणामीहित इष्ट उपात्तदुरितक्षयः प्रयोजनं यस्य ततथोक्तम् । अनेन
फलवत्त्वे ऽपि नित्यत्वं कर्मण उपपादितम् । विद्याङ्गतया चेत्यत्र कर्तव्य-
मित्यनुषङ्गः । ननु विरक्ताधिकाराया विद्याया नित्यसमीहितफलत्वाभावा-
त्तदङ्गत्वेनानुष्ठीयमानस्य नित्यत्वं न स्यात्ततश्च विविदिषार्थत्वेन कर्म कुर्वतः
प्रत्यवायपरिहाराय नित्यप्रयोगो ऽपि पृथक्कर्तव्यः । न चेन्नित्यप्रयोगस्येवा-
११ । १६ नित्यत्वं स्यादिति । नेत्याह विद्यायाः कादाचित्कतयेति । यथा
स्वर्गाद्यौ ऽग्निहोत्रप्रयोगो नित्यप्रयोगं विकृत्य प्रयोगस्योभयचाविशेषान्नि-
त्यविधेः प्रयोजकत्वं बाधित्वा निविशते यथा वा यदि राजन्यं वैश्यं वा
याजयेत् स यदि सोमं बिभक्ष्यिषेद् न्यशाधस्तिभीराहृत्य ताः संपिष्य
दधन्युन्मृज्य तमस्मे भक्षं प्रयच्छेदिति नैमित्तिकः फलचमसप्रयोगो नित्यं
सोमप्रयोगं विकृत्य निविशते काम्यनैमित्तिकाभ्यां नित्यकार्यसिद्धेः‡ ।

* अत्र सप्तमं सर्वानुमत्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ४-सर्वानुमतिश्च
प्राणात्यये तद्वर्शनात् २८ अत्राध्याज्य २९ अपि च स्मर्यते ३० शब्दश्चातो ऽका-
मकारे ३१ ॥ † भवत्वित्यप्याशय इति २ पु. पा. ‡ नित्यार्थसिद्धेरिति २ पु. पा. ।

यादृशो नित्यः प्रयोगः करणार्थत्वेन विहितस्तादृशस्येतरच प्रत्यभिज्ञा-
नाच्च न पुनः प्रयोगावृत्तिः नापि नित्यप्रयोगस्यानित्यतापत्तिरेवमचापी-
त्यर्थः । न्ययोऽथस्कन्धादधोविलम्बिन्यो जटास्तिभ्यः । कार्यस्येति । ६६० । २०
कर्तव्यस्येत्यर्थः । सत्सु कर्मस्त्विति । विद्याकारणत्वेनानुष्ठितेषु कर्मसु
सत्सु उत्पन्ना विद्येव स्वकार्ये विद्यानिवृत्तिलक्षणे व्याप्रियत इत्यर्थः । भार-
वाहकत्वं गर्दभ्या एव पुत्राणां तु भारवहनकाले सत्त्वमात्रं न तु बाहकत्व-
मिति दृष्टान्तवार्तिकार्थः । ग्राहकेति । ग्राहकेण प्रयोगविधिना ऽऽत्मीय-
त्वेन स्वीकारपूर्वकत्वादित्यर्थः । ग्राहकं दर्शयति विधेरचेति । अवि-
हिते च ज्ञाने विध्यभावादेव कर्मणां विद्यां प्रत्यङ्गत्वेन प्रयोगविधियहणा-
नुपपत्तिरित्यर्थः । ननु तर्हि विद्या विधीयतां नेत्याह चतसृणामपीति ।
एका हि प्रतिपत्तिः साङ्गाध्ययनप्रसवा ऽन्या तु शास्त्रश्रवणजा ऽपरा ध्यान-
रूपा चतुर्थी साक्षात्कृतिः । तासां चतसृणामपि ब्रह्मविषयप्रतिपत्तीनां
विधानाऽनुपपत्तिरित्युक्तमित्यर्थः । ननु यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादग्नि-
होत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति वाक्ययोरेकप्रकरणे श्रवणाद्युक्त एकस्य कर्मणः
काम्यत्वेन नित्यत्वेन च विनियोगः यज्ञादिवाक्यस्य तु भिन्नप्रकरणत्वाच्च
विनियोगान्तरहेतुत्वं किं तु कर्मान्तरविधायकत्वमेवेति नेत्याह न हि
प्रकरणान्तरमिति । यच्च कर्मैव धातुनोपादायाख्यातेन विधीयते तच्च
कर्मविधायकत्वस्वभावमपरित्यजन् विधिः कर्मान्तरं विदध्याद्विविदिषा-
वाक्ये तु न यज्ञादिधात्वर्थो विधिः श्रूयते किं तु विविदिषायां यज्ञादयस्त्व-
न्यचेवात्पन्ना आख्याताऽपरतन्त्रैर्यज्ञादिशब्दैरनूद्यन्ते । तच्च फलभूतविविदि-
षायां विध्ययोगादयं विधिर्यज्ञादींस्तस्यां विनियुज्जानो न यज्ञादीन् भिनती-
त्यर्थः । यदि प्रदेशान्तरोत्पन्नकर्मानुवादेन विविदिषासंबन्धविधिः स्यात्तर्हि
कौण्डपायिनामयने ऽपि नित्याग्निहोत्रानुवादेन मासविधिरापद्येत तच्चाह
न च तत्रापीति । ननु होमएव साक्षाद्विधिश्रवणे ऽपि यदाहवनीये
जुहुति इत्यत्र होमानुवादेनाहवनीयविधिर्दृष्ट एवमचापि होमानुवादेन
कालविधिः किं न स्यादत आह कालस्येति । पुरुषानुष्ठेयविषयो हि विधि- ६६२ । ४
रनुष्ठेयं कालं न विदधीति किं तु तस्मिन्कर्म विदधीत आहवनीयस्य तु

उपादेयत्वाद् युक्तं प्रदेशान्तरसिद्धकर्मनुवादेन विधानमित्यर्थः । ननु कालोऽपि विधीयते यदानेयो ऽष्टाकपालो ऽमावास्याकामित्वादेो तच्चाह काले हीति । तच्चाप्यमावास्यादिकाले कर्मैव विधीयते इत्यर्थः । सायं जुहोतीत्यभेदे कालोपि विधीयते होमस्याग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेनेव विहितस्यानुवादादत उक्तम् उत्सर्ग इति । अन्यतः कर्मप्राप्तिरुत्सर्गस्यापवादिका सा च सायमग्निहोत्रमित्यत्र संदिग्धा त्रिशिष्टविधिसंभवात्तथा चोत्सर्गो ऽनपोदित इत्यर्थः । स्मृतिरुक्तेति । माष्ये इति शेषः* ॥

६६२ । ८

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥

आश्रमकर्मसत्येव विद्या फलप्रदेति वदग्रगृह्यः । किं फले अपेक्षा उतोत्पत्तो नाद्य इत्याह न खलु विद्येति । द्वितीयमाशङ्क्य परिहरति ननु यथेत्यादिना । प्रतिषेधाभावमात्रेणार्थिनमधिकरोतीति भाष्यमयुक्तम् अप्रतिषिद्धानामपि केषां चिद् विद्योदग्रादर्शनादत आह प्रतिषेधो विघात इति । विघातः प्रतिबन्धने/ तदभावादनुष्ठितसाधनस्य विद्योत्पद्यत इत्यर्थः । स्मृतो मेव इत्याहंसको ब्राह्मणः । ततश्च जपमात्रात्तस्य पुरुषार्थसिद्धिरित्यर्थः† ॥

६६३ । १३

तद्वृत्तस्य तु नातद्वाचो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूप-
भावेभ्यः ॥ ४० ॥

यद्य नाश्रमकर्मोपि विद्यासाधनं तदा आहुतपतितस्य पूर्वाश्रमप्रस्थितस्य॥ कर्म किमु वक्तव्यमिति सङ्गतिः । पूर्वकर्मस्वनुष्ठानविकीर्षयेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे पूर्वधर्मैष्वित्यादिना । औरण्यमिति । यत्पदमाश्रमस्ततो नैनमियात्युनस्ततो नेयान्नावर्ततेत्यर्थः॥ ॥

* अत्राष्टमम् आश्रमकर्मधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ४-विहितत्वाच्चाश्रमकर्मोपि ३२ सहकारित्वेन च ३३ सर्वथापि तएवोभयलिङ्गात् ३४ अनभिभवं च दर्शयति ३५ ॥

† पुमर्थसिद्धिरिति २ पु. पा. ।

‡ अत्र नवमं विधुराधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ४-अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ३६

अपि च स्मर्यते ३७ विशेषानुर्थहश्च ३८ अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ३९ ॥

§ प्राप्स्येति २ पु. पा. ।

॥ अत्र दशमं तद्वृत्ताधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-तद्वृत्तस्य तु नातद्वाचो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपभावेभ्यः ४० ॥

विधुराधिकरणम् । तदुताधिकरणम् । आधिकारिकाधिकरणम् । ४६६

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४९ ॥ ६६४ । ९

प्रत्यवरोहो ऽश्मस्तीथ इत्युक्तं स यदि क्रियते तर्हि किमस्ति प्राय-
श्चित्तं न वेति विन्यते । ब्रह्मचारित्वाच्चेष्टिकस्यापि नेर्कतालम्भप्राप्तेः पूर्वं
पञ्चमावमाशङ्क्याह प्रायश्चित्तमिति ।

अवकीर्णपशुश्च तद्वदिति । उपनयनहोमा आहवनीये कार्या
यदाहवनीये जुहुति तेन सो ऽस्याभीष्टः प्रीतो भवतीत्याहवनीयस्य सर्व-
होमार्थत्वादिति प्राप्य षष्ठे सिद्धान्तितम् । आधानं हि जातपुत्र आदधी-
तेति वचनात् कृतदारस्य विहितम् उपनयनकाले च दाराभावादाधानमप्रा-
प्तकालं तदभावाच्च हवनीयाभावः । तस्मात्त्वैकिके ऽग्नाविति । एवमवकीर्ण-
पशुरपीत्यर्थः । श्रुतिस्तावदुपदिशति साक्षादित्यन्वयः । ननु प्रायश्चित्त-
सद्भावश्रुतिः सामान्यविषया तदभावविषया स्मृतिस्तु नैष्ठिकविशेषविषया प्रब-
लेति नेत्याह प्रायश्चित्तमिति । श्रुते नैष्ठिके प्रायश्चित्तं बोधयितुं सामा-
न्यमेकमेव व्यवधानं स्मृतेस्तु तस्मिंस्तदभावं बोधयितुं निषेधकल्पना तत्त-
स्तन्मूलश्रुतिकल्पनेति व्यवधानद्वयम् अतो दुर्बला स्मृतिः श्रुत्यनुसारेण
नेतव्या इत्यर्थः । यन्नगोरवार्यं प्रायश्चित्तनिषेधश्चेत्तत्किं यन्नगोरवं तदाह
कृतनिर्णयजैरिति । संख्यानं संप्रतिपत्तिः संव्यवहारः अन्येर्व्यवहर्तृभि-
रवकीर्णिनि व्यवहाराभावे* यन्नगोरवं कर्तव्यमिति स्मृत्यर्थे इति भावः ।
समा विप्रतिपत्तिः स्यादिति व्यवहाराधिकरणपूर्वपक्षसूत्रम् । यववराहश-
ब्दार्थावधारणे आर्योणां स्नेच्छानां च विप्रतिपत्तिः समेत्यर्थः । एष दृष्टान्तः ।
प्रकृते दार्ष्टान्तिके योजयति आचार्याणामिति । शास्त्रस्या वा तन्निमि-
त्तत्वादिति सिद्धान्तसूत्रं तद्वोजयति शास्त्रस्या येति । यववराहाधिक-
रणं लिङ्गभूयस्त्वादित्यचानुकान्तम् । ननु प्रायश्चित्ताभावप्रसिद्धिरपि स्मृति-
मूलेवेति नेत्याह उपपादितं चेति । विप्रकृष्टार्थायाः स्मृतेः सकाशात् सन्निकृ-
ष्टार्थश्रुतेर्बलीयस्त्वात् प्रायश्चित्तभावप्रसिद्धेस्तन्मूलत्वमुपपादितम् इत्यर्थः ॥

६६५ । ४

* व्यवहारे इति २ पु. पा. १

+ जै. सू. अ. १ पा. ३ सू. ८ ।

† जै. सू. अ. १ पा. ३ सू. १६ ।

‡ व्या. सू. अ. ३ पा. ३ सू. ४४ ।

॥ अत्र एकादशम् आधिकारिकाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २ न चाधिकारिकमपि

पतनानुमानात्तदयोगात् ४९ उपपूर्वमपि त्वेकेभावमशनवत्तदुक्तम् ४२ ॥

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥

उत नेतीति । चिन्त्यते इति शेषः । सङ्गतिगर्भे पूर्वपक्षमाह तत्रेति । कृतप्रायश्चित्तानामवकीर्णानां संव्यवहार्यत्वे तैः सह कृतं श्रवणादिकं विद्यासाधनं न वेति चिन्ताप्रयोजनं सर्वपातकमिह परच वा ऽशुद्धिं जनयति । तच्च नैष्ठिकादीनामाश्रमच्युतेर्बहुनिन्दादर्शनात् तज्जन्यपापापूर्वं प्रायश्चित्तेन निवृत्ते ऽपि तज्जन्या ऽस्मिन् लोके शिष्टैरसंव्यवहार्यत्वरूपा ऽशुद्धिरनुवर्तते । न च वाच्यं निवृत्ते पापे कथं तज्जन्या ऽशुद्धिरनुवर्ततेति निमित्तनिवृत्तावपि कार्यानुवृत्तेर्बहुलमुपलम्भादित्यभिप्रेत्य सिद्धान्तमाह निषिद्धेत्यादिना । निषिद्धकर्मचित्तयान्तदनुष्ठानजन्यमेनः पापापूर्वं लोकद्वये ऽप्यशुद्धिं तावदापादयति तच्च द्वैधं द्विप्रकारम् । तदेव दर्शयति कस्य चिदित्यादिना । यत्याद्याश्रमच्युतेरहलौकिकाशुद्ध्यापादकत्वे दृष्टान्तमाह यथा स्त्रीबाळादीति ।

बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः ।

शरणागतहन्तृंश्च स्त्रीहन्तृंश्च न संपिबेत् ॥

इति मनुवचनम् । न संपिबेदन्योन्यं गृहे भोजनादिसंव्यवहारं न कुर्यादित्यर्थः । मनुवचनव्याख्यानरूपं याज्ञवल्कीयवचनम् ।

प्रायश्चित्तेरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् ।

कामतो ऽव्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते ॥ इति ।

तत्राव्यवहार्य इत्यकारप्रश्लेषं कृत्वा व्याख्यायोदाहरति तथा चेति । अज्ञानकृतं यदेनो भवेद्यत्र कामतः कृतं तदुभयं प्रायश्चित्तेरपैतीत्येवमर्थतया व्याचष्टे कामतः कृतमपीति । कामतः कृतब्रह्मवधादिग्रहणं बालवधाद्युपलक्षणार्थं मत्वा श्लोकशेषं व्याचष्टे बालघ्नादिस्त्विति । वचनादित्युक्तं किं तदित्यत आह वचनमिति * ॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यान्नेयः ॥ ४४ ॥

पूर्वच कृतप्रायश्चित्तः संव्यवहार्य इत्युत्सर्गस्य निन्दातिशयवचनेन बाधः कृत एवमिहाप्याश्रयाङ्गानुष्ठानतुरेवाश्रितोपास्तिकर्तृत्वमित्युत्सर्गो व-

* अत्र द्वादशं बहिरधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १ बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ४३ ॥

वर्षति ह्यस्मे य उपस्तइत्यादिवचनात् फलभाजं एव यजमानस्य साधने कर्तृत्वप्रतिपादकाद् बाध्यस्तइति सङ्गतिः ।

पतितैर्व्यवहारे हि कदा चित्स्युस्तत्त्वत्विजः ।

आत्विज्यत्वादुपास्तीनां तत्संपर्कं ततस्त्यजेत् ॥

इति प्रकृतोपयोगः । शास्त्रेन सत्यमाशङ्क्याह प्रथमे काण्डे इति । ६६५ । २१

ज्योतिष्टोमादिप्रकरणेषु श्रुतानि यदि कामयेत वर्षेत्पर्जन्य इति नीचेः सदेो मिनुयात् । सदः सभामण्डलम् । तद् नीचेर्निर्मिमीतेत्यर्थः । इत्यादीन्यङ्गफलान्मृत्विजामीनि । याजुर्वेदिकत्वेनाध्वर्यवसमाख्यानादृत्विजं संनिहिते यदि कामयेतेति वाक्येन तस्यैव फलसंबन्धबोधनादिति प्राप्ते राद्धान्तः । यथा अहं नाश्नीयादित्यादि तपः सत्यप्याध्वर्यवसमाख्याने याजमानं तपसः प्रधानफलसिद्धयर्थत्वात् प्रधानफलस्य च याजमानत्वात्तथाकामो ऽङ्गफलमपि यजमानगामि । कुतो ऽर्थसंयोगात् । यजेतेत्यात्मनेपदेन प्रधानफलस्य यजमानसंबन्धबोधनादिति । अत्राङ्गफलस्य याजमानत्वनिर्देशो ऽङ्गस्य तदाश्रितोपास्तेश्चार्थादृत्विक्कर्तृकत्वमवगमयतीति पुनस्तत्त्वशङ्का सा न कार्या ऋत्विक्कर्तृकत्वस्य सिद्धवत्कारादित्यर्थः । एवंजातीयकानीति । सदः-करणादिकत्वङ्गजातीयानीत्यर्थः । चकार उपासनानि इत्यस्योपरि नेतव्यः । आसनानि चेति । तथाकामः इत्यधिकरणे ऽङ्गानामृत्विक्कर्तृकत्वं न चिन्तितं किं तु तदाश्रितोपास्तीनामित्यर्थः । यदपि शास्त्रफलं प्रयोक्तरीत्यधिकरणे ऽन्यो वा स्यात्परिक्रयान्नानादित्यङ्गानामृत्विक्कर्तृकत्वमभिहितं न तेनापि पुनस्तत्त्वरूपास्तीनामनङ्गत्वादिति । न चेवं गोदाहनादेरपि याजमानत्वशङ्का ऽप्यणयनादेरङ्गस्यावश्यमृत्विङ्निर्वर्त्यत्वात्तदाश्रितद्रव्यस्याव्यापाररूपस्य पृथक्प्रयोगाऽयोगाद्॥ उपास्तीनां तु क्रियात्वाद्वर्षति पृथक्प्रयोगः शक्यते ह्युद्गीथाद्यङ्गेषु ऋत्विग्भिरनुष्ठीयमानेषु यजमानेन तेष्वदित्यादिदृष्टिरध्यसितुमिति । ननु वर्षति ह्यस्मे पर्जन्यः वर्षयति चान्यार्थमयं य एवं विद्वान् वृष्टो पञ्चविधं सामोपास्ते इत्यादौ कथं याजमानत्वशङ्का न हीह यजमानपदमस्ति अत आह तन्नीपासकानामित्यादिना । कर्मणीश्वरो ६६६ । ३

* साङ्गप्रधानेति २ पु. पा. ।

† जै. सू. अ. ३ पा. ८ सू. १३ ।

‡ जै. सू. अ. ३ पा. ७ सू. १८ ।

§ जै. सू. अ. ३ पा. ७ सू. २० ।

॥ प्रयोगाऽभावादिति २ पु. पा. ।

ऽधिकारी तस्यैव फलम् इह चोपासनकर्तुः फलश्रवणादधिकारो यजमान .
 एवोपासनकर्तेति गम्यते इत्यर्थः । ननु कर्तुः फलश्रवणं तस्य याजमानत्वं
 न गमयितुमर्हति आत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागायति
 ६६६ । ५ अमानेन संपादयतीत्यादावृत्तिजो ऽपि फलश्रवणादत्र आह वचनाच्चेति ।
 औत्सर्गिकन्यायस्य वचनमपवादकमसत्यपवादे फलं यजमानस्यैवेत्यर्थः ।
 (यजमानस्योपासकस्य सतः फलश्रुतेः । तच्च दृष्टान्तः फलवदिति ।) * ननु
 तमुद्गीथं ब्रह्म नामतो दाल्भस्यापत्यं दाल्भ्यो विदां चकार उपासितवान् स
 ह नैमिषीयाणां सचिणामुद्गाता बभूवेत्यृत्तिजो ऽप्युपासनकर्तृत्वं श्रूयते । तच्च
 लिङ्गं सर्वोत्पिज्यमुपास्तीनां गमयति तच्चाह तं हेति । अन्यार्थदर्शनं
 हीदमन्यतः सिद्धं विषयीकुर्याद् इह त्वन्यतः सिद्धिर्नास्ति तत्र उपासनफल-
 भाजो यजमानस्यैव कर्तृत्वमिति न्यायं न बाधेत इत्यर्थः । ननु तस्मै
 हि परिक्रीयते इति सिद्धान्तहेतुरसिद्धः अङ्गाश्रितोपास्तीनां यजमानत्वे
 विप्रतिपन्नं प्रति तदर्थमृत्तिकृपरिक्रयस्याभिदेन अङ्गकर्तृणामृत्तिजां तदा-
 श्रितोपास्तिपर्यन्तं परिक्रयः सन्निधानादिति वाच्यम् । यच्च हि तेषां कर्तृत्वं
 प्रमितं तदर्थे ते परिक्रेतव्याः न तु संहितार्थम् अन्यथा ऽङ्गसंहितपश्वा-
 दिद्रव्यसिद्ध्यर्थमपि तत्परिक्रयप्रसङ्गात्तस्मान्न हेतुवचनार्थे पश्यामो ऽत आह
 उपाख्यानं तावदिति । तं ह ब्रह्म इत्याद्युपाख्यानं तच्च वाक्यशेषगतत्वा-
 न्निर्योग्यकं न प्रापकमपेक्षते यस्त्वन्यच्च न्यायबाध उक्तस्तत्परिहारपरत्वेन
 तस्मै हि परिक्रीयतइति सूचावयवं व्याचष्टे न चेत्यादिना । तेन यजमा-
 नेन स ऋत्विक् परिक्रीतः संस्तद्धामिने फलाय घटते संपादयितुं युज्यते
 इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यजमानगामिता फलस्य साक्षात्कर्तृकत्वे
 परिक्रीतत्विक्कर्तृकत्वे चोपास्तीनां संभवति ततः सा कांस्यमोजिन्यायेन
 लिङ्गदर्शनमनुग्रहीतुं परिक्रयद्वारकं कर्तृत्वमाश्रयतीति । एवं च लिङ्गदर्श-
 नादृत्तिकर्तृकत्वे ऽङ्गोपास्तीनां सिद्धे तदर्थमपि ऋत्विक् परिक्रीयतइति
 सूचावयवो व्याख्यानः । एतच्च सर्वं तथा चेत्यादिभाष्यादुत्थितमिति परा-
 र्थत्वादिति भाष्येणत्विग्द्वारा कर्तृत्वाद्यजमानस्य फलमित्युक्त्वा ऽन्यचेत्य-

११ । १५ नेन सति वचने ऋत्विजो ऽपीत्युक्तम् । व्यसनिवामात्रेणेति । फलिन

यत्र कर्तृत्वमिति, न्यायस्योभयथा, संभवे यजमानमाचर्तृकत्वविषयः पुरुषस्याग्रहे व्यस्येति । यस्मादाधिदैविकमादित्यपुरुषमाध्यात्मिकं चाक्षुषपुरुषमुपासीत उद्गाता तदुभयात्मको भूत्वा सर्वान् लोकान् आप्नोति तस्मादेवंविदुद्गाता यजमानं ब्रूयात् ते कं कामं फलमागायान्यागानेन संपादयानि । समर्थो हि स फलसंपादने इत्यर्थः* ॥

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४७ ॥

यस्मात्पूर्वं ब्राह्मणा आत्मानं विदित्वैषणाभ्यो व्युत्थाय मित्राचर्यमाचरन्ति तस्मादधुनातनो ऽपि ब्राह्मणः । पण्डा ऽध्ययनजा ब्रह्मधीस्तद्वान् पाण्डितः तस्य कृत्यं पाण्डित्यं श्रवणं तन्निर्विद्य बाल्येन, ज्ञानबलभावेन युक्तितो ऽसंभावनानिरासहृषमननेन वा शुद्धहृदयत्वेन वा निष्ठासेत् स्यात्तुमिच्छेद् बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्येत्यादिरनुवाद उक्तदार्ढ्यार्थः । मुनिर्मननशीलो निदिध्यासकः स्याद् मौनान्दन्यद् बाल्यं पाण्डित्यममौनं मौनं च निदिध्यासनं निर्विद्याथ ब्राह्मणः ब्रह्माहमित्यवगच्छतीति ब्राह्मणः साक्षात्कृतब्रह्मा भवतीत्यर्थः । पूर्वच तं ह वक्र इति वाक्यशेषादङ्गेपासनमृत्विक्कनृकमित्युक्तम् । एवमिहाप्यथ ब्राह्मण इति विधिविधुरवाक्यशेषादथ मुनिरित्येषो ऽपि न विधिरिति सङ्गतिः । ननु बाल्येनेत्युपक्रमे विधिभूतमौनेपि विधिरस्तु नेत्याह यत्र हीति । यद्यपि विधेयत्वं ६६६ । १९ स्यात्तर्हि विधिः श्रूयेत बाल्यवदतः श्रोतव्यत्वे सत्यश्रवणाद् विध्यभावागम्यतइत्यर्थः । प्रशंसार्थमिति । यदा पाण्डित्यशब्देन मौनस्य प्राप्तिस्तदेत्यं विधीयमानस्य बाल्यस्य प्रशंसा । न हि पाण्डित्यं स्वरूपेण ज्ञानं भवत्यपि तु बाल्ये ऽनुष्ठिते ऽनन्तरं मौनापरपर्यायं पाण्डित्यं कृतं भवेनस्माद्बाल्यं प्रशस्तं भवेदिति । यदा तु मौनस्योत्प्राप्तमस्य विध्यन्तरप्राप्त्यानुवादः तदा बाल्यमात्रानुष्ठानवानुत्तमाश्रमत्वेन स्तुयते इति व्यक्ता स्तुतिः । सिद्धान्तमाह भवेदित्यादिना । अनुवादित्वं मौनशब्दस्य परिहृत्य विध्यश्रवणादविधेयत्वम् उक्तं परिहरति एवं चेति । तत्र तावदथ मुनिरिति

* अत्र त्रयोदशं स्वाम्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३—स्वामिनः कर्मशुनेरित्यादिभ्यः ४४ आर्त्विज्यमित्यादुलोमिस्तस्मै हि परिकीयते ४५ श्रुतेश्च ६६ ॥

+ चरन्तस्मादिति २ पु. पा. ।

साक्षाद्ब्रह्मत्वानिर्देशस्य तिष्ठति चेद् इति विधिरनुषज्यते मोहं निर्वयेति संपा-
द्यत्वं च विधेयत्वं गमयतीत्यर्थः । साक्षात्कारवतो विद्यातिशयस्य सिद्ध-
त्वाद्विधिवेय्यमाशङ्क्याह विद्यातिशय इति । विद्यावत इत्यत्र विद्याश-
ब्देन विद्यातिशयो विवक्षित इत्यर्थः । उत्पन्नो विद्यातिशयो यस्य* स
तथोक्तः । विधिर्हि प्रधानमुपक्रम्याङ्गपर्यन्तः ततः प्रधानविधिर्विध्यादिर्न
पुनर्विधिव्यतिरिक्तः कश्चिदादिशब्दार्थ इत्यर्थः ।

६६९ । २१

समिदादेर्विध्यन्तत्वे हेतुः प्रधानविधेरिति । अतो ऽङ्गस्य विध्य-
न्तत्वप्रसिद्धिः प्रधानविधेर्विध्यादित्वं गमयतीत्यर्थः । अपूर्वत्वाद्विधि-
रास्येय इति समन्वयसूत्रे निदिध्यासनादेर्वस्त्ववगमवैशद्यं प्रत्यन्वयव्यति-
रेकसिद्धत्वादविधेयत्वमुक्तम् । इह त्वन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वे ऽपि शाब्द-
ज्ञानात् कृतकृत्यतां मन्वानो यदि कश्चिज् ज्ञानातिशयरूपे निदिध्या-
सने न प्रवर्तत तं प्रत्यप्राप्तं तद्विधीयते इत्युच्यते । अत एव श्रुतिस्तत्त्वैव
भयं विदुषो ऽमन्वानस्येति । अथ वा पाण्डित्यादिशब्दान्तरादप्राप्तिपूर्वत्वं
विधित्वं चार्थवादस्यैव सतो वाक्यस्य प्रशंसाद्वारेण प्रवृत्त्यतिशयकरत्वम् ।
अत एव समन्वयसूत्रे भाष्यं विधिच्छाया निर्वचनानीति । अपि च ।

नाचापूर्वविधिः प्राप्तेरनन्योपायतो न च ।

नियमः परिसंख्या वा श्रवणादिषु संभवेत् ॥

अवघातो हि दलनाद्युपायान्तरसंभवे च सति पाक्षिक्यामप्राप्ते
तत्परिपूरणेन नियम्यते । इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येति मन्त्रश्चागृभ्णन्नित्या-
दानलिङ्गाद् रशनाशब्दाच्चाश्वगर्दभरशनयोरुभयत्र प्राप्ते अश्वाभिधानीमा-
दतइति गर्दभरशनातो व्यावर्त्यते न तु श्रवणादिसाध्ये ब्रह्मसाक्षात्कारे
ऽस्त्युपायान्तरसंभवे यतः श्रवणादेर्नियमः परिसंख्या वा स्यात् । न च
ब्रह्मसाक्षात्कारव्यक्तावुपायान्तराऽसंभवादपूर्वविधित्वमाशङ्कनीयं यतः सामा-
न्योपाधावन्वयव्यतिरेकौ निविशेते न व्यक्तौ इतरथा ऽवघातव्यक्तिसाध्य-
तश्चलव्यक्तावुपायान्तराऽसंभवपरिज्ञानादपूर्वविधित्वप्रसङ्गात् । यत्तु वार्ति-
ककृद्विस्तम् ।

* विद्यातिशयः साक्षात्कारो यस्येति २ पु. पा. ।

† उक्तमिति नास्ति २ पु. ।

‡ उपायान्तरापरिज्ञानादिति २ पु. पा. ।

सर्वमानप्रसक्तौ च सर्वमानफलाश्रयात् ।

प्राप्तव्य इत्यतः ग्राह वेदान्ताऽवस्तुत्वस्य ॥ इति ।

प्रमाणफलं साक्षात्कारं प्रति सर्वमानप्राप्तौ वेदान्ता नियम्यन्ते इत्य-
चापि प्रमाणनियम उक्तो न श्रवणनियमः । न च स शब्दविधेर्विषयः संनि-
धानादेव वेदान्तलाभात् । एतेन पुराणादिप्राप्तौ वेदान्तनियमं व्याचक्षीत ।
तस्मान्न वाचस्पतेः पूर्वोपरव्याहतभाषिता नापि सूत्रभाष्यानभिज्ञतेति* ।

कस्मात्पुनर्गार्हस्थ्येनेति । तेनोपसंहारे हि न ततः पर आश्रय
इति द्योतितं भवति । तच्चानुपपन्नं बाल्यप्रधानआश्रयमान्तरे सतीत्यर्थः ।
वृत्तिर्वानप्रस्थानामिति । वेदानसा ओदुम्बरा धीलखिल्याः फेनपा-
श्वेति वानप्रस्थवृत्तिभेदाः । गायत्रे ब्राह्मः प्राजापत्यो बृहन्निति ब्रह्म-
चारिवृत्तयः † ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ५० ॥

६६८ । १३

ननु भावशुद्धिरपि बालचरितं भवति तन्मात्रमेव गृह्यतामत आह
यावद्बालचरितश्रुतेरिति । यावदस्ति बालचरितं तावतः सर्वस्य
बाल्येनेति श्रुतेर्न सङ्कोचः कार्य इत्यर्थः । अपि च यथा पूर्वच मौनशब्दस्य
ज्ञानातिशये प्रसिद्धिमाश्रित्याप्राप्तमौनविधिराश्रित एवमचापि बाल्यशब्दस्य
कामचारादौ प्रसिद्धेस्तदेव बाल्यं न हि शुद्धभावे ऽपि तपस्विनि बालशब्दं
वृद्धाः प्रयुज्जतइत्यभिप्रेत्याह कामचारेति । भावशुद्धिरूपं तदेवेति ।
यद्यपि केवलायां भावशुद्धौ बाल्यशब्दो न प्रसिद्धस्तथापि कामचारादिमति
बाले भावशुद्धिरस्ति तावन्मात्रपरतया बाल्यशब्दः सङ्कोच्यतइत्यर्थः ।
सङ्कोचे च कारणं शेषिविध्यनुग्रह एकमुक्तम् । अपरं चाह एवं चेति ।
शास्त्रान्तरबाधनं यदन्याय्यं तदेवं सति न भविष्यतीति योजना ॥ ॥

* सूत्रानभिज्ञतेति २ पु. पा. ।

† अनुपपन्ने भवतीति २ पु. पा. ।

‡ वनस्थानामिति २ पु. पा. ।

§ अत्र चतुर्दश सहकार्यन्तरविध्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३-सहकार्यन्तरवृत्तिभिः
पक्षेण वृत्तीयं तद्वृत्तौ विध्यादिवत् ४७ कृत्वभवात्तु शहियोपसंहारः ४८
मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ४९ ॥

॥ अत्र पञ्चदशम् अनाविष्काराधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-अनाविष्कुर्वन्नन्व-
यात् ५० ॥

६६६ । १

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५१ ॥

संशयं प्रदर्श्य पूर्वपक्षाभावमाशङ्कते यथ्यपीति । विघ्नोपशमेनेति । श्रवणादौ पुरुषप्रवृत्तेः पापरूपो यो विघ्नस्तदुपशमेनेत्यर्थः । यज्ञादीनां श्रवणादिघटक्त्वाद् घटितेषु श्रवणादिषु विद्याया ऽवश्यं भवितव्यमित्ये-
हिकत्वं नियम इति भावः । तदात्वे तत्काले साधनानुष्ठानानन्तरक्षणे
भवं तादात्विकम् । श्रवणादिस्वरूपनिष्पतये यस्मिन् सत्त्वशुद्धिविघ्ननिरासो
कर्तव्यो एवं श्रवणादिभिर्विद्योत्पतये च तैस्तौ कर्तव्यौ तच्च यज्ञादिभिः
सत्त्वशुद्ध्याद्युत्पत्तावपि विरोधिकर्मान्तरैः प्रारब्धफलेः प्रतिबन्धाप्रतिबन्धो
सम्भाव्येते श्रवणाद्यापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तो ऽपि बहवो यं न
विद्युरिति श्रुतेः । न चैवं प्रतिबन्धकनिवर्तकस्यापि प्रतिबन्धकान्तराभ्यु-
पगमे तत्तन्निवृत्त्यर्थमपि कर्मान्तरमनुष्ठेयमित्यनवस्था । यज्ञादिप्रतिबन्धकपा-
प्मनो भोगद्वारेण प्रतिबन्धकत्वाद्भोगनिवृत्तौ तत्तत्तये यज्ञादिभिः सत्त्वशु-
द्ध्याद्यारम्भसम्भवादतश्चानियतफलयज्ञादिसापेक्षत्वाच्छ्रवणादेरविधेयस्या-
प्यनियतफलत्वमिति सिद्धान्तयति यत एवेति । एवं विधिसामर्थ्यमाश्रित्य
ब्रह्मज्ञामुचिकं फलं श्रवणादेः कथंकारं वाचस्पतिर्न वेपे इति कैश्चित्कृत
उपालम्भ एतद्वन्वार्थालोचने ऽनवकाशः परावृत्त्य तत्रैव धावति । न च
दृष्टफलस्यामुष्मिकफलत्वमदृष्टापेक्षत्वं चानुपपन्नमिति सांप्रतम् । प्राग्भवीय-
गान्धर्वादशास्त्राभ्यासस्येह षड्भादिवेश्यहेतुभावस्य देवताप्रणिधानाद्य-
पेक्षितायाश्चोपलम्भादिति । शृण्वन्तो ऽपि बहवो यं न विद्युरित्यत्र हेतु-
रित्युच्यते । आश्चर्य इति । यथावदस्यात्मनो वक्ता ऽऽश्चर्यः अद्भुतवत्क-
श्चिदेव भवति सम्यगाचार्यस्य सम्पत्तावपि तस्माच्छ्रुत्वा लब्ध्वा साक्षात्कर्त्ता
ऽऽश्चर्यः । आस्तां साक्षात्कारः कुशलेनाचार्येणानुशिष्टे ऽपि शास्त्रतः परो-
क्षवृत्त्या ज्ञाता ऽप्याश्चर्य एवेत्यर्थः* ॥

९०० । १० एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥ ५२ ॥

ब्रह्मोपासनापरिपाकलब्धजन्मनीति । परिपाकेन लब्धं जन्म
यस्याः सा विद्या ब्रह्मोपासनापरिपाकलब्धजन्मा तस्यामित्यर्थः । ननु

* अत्र षोडशम् ऐहिकाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे
तद्दर्शनात् ५१ ॥

विद्यावतो ऽपि शरीरस्य धारणात्कथं मुक्तिस्तच्चाह सत्यप्यारब्धेति ।
रूपतः स्वरूपतो निरुपेक्षात्कथं स्यातामिति । तथा च सातिशयत्वा-
त्कर्मसाध्यत्वमिति पुरुषार्थो ऽत इत्यस्याच्चेप इत्यर्थः । मोक्षः सातिशयः
त्रिलम्बिताऽविलम्बितसाधनसाध्यत्वात् कर्मफलवदित्यनुमानम् । अनुमा-
नान्तरमाह अपि चेति । तत्र तत्र साधकेष्वेकहृष्यं स्यान्न कर्मणा वर्द्ध-
ते नो कनीयानित्यादिश्रुतेरित्यर्थः । उपपत्तेश्चेत्युक्तं तामेवाह* साध्यं
हीति । मा भूत्स्वरूपावस्थानलक्षणायां मुक्तौ† सातिशयत्वमनर्थनिवृत्ति-
लक्षणायां तु स्याद् नेत्याह न च सवासनेति । विरोधिकाद्यौदय एव
पूर्वप्रध्वंस इति मतमाश्रित्य † क्लेशादिक्षयो विद्याजन्मेति सामानाधिक-
रण्यं विद्याजन्मरूपां विद्याध्वंस एकरूपः निवर्त्यविशेषोपाधिकस्तु तस्यापि
विशेष इत्यर्थः । † तर्हि स एवास्तु तच्चाह न च सावशेष इति । यदुक्तं १०१ । ५
साधनविशेषान्मेक्षे विशेष इति तच्चाह न च चिराचिरोत्पादेति । साध-
नविद्याचिराचिरत्वाभ्यां मोक्षे न विशेषाऽनुमानम् । एतज्जन्मान्तराऽनुष्ठित-
यागसाध्यस्वर्गवदविशेषसंभवात् स्वाभाविकस्तु विद्यायामपि नास्ति विशेषः ।
अतो ऽस्मिन्मेक्षे हेतोरसिद्धिः । वेदाब्रह्मण एकरूपत्वश्रुत्या विद्याया अप्येकरू-
पत्वेन श्रुतेरित्यर्थः । द्वितीये ऽनुमाने सगुणविषयत्वमुपाधिमाह सगुणविद्या-
यास्त्विति । तत्कार्यस्येति । विद्याकार्यस्येत्यर्थः । कालातीतत्वं चाह
न चात्रेति । मोक्षे ऽप्युपेयविशेषणं मेदाऽमेदविकल्पसहत्वं युक्तिः ‡
इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदनुभवानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदम-
लानन्दविरचिते वेदान्तकल्पतरौ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्रश्चायं साधनाख्यस्तृतीयाऽध्यायः ॥

अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि १७	१३४
सूत्राणि ५२	४७७

* तामेवोपपत्तिमाहेति २ पु. पा. ।

† मुक्तेरिति २ पु. पा. ।

‡ मोक्षेण विशेषेति २ पु. पा. ।

§ अत्र सप्तदशं मुक्तिफलाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-एवं मुक्तिफलानियम-
स्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ५२ ॥

वेदान्तकल्पतरी

चतुर्थोऽध्यायः ।

१०२ । १

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

तृतीये विन्तितं सर्वं साक्षाच्छ्रुत्युक्तसाधनम् ।

फलार्थापत्तिर्बिदुमावृत्त्याद्यत्र चिन्त्यते ॥

आत्मेति तु विरोधपरिहारफलं तस्य चात्र प्रस्तावे कारणं वक्ष्यते ।
न प्रतीक इत्यादि त्यधिकरणव्ययमत्र प्रासङ्गिकं तस्माद्व्यवत्येवायमभिप्रायश्च-
तुर्थे तृतीयशेषानुवर्तनस्येति । फलाध्यायं व्याख्यास्यन् फलावसरे श्रोतृणा-
मुत्साहजननाय स्वकृतेरकलङ्कतां ब्रुवन् दुर्जनान् शिक्षयति सत्पुरुषोऽश्वा-
भिनन्दति नाभ्यर्थ्या इति । इह ग्रन्थे अवगार्यममत्सरिणः सज्जनानां नाभ्य-
र्थनीयाः । अत्र हेतुमाह स्वयमिति । ते हि ग्रन्थगुणान्दृष्ट्वा स्वयमेव प्रवृत्ता
भवन्ति इतरे तु मत्सरिणः अवगार्यं प्रवर्तयितुं न शक्याः । अशक्यत्वे
हेतुमाह मत्सरेति । मत्सर एव पितं हृदयतापकृत्वात् तन्निमित्तमचिकित्स्यं
चिकित्साऽनर्हमरोचकं सत्कविभणितिष्वस्युपादकं धातुवैषम्यं येषां ते न
शक्या इत्यर्थः । केषां चिद्विरलपापानां मात्सर्यं विवेकोपदेशेन शक्यं चिकि-
त्सितुम् इदं तु न तथेत्युक्तम् अचिकित्स्यमिति । आचार्यस्य शिष्यः
सनातननामां तत्कृतां स्तुतिं तत्प्रीत्यर्थं प्रबन्धमधिरोपयति शङ्के इति ।
संप्रति सान्द्रतपःस्थितेषु निरन्तरतपोनिष्ठेषु निमित्तेष्वधुना स्वाराज्यसौख्यं
बहन्निन्दो मम राज्यं तपसा हरिष्यतीति य उद्वेगस्तं निर्विशङ्कं निर्विशङ्को
यथा भवति तथा कथमपि नाभ्येष्यतीति शङ्के मन्ये । उद्वेगाऽप्राप्तौ हेतु-
माह यदिति । यस्माद्वाचस्पतिमिश्रनिर्मितं संप्रति बह्वर्थं यद्वाख्यानं
तन्मात्रेण स्फुटश्रकटीभवन् यो वेदान्तार्थस्तद्विषयविवेकेन साक्षात्कारेण
बद्धितोऽपहृतो भवः स्वर्गादिसंसारो येषां ते तथोक्ताः । तेऽमी तपस्विनः
११ । २ स्वर्गेऽपि निःस्पृहा इति यद्यस्मान्मास्माच्छङ्कुइत्यन्वयः । विषयकमेवेति ।

अध्यायविषययोः साधनफलयोः क्रमेणेत्यर्थः । ननु ज्ञानार्थत्वाद् दृष्टफलेषु
गान्धर्वशास्त्रश्रवणादिवद्विधेः श्रेष्ठेषु श्रवणादिषु यावत्फलमावृत्तिसिद्धौ कथं
सकृत्प्रयोगशङ्का इति आह मुक्तिलक्षणस्येति । पूर्ववादी मुख्यार्थत्वात् १०२ । ३
श्रवणादीनामदृष्टार्थत्वं विधेयत्वं च मन्यते विधिषु चावृत्त्यश्रवणात्सकृत्प्र-
योगशङ्केत्यर्थः । श्रवणादयो ऽहंयहोपास्तयश्च निर्विशेषसविशेषब्रह्मसाक्षा-
त्कारफला इहोदाहरणम् । तत्र श्रवणादिषु सकृत्प्रयोगमुक्त्वा ऽहंयहोपास्ति-
ष्वप्याह यत्र पुनरिति । अत्र किं विद्याया मुक्तिसाधनत्वमदृष्टमित्युच्यते
श्रवणादेर्वा विद्यासाधनत्वम् । नाद्य इत्याह यद्यपीति । जीवन्मुक्तेर्दृष्ट-
त्वाद्यपिकारः । अहिबिभ्रमस्य रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारेण समुच्छेदस्येवाऽ-
विद्याया विद्योत्पादेन समुच्छेदस्योपपत्तिसिद्धत्वादिति योजना । तत्र
हेतु र्विद्योत्पादविरोधितयेति । अविद्या विद्यानिवर्त्या अनिर्वाच्यत्वा-
दहिबिभ्रमवदित्यनुमानम् । न द्वितीय इत्याह अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
चेति । इवकारो लोकसिद्धत्वादित्यत उपरि नेतव्यः । गान्धर्वशास्त्रादौ
श्रवणाद्यभ्यासस्य साक्षात्कारजनकत्वेनाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां लोकसिद्धत्वात्
द्वदुक्तविशेषणचैतन्यात्मको ऽहमित्यपरोक्षानुभवस्यापि श्रवणाद्यभ्याससाध-
नत्वेनानुमानादित्यर्थः । ब्रह्मसाक्षात्कारः श्रवणाद्यभ्याससाध्यः शास्त्रार्थ-
साक्षात्कारत्वात् षड्भादिसाक्षात्कारवदित्यनुमानम् । ननु विधिप्रत्ययदर्शनाद्
अदृष्टार्थत्वमस्तु तत्राह न चेति । प्राप्तार्थत्वाद्विष्णुरुपांशु यष्ट्य इत्यादाविवानु-
षादकत्वमित्यर्थः । ननु दृष्टफलान्यपि श्रवणादीनि अक्षरनिर्गुणादिमदनावृता-
न्येव साक्षात्कारं जनयन्तु तत्राह न चैतानीति । सकृच्छ्रवणादिफलादर्शना-
दित्यर्थः । ननु साक्षात्कार एव किमर्थं धर्मादाविव परोक्षज्ञानमेवास्तु तत्राह
न च साक्षात्कारेति । एवं दृष्टफलभूतब्रह्मसाक्षात्कारोपदेशेन श्रवणाद्यने-
कापायोपदेशलिङ्गात् फलसिद्धये प्रत्येकमपि श्रवणादि अभ्यासनीयमिति प्रति-
पादितम् । अथ यदुक्तमुपासीतेत्यादिषु सकृदुपदेशादनावृत्तिरिति तत्राह
ध्यानेपासनयोश्चेति । अहंयहोपास्तिषु यस्य स्यादद्वेति वचनादुपास-
नसाध्य उपास्यसाक्षात्कारः प्रतीयते इति स्तत्रावृत्तिरर्थवती न निर्गुणब्रह्मसा-
क्षात्कार इत्याह साध्ये हीति । भाष्ये आत्मभूतमिति प्रत्ययस्यात्मभूतमि- १०३ । ४
त्यर्थः । स्वप्रकाशत्वाद् ब्रह्मणो ब्रह्मविषय इति तु ब्रह्मविषयव्यवहारजनक

इत्यर्थे न तु तत्कर्मक इति । तथा सत्यात्मभूतत्वविरोधात् । न च जीव-
 स्यात्मभूतमिति व्याख्यानमुचितम् । अथाहारप्रसङ्गात् । प्रत्ययस्यात्मभूत-
 मिति व्याख्यायां त्वनुषङ्ग एव स्यात्स चाध्याहाराद्वर इति ब्रह्मसाक्षात्कारो
 ब्रह्मस्वरूपमित्यङ्गीकृत्यावृत्तेः दूषितायां सिद्धान्तो वृत्तिरूपसाक्षात्कारमादाय
 ७०३ । शङ्कते इत्याह आक्षेपारमिति । ननु स्वरूपप्रकाशेन ब्रह्मप्रथमसङ्गे
 किमावृत्त्या ऽत आह न च ब्रह्मात्मभूत इति । नाविद्योदीयेतेति
 भ्रान्त्यभिप्रायम् । पूर्वोक्ताक्षेपेणेति । वृत्तिरूपसाक्षात्कारं प्रामुष्येति
 तस्यामप्यावृत्त्याक्षेपेणेत्यर्थः । तमेवाह न खल्विति । तादृश इति
 तादृक्शब्दात् प्रष्टी । यदि वाक्यं सकृच्छ्रयमाणं ब्रह्मात्मत्वप्रतीतिं नेत्या-
 दयेदिति भाष्ये ब्रह्मात्मत्वप्रतीतिः साक्षात्कारः परोक्षप्रतीत्युत्पत्तेरेव तदभा-
 वाभिधानाऽनुपपत्तेरित्याह साक्षात्कारमिति । केवलवाक्यमावृत्यमान-
 मपि न साक्षात्कारं जनयतीत्युक्ते युक्तिसहकृतं जनयिष्यति संस्कार इवा-
 चसहितः प्रत्यभिज्ञाम् । अतो वाक्येनैकवारं प्रत्यये कृते युक्त्या ऽपि
 तत्करणदावृत्तिरिति शङ्कते इत्याह न केवलमिति । एवमपि वाक्य-
 युक्तयोः प्रत्येकमावृत्तिः सिद्धान्तिसंमता न सिध्यतीति दूषयतीत्याह
 आक्षेपेति । इदानीं मा भूद्राक्यमावृत्तिसहकृतं साक्षात्कारस्य कारणं मा
 च युक्तिसहकृतं वाक्यं युक्तिवाक्ये त्वावृत्तिसहिते साक्षात्कारकारणे इति
 शङ्कते इत्याह पुनः शङ्कतइति । दृढभूमिर्दृढ आश्रयः फलं साधयितुमि-
 त्यर्थः । यद्यप्यभ्यासमिति शास्त्रयुक्ती साक्षात्कारं कुरुत इति शङ्कितं तथा-
 प्यन्यतरोपकृतावन्यतरत्करणमिति वक्तव्यं कारणप्रयुक्तं च प्रतीतेरपरोक्षं यथा
 प्रत्यभिज्ञायाम् । तत्र किं शास्त्रयुक्तयोः करणत्वं भावनाया वेति विफल्य
 दूषयति स खल्वयमित्यादिना । भावनाप्रकर्षस्य पर्यन्तो ऽवधिः
 काष्ठा तज्जमित्यर्थः । पूर्ववादिना शास्त्रयुक्तयोः परोक्षज्ञानजनकत्वादावृत्त-
 योरनावृत्तयोर्वा न साक्षात्कारहेतुतेति उक्तं सांप्रतमुपेत्यापि तयोरपरोक्षप्रमाक-
 ७०४ । १२ रणभावमभ्यासवेफल्यमभिधीयतइत्याहचेप्रा आक्षेपान्तरमिति । आत-
 श्चेति । अवश्यं चेत्यर्थः । अपरोक्षप्रमेत्यन्यर्थे आवृत्त्याक्षेपः किमावृत्त्युपका-
 र्यभूतप्रमाणाभावादुत साक्षात्कारयोग्यप्रमेयाभावात् । न प्रथमो मनस एव सो-
 पाधिकात्मन्यहंप्रत्ययरूपसाक्षात्कारकरणतया क्लृप्तशक्तेः शास्त्रयुक्त्यभ्यासवा-

सितस्य जीवयाथात्म्यब्रह्मसाक्षात्कारकरणत्वसम्भवादित्याह सत्यमित्यादिना । भावनाभवसाक्षात्कारस्यान्यचेव भ्रमत्वमाशङ्क्य प्रमेयस्यापरोक्ष्याद् विसंवादाभावेन वैषम्यं वदन्परिहरति सा चेत्यादिना । एतेन द्वितीयो विकल्पः परास्तः । तदानीमिति । अनुमितिभावनकाले इत्यर्थः । ननु जीवस्वरूपस्य सदातनम् आपरोक्ष्यं भवतु तदाथात्म्यस्य तु ब्रह्मस्वभावस्य नित्यशुद्धत्वादेः परोक्षत्वात्तद्भावाभिः साक्षात्कृतिर्भ्रमः स्यादत आह न हीति । तर्ह्युपधिविरहे जीवादित्य इति परोक्षः स्यादतो निरुपाधिब्रह्मापरोक्षप्रतीतिर्भ्रमः स्यान्नेत्याह न चेति । परमार्थप्रतियोगिको ह्यभावः परमार्थः सन् अधिकरणाद्विद्यते कुम्भाभाव इव भूतलादत एव प्रतियोगिप्रमाणमेवाभावे ऽपि प्रमाणमिति के चिद् मन्वते । इह चोपाधीनां मिथ्यात्वान्तप्रतियोगिको ऽभावेऽपि नास्ति वास्तवः । न चैवमभावाऽनवस्था । यथा हि भवतां घटो न भवति घटान्योन्याभाव इत्यत्र नान्योन्याभावान्तरमस्ति न च भावाभावयोरैक्यम् एवमस्माकमुपाध्यभावो ब्रह्मणि निषिध्यते न च भावान्तरप्रसङ्ग इति ।

एवं हृदि निधायार्थमिष्टसिद्धिकृते जगुः ।

आत्मेवाज्ञानहानिर्वा तदा ऽप्यात्मेव शिष्यते ॥ इति ।

नन्वेवमपि यथा संसारदशायां जीवरूपं चकास्ति तथैव यदि मोक्षे ऽपि तर्हि शास्त्रीयज्ञानवैयर्थ्यं स्यादिति नेत्याह तस्मादिति । १०५ । ५ षड्भादयो हि गान्धर्वशास्त्रश्रवणात्प्रागव्यविकलानयिक्ताः श्रोत्रेणापरोक्षमीक्ष्यन्ते ते त्वितरेतरविवेकेनानवधारिता ऐक्येन च समारोप्यमाणा न तथा हर्षविशेषमुपजनयन्त्यविवेकिनां यथा शास्त्रीयलक्षणैर्विविज्यताम् । तस्माद्यथा तत्र प्रकाशमानेष्विव षड्भादिषु समारोपितमविवेकं निषेधतः शास्त्रस्योपयोगः एवमत्रापि समारोपितोपाधिकृतस्वप्रकाशानुभवगतमभिभवं व्युदस्यतां वेदान्तानामित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । अविकलाऽनधिके ऽवभासमाने ऽपि वस्तुनि येन क्रमेणारोपः प्रवृत्तस्तद्विपरीताकारप्रमाणवृत्त्युदयव्यतिरेकेण न भ्रमो निवर्तते यथा देवदत्ते तदैक्ये चाभिज्ञासिद्धे ऽप्यन्योयमन्यः स इत्यारोपः सो ऽयमित्याकारप्रत्यभिज्ञया विना न निवर्तत इति ।

षड्भूषध्वमगान्धारनिषादवैभवेवताः ।

षड्भूषध्वेति सप्रेते तन्त्रीकण्टोद्भवाः स्वराः ॥

यामः स्वराणां समूहः । मूर्च्छता तु तेषामारोहऽवरोहो । भाष्ये
 सर्वथैवानर्थक्यं कं चित्प्रति नेच्यते । सम्यग्ज्ञानेनाप्राप्तस्य नियतत्वात् किं
 १०५ । ८ त्विह जन्मन्यावृत्त्यनुष्ठानवैयर्थ्यमित्याह प्राग्भवीयेति । पूर्वपक्षावसरे हि
 वाक्यमावर्त्यमानमपि नापरोक्षज्ञानं जनयतीत्युक्तं नावृत्तावपि तदनुपपत्ते-
 रित्यादिभाष्येण तर्देवानूद्य न हि दृष्टइत्यादिभाष्येण परोक्षार्थवाक्यदृष्टा-
 न्तेन परिह्रियते । तदसङ्गतमिव प्रतिभाति । तच्च वाक्यात्साक्षात्कारोत्प-
 निप्रकारस्य स्वेनैवोपपादितत्वादेतावानाक्षेपः परिशिष्यते यः प्रथमश्रवणे
 प्रमित्यतिशयो न भवति स आवृत्तावपि न स्यादिति । तस्य कैमुतिकन्या-
 येन परिहारभाष्यार्थमाह यंत्र परोक्षेत्यादिना । वाक्याभ्यासाभ्यामेकजा-
 तीयपरोक्षज्ञाने जन्यमाने ऽप्यावृत्तेरतिशयकरत्वे दृष्टे सत्यपरोक्षज्ञानाति-
 शया ऽऽवृत्तिरिति नानुपपन्नमपि तु सुतरामुपपन्नमिति भाष्यार्थः । वाक्य-
 मात्रस्येति । परोक्षार्थस्येत्यर्थः । वाक्यार्थसाक्षात्कारार्थमावृत्त्युपयोगमुक्त्वा
 तत्त्वंपदार्थविवेकद्वारेण वाक्यमावात् परोक्षज्ञानेत्पादने ऽप्यावृत्त्युपयोग
 सच्यतइत्याह अत्यन्तदुर्ग्रहेति । क्रमवती प्रतीतिर्यस्य स वाक्यार्थस्त-
 थोक्तः । संसृष्टत्वं नानात्वं च यथोक्तं स्तस्यो पदार्थावसंसृष्टनानात्वे तो
 च यस्य तद्ब्रह्माऽसंसृष्टनानात्वपदार्थकमिति । तत्किमिति । येयं पदार्थ-
 विवेकपूर्वकं वाक्यजन्यताप्रतीतिरियमेव स्यात् किमात्मनि नान्या तथा
 सतीयं साक्षात्प्रतीतिरात्मनि न स्यात् । कुतः । अस्याः साक्षात्प्रतीतेरि-
 न्द्रियजत्वेनाऽनागमफलत्वादित्यर्थः । ननु शाब्दप्रतीतेरप्यात्मप्रतिपत्ति-
 ११ । १३ त्वात्किं तस्या एव तत्पूर्वत्वं नेत्याह साक्षात्कारेति । शाब्दधियो ऽनि-
 न्द्रियजन्यत्वाद् ध्यानादिसहकृतचेतोर्पेणद्वारा साक्षात्कारहेतुत्वमित्याह
 एतदुक्तमिति । विशेषणत्रयवतीति । दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारवती-
 १०६ । २० त्यर्थः । अत्यन्तभिन्नानामिति । अभिन्नानामित्यपि द्रष्टव्यम् । कल्पि-
 तत्वं हि सिद्धान्तः । नन्वश्वस्य गां प्रत्यधर्मत्वं नान्यत्वात् किं तु गव्य-
 समवेतत्वाद् दुःखादयस्तु भिन्ना अप्यात्मसमवेतत्वाद्गुमा इत्याशङ्क्य तर्हि
 संबन्ध एव नास्ति वास्तव इत्याह संबन्धस्यापीति । ननु दुःखादय
 आत्मनो नात्यन्तभिन्नाः किं तु* भिन्नाऽभिन्ना इति नेत्याह भेदाभेदयो-

श्रेति । चैतन्याद्वहिरिति । बाह्यत्वं हि चैतन्यं तस्माद्वहिष्ठु*मवास्तव-
मिति† । इतश्चेति । कल्पितत्वेन हि दुःखित्वादीनामात्मतादात्म्यं धर्मे- ७०७ । ४
धर्मित्वोपयोगि निरस्तमिदानीं सुषुप्रावात्मनि दुःखित्वाद्यभावाच्च नात्म-
तादात्म्यमित्युच्यते तादात्म्यं ह्येक्यं नान्यन्निरूपयितुं शक्यं न चानुवृत्त-
व्यावृत्तयोरेक्यमित्यर्थः । अन्यविषयैवेति । संपदादिप्रत्ययविषयेत्यर्थः ।
आत्मविषयं दर्शनं विधीयतइति । आत्मस्तुतिद्वारेण दर्शनं पुरुषप्र-
वृत्त्यतिशयविषयत्वमापद्यतइत्यर्थः । सिद्धरूपब्रह्मप्रत्ययविपरीतप्रत्ययो-
त्पत्तेः कार्यवादिभिर्निर्णयमाणत्वात्तदापत्ताविष्टप्रसङ्गतामाशङ्क्याह अभ्युच्चयमा-
श्रमिति । समन्वयसूचोक्तन्यायेन वेदान्तानां सिद्धब्रह्मपरत्वे सिद्धे तादृश-
ब्रह्मज्ञानादेव मुक्तिरिति सिध्यति तथा ऽभ्युपगमे मुक्तिविरोध उक्त
इत्यर्थः ।

शास्त्रतो विज्ञायापरोक्षप्रज्ञां कुर्वीत यत्स रैको वेद तत्प्राणतत्त्वं
सर्वधर्मफलमभिसंगच्छन्नइत्यर्थः । एवं रैकादन्यो ऽसि यस्तद्वैक वेद्यं वेद-
तस्यपि सर्वसाधुफलप्राप्तिर्भवति स एवंभूतो रैको मया एतदिति क्रियाविशे-
षणमित्यमुक्तः । रैकमिव ज्ञानश्रुतिमल्पकं कमौत्येति हंसान्तरं प्रति हंसे
वक्ति । हे रैक यां देवतामुपास्ते एतां माम् अनुशाधि शिष्य ज्ञापय इति ज्ञान-
श्रुतिवाक्यम् । हे पुत्र त्वं रश्मीनादित्यं च भेदेन पर्यावर्तयामास तत्कार एको
लुप्तो द्रष्टव्यः । पर्यावर्तयतादिति मध्यमेकवचनमेतत् । त्वं योगात् पर्यावर्तय
उपास्तेत्यर्थः । एवं सति बहवस्ते पुत्रा भविष्यन्ति न केवलादित्योपास्ता-
विवेकपुत्रतेत्यर्थः । एषां नो ऽस्माकमपरोक्ष आत्मेवायं लोकः पृथिवी-
लोकः प्रजया हि पृथिवीलोकः साध्यः स आत्मेवास्माकम् आत्मनः सर्वा-
त्मत्वादतः प्रजया किं करिष्याम इत्यर्थः । यस्त्वात्मरतिरिति ।
रतिरासक्तिपूर्विका निष्ठा । तत आत्मसुखानुभवस्तृप्तिः तस्याः काष्ठा
संतुष्टिः‡ ॥

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥

७०८ । ३

* वरिष्ठत्वमिति २ पु. पा. ।

† अवास्तवत्वमित्येति १ पु. ।

‡ अत्र प्रथमम् आधुक्धिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-आवृत्तिरसकृदुपदेशात् १

लिङ्गाच्च २ ॥

ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्काराय अवगाद्यावर्तनीयमित्युक्तं, तत्र ब्रह्मात्मत्व-
मेव नास्ति कस्य साक्षात्काराय अवगाद्यावृत्तिरिति, प्रत्यवस्थानात्सङ्गतिः ।
ननु प्रथमे एवाध्याये शब्दादेव प्रमित* इत्याद्यधिकरणेषु जीवब्रह्मैक्यस्य
श्रुतिभिर्निर्णयाद् गतार्थत्वमित्याशङ्क्य तासामेव श्रुतीनां विरुद्धार्थत्वादुपच-
१०८ । ५ रितश्रुतिविषयत्वमाशङ्क्य न इत्याह यद्यपीत्यादिना । यद्यप्यविरोधल-
क्षणे द्वयं चिन्तोविता तथापि महावाक्यार्थविरोधसमाधानस्य समाधावन्तर-
ङ्गत्वादिहानीता । जीवपरविभागस्याध्यस्तत्वादर्शरोधमाशङ्क्य स्वप्रकाशस्य
भ्रमाधिष्ठानत्वानुपपत्तेरध्यासाऽयोगमाह न च यथेत्यादिना । कथं पुनः
प्रत्यगात्मनीत्यत्र तु शास्त्रोपक्रमे श्रोतृप्रवृत्त्यर्थमवश्य एव न्याय आचार्यैरा-
कृष्टः । द्राघीयसि दीर्घतरः । नन्वध्यासे पौनह्न्यमेव कथमर्थमुच्येत्यला-
भस्तथाह अभ्यासे हीति । अर्थस्य भूयस्त्वमुपादेयत्वातिशयोऽभ्यासे
भवति लोकावदित्यर्थः । दवीयो दूरतरम् । न च मानान्तरविरोधाद-
त्राप्रामाण्यमिति । पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यमिति न्यायेन श्रुतेरेव प्रामाण्य-
मिति शास्त्रोपक्रमे उक्तमित्यर्थः । न च प्रमाणान्तरविरोध इति ।
प्रमाणान्तराणामविद्योपस्थापितव्यावहारिकविषयत्वमध्यासभाष्ये वर्णितमि-
त्यर्थः । आदिशब्देन तत्त्वमस्यादेः संपदादिपरत्वनिरासग्रहणम् । निरं-
शस्यापीति । यथा ह्याकाशस्य तत्तदुपाध्यवच्छेदाद् ग्रहणग्रहणे न्यवमि-
त्यर्थः । यद्यद्वैतइति । हे शिष्याद्वैतध्वंसरूपे द्वैतस्य सत्त्वाप्रसङ्गाद्यदि न
तोत्रोऽस्ति तर्हि वस्तुनो द्वैतं नाभूदस्ति भविष्यति अतोऽप्रसक्तद्वैतस्त्वं
मुक्त एवासि सर्वदेत्यर्थः ॥

१०९ । १४

न प्रतीकेन हि सः ॥ ४ ॥

पूर्वोक्तं जीवब्रह्मणोरभेदमुपजीव्य ब्रह्मदृष्टिभावात् मनआदिष्वहमिति
ब्रह्मभिन्नजीवदृष्टिः कर्तव्येति पूर्वेष्वपिमाह यथा हीति । ब्रह्मरूपेणेति
इत्यभ्यासे तृतीया । ननु ब्रह्मात्मकजीवदृष्टेर्मनआदिष्वध्यासे तदात्मका-
काशाद्विदृष्टिरपि किं न स्यादत आह जीवात्मानश्चेति । आकाशादिः

* व्या. सू. अ. १ पा. ३ सू. २४ ।

+ अत्र द्वितीयः आत्मन्यापासनाधिकारो पूर्वोक्तः । तत्र सूत्रम् १-आत्मेति तूपग-
च्छन्ति यादयन्ति च ॥

स्वरूपेण कल्पितः जीवानां तु भेदमात्रं कल्पितं तत्स्वरूपं तु ब्रह्मेवेत्यर्थः ।
 अविद्यादर्पणाः अविद्योपभ्रंशकाः । यथा ब्रह्म जीवेनात्मत्वेनोपदिश्य- १०६ । १८
 ते* तथा ऽहं मन इत्यादि दृष्टव्यमिति योजना । अत्र हेतुर्ब्रह्मणो मुख्य-
 मिति । इतिर्यस्मादर्थे । ब्रह्मण आत्मत्वस्य मुख्यत्वाद् नामादिषु ब्रह्मा-
 ध्यासे जीवदृष्टिरप्यव्यसितव्येत्यर्थः । अविद्यादर्पणा इत्यत्र उपरितने यथा-
 कारः पूर्वोक्तानुवादः । एवं तावज्जीवस्य ब्रह्माभेदप्रयुक्त्या नामादिष्वहंप्रह-
 रतः इदानीं पूर्वाधिकरणे ब्रह्मण्यात्मत्वमिति कार्येत्युक्त्वाद्ब्रह्माभिन्ननामा-
 दावप्यहमिति कार्येत्याह उपपन्नं चेति । द्वावेतौ एवौ भगवता भाष्यका-
 रेणोपन्यस्ते । ब्रह्मणः श्रुतिष्व्वात्मत्वेन प्रसिद्धत्वादिति प्रतीकानामपि
 ब्रह्मविकारत्वादिति च प्रतीकेषु ब्रह्मात्मतामापादितेषु न केवलमहमतिक्षेपः
 प्रयोजनमपि तर्हि प्रतीकोपलब्धिसमस्तप्रपञ्चप्रविलापनेन† तत्त्वमस्यादिवा-
 क्यार्थप्रगतिरिति चेत्तद्व्याह कस्य चिदिति । ननु प्रविलये मनश्चाद्येव नास्ति
 कुत्राहंयहः । सत्यम् । अत एव यथा जीवस्यावच्छिन्नरूपबाधेनानवच्छिन्नब्रह्म-
 रूपतया ऽवस्थानमेव प्रतीकानामपि ब्रह्मात्मना ऽवस्थानं लये न तु स्वह-
 राभाव इति पूर्वपक्षाभिप्रायमुद्भाव्य स्वयमेव निराकरिष्यति । अत्र मनश्चा-
 दावात्मत्वदृष्टिः श्रुतिबलाद्वा शङ्क्ये अर्थाद्वा । न प्रथम इति वदन् पूर्वा-
 धिकरणाद्वैषम्यमाह न तावदिति । मनःप्रभृतीनामहङ्कारास्पदत्वं न ताव-
 दुपदिश्यतइत्यन्वयः । द्वितीये ऽपि किं मनश्चादिषु ब्रह्माध्यासाद् ब्रह्मा-
 ऽभिन्नजीवविषया ऽहंदृष्टिराशङ्क्यते किं वा प्रतीकानां ब्रह्मविकारत्वेन तद-
 भेदाद्ब्रह्मणि चात्मत्वप्रतीतेः प्रतीकेष्वप्यहंदृष्टिरापाद्यते । प्रथममाशङ्कते
 अहंकारास्पदस्येति । यदि श्रुतेः प्रतीकेष्वहमतिरभिमतता तर्हि ब्रह्मणोऽव-
 तां वेदः आद्येद् न चैवमित्याह नेति । यत्त्वर्थादिति तत्रातिप्रसङ्गमाह
 ब्रह्मात्मतया त्विति । जीवस्य ब्रह्मस्वरूपत्वात्तदृष्टिरिति विशेषशङ्कायां ७१० । ७
 तदृष्टिकरणादेव जीवदृष्टिरपि कृतेत्युत्तरम् । अहंदृष्टिस्तु न स्वरूपदृष्टिरहङ्कार-
 विशिष्टस्यानात्मत्वादिति भावः । अर्थिकी हि प्रतीतिस्तत्र क्रियते यच्च तामृते
 श्रुतिर्न निर्वहति । न चात्रैवं प्रत्युत्तातिप्रसङ्ग एव । तस्माद्यथाश्रुत्येवाथौ

* आस्यते इति ३ पु. पा. ।

† प्रविलयेनेति ३ पु. पा. ।

‡ ब्रह्मदृष्टिकरणादिति ३ पु. पा. ।

याह्य इत्याह तस्माद्यस्येति । ब्रह्मविकारत्वान्मनआदिष्वहंमतिषेप इति
 द्वितीये ऽपि पक्षे ऽतिप्रसङ्गस्तुल्य एव । घटादिष्वहंमतिप्रसङ्गात् । तुल्यं च
 ७१० । ११ श्रुत्यमपेक्षितार्थकल्पनम् । यत्त्वञ्च प्रयोजनमुक्तं तदुपयति न च सर्वस्येति ।
 सन्नै खल्वित्यादेः हि क्व चिदेव प्रविलयार्थत्वं न सर्वचेत्यर्थः । यदि च
 मनो ब्रह्मेत्यञ्च मनउपलक्षितविश्वप्रपञ्चः प्रविलापितस्तर्ह्यादित्यादेरप्यनेनेव
 प्रविलापितत्वादादित्यो ब्रह्मेत्यादेरानर्थक्यमित्यर्थः । उपासकस्य प्रतीकानां
 च भेदे ऽपि प्रतीकेषु ब्रह्माऽभिन्नजीवदृष्टेः श्रुतिवशादुपपत्तेर्भाष्याऽयोगमाश-
 क्क्याह अनुभवाद्धेति । श्रुतिवशादात्मत्वकल्पनस्यातिप्रसङ्गेन निरस्तत्वाङ्गा-
 भयमप्यस्तीत्युक्तम् । स्वयमेवोद्भाव्य दूषयिष्यतीत्यवादिष्य तददानीं निराक-
 रोति ननु यथेत्यादिना । जीवलयदन्नादिलभ्यं वैषम्यमुपपादयति
 इह हीत्यादिना । अध्यानस्य जीवस्य वैशिष्ट्यात्यागेन ब्रह्मात्मना भव-
 त्यभावः प्रधानं तु प्रतीकं यथानिर्दिष्टं रक्षणीयं न तु रूपान्तरमापादयि-
 तव्यं प्रधानस्यैव व्याघातप्रसङ्गादित्यर्थः* । न च ब्रह्मण इति भाष्यगत-
 चशब्दार्थमाह अपि चेति । पूर्वोक्तातिप्रसङ्गेन समुच्चय इत्यर्थः । कर्तृत्वाद्य-
 निराकरणादिति भाष्यगतो हेतुरसिद्धः प्रतीकवाक्यैरेव तन्निराकरणस्य पूर्वप-
 क्षउक्तत्वादत आह न ह्युपासनविधानानीति । यथेदं सर्वं यदयमात्मे-
 त्यादीनि अहं ब्रह्मास्मीत्यादिमहावाक्येकवाक्यतामापद्य तदपेक्षितप्रपञ्चवा-
 यितन्वत्ते नैवं प्रतीकवाक्यानि तत्वासंबद्धपदव्यवायेनाभिन्नप्रकरणत्वादि-
 त्यर्थः । तदेकवाक्यतयेति । कर्तृत्वादिवाधेन जीवस्य ब्रह्मतामापादयेति
 शेषः† ॥

७११ । १२

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

पूर्वञ्च ब्रह्माऽभिन्नजीवदृष्टेर्नौमादिषु करणे घटादिदृष्टेरपि प्रसङ्ग
 इत्यतिप्रसङ्गात् प्रतीकेष्वहंमतिषेप इत्युक्तम् एवमिहापि यदि आदित्यादि-
 रूपास्यमानेषु ब्रह्म फलप्रदमभिमतं तर्हि चेच्च उपास्यमाने मेचात्फलसिद्धि-
 प्रसङ्गाद् ब्रह्मैव फलप्रदत्वादुपास्यमिति सङ्गतिमभिप्रेत्य पूर्वपक्षमाह ब्रह्मणः
 सर्वाध्यक्षतयेति । प्रयोजनवन्त्वेन ब्रह्मणः संस्कारापेक्षत्वात्तत एव च

* इत्यर्थ इति नास्ति च पु. ।

† अत्र तृतीयं प्रतीकाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-न प्रतीकेन हि सः ४ ॥

प्रधानत्वात्तद्वाचिब्रह्मशब्दस्य प्रतीतिलक्षकत्वायोगाद् ब्रह्मेवादित्यादिदृष्टिभिः
संस्कार्यमित्यर्थः । फलवृत्त्वप्रधानत्वाभ्यां शास्त्रीयन्यायाभ्यां दुर्बलत्वाच्छा-
स्त्रार्थानवधारकत्वसिद्धयर्थे विशेषणं लौकिक इति । यथा राजपुरुष आगत ७११ । २^०
इत्युक्ते वस्तुतः प्रधानस्यापि राज्ञ आगमनं न प्रतीयते किं तु पुरुषस्यैव
तथा ऽचापि आदित्यादिरेव शब्दतः प्रधानत्वेनावगत उपास्तिकमेति वक्तुं
श्रौतं दृष्टान्तमाह सत्यमित्यादिना । ऐहिकफलं कर्मोदाहरति चित्र-
येति । प्रकृतत्वादौदित्यादेर्द्रव्यस्य प्राधान्यसिद्धयर्थे दृष्टान्तान्तरमाह
क चिद् द्रव्यस्येति । अचाप्यङ्गानुष्ठानाराधितः परमेश्वर एव प्रधानसिद्धि-
हेतुरिति तस्यैवार्थतः प्राधान्यमिति । गैस्तु शब्दैर्गोहीनित्यादिभिर्द्रव्यं
संचिकीर्ष्यतइति प्रतीयते तच्च क्रिया प्रोक्षणदिका गुणत्वेन प्रतीयेतेत्यर्थः ।
तदिहेत्यादिना विमृशति । तच्च फलाय कल्पतइत्यभिवदतीत्यन्तं
सिद्धान्तवचनव्यक्तिप्रदर्शनपरं किं वेत्यादिफलायेत्यन्तं पूर्वपक्षानुवादः ।
अचाप्यभिवदति किं शास्त्रमित्यनुषङ्गः । तदनेन ब्रह्मगतफलदातृत्वप्रधा-
नत्वयोः कर्मस्विवाऽऽदित्याद्युपासनेष्वपि संभवात्कांस्यभोजिन्यायेन लौकिक-
न्यायानुग्रहीतृत्वमुक्तम् । न चातिप्रसङ्गे ऽतिथ्याद्युपासनइव ब्रह्मण एव
फलदातृत्वसंभवादित्युक्तं भाष्ये । यदि स्वार्थो ऽस्य विवक्षितः स्यात्तर्हि
ब्रह्मशब्दो ऽपि स्वार्थे वत्स्यति वृत्तो भविष्यति न त्वस्य स्वार्थो विवक्षित
इत्यर्थः । यदि विवक्षितः स्यात्तच्च दूषणमाह तथा चेति । इतिनेति ।
इतिशब्देनेत्यर्थः । स्वरूपपरमिति । ब्रह्मपदमेव स्वरूपं तत्परं ब्रह्मेति शब्द
इति वा द्वावर्थाविति शब्दशिरस्कब्रह्मशब्दात् प्रतीयते इत्यर्थः । शब्दप-
रत्वं दूषयत्युपास्तिविधिसिद्धयर्थे न च ब्रह्मपदमिति । य आदित्यः
स ब्रह्मेत्ययं शब्द इति सामानाधिकरण्यं विरुद्धमित्यर्थः । ननु प्रतीतिप-
रत्वमपि न युज्यते । या ब्रह्मेति प्रतीतिः सा आदित्य इत्यस्याप्यर्थस्य
विरुद्धत्वादत आह गौरितीति । भ्रान्तो हि गवयादिकं गौरिति प्रतिपद्य ७१२ । २१
बाधोत्तरकालं वक्ति गौरिति मे ऽभवद् गवय इति गवात्मत्वेन प्रतीत
इत्यर्थः । यद्यपि प्रतीतिविषयत्वापेक्षया गौणमिदमपि सामानाधिकरण्यं
तथापि प्रचुरप्रयोगान्निरुद्धमतः शब्दसामानाधिकरण्याद्विशेषः* ॥

* अत्र चतुर्थं ब्रह्मदृष्ट्याधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ५ ॥

११३ । १

आदित्यादिमतयश्चाङ्गुपपत्तेः ॥ ६ ॥

पूर्ववदुत्कर्षरूपविशेषाऽनवधारणादनियमः । अथ वा गीत्यात्मकेन*
 क्रियात्मकानामुद्गीथादीनां फलसंनिर्घणोत्कर्षादादित्यादिषु† तदृष्टिः कर्त-
 व्या प्रथमनिर्दिष्टनामादिषु ब्रह्मदृष्टिवच्च प्रथमनिर्दिष्टादित्यादिषु उद्गीथादि-
 दृष्टिः कार्येति तिस्रः संगतयो भाष्यस्य विशदाः । भाष्यमुपादत्ते अथ
 वेति । भाष्ये क्रियात्मकत्वादित्यसाधकं सिद्धरूपादित्यादिदृष्ट्याऽप्यु-
 द्गीथादिगतक्रियास्वभावस्यानपायात् तत्फलसिद्ध्युपपत्तेरित्याशङ्क्याह तथा
 चादित्यादिमतिभिरिति । श्रुत्यादौ रजतबुद्ध्युत्पत्तौ तत्प्रयुक्तव्यवहा-
 रप्रतिबन्धवत् सिद्धरूपादित्यादिदृष्ट्याऽुद्गीथादिगतक्रियात्वमभिभूयतेत्यर्थः ।
 आदित्यादिषु उद्गीथादिदृष्टौ तद्गतसिद्धरूपत्वमभिभूयते क्रियात्वं चाविर्भवति
 ततश्च फलसिद्धिरित्यर्थपरत्वेनोद्गीथादिमतिभिरित्यादिभाष्यं व्याचष्टे आदि-
 त्यादिषु पुनरिति । कल्पिष्यन्ते समर्था भविष्यन्ति । इयमेवर्गग्निः सामे-
 त्युक्ता श्रुत्या तत्र हेतुरुच्यते तदेतदेतस्यामृचधूढं सामैति ऋक्सामश-
 ब्दाभ्यामिह पृथिव्यग्नी निर्दिश्येते अस्यां पृथिव्यामृचि सामाग्निरारूढ आग्नि-
 तस्ततः प्रसिद्धयोरपि पृथिव्यग्न्योराश्रयाश्रयित्वात्तत्साम्येन पूर्ववाक्ये सामा-
 धारभूता ऋक् पृथिव्युक्ता ऋगाश्रितं च सामाग्निरित्युक्तमित्यर्थः । अत्र हेतु-
 वाक्ये पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामशब्दप्रयोगः पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामदृष्टिः पूर्ववाक्ये
 ऽभिहितेति ज्ञापयति । आरोप्यवाचकशब्दस्यैव ब्रह्मादेर्माणवकाटावुपचारदर्श-
 नादित्याह अत एवेति । भूतभाव्युपयोगं हि वस्तु संस्कार्यमिष्यते । उद्गीथा-
 दीनां च क्रियात्वात् प्रकृतिज्योतिष्टोमाद्युपकारस्य तैः करिष्यमाणत्वाच्च
 ११ । १० तान्येवादित्यादिमतिभिरतिशयाय संस्क्रियेरन्नित्याह यद्युद्गीथादिमतय
 इत्यादिना । आदित्यादिमत्या विद्ययेति समानाधिकरणे तृतीये । ननु
 लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीतेत्यादावपि सामकर्मैव क्रतुं साधयद् वीर्यवत्त-
 रत्वाय लोकदृष्ट्या संस्क्रियतां न च कल्पन्ते हास्मै लोका इत्यादिफल-
 श्रवणात्स्वानन्त्यम् । अङ्गावबद्धत्वादासामुपासीनां कर्मसमृद्धिफले ऽवगते
 सति परार्थे फलश्रवणस्यार्थवादत्वसंभवादतो भाष्योक्तस्वतन्त्रफलत्वानुप-

* गीत्यात्मकत्वेनेति २ पु. पा. ।

† आदित्ये इति २ पु. पा. ।

पतिरित्याशङ्क्याह. यत्र हीति । यत्र ह्युद्गोथादिकर्मणः संकाशात्फलं तत्रैवं
भवत्वित्यर्थः । प्रेस्तुते नैषम्यमाह यत्र त्विति । इह तावत्समस्तस्य खलु ७१४ । २
साम्ना उपासनं साध्विति पाञ्चभक्तिकसाप्रभक्तिकसकलसामोपासनस्य वाक्या-
न्तरेणाऽविहितत्वात्पञ्चविधत्वमात्रं गुण उपासनायोपाधीयते एवं सति*
यत्र गुणात्फलं लोकादि भवति तत्र गुणस्य क्रियात्वेन लोकादिभिः सम-
त्वात् तं पुरुषः करोतीत्येव नास्ति कुत इमं लोकं† विद्याया संस्कृत्य
वीर्यवत्तरं कुर्याद् अतो लोकादिष्वपि सामाध्याससंभव इत्यर्थः । गुणात्
फलसिद्धिः केवलाद्वा यत्किञ्चित्क्रियासंबन्धाद्वा प्रकृतकर्मसंबन्धाद्वा । आद्य-
द्वितीयावतिप्रसक्तौ तृतीये तु प्रकृतक्रियावैशिष्ट्यादस्ति गुणस्यापि कार्यत्वमि-
त्याह न तावदित्यादिना । भवन्तूत्कृष्टा आदित्यादयः तेभ्यस्त्वक्रिया-
रूपेभ्यः कथं फलसिद्धिरित्याशङ्क्य तद्वृष्टिः फलं भवेदित्याह स्वयमे-
वेति । यथा माणवके ऽग्निदृष्टिः केन चितीव्रत्वादигुणयोगेन गौणी । तत्र
हेतुः अनभिभूतमाणवकत्वादिति । नाभिभूतो माणवको यया सा
गौणी दृष्टिरनभिभूतमाणवका तस्या भावो ऽनभिभूतमाणवकत्वं तत इत्यर्थः ।
दाष्टान्तिकमाह तथेहापीति । दृष्टान्तं प्रपञ्चयति न हीति । दाष्टान्तिकं
विशदयति तथेयमपीति । अन्यथापीति । सत्यां लक्षणायां न गौणी
वृत्तिर्दौर्बल्यात् । तथा च ऋक्सामसंबन्धमात्रं पृथिव्यग्न्योऽर्चक्सामशब्दप्रयोगे
कारणं संबन्धश्च ऋक्सामाथ्यस्तत्वमपि संभवतीत्यर्थः । एवम् अन्यथा ऽप्यु-
पपत्तिमुक्त्वा ऽन्यथैवोपपत्तिमाह अक्षरन्यासेति । इयमेवर्गिति चेत्यादेर-
क्षरन्यासः । स्यादित्यन्तस्य भाष्यस्य तात्पर्यमुक्त्वा सिद्धान्ते ऽक्षराजस्यमपर-
मपि दर्शयैस्तथा च लोकेषु पञ्चविधमित्यादिभाष्यस्य तात्पर्यमाह लोके-
ष्वित्यादिना । सामधीर्यदि लोकेष्वथ्यस्येत तदा सामानि नोपास्येरन् ।
ततः किं जातमत आह तथा चेति । परिकल्पनामेवामिनयेन दर्शयति
साम्नेतीति । सामसु लोकानामुपास्यत्वे श्रुत्यन्तरभङ्गश्च स्यादित्याह
लोकेष्विति । सप्रमीभङ्गे लोकसिद्धमुदाहरणमाह अगारइति । अगारे ७१५ । ४
गृहे गावो वास्यन्तामिति प्रयोगे अगारं गवां सञ्चरणेन पवित्रीक्रियतामिति
सप्रमीं भङ्क्वा कर्मत्वं कथ्यते‡ एवं प्रावारे प्रावरणवस्त्रे कुसुमानि वास्यन्ता-

* एवं चेति २ पु. पा. । † लोकमिति नास्ति २ पु. । ‡ सभ्यते इति २ पु. पा. ।

मित्यत्रापि प्रावरणस्य कुसुमेवास्यत्वं कर्मत्वं लक्ष्यते इति० । उक्तन्याया-
 नुरोधेनेति । सामोपासीतेति द्वितीयाभङ्गप्रसङ्गानुरोधेन वरं सप्रमी तृती-
 यार्थे व्याख्यातेत्युपर्यन्वयः । लोकेष्विति सप्रमी पूर्वपक्षे द्वितीयार्था
 सिद्धान्ते तृतीयार्थेत्युभयथा भजनीया । पूर्वपक्षे तु सामगतद्वितीयाभङ्गे
 ऽधिक इत्यर्थः । यत्र द्वितीयासप्रम्यो भवतः तत्र भवतु श्रुतिद्वयभङ्गगो-
 रषपरिहारार्थमङ्गेष्वनङ्गदृष्टिर्वच तूभयत्र द्वितीया निर्दिश्यते तचान्यतर-
 श्रुतिमात्रभङ्गस्य पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरवशिेषात् कथं नियम इत्याशङ्क्याह
 ७१५ । ननु यत्रेत्यादिना । सप्रविधिसामान्येव दर्शयति हिङ्कारेति । ओङ्कारो
 ऽपि सामान्यादिसंज्ञको* भक्तिविशेषः । भाष्यं व्याचष्टे सप्रविधस्येत्या-
 दिना । श्रुतिगतसमस्तपदस्य स्वेन व्याख्या कृता सप्रविधस्येति ।
 छान्दोग्ये हि समस्तस्य खलु साम्न उपासनं साध्वित्युपक्रम्य लोकेषु पञ्च-
 विधं सामोपासीत पृथिवी हिङ्कारो ऽग्निः प्रस्तावो ऽन्तरिक्षमुद्गीथ आदित्यः
 प्रतिहारो द्यौर्निधनमित्यादिना पञ्चविधस्य साम्न उपासनमुक्तेति तु पञ्च-
 विधस्येत्युपसंहृत्याथ तु सप्रविधस्येत्युपक्रम्य वाचि सप्रविधं सामोपासीत
 यत्किञ्च वाचो हुं इति स हिङ्कारो यत्प्रैति स प्रस्तावो यदैति स आदित्य-
 दुदैति स उद्गीथो यत्प्रतीति स प्रतिहारो यदुपेति स उपद्रवो यन्नीति
 तन्निधनमित्यादिना सप्रविधस्याप्युपासनमुक्तम् । एवं च सति समस्तस्य
 सप्रविधस्य साम्न उपासनं साध्विति साम्न उपास्यत्वश्रुतेरिति तु पञ्चविधस्य
 साम्न उपासनं साध्विति च पञ्चविधस्यापि साम्न उपास्यत्वश्रुतेः सामन्ये-
 वादित्याध्यास इति ग्रन्थयोजना । श्रुत्योक्तं साम्नः साधुत्वं व्याचष्टे
 साधुत्वं चेति । निर्देशविरोधमाशङ्क्य परिहरति हिङ्कारानुवादेनेति ।
 हिङ्कारादिसामोद्देशेन साम्न पृथिव्यादिदृष्टिविधौ हिङ्कारादेः प्रथमनिर्देशः
 स्याद् यदुत्तयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम् इति भट्टाचार्यैरुक्तत्वात्स
 एव चेह साम्न उपास्यत्वश्रुतेः प्रमाणात्प्राप्तस्मिन्प्राप्ते यो विपरीतनिर्देशः
 स भजनीय इत्यर्थः† ॥

* सामान्यादिसंज्ञक इति २-५ पु. पा. ।

† अत्र पञ्चमम् आदित्यादिमित्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-आदित्यादिमतय-
 श्वाङ्गउपपत्तेः ६ ॥

आसीनः सम्भवात् ॥ ७ ॥

७१५ । १८

अङ्गावबद्धोपासनचिन्तनसमनन्तरं तत्पर्युदासं सिद्धमादायेतरूप-
सन्नेषासननियमचिन्तनात्सङ्गतिरित्यभिप्रेत्य विषयं परिशिनष्टि कर्माङ्गसं-
न्धिष्विति । नापि सम्यग्दर्शनइति । अवगमननध्यानाभ्यासवासित-
मनसा साक्षात्कारोत्पत्तावित्यर्थः । ननु वस्त्वधीने ऽपि ज्ञाने चक्षुरादिवदा-
सनमप्यपेक्ष्यतामत आह प्रमाणतत्रत्वाच्चेति । ननु प्रमाणमपि श्रुत्यादौ
निकटोपसर्पणादिवदासनमपेक्षतां तत्राह प्रमाणं चेति । ध्यानादिस्मृत-
मप्रतिबद्धं चित्तं प्रदीपवत्स्वयमेव प्रमां करोतीत्यर्थः । यथा वा सम्य-
ग्दर्शनमपीति । तच्चमस्यादिवाक्यजनितज्ञानाभ्यासात्मकमित्यर्थः । ध्या-
यतिश्चेत्यादिभाष्यमाक्षिपन्ति नन्विति । भाष्यगतोपचारशब्दो न युक्तः
वकादिष्वपि ध्यानसद्भावादत आह प्रयुज्यतइति । असाववस्था किं
तिष्ठतो न भवति अपि तु भवत्येव तिष्ठतो ऽप्येकाग्रसम्भवादित्यर्थः ।
तिष्ठतो हि देहपतनप्रतिबन्धे फलातिशयो भवति नासीनस्येति परिहारा-
भिप्रायः । भाष्यगताऽनायासपदव्याख्यानम् अविद्यमानायास इति ।
अनेन बहुव्रीहित्वं द्योतितम् इति* ॥

यत्रैकाग्रता तत्राऽविशेषात् ॥ ११ ॥

७१६ । ७

अङ्गानाश्रितोपासनेषासननियमउक्ते तद्वद्विगादिनियमशङ्कोत्याना-
त्सङ्गतिः । ननु समे शुचाविति देशनियमस्य श्रुतत्वात् कथं विचारावस-
रस्तत्राह समयइति । श्रुतौ शर्कराः सूक्ष्मपाषाणाः जलाश्रयवर्जनं शीत-
निवृत्त्यर्थम् । चक्षुःपीडनो मशकः । प्राचीनप्रवणे प्राग्देशनिम्ने† देशे । वैश्वदे-
वेन यागविशेषेण । ऐकाग्र्यं हि ध्यानं प्रत्यन्तरङ्गसाधनं तस्मिन्मध्याह्नादौ सम्भ-
वत्यपि यदि प्रदोषकालः प्राच्यादिदिक्तीर्थादिदेशाः प्रतीक्ष्येरंस्तर्हि शेषिध्यान-
बाधः स्यात्तस्मादनियम इति सिद्धान्तमाह यत्रैकाग्रता मनस इति ।
यदुक्तमङ्गेपास्त्यतिरिक्तोपास्तिर्दिगादिनियममपेक्षते वैदिकानुष्ठानत्वाद्देश्वदे-
ववदिति तत्र श्रुतदेशादिमन्त्रमुपाधिरिति वदन् अविशेषादिति सौचं हेतुं

* अत्र षष्ठम् आसीनाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ४-आसीनः सम्भवात् ७
ध्यानाच्च ८ अचलत्वं वापेक्षम् ९ स्मरन्ति च १० ॥

† प्राचीननिम्ने इति २ पु. पा. ॥

व्याचष्टे न ह्यत्रेति । श्रुतविशेषणेन च वृथाचेष्टाया विषयस्य व्यावर्तनान्न पक्षेतरता । तस्मात्तत्रैव भावनामुपासनां प्रयोजयेदित्यन्वयः* ॥

७१६ । १४

आ प्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥

पूर्वच दिगाद्यविधेः तदनपेक्षावदहंयहोपास्तिष्व्वा देहपातादावृत्तेर-
विधानात्तदनपेक्षेति सङ्गतिः । भाष्यं व्याचष्टे अविद्यमानेति । तस्या
इति । शास्त्राऽविषयत्वादिति शेषः । ब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तेर्नियोज्यरहितत्वं
विध्यविषयत्वं च दृष्टफलत्वेनोपपादयति शास्त्रं हीत्यादिना । नियोगसं-
बन्धमवबोधयतीति । अन्यच ज्योतिष्टोमादाविति शेषः । अहंयहोपा-
स्तीनामदृष्टार्थत्वेन सम्यग्ज्ञानाद्वैषम्यमतश्च ज्योतिष्टोमादिवत्करणमित्याह
नन्वेवमित्यादिना । ननु सकृत्करणे कथमुपासनसिद्धिरसकृत्करणे च
सकृदनुष्ठानव्याहतिस्तत्राह उपासनेति । उपास्तिः सकृत्कार्येति शास्त्रार्थे
जाते उपासनशब्दस्यावृत्त्यर्थत्वादेकवारमावृत्तिर्लभ्यतइति भावः । कृतशा-
स्त्रार्थत्वादिति । कृतशास्त्रार्थत्वात्पुंस इत्यर्थः । ननु तर्हि कर्मवदेवोपा-
सनान्येव विहितत्वसामर्थ्यात्स्वफलं यथा कालान्तराक्षिपन्ति एवमन्त्यका-
लिकं स्वफलसाक्षात्कारमप्याक्षिपन्तु किं प्रायणपर्यन्तावृत्त्येति तत्राह तानि
खल्विति । दृष्टद्वारेण च प्रत्ययावृत्त्योपास्यसाक्षात्कारजन्मन्यन्तकाले तदव-
श्यम्भावाद्विरोधिकर्मान्तराऽनुद्वेष्टुं साधकदेहपातानन्तरमुपास्तिफलप्राप्तिनि-
यमः प्रयोजनमिति । किमच फलवदित्युपासनं फलवत्प्रायणसमये बुद्ध्याचेष्टे-
योपास्यसाक्षात्काराक्षेपेण किं कार्यं दृष्टद्वारैव तत्सिद्धेरित्यर्थः† । सविज्ञानं
विज्ञानसहितं फलम् । यस्मिन्विषये चित्तमस्य स यच्चित्तः । तेन विषयेण
हृद्यभिव्यक्तेन सह तेजसा उदानेन उदानस्य तेजोदेवताकत्वात् । आत्मना
भोक्ता स उपासको ऽक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंशितमसीति मन्त्रचयं जपेत् ।

अन्तकाले न कर्तव्यमुपास्ताविव किं चन ।

ब्रह्मबुद्धावशेषाघनाशादिति जगौ मुनिः‡ ॥

* अत्र सप्तमम् एकाग्रतर्ह्यकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-यत्रैकाग्रता तत्राऽवि-
शेषात् ११ ॥ † तर्ह्येति नास्ति २ पु. ‡ इत्यर्थ इति नास्ति २ पु. ।

§ अत्राष्टमम् आप्रायणाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-आ प्रायणात्तत्रापि हि
दृष्टम् १२ ॥

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥ १११ । १४

विपरीतफलत्वमेव दर्शयति बन्धनफलमिति । शास्त्रेणाश्वमेधा-
दिफलाय सुखाय विहितं ब्रह्महत्यादि चानर्थकात्मकनरकपातपरिहाराय
शास्त्रेण प्रतिषिद्धं प्रतिषेधे कृते हि न प्रवर्तैरन्निति मत्वेत्यर्थः । अश्वमेधा-
दि दृष्टान्तार्थमिहोदाहृतं इतरस्यापीत्यनन्तरार्थं च । अत्र लोके कर्मण्युपरते
ऽपि तदपूर्वं तस्य कर्मणो ऽपूर्वं सुखदुःखापभोगात् प्रागविरन्तुमर्तिवर्तितुं
नार्हत्यपि तु निवर्तितुमेवार्हतीति यत्सिद्धान्तिनोच्यते तत्किं न किमपीति
योजना । अत्र हेतुमाह स हीति । ननु स्वर्गकामस्य यागविधिसामर्थ्या-
द्यथा यागस्य स्वर्गसाधनत्वमेवमनर्थफलपापवतः प्रायश्चित्तविधिषशात्
प्रायश्चित्तस्य पापनिवृत्त्यर्थता किं न स्यादत आह तद्विधानस्य चेति ।
अनस्वी पापी नरस्तस्मिन्नधिकारिणि प्राप्ते तद्विधीयते यथा गृहदाहवति
प्राप्ते क्षामवतीष्टिः अधिकारिव्यावृत्तिपरं विशेषणं न फलपरमित्यर्थः । युक्तं
गृहे दाहादेर्निष्पन्नत्वेन निष्पादयितुमशक्यत्वादधिकारिव्यावृत्त्यर्थत्वं पापनि-
वृत्तेस्तु कर्तुं शक्यत्वादिषुसाधनत्वबोधी प्रायश्चित्तविधिस्तन्निवृत्तिफल इत्या-
शङ्क्य तदभ्युपगमेन प्रकृते वैषम्यमाह यदि पुनरित्यादिना । मोक्षव-
दिति वैधर्म्यदृष्टान्तः । यथा मोक्षसंयोगेन श्रवणात् तद्धेतुत्वं ब्रह्मज्ञानस्य
नैवं दुरितक्षयहेतुत्वं तत्संयोगेनाश्रवणादित्यर्थः । ननु दुरितक्षयाभावे
कथं मोक्षसिद्धिरत आह तस्यापीति । अथ देशाद्यपेक्षत्वे मोक्षस्यानि-
त्यत्वं स्यात्तर्हि प्रकारान्तरेण कर्मनिवृत्तिमाह शास्त्रेति । एकेन शरीरेण
बहुकालव्यापिना क्रमेणोपभोगेन सर्वकर्मक्षये ज्ञानान्मोक्ष इत्यर्थः । अथै-
केन शरीरेणाविषमकर्मफलभोगेनाऽनुपपन्नस्तर्हि कल्पान्तरमाह योगज्ज्ञैव
चेति । ऋद्धेन समृद्धेन । यद्यपि ब्रह्मविद्या पापक्षयोद्देशेन न विहिता
तथापि विद्यापापक्षययोरेकपुरुषसंबन्धनिर्द्वैशान्यथानुपपत्त्या साध्यसाधनत्व-
मवगम्यताम् इत्याशङ्क्यार्थवादलिङ्गस्य निषेधसामर्थ्यावगतेन पापगताऽनिष्टफ-
लपर्यन्तत्वेन प्रबलेन बाधमाह स्थिते चैतस्मिन्निति । यथा न्यायबला-
त्स्थितइति संबन्धः । न प्रबलमित्येव दुर्बलं बाधते किं तु सति विरोधेन
वेह स इति सिद्धान्तयति व्याख्यायतेतीति । ननु सगुणविद्यानामैश्वर्यफ- ११८ । २१
लानां कथं पापनिवर्तकत्वमत आह उभयेति । वाक्यद्वयेन तद्व्येपीकातूलं

सर्वेष्व्वात्मस्वन्नमतीत्यादिभिर्वाक्यैर्विद्याया उभयसंयोगस्याऽविशेषादुभयार्थत्वमित्यर्थः । प्रबलदुर्बलप्रमाणाभ्यामेकस्योभयार्थत्वावगमेनैकेन* नैकस्य बाधः स्यान्ननिवृत्त्यर्थमुक्तमविशेषादिति । पापं ज्ञाननिवर्त्यमध्यस्तत्वाद्ज्जुसर्पेषदित्याह तत्स्वभावालोचनादिति । न्यायसिद्धेऽर्थे लिङ्गदर्शनमाह असुमेवेति । उक्तविद्यासामर्थ्यवत्त्वमाणाक्षशास्त्रान्यथानुपपत्तिभ्यामुपबृंहिताऽज्ञानदुरितनिवृत्त्योरेकपुरुषसंबन्धनिर्देशान्यथानुपपत्तिः सत्यपि विरोधे निषेधान्यथानुपपत्तेः बलीयसीति भावः । नैकविधेति । अनेकविधेत्यर्थः । आहुरिति भाष्यकारा इति । असक्तोऽनासक्तः । अत एव कर्मान्तराण्यसंचिन्वानः सङ्गे हि पापाद्युद्धेति नान्यथेत्यर्थः । तिष्ठन्तु कल्पशतानि क्रमभोग्यफलानि सप्रजन्मादिभोग्यफलानां कथं मुमुक्षुर्देहेन शतायुषा भोग इत्याह दीर्घकालेति ।

१२० । १८

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

अस्यातिदेशस्याभ्यधिकाशङ्कामाह अधर्मस्येति । स्वाभाविकत्वेनेति । शास्त्रोपदेशेऽनपेक्षत्वेनेत्यर्थः । धर्मस्य ज्ञानान्निवृत्तिः स्वभावविरोधाद्वा शास्त्रान्निवृत्त्यवगमाद्वेति प्रथमं निरस्य द्वितीयं निरस्यति पाप्मनश्चेत्यादिना । सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्त इति वचनसामर्थ्यात्पाप्मन एव निवृत्तिरित्यवगन्तुं न शक्यते शास्त्रान्तरैः साक्षात्पुण्यस्यापि ज्ञानान्निवृत्त्यवगमात्तेषां॥मन्यथासिद्धिमाह उभे ह्येवैष इत्यादिना । उभे पुण्यपापे एष विद्वान् । अथ वाक्ये ज्ञानेन दुष्कृतं तरत्यतिक्रामति भोगेन सुकृतं तरति इति योज्यमित्यर्थः । क्षीयन्ते कर्माणीति सामान्यवचनं पाप्मान इति विशेषवचनं दृष्ट्वा पापे विशेषे सङ्कोच्यमित्यर्थः । ज्ञानसुकृतयोः स्वभावविरोध इति पक्षमादाय सिद्धान्तयति नो खल्वित्यादिना । यद्यदतफलमपि सुकृतं विद्या निवर्तयति तर्हि तद्विधेर्वैयर्थ्यं स्यादत आह न च सुकृतशास्त्रमिति । उपपादिते विद्यापुण्ययोर्विरोधे उदाहृतशास्त्राणि यथाश्रुतार्थानीत्याह एवमवस्थितइति ॥

* अधगमे एकेनेति २ पु. पा. ।

† ततः स्वभावेति २ पु. पा. ।

‡ अत्र नवमं तदधिगमाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-तदधिगम उत्तरपूर्वाधयो-रश्लेषघ्ननाशौ तद्व्यपदेशात् १३ ॥

§ ज्ञानेनेति २ पु. पा. ।

॥ इत्याशङ्क्य तेषामिति २ पु. पा. ।

॥ अत्र दशमम् इतराः संश्लेषाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु १४ ॥

इतरासंश्लेषाधिकरणम् । अनारब्धकार्याधिकरणम् । ५२५

अनारब्धकार्यं एव तु पूर्वं तदवधेः ॥ १५ ॥

७२१ । १९

उत्सृष्टत्वबोधेन विलयः सर्वकर्मसु ।

कर्मस्वारब्धकार्येषु स इदानीमपोद्यते ॥

इमामापवादिकीं सङ्गतिमभिसंधाय पूर्वपक्षयति, यदीत्यादिना । ननु निवृत्तेऽपि सर्वकर्मणि कर्मसंस्कारात्कर्मानुवर्तताम् अथ वा निवृत्त-
मायासंस्काराद् मायान्तरोत्पत्तौ तेनाभिनवकर्मणि विरच्यन्तामत आह
न च संस्कारशेषादिति । संस्कार एव शिष्यतइति शेषः । यथा कुला-
लकराभिघातनिमित्तनिवृत्त्या निवृत्तेऽपि चक्रभ्रमणे भ्रमणसंस्काराद्* भ्रम-
णानुवृत्तिरेवमत्र निवृत्तायामपि मायायामुक्तमार्गेण कर्मणुवृत्तिरित्येतन्न । तच्च
हेतुमाह वस्तुन इति । तत्संस्कारस्तयोः पुण्याऽपुण्ययोः संस्कारः । पुण्या-
ऽपुण्यसंस्काराणां चित्वात्सन्तीति बहुवचनम् । वस्त्वेव संस्कारद्वारेणाऽनुव-
र्ततइति । व्याप्रेर्व्यभिचारमाशङ्क्याह न, चेति । रज्जुसर्पविषयज्ञानस्यास्माकं
सत्यत्वानज्जन्मभेदादीनां संस्कारवशादनुवृत्तिर्युक्ता । प्रस्तुते वैषम्यमाह
न त्विति । न मायेति भ्रमनिषेधः । अर्थात्तदुपादानं माया निषिद्धा भवति ।
अनेन मायाजन्यमायान्तरात्कर्मान्तरोत्पत्तिरिति पक्षः परिस्फुरति । न तद्गो-
चर इति । मायात्मकभ्रमगोचरो ज्ञानादूर्ध्वं निषिध्यते किमनुवर्तते इत्युक्त्वा
न किमपीत्याह नेति । न संस्कारशेषोऽत एव न कर्मेत्यर्थः । आरब्ध-
कार्याणां कर्मणां देहपातप्रतीक्षा तत्पर्यन्तमवस्थितिर्न युक्तेत्यर्थः । स्नात
इति षष्ठ्येकवचनं स्नानादि कुर्वतो यच्चिरं विलम्बनं तावदेव न ततोऽधि-
कमित्यर्थः । क्षेपीयस्ता क्षिप्रतरत्वम् । यथा खलु स्वयम्प्रकाशप्रत्यगात्म- ७२२ । १६
भूतब्रह्मसाक्षात्कारो नित्यमेव भवितुं युक्तोऽपि नास्ति ब्रह्म न प्रकाशते
चेति भ्रमान्यथानुपपत्त्याच्छादिका विद्या कल्प्यते एवमवभवतां हिरण्यगर्भा-
दीनां तत्त्वसाक्षात्कारवतामपि श्रुतिस्मृतिप्रतीतदेहधारणान्यथानुपपत्त्या
तत्त्वसाक्षात्कारस्य प्रारब्धफलकर्मप्रतिबन्धात्तत्स्वरूपतत्कार्यभोगसम्पादकाऽ-
विद्यालेशं प्रत्यनिवर्तकत्वं भोगसमाप्तौ कर्मक्षये च प्रतिबन्धनिवृत्तौ सत्तमनु-
वर्तमानसाक्षात्कारेण तस्याप्यविद्यालेशस्य निवृत्तिरिति कल्प्यते । न
चैकदेशेन निवृत्ताया अविद्याया अनुवृत्त्यसंभवः । शाब्दबोधेन निवृत्ता-

* भ्रमसंस्कारादिति २ पु. पा. ६

यामप्यविद्यायां साक्षात्कारनिरस्यस्यैकदेशान्तरस्य दर्शनात्तद्विदमभिप्रेत्य
 ७२२ । १८ सिद्धान्तयति यद्यपीत्यादिना । द्रागित्येवेति । तच्चाप्रतिबन्धादि-
 त्यर्थः । न त्वारब्धविपाकं शीघ्रं निवर्तयति प्रतिबन्धक्षये तु निवर्तय-
 तीत्यर्थः । आरब्धविपाकत्वस्य व्याख्यानं संपादितेति । संपादिता जातिः
 जन्मायुर्जीवनं संपादितम् । विततो विस्तीर्णः पूर्वापरीभूतो वर्तमानः
 सुखदुःखापभोगश्च संपादितो येन तत्कर्मजातं तथेकं तद् द्रागित्येव
 न निवर्तयतीत्यर्थः । समुदाहरन्ती उद्भूता वृत्तिः फलारम्भाय यस्य तत्तथा ।
 परितः समन्तात्प्रद्योतमानं बुद्धिसत्त्वं बुद्धिगतसत्त्वगुणो ब्रह्मज्ञानाकारेण
 परिणतो येषां ते तथेक्ताः । ज्योत्स्नाविता उज्ज्वलस्त्रीविता । कल्पो ऽवा-
 न्तरकल्पः । यदुक्तमुभयविधाने वाक्यं भिद्येतेति तच्चाह तावदेव चिर-
 मितीति । श्रुत्यन्तरेति । उट्टालकादीनां देहधारणविषयं श्रुत्यन्तरम् ।
 उपजीव्याया अपि अविद्याया ज्ञानेन बाधात्प्रारब्धकर्माण्याश्रित्य ज्ञानोद-
 यस्तदनिवर्तकत्वे स्वतन्त्रयुक्तिर्न भवति किं त्वन्यतः सिद्धे ऽर्थे ऽभ्युपगमा-
 र्थेत्याह तदेतदभिसंधायेति । अभ्युपेत्यान्यत्र वस्तुतत्त्वसाक्षात्कारांऽवि-
 द्यायोः सहानवस्थानमिहाऽविद्यैकदेशब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारयोरविरोध उ-
 क्तः । इदानीमन्यत्रापि न विरोधनियम इत्याह न चेदमिति । सम-
 वाये सन्निधाने । यथा प्रतिबिम्बद्विचन्द्रभ्रमस्योपाधिकत्वाच्चन्द्रैकत्वसाक्षा-
 त्कारेण सहानुवृत्तिरुपाधिनिवृत्तौ निवृत्तिः प्रमाणसिद्धा एवं निरुपाधिकभ्र-
 मस्यापि सान्तःकरणस्य तत्कर्तृत्वादेस्तदुपादानाविद्यालेशस्य च ब्रह्मसा-
 क्षात्कारेण सहानुवृत्तिः प्रारब्धकर्मोपरमे च निवृत्तिरुट्टालकादिदेहधारण-
 विषयश्रुत्यादिप्रमाणसिद्धा स्वीकर्तव्येत्यर्थः । ननु द्विचन्द्रादिभ्रमा अल्प-
 कालं तत्त्वज्ञानेन सहानुवर्तन्ते कर्तृत्वादेस्तु कथं बहुकालं विरोधिना
 सहानुवृत्तिरित्यत आह यदा लोके ऽपीति । नियोगस्तथास्त्विति विधि-
 रनुयोगः कथमेतदिति चोद्यम् । भाष्ये स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्देशो जीवन्मुक्ति-
 साधक उक्तः । तच्च स्थितप्रज्ञः साधको न साक्षात्कारवानिति मण्डनमिश्रै-
 ७२३ । १८ रक्तं दूषणम् उद्हरति स्थितप्रज्ञश्चेति । भाष्ये संस्कारवशादिति
 संस्कारशब्दः परिशिष्टाऽविद्यालेशवाची संस्कारात्कर्मोपनिवृत्तिं दूषयता पूर्ववा-
 दिना यदुक्तं नावस्तु संस्कारद्वारा ऽनुवर्तते भयकम्पादेरपि सत्यज्ञानजन्य-

त्वेन सत्यत्वादिति तत्राह न च ज्ञानेति । मिथ्यात्वेनाविशेषितज्ञानमा-
 बजन्या न भवन्तीत्यर्थः* । यदि भवेयुस्तत्राह ज्ञानमात्रादिति । उत्पादे-
 वा रज्जुज्ञानादपि तदापत्तेरित्यर्थः । हेतुद्वारा भयादेः सत्यत्वं निश्चि-
 स्वरूपेणापि निषेधति न च कार्यमपीति । आरम्भणधिकरणे† कार्यमा-
 बस्य मिथ्यात्वसमर्थनादित्यर्थः । ननु रज्जुसर्पज्ञानस्य भयादैश्च मिथ्यात्वे
 कथं कार्यकारणभावस्तत्राह अनिर्वाच्याच्चेति । कार्यकारणभावो ‡
 न वास्तवः स्वप्ने हस्तितद्भावनवदित्यर्थः । एवं च कम्पादेर्यथा संस्कार-
 द्वारा ऽनुवृत्तिरेवं कर्मणामपीति संस्कारपक्षो ऽपि समर्थितः । न विमोक्ष्ये
 न विमोक्ष्यते । संपत्स्ये संपत्स्यते । तकारलोपश्छान्दसः‡ ॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

७२४ । ३

उत्पन्नविद्याजन्यकर्मक्षयस्य प्रारब्धफलकर्मस्वपवाद उक्तः । इदानी-
 मप्रारब्धफलेष्वपि केषु चित्तस्यापवादो ऽभिधीयतइति संगतिमभिप्रेत्य पूर्व-
 पक्षमाह यदेत्यादिना । ननु विद्यार्थमेवाग्निहोत्रादि योगमारुक्षुणा ऽनुष्ठी-
 यतां विद्योदयाच्च तन्निवर्ततां फलविनाश्यत्वात्कर्मणः तत्र कथमननुष्ठी-
 यत्वमिति तदुच्यते यदि विद्या पुण्यस्य कस्य चिन्निवर्तिका तर्हि पुण्यान्त-
 रादपि नोदेतुमर्हति न हि तमोनिवर्तकः प्रदीपस्तमोन्तरादुदेति विरोधस्य
 ज्ञात्युपाधिकत्वादिति तस्यापीतरपुण्यवद्विद्यया नाशदिति विनष्टं योग्यत्वा-
 दित्यर्थः । ननु विरुध्यन्तामन्यानि कर्मणि विद्यया यज्ञादीनि तु न विरु-
 द्धानि यच्चेनेत्यादिशास्त्रप्रामाण्यात्तेषां विद्यया सह मोक्षलक्षणैककार्यकरत्वा-
 वगमादिति । तत्राह न च विविदिषन्तीति । पूर्वोत्तरे इति । विद्या-
 जन्मन इति शेषः । पूर्वस्य क्षयादुत्तरस्याऽश्लेषादित्यर्थः । प्रमाणस्यान्यथा-
 सिद्धिमाह तस्मादिति । यज्ञादिति । यज्ञादेर्मौल्यसाधनत्वगन्धो ऽपि
 वाक्ये न श्रूयते किं तु ब्रह्मज्ञानस्य यज्ञादिविशिष्टसाधनसाध्यत्वाऽस्तुतिः
 यज्ञादीनां च ज्ञानलक्षणविशिष्टसाध्यं प्रति साधनत्वनिर्देशमात्राच्च स्तुतिः न
 तु साध्यसाधनत्वमस्ति विरोधस्योक्तत्वादित्यर्थः । अर्थवादत्वस्फुटीकरणाय

* तत् उत्पादे इति २ पु. पा. ।

† व्या. सू. अ. २ पा. १ सू. १४ ।

‡ अत्रैकादशम् अनारब्धकार्याधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम्-अनारब्धकार्यं एव तु पूर्वं

तदवधेः १५ ॥

§ साध्यत्वनिर्देशादिति २ पु. पा. ।

योग्याऽनुपलब्धिसूचनार्थं वर्तमानापदेशग्रहणम् । न मुक्तिसाधनं यज्ञादि-
विधिरिति । न विज्ञानसाधनविधिरिति हृदयम् । पूर्वपक्षनिदानमुक्ति-
नन्ति न च कर्मणामिति । स्वकरणविरोधिनां वेणुज्वलनादीनां बहुलमुपल-
म्भादित्यर्थः । अनेन तद्दर्शनादिति सूचावयवो भाष्यनैरपेक्ष्येण व्याख्यातः ।
अथ च विरोधिनाऽग्निहोत्रादेर्ज्ञानोपयोगे प्रकृते कार्यस्य कारणनिवर्तकत्व-
मर्थात्प्रकृते तच्छब्देन परामृष्टम् इदानीं तत्कार्यायेत्यपरमवयवं व्याचष्टे
विद्यालक्षणेति । तदेव ज्ञानं कार्यमिति कर्मधारय इत्यर्थः । तस्या इत्येता-
वति वक्तव्ये कार्यग्रहणं विरुद्धमपि विरुद्धेन कर्तुं योग्यमिति न्यायसूचनार्थम् ।
प्रमाणदूषणमुद्धरति एवं चेति । अनेनाभिसन्धिनेति । तस्य कार्यमित्यपि
भाष्यीयव्याख्यायां पारम्पर्याश्रयणाच्चार्थभेद इत्यर्थः । एवं निर्गुणविद्यापरत्वे-
नाधिकरणं व्यावर्त्य सगुणपरत्वेनापि वर्णयति यत एवेति । अथ च वर्णके
तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुतइत्यविशेषश्रवणादग्निहोत्रादिलय इति पूर्वः पक्षः ।
सगुणविद्याफलस्य कर्मसाध्यत्वयोग्यदर्शनादिति च शेषहेत्वर्थः* ॥

७२५ । ११

यदेव विद्यायेति हि ॥ १८ ॥

पूर्वाक्ताग्निहोत्रादिष्वेवाङ्गावबद्धोपास्तिसाहित्यानियम इह चिन्त्यते ।
ननु तन्निर्धारणाऽनियम इत्यनेनैतद्गतं स्वर्गादाविव विद्याफलसिद्धप्रतिब-
न्धस्य पृथक्संभवादत आह यथा ब्राह्मणायेति । विद्यायुक्तकर्मप्रशंसया
विद्याविहीननिषेधः कल्प्यते । न च विधिरोधः । केवलं कर्म कुर्यादित्यश्रव-
णात्कर्मस्वरूपविधेश्च पारशाखिकाङ्गनियमे इवोपास्तनियमे ऽप्युपपत्तेरतश्च
विद्यानां पुनरङ्गत्वेन्मज्जने तद्विवृत्यर्थ आरम्भ इत्यर्थः । अन्ये त्वाहुः ।

विद्यार्थत्वं यदा यायुरनाश्रमिकृताः क्रियाः ।

तदोपास्तविहीनेषु का कथा ऽऽश्रमकर्मसु ॥

ततः प्रक्षिप्रमेतत् स्यात्स्नातकेन तु केन चित् । इति ॥

नैवं नेतव्यम् । यतः ।

नाश्रमोक्तक्रियास्वस्ति विधुरादेरधिक्रिया ।

तस्मात्तदीयजप्यादि विद्यासाधनमीरितम् ॥

* अत्र द्वादशम् अग्निहोत्राद्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् २-अग्निहोत्रादि तु
तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् १६ अतो ऽन्यापि स्तोकेषामुभयोः १७ ॥

विद्याज्ञानसाधनत्वाधिकरणम् । इतरक्षणाधिकरणम् । ५२६

विद्योयेतेषु शक्तस्य तत्त्यागादन्यकारिणः ।

न विद्या संबन्धतीत्येषा शङ्का केन निवार्यते ॥

एवं हि भट्टपादाः प्रतिपादयन्ति ।

प्रभुः प्रथमकल्पस्य यो ऽनुकल्पेन वर्तते ।

स नाप्नोति फलं तस्य परचेति विचारितम् । इति ॥

यदि विद्यायुक्तं कर्म वीर्यवदित्येतावदुच्येत तत इतरस्यार्थादवीर्य-
त्वेन निन्दा गम्येत न चेवमस्ति । अत्र हि तत्प्रयोगेण विद्यासंयुक्तस्य
वीर्यवन्त्वातिशयबोधनादर्थोक्तेवलकर्मणो ऽपि वीर्यवत्त्वमात्रं विधिबल-
व्यमभ्यनुज्ञायेताऽतो न निन्दावकाश इति सिद्धान्तयति यदेव विद्यये-
त्यादिना । पयसि सर्वं प्रतिष्ठितमिति विद्वान्यदहरेवाग्निहोत्रं जुहोति* ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते ॥ १९ ॥

१२६ । १

व्यावहितेन संबन्धमाह अनारब्धेति । न तत्राप्यारब्धफलं कर्म
लयाद् व्यावर्तितं तस्य च प्रयोजनं भोगेन क्षय इति तद्विदानीं दर्शय-
तीत्यर्थः । ननु विद्ययैवारब्धकर्मणो ऽपि लयः किं न स्यादत आह
अस्य त्विति । पुरस्तादिति । अनारब्धकार्ये इत्यत्रैवेत्यर्थः । अगता-
र्थत्वममृतानन्दपादैरुक्तम् प्रारब्धकर्मफलभोगानन्तरं मोक्षे ऽपि तत्कर्म-
जन्यानेकदेहसंभवात्तत्र च विद्याप्रमोषसंभवात्तत्कृतकर्मणामश्लेशभावेन मुक्त्य-
भावः शङ्क्यते तत्रोत्तरमाधिकारिकाणां देहान्तरे ज्ञानाऽप्रमोष आगमसिद्धौ
ऽस्मदादीनामथ संपत्स्यइति श्रुतिबलेन प्रारब्धभोगानन्तरं मुक्तिरिति† ॥

इति श्रीमदनुभवानन्दपूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्राजकभगवदमलानन्द-

विरचिते† वेदान्तकल्पतरौ चतुर्थार्ध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अत्र पादे

अधिकरणानि १४

सूत्राणि १९

आदितः

१४८

४५६

* अत्र त्रयोदशे विद्याज्ञानसाधनत्वाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-यदेव विद्य-
येति हि १८ ॥

† अत्र चतुर्विंशम् इतरक्षणाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-भोगेन त्वितरे क्षपयि-
त्वा संपद्यते १९ ॥ ‡ अमलानन्दस्य व्यासाश्रमनामधेयस्य कृताविति २ पुः पाः ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

७२६ । ८

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

सगुणविद्याफलस्य ब्राह्मलौकिकस्याचिरादिगतिप्राप्यस्यानुक्रम्य प्रा-
प्यसंभवात् तदर्थमुत्क्रान्तिनिरूपणं व्यापिब्रह्मात्मभावे निर्गुणविद्याफले
निषेधार्थं चेत्यभिप्रेत्य पादस्याध्यायसंगतिमाह अपरविद्याफलेति ।
विद्याधिकारो विद्याया संबन्धः । भाष्यगततत्त्वशब्दार्थमाह धर्मिण इति ।
धर्मिणो हि स्वरूपमेव तत्त्वं धर्माणामारोपितत्वादिति । सर्वचेति पदं
व्याचष्टे परत्रेह चेति । नन्वत्रापीति । किं विशिष्यादित्यनुषङ्गः । तथा
सिद्धोत्क्रान्तिक्रमानुवादितावदिदं वाक्यं तच्च पूर्वं व्यवहरमाण* आसीन्नेदा-
नीमिति व्यापारलोपः सिद्धः न तु वाग्लोपोऽतो वच्छब्दो वृत्तिलय इति
सिद्धान्ताभिप्रायमाह सत्यामेवेति । मनोवृत्तिसत्त्वकथनं वाग्वृत्तिलये हेतु-
त्वोपपत्त्यर्थम् । अन्यथा हि तत्प्रलीनवृत्तिकं न हेतुः स्यादिति । ननु
षोडश कलाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्तीत्यत्र वागादिस्वरूपलयेऽप्युक्त एवमत्र
किं न स्यादत आह आगमो हीति । वाङ्मनस्यीदृहाहृतवाक्ये वाच एव
श्रवणान्नेन्द्रियान्तराणां मनसि वृत्तिलय इति भ्रममपनेतुमवान्तरसूचम्
अत एवेति । तद्व्याचष्टे यत एवेति । वृत्तेरनुगतिलयं यथा च सौचानुश-
ब्दव्याख्या । उपशान्ततेजा उपशान्तौषधः । पुनर्भवं पुनर्जन्मोदृश्य-
मनसि संपद्यमानैरिन्द्रियैः प्राणमायातीति शेषः† ॥

७२७ । १०

तन्मनः प्राणउत्तरात् ॥ ३ ॥

अतिदेशोऽयमस्याधिकाशङ्कामाह स्वप्रकृतादित्यादिना । प्राणम-
नसोरब्रह्मात्मत्वे हेतुमाह प्रकृतिविकारयोरिति । ननु भवत्वन्नात्मकं
मनोऽवात्मकश्च प्राणः कथमेतावता प्राणे मनसो लयस्तचाह तथा चेति ।

* व्याहरमाण इति २ पु. पा. ।

† अत्र प्रथमं वागधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च १ अत
एव च सर्वाण्यनु २ ॥

वागधिकरणम् । मनोधिकरणम् । अध्यक्षाधिकरणम् । ५३९

अणामन्नप्रकृतित्वाद्नात्मकं मनः प्रत्यवात्मकः प्राणः प्रकृतिरिति तस्मिन्म-
नसः स्वरूपेण लय इत्यर्थः । प्राणमनसोः किं साक्षात्प्रकृतिविकारभाव
उत स्वप्रकृतिभूताऽबन्नद्वारेण । आद्यं निरस्य द्वितीयं ऽतिप्रसङ्गमाह स्वयो-
मीति । एवं हि घटस्यापि शरावे लयापत्तिरित्यर्थः । तद्विकारे तात्ता-
मपां विकारे प्राणे ऽन्नविकारस्य मनसो लय इति योजना* ॥

सो ऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

७२६ । १०

मनः प्राण इति वाक्यं विचार्य तदनन्तरस्य प्राणस्तेजसौत्यस्य
विचारात्संगतिः । तेजःशब्दस्य भूतविशेषवचनत्वादित्यादिहेतूनां तस्मा-
त्तेजस्येव प्राणवृत्तिलय इति प्रतिज्ञया संगतिः । उपगमनादिश्रुतीः स्वयमेव
घट्यति । तेजोद्वारेणेतदुपपादयति तेजसि समापन्नेति । प्राणवृत्ति-
लयात् प्राणस्य जीवे वृत्तिलय उपचर्यत इत्यर्थः । समापन्नेति । आप-
त्तिर्लभः । यथा राजानं यात्रायाम् उद्यन्तं परिवारभूताः प्राणिनः समुप-
यन्ति एवमात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमागच्छन्ति । को ऽसावन्त-
कालः स उच्यते । यत्र कालएतद्ववति । तदेव दर्श्यते ऊर्ध्वोच्छ्वासीति ।
ऊर्ध्वोच्छ्वासित्वमित्युपगमनश्रुतेरर्थः । संमुखमागमनमुपगमनम् । आगम्य च
गच्छन्तं जीवम् अनु पश्चाद्गमनमनुगमनम् । इन्द्रियग्राम इति । आ-
प्रायणादित्यत्र सविज्ञानशब्दः प्राप्त्रव्यकर्मफलप्रकाशनवचन इत्युक्तमिह तु
तमपरित्यज्य तत्सहितेन्द्रियसमुदायवचन इत्युक्तम् इति न विरोधः ।
कथं प्राणो ऽध्यक्ष इत्याधिकावापः क्रियत इति भाष्यं तदनुपपन्नमिव ।
तेजःशब्देन तेजोऽध्यक्षजीवलक्षणासंभवादधिकशब्दप्रक्षेपाप्राप्तेरत आह
अधिकावापो ऽशब्दार्थेति । श्रौतो ऽर्थो हि शब्दे माति अतो
ऽश्रौतार्थप्रक्षेपो ऽधिकावाप इत्यर्थः । लक्षणास्वीकारे हेतुमाह श्रुत्यन्त-
रेति । प्राणानां जीवानुगमादिविषयं वर्णितमेव श्रुत्यन्तरम् । ननु तस्य
तेजोद्वारेणान्यथासिद्धिरुक्तेति तत्राह न च तेजसस्तत्रेति । अनिलाका- ७२६ । ३
शक्रमेणेति । व्यवधानादेव साक्षात्तेजसः स्वरूपलयाऽयोगाद् न तद्वद्वारे-

* अत्र द्वितीयं मनोधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-तन्मनः प्राणउत्तरात् ३ ॥

+ भूतविशेषहेतुत्वादिति २ पु. पा. ।

णात्मनि प्रलय उपचरितुं शक्यो व्यवधानाश्रये च घटादावपि प्रलयोप-
चारप्रसङ्ग इत्यर्थः । वृत्तिलयस्तु न कुतश्चित्प्रमाणादात्मन्यवगत इति न
तद्द्वारा ऽपि प्राणवृत्तिलयापचार इति द्रष्टव्यम् । तेजःसहचरितश्चासौ देह-
बीजभूतश्च पञ्चभूतसूक्ष्मरूपश्च* परिवारश्च तस्याध्यक्षो जीवात्मा तस्मि-
न्प्राणवृत्तिलय इत्यर्थः । यद्यपि भाष्ये प्राणसंयुक्तो ऽध्यक्षस्तेजःसहितेषु
भूतसूक्ष्मेष्ववतिष्ठतइत्युक्तं तथापि तदुतसहिते ऽध्यक्षे प्राणस्तिष्ठतीत्येवं-
परं व्याख्येयं सो ऽध्यक्षइत्युपक्रमादिति भावः । चाद्यभाष्ये ऽपि यद्यपि
प्राणसहितस्याध्यक्षस्य भूतेष्ववस्थितिराक्षिप्यतइति प्रतिभाति तथापि भूत-
सहिताध्यक्षे प्राणस्थितिराक्षिप्यतइत्येवंपरत्वेन योज्यमित्याह तेजःसह-
चरितानीति । प्राणेनाधारत्वेन संपृक्तस्याध्यक्षस्य भूतैर्मिलित्वा स्थितिं
श्रुतिर्न दर्शयतीति भाष्ययोजना हि इयता सूचितेति । परिहारभाष्ये ऽप्य-
ध्यक्षं प्राप्य पूर्वव्यापारान्तरात्तेजआदिभूतप्राग्निः प्राणस्य नाभिधीयते उपहि-
तप्राग्निरुपाधिप्राग्निनान्तरीयकत्वादित्यभिप्रेत्याह अध्यक्षसंपर्कवशांदिति ।
दृष्टान्ते ऽपि व्यवधानेन प्राप्यंशो न विवक्षितो ऽपि तु यथा सुघ्राज्जगराद्ग-
च्छतो मथुरापाटलिपुत्रयोर्भूयोः प्राप्यत्वे ऽपि पाटलिपुत्रं प्राप्यत्वेन निर्दि-
श्यते एवमिहापि प्राणेन तेजसो ऽध्यक्षस्य चोभयोः प्राप्यत्वे ऽपि तेजसीति
भूतमात्रस्य प्राप्यत्वं निर्दिश्यतइत्ययमर्थो विवक्षित इत्याह अत्रैवेति ।
प्राण एकस्मिन्नेव तेजःसूक्ष्मे नावतिष्ठतइति कार्यस्यानेकस्यानेकात्मकत्वा-
दिति च हेतुप्रतिषेधोर्वैयधिकरण्यमाशङ्क्याह स्थूलशरीरानुरूपमिति ।
कार्यानेकात्मकत्वेनानुमितं कारणानेकत्वमेकैव प्राणस्थित्यभावे हेतुरित्यर्थः†॥

७३० । ४

समाना चासृत्युपक्रमदमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥

निरूपिताया उत्क्रान्तेरपरविद्यास्वन्वय इह प्रदर्श्यते । ननु दहरा-
दिविद्याविदामुत्क्रान्तिर्नास्तीति इह पूर्वपक्षः स न साधुः तद्विद्यासु
देशान्तरीयफलास्वावश्यकत्वादुत्क्रान्तेरत आह अत्रेति । अत्राधिकरणे
विषयभूतदहरविद्यायाममृतत्वमेतीत्यमृतत्वप्राप्तिश्रुतेरमृतत्वस्य च परवि-

* सूक्ष्ममेवेति २ पु. पा. ।

† भूताध्यक्षे इति २ पु. पा. ।

‡ अत्र तृतीयम् अध्यक्षाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३-सो ऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः

४ भूतेषु तच्छ्रुतेः ५ नैकस्मिन् दर्शयता हि ६ ॥

द्याफलत्वात् परविद्याधन्तं प्रत्येतदमृतत्वं परविद्यायां चोत्क्रान्तिर्निषिध्य-
तइति यो मन्यते तस्य भतेनीयं पूर्वपक्षः । वस्तुतस्तु नास्ति पूर्वपक्षः ।
तयोर्ध्वमायन्नित्युत्क्रान्तिमुपन्यस्यामृतत्वस्य श्रावितत्वादिति द्योतितं
मन्वानग्रहणेन । अथ वा सगुणस्यापि व्यापित्वाद् ब्रह्मणो न तत्प्राप्तमुत्क्र-
न्त्यपेक्षेति पूर्वपक्षो ऽपि वास्तवः । तस्या मुक्तेः सधर्मा अवस्थाः सुषु-
प्त्याद्याः विधर्मा जाग्रदाद्याः । नन्वेता अपि प्रतिपाद्यन्तां किं मुक्त्यर्थतया
तदनुवादेनात आह न त्विति । येन हेतुना विद्याप्रकरणे व्याघात- ७३० । १२
स्तेन विदुषः सकाशादविद्वांस उत्क्रान्त्यादिविशेषवन्तो न प्रतिपाद्यन्ते
नापि विद्वान् अमृतत्वशुनिविरोधादेवेत्यर्थः । अनेन न तु विदुष इति
भाष्यं व्याख्यातम् । भाष्यकृद्विरासुत्युपक्रममादित्येतत् प्रतिष्ठाविशेषणत्वेन
व्याख्यातम् । अविशेषश्रवणादिति च हेतुरध्याहृतः । स्वयं त्वास्त्युपक्र-
मादेतदेव हेतुत्वेन योजयति कुत इति । आसृति स्तुतिपर्यन्तम् उप-
क्रमादित्यर्थः । ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वयविशिष्टभोगफलपर्यन्तत्वाद्विद्यानुष्ठानप्रार-
म्भस्य ब्रह्मलोकस्य चोत्क्रम्य गत्वेव प्राप्यत्वादस्ति सगुणविद उत्क्रान्ति-
रित्यर्थः । एतेन वास्तवो ऽपि पूर्वः पक्षो व्युदस्तः सगुणब्रह्मप्राप्तिमा-
त्रस्यापुमर्थत्वादिति । उपक्रमेति प्रकृत्यर्थमुक्त्वा पञ्चम्यर्थमाह तस्मादिति ।
प्रेप्सते प्राप्नुमिच्छते । उत्क्रान्तिभेद उत्क्रान्तिविशेषः । मूर्द्धन्यनाड्या
निष्क्रमणम् । वस निवासे इत्यस्माद्वातोर्दिदं न भवति तथा सत्यनुपो-
ष्येत्यस्य मुक्तेत्येवमर्थत्वापातात् । अतो व्याचष्टे उष दाहे इतीति ॥

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

७३१ । ३

ननु वर्णितोत्क्रान्तिसामर्थ्यादेव सविशेषस्तेजआदिलयः सिध्यति किं
विचारेण अत आह सिद्धां कृत्वेति । सत्यमुत्क्रान्तिः सावशेषलयेन विना
न घटते स एवाद्यापि न सिद्ध इति समर्थ्यतइत्यर्थः । अत एव सङ्गतिः ।
यदि पूर्वः पक्ष इति । अनेन प्राचामप्यधिकरणानां वृत्तिलयनिरूप-
काणां प्रयोजनम् उक्तम् । यस्तु सिद्धे ऽपि वृत्तिलये प्राणस्याध्यक्षे वृत्ति-

• एवशब्दो नास्ति २ पु० ।

† इध्यते इति २ पु० पा० ।

‡ अत्र चतुर्थम् आसुत्युपक्रममाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् ९-समाना चासुत्युपक्रमा-
दमृतत्वं चानुपोष्य ७ ॥

७३१ । २३ लय उक्तः स सगुणविद्यायामनुचिन्तनार्थम् । महत्त्वाद्धेति । रूपवदिति हेतुगर्भविशेषणम् । अनेकशब्दो बहुत्ववाची । अनेकं बहु द्रव्यम् आरम्भकं यस्य तदनेकद्रव्यं तत्त्वादित्यर्थः । ततश्च लिङ्गशरीरं चक्षुःस्पर्शनाभ्याम् उपलब्धव्यं मूर्तान्तरैश्च प्रतिहन्येत महत्त्वे सति रूपवत्त्वाद् बहुद्रव्यारब्धत्वे सति रूपवत्त्वाद्वा कुम्भवदिति । महत्त्वबहुद्रव्यारब्धत्वाभ्यां ह्यणुकव्यावृत्तिः । रूपवत्त्वेन वायुव्यावृत्तिः । चकारस्य प्रथमसूचार्थेनाप्यन्वयमाह तस्यैतत्सूत्राकाङ्क्षार्थं भिन्नक्रम इति । चक्षुष्यनेकान्तिकत्वमुक्त्वा हेत्वो-
 राह स्वरूपमिति । तस्य लिङ्गशरीरस्य स्वरूपमेव तादृशम् अनुदभूतरूप-
 स्पर्शम् । यथा चाक्षुषस्य चक्षुराकारपरिणतस्य तेजस इत्यर्थः । दृष्टान्तं साध-
 यति अदृष्टवशादिति । स्वरूपतः सौक्ष्म्यमुपपाद्य परिमाणतः सौक्ष्म्यमाह
 परिमाणत इति । परिमाणतः सौक्ष्म्यमस्ति लिङ्गशरीरस्येति शेषः । यथा
 चसरेणवो जालकप्रचिष्टसूर्यरश्मिभ्यो ऽन्यत्र नोपलभ्यन्ते परिमाणतः सौक्ष्म्यादेवं
 लिङ्गशरीरस्याप्यस्ति सौक्ष्म्यमिति योजना । एतदपि हीति । स्वच्छत्वमपि
 सूक्ष्मत्वेन संगृहीतमुपलवितमित्यर्थः । पूर्वोक्तहेतुभ्यां लिङ्गशरीरस्य चाक्षुष-
 त्वानुमाने उद्भूतरूपत्वमुपाधिमनेकान्तिकत्वं चाभिधायेदानीं प्रतीघातानुमाने
 ऽप्यस्वच्छत्वमुपाधिमनेकान्तिकतां चाह यथा हि काचेति । काचद्रव्यम-
 भ्रसमूहश्च यथा स्वच्छस्वभावस्य नेत्रतेजसो न प्रतिघातकं तदन्तरितवस्तुनो
 ऽपि नेत्रेणोपलम्भादेवं सर्वमेव मूर्तं वस्तुजातमस्य लिङ्गशरीरस्येत्यर्थः ।
 असक्तत्वापरिनाम्नो नोपमृद्यतइति शेषः । प्राप्तिर्लोभः । दृष्टं त्वगिन्द्रियेण
 ज्ञानम् । श्रुतं कर्णैः पिधाय श्रवणम् । ताभ्यां प्रमाणाभ्यामूष्मणो ऽन्वय-
 व्यतिरेको भावाभावौ तद्वलादास्ति स्थूलदेहातिरिक्तं किं विदित्यर्थः* ॥

७३२ । २१

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् ॥ १२ ॥

व्यवहितसंगतिर्भाष्यवोक्ता । सूक्ष्मं शरीरं यस्य स जीवात्मा
 तथोक्तः । ननु विद्वानपि चेदुत्क्रामेत्कथं तस्य मोक्षसिद्धिरत आह

* अत्र पञ्चमं संसारव्यपदेशाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ४-तदापीतेः संसारव्य-
 पदेशात् ८ सूक्ष्मं प्रमाणं च तथोपलब्धेः ९ नोपमर्देनातः १० अस्यैव चोपपत्तेरेव
 कृष्णा १२ ॥

प्रतिषेधाधिकरणम् । वागदिलयाधिकरणम् । ५३५

स पुनरिति । एकस्मिन्पक्षइति । सिद्धान्ते इत्यर्थः । यदुक्तं हिरण्यगर्भ-
पयन्तम् उत्क्रान्तस्य जीवस्य लिङ्गशरीरात् प्रलय इति तत्राह संसारिण ७३३ । १६
एवेति । यथायं पुरुषो म्रियतइति निर्द्वैशात्संसारमण्डले वर्तमानस्ये-
त्यर्थः । मध्ये कश्चिच्छङ्कते नन्विति * । बृहदारण्यके हि पञ्चमाध्याये
आर्त्तभागप्रश्नगतः शरीरापादानकोत्क्रान्तिप्रतिषेधो ऽस्त्वविदुषो यंचायं
पुरुष इति पुरुषमाचोपादानात् पञ्चाध्यायगतस्तु न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीति
जीवापादानकोत्क्रान्तिप्रतिषेधो भवतु विदुषस्तथा च ब्रह्मविद उत्क्रान्ति-
सिद्धेः त्वत्पक्षासिद्धिरित्यर्थः । आर्त्तभागप्रश्ने ऽपि यदिदं किं च मृत्योरन्नं
का स्वित्सा देवता यस्या मृत्युरन्नमिति मृत्युमृत्योः परदेवतायाः प्रस्तुत-
त्वात् तदभिज्ञस्य विदुष एवात्क्रान्तिनिषेध इति साम्यं वाक्यद्वयस्ये-
त्याह तत्सामान्यादिति । अभेदोपचारेणेति । उत्क्रान्त्यवधेरुच्छ्रयना-
दिभिर्निर्द्वैशस्यान्यथा नेतुमशक्यत्वात्तद्वशेनाचोपचार इत्यर्थः । पञ्चमीपाठे
उपचाराश्रयणे न्यायद्वयमाह अपि चाद्वैतेति । भाष्योदाहृतस्मृतिं व्याचष्टे
अपदस्य हीति । पद्यतइति पदं गन्तव्यम् अन्यद्यस्य नास्ति स ब्रह्म-
विद् अपदः । ब्रह्मविदो मार्गे ब्रह्मप्राप्तिसाधने ज्ञाने ये पदैषिणः निष्ठेच्छवः †
ते ऽपि देवा उत्कृष्टाः किमु तन्निष्ठाः किं तु परं मुह्यन्त्यच मन्दभाग्या
इत्यर्थे स्मृतिं योजयति पदैषिणो ऽपीति ॥

तानि परे तथा ह्याह ॥ १५ ॥

७३४ । १३

इत्याद्यधिकरणपञ्चकस्य संगतयो भाष्यएव विशदाः । परस्मिन् पुरुषे
करणलयवचने सति संशयानुपपत्तिमाशङ्क्याह प्रतिष्ठाविलयनश्रुत्योरिति ।
प्रतिष्ठयोरवान्तरप्रकृतिमहाप्रकृत्योः लिङ्गशरीरविलयनश्रुतिगताः कला एव-
मेवास्य परिदृष्टुरिति श्रुतौ तयोर्विप्रतिपत्तेर्विमर्शः संशय इत्यर्थः । परस्मि-
न्नङ्गमनीति । लीयन्तइति शेषः । ननु बाह्येन्द्रियाणि दश भूतानि
पञ्च मन एकमिति षोडश कलाः सन्ति कथं श्रुतौ पञ्चदशत्वनिर्द्वैशस्तत्राह

* नन्विति नास्ति २ पु. ।

† निष्ठेच्छव इति २ पु. पा. ।

‡ अत्र षष्ठं प्रतिषेधाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३-प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात्
१२ स्पष्टो ह्येकेषाम् १३ स्मर्यते च १४ ॥

§ श्रुत्योरिति २ पु. पा. ।

प्राणेति । प्राणस्य हि पृथिव्युपादानं मनसश्च सेवान्नमयत्वश्रुतेरत एक-
प्रकृतिकत्वमित्यर्थः । सांख्यवहारिकप्रमाणेनानुमानेन करणानां भौतिकत्वा-
वगमाद् भूतेषु लयो ऽवगतः भूतसूक्ष्माणां साधारणानां साधारणेषु भूतेषु
प्राणानां घायो तात्त्विकप्रमाणेस्तु वेदान्तेर्विश्वस्य ब्रह्मविवर्तत्वावगमाद्
ब्रह्मणि बाध इत्यर्थः । यथा नद्यः समुद्रे लीयन्ते यमेव पुरुषे कलाः ।
आप्तां कलानां नामरूपे शतयात्मके अपि भिद्येते स च विद्वानकलः कला-
रहितः सन्नमृतो भवति* ॥

७३५ । २

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥

अतिमन्दामपनेतुमिति । श्रुतिविरोधेनेत्यर्थः† ॥

॥ १० ॥ तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात् तच्छेष-
गतानुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतिः शताधिकया ॥ १७ ॥

प्रज्वलनं कर्मवशाद् भविष्यत्फलप्रकाशः तस्यानुस्मरन्निति कर्मणि
षष्ठी । ननु मूर्धन्यनाद्या देहमात्रव्यापित्वात्कथं तथा ब्रह्मलोकाप्राप्तिस्त-
च्चाह हृदयान्निर्गता हीति । ता आसु नाडीषु सृष्टा इति श्रुतिसिद्धत्वा-
दित्यर्थः । विष्वङ् नानागतयः‡ ॥

७३६ । २

रश्म्यनुसारी ॥ १८ ॥

सूत्रं योजयति रात्रावहनि वेति । सिद्धान्तहेतुस्तत्सूत्रगतोत्तरा-
वयव इति । प्रमाणान्तरादिति । निश्चय्यौगन्ध्याहकादित्यर्थः । अनेन
सौचश्चशब्दो व्याख्यातः । व्याख्यानपूर्वकं वाक्यमुदाहरति अमुष्मादिति ।
चन्द्रगतप्रकाशान्यथानुपपत्त्या ऽस्ति रात्रौ सूर्यरश्मिरित्याह आदिग्रह-
णेनेति । ननु चन्द्रमस एव प्रकाशो ऽस्तु तच्चाह अम्मयेनेति । रात्रावु-
त्क्रान्तस्याहःप्रतीक्षा नास्तीत्यत्र हेतुमाह यावत्तावदिति । स यावत्त-
द्येनमनस्तावदादित्यं गच्छतीति श्रुतौ यावच्छब्दोपबन्धेन शेषपरेणानपेक्षा

* अत्र सप्तमं वागादिलयाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-तानि परे तथा ह्याह १५ ॥

† अत्र अष्टमम् अविभागोधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-अविभागो वचनात् १६ ॥

‡ अत्र नवमं तदोकोग्रज्वलनं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशित-
द्वारो विद्यासामर्थ्यात् तच्छेषगतानुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतिः शताधिकया १७ ॥

अविभागतदेकोरस्मिदक्षिणाध्यायनाधिकरणानि ।

५३५

मतिः* श्रुता एवं चापेक्षा न शक्याऽवगमः । यावतावच्छब्दयोरुपबन्धनेन निरो-
धादित्यर्थः । अथ विशेषविज्ञानौपशमानन्तरम् । एतदिति क्रियाविशेषणम् ।
यतत्करोतीत्यर्थः । तदेव दर्शयति अस्मादिति । यद्राशे ताप उपलभ्यते
इति एतदहरेव राशे दधाति सविता† ॥

अतश्चायने ऽपि हि दक्षिणे ॥ २० ॥

१३१ ॥ ११

प्राप्तस्यप्रसिद्धेरपिद्विषयत्वेन सङ्कोचे हेतुमाह अतःपदपरामृष्टेति ।
प्रतीक्षणमित्यत उपर्येषदुष इति द्वितीयावबुधचनम् । अग्निज्योतिरा-
दीति । अग्निर्चिरादिदेवता ज्योतिरादित्यदेवता । विषयव्यवस्थयेति ।
स्मार्तकालविधेर्निर्गुण्युद्देशमात्रविवेकचितवृत्तिनिरोधात्मकंसांख्ययोगविषय-
त्वेन श्रोतातिवाहिकदेवताविधेः समुणविद्याविषयत्वेन च व्यवस्थयेत्यर्थः ।
अथ तु प्रत्यभिज्ञानमिति । स्मृतावन्यादिशब्देः श्रोताचिरादिदेवतानां
प्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः ‡ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकश्रीमदनुभवानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदमला-
चन्दविरचिते वेदान्तकल्पतरौ चतुर्थोऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अत्र पादे
अधिकरणानि ११
सूत्राणि २१

आदितः ।
१७६
५१६

* धरेणागतिरिति २ पु. वा. ।

† अत्र दशमं रश्म्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-रश्म्यनुसारी १८ निशि नेति चेन्न
संख्यस्य यावद्वेहभावित्वाद्दर्शयति च १९ ॥

‡ अत्र एकादशे दक्षिणाध्यायनाधिकरणे पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-अतश्चायने ऽपि हि
दक्षिणे २० योगिनः प्रति च स्मर्यन्ते स्मार्तं चैते २१ ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

७३८ । ११

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥

भिन्नेति । मार्गा अर्चिरादयो मिथः परस्परमनपेक्षा न त्वनेक-
विशेषणविशिष्ट एको मार्गः । कुतः* भिन्नप्रकरणत्वादिभिः यच्च विद्योक्त्ये
ऽपि गतिविशेषणामेदो यथा पञ्चाग्निविद्यायां देवलोकादेस्तच्च भिन्नप्रकरण-
स्थत्वाद्विद्यामेदे तु भिन्नोपासनशेषत्वादिभिः । त्वरात् इति । स यावत्तत्त्व-
प्येन्मन इति वेगावसरेतित्यर्थः । एतद्व्याचष्टे गन्तव्यमिति । अवधृतेरि-
त्येतद्विवृणोति अथैतैरिति । एकस्मिन् गन्तव्ये ऽनेकमार्गवैयर्थ्यमाशङ्क्याह
विकल्परिति । एकत्वे ऽपीति । पथो मार्गस्य नैव नानात्वं कुतस्त-
स्येकत्वे ऽप्यनेकेगुणभूतेः पर्वभिरवच्छेदैर्वाय्कादिभिः संगमसंभवेन गुणानां
प्रधानेन समुच्चयोपपत्तेः मार्गभेदकल्पनायां च गौरवाद् आदित्यादिवहुवि-
शेषणानां च सर्वेषु प्रत्यभिज्ञानलिङ्गेन मार्गैक्यावगमादित्यर्थः । भिन्नप्रकरण-
स्थत्वं ब्रह्मवदेकत्वे ऽप्यविरुद्धम् । भिन्नोपासनशेषत्वं च भिन्नोपासनकर्तृ-
वेषवदविरुद्धम् । एकमार्गस्यानेकपर्वसंभवं लोके दर्शयति सपर्वा हीति ।
भागिभेदकल्पना अवयविभेदकल्पना । यदुक्तमवधृतेरिति तच्चाह
न चैकं वाक्यमिति । अनपेक्षतामिति । अर्चिराद्यनपेक्षतामित्यर्थः ।
विधिसामर्थ्येति । न खल्विति (रश्मिभिरिति)† रश्मिसत्ताबोधसामर्थ्य-
सिद्धं रश्मीनामसंबन्धव्यवच्छेदं मार्गो ऽनुवदति निशायां रश्म्यभावशङ्काम-
प्नेतुमित्यर्थः । यच्चाह त्वरात् इति तत्परिहारार्थं भाष्यं त्वरावचनं
त्वार्चिराद्यपेक्षायामपि क्षेप्यार्थत्वाद् नोपरुध्यतइति तदनुपपन्नं पूर्वपक्षे क्षेप्य-
स्यैवानपेक्षत्वसाधकत्वेनोपपादितत्वादतो व्याचष्टे न खल्विति । पथि-
७३९ । १२ भेदं पथो मार्गस्य भेदम् । अन्यतः कुतश्चिद्गन्तव्यादिति । स्वर्गादेरित्यर्थः ।
तच्च हि धूमादिमार्गेण गमनं कदा चित्प्रबलकर्मभिः प्रतिबन्धाद्विलम्बेतापि
न त्वच्च आ प्रायणादुपासीनस्यान्त्यप्रत्ययावश्यम्भावात् । ततश्च गन्तव्यान्त-

* कुत इति नास्ति २ पु. ।

† () एतदन्तर्गतं नास्ति १-२ पु. ।

‡ अनपेक्षसाधकत्वेनेति २ पु. पा. ।

राषेक्षया वैष्यार्थत्वादिति भाष्यं व्याख्यातम् । भूयांसीति भाष्ये मार्गैक्यं किमि-
त्यर्चिरादिनेत्युक्तं न पुनः रश्म्यादिनेति शङ्केतरन्निव भाति तथा सति
चातो ऽपीत्युपरितनो ऽपिशब्दे न सङ्गच्छेतेति मत्वा व्याचष्टे अयमर्थः
इति । तदपासकाः परा दीर्घाः समा यस्य स परावान् ब्रह्मा तस्य पराः समा-
वसन्ति तस्मिन्वसन्तीत्यन्या श्रुतिः सायेत्यन्या श्रुतिः । जितिर्जयः । व्याघ्रि-
व्याघ्रिः । तद्यदिति चापरा ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्त्युपासते तेषामेव ब्रह्मलोकः
प्राप्यतइति शेषः* ॥

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

७३६ । २०

अथ तेनेत्यस्यादित्यमागच्छतीत्येतत्पर्यन्तं संबन्धाऽसंबन्धाभ्यां सं-
शयः । पाठक्रमार्थक्रमाभ्यां संशय इति कैश्चिदुक्तमयुक्तम् । प्रबलदुर्बलाभ्यां
सन्देहाऽनवतारात् । पूर्वचार्चिरादिमार्गपर्वप्रत्यभिज्ञानात्सर्वत्र गत्येक्यमुक्तम् ।
इहापि स एतं देवयानं पन्थातम् आपद्याऽग्निलोकमागच्छति स वायुलोक-
मित्युच्यते ऽर्चिरात्मकाभ्यान्तर्गतेप्रत्यभिज्ञानादर्चिषो ऽनन्तरं वायुर्निवेशनीयः
इति सङ्गतिः । नन्वत्र पाठादभ्यान्तर्गते वायोर्बलमशक्यं पाठस्य दुर्बलत्वाद्
इत्याशङ्क्याह श्रुत्याद्यभावइति । ननु स वायुमागच्छति स वायुस्तस्मै
तत्र विजिहीते स्वावयवान्विगमय्य छिद्रं करोतीति यथा रथचक्रस्य खं छिद्रं
तेनार्ध्वं आक्रमते स आदित्यमागच्छतीति वायोरादित्यात्पूर्वत्वरूपः क्रमस्ते-
नेति श्रुत्या प्रतीतः तद्वलात्स एतमित्युच्यते पाठक्रमो बाध्यतामतः आह
ऊर्ध्वाक्रमणेति । द्वितीयार्थे व्याचष्टे तस्या इति । तेनेति श्रुतिर्वायुकृता-
वकाशस्योर्ध्वदेशमात्रप्राप्ते हेतुत्वमाह नादित्यगमने इत्यर्थः । ननु कथमादि-
त्यगमनमात्रप्रतीतिस्तेनेत्यस्यादित्यमागच्छतीत्यनेनाप्यनुषङ्गः किं न स्यादस्य
आह न चेति । आकाङ्क्षायां ह्यनुषङ्ग इह तु तेनेत्यस्य संनिहितोर्ध्वाक्र-
मणेन नेराकाङ्क्षान्न व्यवहितादित्यागमनेन संबन्ध इत्यर्थः । नन्वादित्य-
प्राप्तेर्वायुदत्तावकाशेन वाय्वतिक्रमाद्विना ऽनुपपत्तेस्तेनेत्येतदादित्येनाप्यनुषङ्ग-
ताम् अत आह न चादित्यागमनस्येति । छिद्रेणोर्ध्वदेशप्राप्तेर्जातत्वा-
त्पुनरादित्यागमनस्य तेनेत्यस्मिन्नपेक्षा नास्तीत्यर्थः । क्व चिदिति । वरुण-

७४० । ८

* अत्र प्रथमम् अर्चिराद्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-अर्चिरादिना तत्प्रथितेः १ ॥

† बाध्यते ऽत इति २ पु. पा. । ‡ आकाङ्क्षेति २ पु. पा. ।

लोकादावित्यर्थः । अपोर्ध्वादित्यलोकशब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावादेकार्थत्वं
 तथा च तेनेति श्रुत्या वायुदनस्यादित्यर्गमनं प्रति हेतुत्वस्य निय-
 तप्राक्सत्वात्मकत्वेन क्रमरूपस्य प्रतीतिः श्रुत्या पाठक्रमबाध इति
 १४० । १२ सिद्धान्तयति ऊर्ध्वशब्द इति । उभयपाठइति । उभयोः संवत्सरदे-
 वलोकयोरश्रुतस्थले ऽपि पाठे कर्तव्ये सतीत्यर्थः । माससंबन्धा-
 दिति । माससंवत्सरयोः कालत्वसाम्यादित्यर्थः । कार्यकारणभावमप्याह
 मासारभ्यत्वाच्चेति । देवलोकः संवत्सरस्य परस्तादुपेतु वायुः क
 निवेशनीयस्तथाह तच्चेति । तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स आदित्यमागच्छतीति
 वायोरदित्यानुत्तर्याग्र निरन्तरत्वाय संवत्सरादित्यस्य स्थाने एतस्योपरि
 देवलोक* देवलोकद्वायुमिति पठितव्यमित्यर्थः । ननु सूचं वायुमब्दादित्ये-
 तावन्मासं कथमधिकावापस्तथाह वायुमब्दादिति त्विति । वाचकमेव
 बोधकमेवेत्यर्थः । सूचे वायुशब्दे देवलोकोपलक्षणार्थ इति भावः । ननु
 यदि संवत्सराद्वेवलोकद्वायुं वायोरदित्यमभिसम्भवन्तीति क्रमः सूचोक्तः
 कथं तर्हि भाष्ये† वायोः संवत्सरात्परत्वमादित्यादर्वाङ्गं चेत्कमत आह
 तथापीति । छान्दोग्यपाठमात्रापेक्षया हि संवत्सरादादित्यमित्येतावन्मासप्र-
 वक्षान्मध्ये वायुनिवेशे वायोः संवत्सरात्परत्वमादित्यादर्वाङ्गं च सिध्यति संव-
 त्सरादुपरि वाजसनेयकगतदेवलोकानयने तु देवलोकसहितवायोरब्दादित्या-
 न्तरालवर्तित्वमित्यर्थः । उक्ते ऽर्थे भाष्यं संवादयति तदिदमिति । प्रजाप-
 तिलोकमिति । प्रजापतिर्विराट् आपूर्यमाणपक्षाच्छुक्रपक्षात्सकाशान्मासाना-
 र्च्छति यान् षणमासान् येषु षणमासेष्वादित्यः उदग् उत्तरां दिशमेति§ ॥

१४१ । ८

तडितो ऽधिर्वरुणः सम्बन्धात् ॥ ३ ॥

स वायुलोकं स वरुणलोकमित्येतावता वरुणादयो न तावत्पाठक्रम-
 माद्वायोरुपरि निवेशेरन् तेनादित्यमिति श्रुतिविरोधादेव न च वायो-
 रिष स्थानविशेषसंबन्धग्राहकमस्त्येषां श्रुत्यादिकमते नामीषां मार्गे निवेश
 इति पूर्वपक्षमाशङ्क्य सिद्धान्तमाह तडिदन्तइति । अर्चिराद्ये ऽध्वनि
 मार्गे तडिद्विद्युदन्ते श्रूयते चन्द्रमसे विद्युतमिति । अण्तिरपां पतिश्च वरु-

* देवलोकमिति नास्ति २ पु. । † भाष्ये इति नास्ति ३ पु. । ‡ आदित्य इति नास्ति २ पु. ।

§ कर्तृद्वितीयं ब्राह्मधिकरणं पूर्यम् । तत्र सूत्रम् १-वायुमब्दाद्विशेषविशेषाभ्याम् २ ॥

यस्तडितः परः । कुतस्तत्संबन्धादप्रतित्वमेव तत्संबन्धे हेतुः । तडित
उपरि सजलजलदा* । दृश्यन्ते जलाधिपतिश्च वरुण इति । तथा सती-
न्दादिरप्यतेः पर इष्यते । कस्मादत आह आगन्तूनामिति । आगन्तूनां
स्थानविशेषसंबन्धरहितानामन्ते निवेशः प्रथमकाण्डे हि प्रसाधितः । तथा
चेन्द्रादिरप्यागन्तुकत्वादन्ते वरुणस्योपरि निविशेतेत्यर्थः । न केवलमाग-
न्तुकत्वादन्ते निवेशो ऽपि तु पाठाच्चेत्याह पठ्यते चेति ।

अग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टकपालं निर्वपेदिति नक्षत्रेष्टिर्दशै-
र्गोमासिकी विकृतिराम्नाता । तत्रोपहोमाः श्रूयन्ते सो ऽव जुहोति अग्नये
स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहेत्यादयः । सन्ति च प्रकृतेरतिदेशतः प्राप्ता नारि-
ष्टहोमाः । तत्र किमुपहोमाः पूर्वमनुष्ठेया उत नारिष्टा इति संशये प्रधानभूत-
नक्षत्रेष्ट्यनन्तरं प्रत्यक्षपठिता उपहोमा अव्यवधानेन पूर्वमनुष्ठेया आतिदेशि-
कास्त्वप्रत्यक्षत्वात् तद्व्यवधानेन पश्चात्कर्तव्या इति प्राप्य पञ्चमे राट्वा-
न्तितम् अन्ते तु बादरायणस्तेषां प्रधानशब्दत्वादिति । अन्ते वैकृतानां
प्रयोगः । प्रकृतौ हि ऽ कृप्रोपकारमङ्गमुपकाराकाङ्क्षिणी विकृतिः प्रथमं गृह्णाति
ततः प्राकृतनारिष्टहोमानां प्रधानशब्दगृहीतात्प्राथम्यमितरेषां तु संनिधिव-
शादाकाङ्क्षां परिकल्प्य पश्चात्प्रधानसंबन्धभाजामन्ते प्रयोग इति ॥

आतिवाहिकस्तल्लिङ्गात् ॥ ४ ॥

५४९ । १३

अर्चिरादीनां क्रमं निरूप्य स्वरूपमिह चिन्त्यते । संबन्धात्तडित
उपरि वरुण इत्युक्तमिहापि सादृश्यसंबन्धादर्चिरादीनां मार्गपर्वत्वमिति
पूर्वपक्षमाह मार्गेति । न चैषां त्वावधिकानामिति । अवधिषु देश-
सीमासु स्थित्वा मार्गवाहका आवधिकाः । श्लोकगतभर्तृशब्दार्थमाह
जीवात्मन इति । नन्वर्चेष इत्यादिपञ्चमीभिरर्चिरादीनां भोक्तृगमन*हे-
तुत्वप्रतीतेश्चेतनत्वमिति तत्राह अपि चेत्यादिना श्लोकेन । हेता-
वित्यधिकारे बिभाषा गुणे ऽस्त्वियामिति विहिता हेतुपञ्चमी नाऽगुणादृश्यते

* उपरि हि कलदा इति ३ पु. पा. ।

+ पञ्चमे इति नास्ति २ पु. ।

† के. सु. अ. ५ पा. २ सू. १६ ।

§ प्रकृतौ हीति नास्ति २ पु. ।

॥ अत्र तृतीयं तडिदधिकरणं वरुणाधिकरणं वा पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-तडितो ऽधि-
व्ययः सम्बन्धात् ३ ॥

॥ मार्गत्वमिति २ पु. पा. । * भर्तृगमनेति २ पु. पा. ।

१४१ । २० किं तु गुणादेव तत्रोदाहरणमाह जाड्यादिति । यद्वर्चिरादयो वोढारः प्रापकास्तर्हि विद्युदादयो ऽपि प्रापकाः स्युस्तत्र विद्युत्स्यानादारभ्याऽमानवो वोढा न श्रूयते ऽन्यत एव वह्नसिद्धेरित्याह अपि चेति । चेतनस्य स्वप्न-यवहीनस्योर्ध्वदेशगमनं चेतनान्तराधीनमिति सिद्धान्तयति संपिण्डकर-णानामिति । संकुचितकरणानामित्यर्थः । तत्र हेतुः सूक्ष्मदेहवतामिति । भूतसूक्ष्मात्मकसूक्ष्मदेहमात्रतां स्थूलदेहरहितानामित्यर्थः । न चाग्न्याद्या इत्यादिश्लोकभागं व्याचष्टे तद्यदीति । कारस्करो वृक्षविशेषः । मेरुमभितो भूमिरिलावृतम् । सति श्रुतानां चैतन्यसंभवइति धर्ममात्रकल्प-नालाघवमुक्तम् । न्यायसिद्धे ऽर्थे द्योतकं लिङ्गमाह, इममेवेति । ननु वैशेषिकैर्मूर्तिवृत्तिवृत्त्यपरजात्याधारे गुणत्वं परिभाष्यते न चार्चिरादयस्त-थेति कथं तच्छब्देषु हेतुपञ्चमी तत्राह न च वैशेषिकेति । यन्तून् प्रधा-नान् प्रत्यर्चिरादेः सहायत्वादस्ति गुणभूतत्वं लोकसिद्धमित्यर्थः । सामा-न्यवचनइत्यादिश्लोकं व्याचष्टे यथेत्यादिना । ननु यदि विद्युत्स्याना-दारभ्यामानवो नेता तर्हि वरुणादीनामनेतृत्वं वैषम्यं वाच्यम् उभयनेतृत्वे वैयर्थ्यादत आह वरुणादयस्त्विति । अमानवः प्रधानो नेता वरुणाद-यस्तु नयने ऽपि सहकारिण इत्येवं वैषम्यं न वोढृत्वे वैषम्यमित्यर्थः* ॥

१४५ । ६

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥

गतिनिरूपणानन्तरं गन्तव्यमिह निरूप्यते । पूर्वपक्षयति मुख्यत्वा-दिति । ब्रह्मशब्दस्येति शेषः । ननु ब्रह्मशब्देन ब्रह्मा कमलासनो ऽप्यभि-धीयते ऽत आह नपुंसकमिति । गुणकल्पनयेति । कारणवाचिशब्दस्य केशि उपचारकल्पनयेत्यर्थः । अमृतत्वप्राप्तेरित्येतज्ज्ञाचष्टे अपि चेति । परप्र-करणादपीत्येतज्ज्ञाकरोति किं चेति । शाखामृगो वानरः । न्ययोधेपि न प्राप्र-प्राप्तिरवयवानामप्राप्तानां पुनः प्राप्तेरित्याशङ्क्याह न चैते इति । शाखामृगो

* अत्र चतुर्थम् आतिवाहिकाधिकारं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३-आतिवाहिकस्तल्लि-ङ्गात् ४ उभयव्यामोहान्तत्सिद्धेः ५ वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ६ ॥ एतदये ऽधस्तनाधिक-रणान्तर्गतं परं जैमिनिर्मुच्यत्वात् १२ इति सूत्रं लिखितं ५ पुः । भामत्यामर्थक्रममादृत्य तत्सूत्रं पूर्वं व्याख्यातं तदनुसारेणैवमिति ज्ञायते । अन्येषु कल्पतरुपुस्तकेषु शैल्यनुसारादधिकरणादिमसूत्र-प्रतीकमुपन्यस्य तदन्तर्गतसूत्रस्य परमित्यादेर्व्याख्या दृश्यते तथैवा । अप्युपन्यस्तमिति बोध्यम् ।

ऽवयवी न न्ययोधावयविना युज्येत कुतस्तदवयवस्य शाखाभृगावयवस्य
न्ययोधावयवेन योगादित्यर्थः । ब्रह्मलोकमित्यत्र लोकशब्दविवरणं स्वयं-
प्रकाशमिति । सिद्धान्तं संगृह्णाति कार्यमिति । अर्चिरादिगतिरुपासकान्
कार्यब्रह्म प्रापयेतस्याप्राप्पूर्वत्वेन गन्तुं योग्यत्वाद् न तु परं ब्रह्म तस्य
जगदात्मकत्वेन प्राप्तत्वादित्यर्थः । ननु प्राप्मपि परं ब्रह्म प्राप्यतां न्ययोध-
इव शाखाभृगेत्युक्तमित्याशङ्क्य विद्याया ऽविद्यादाहे भेदबाधादिह न ता-
दृश्यपि गतिरित्याह तत्त्वमसीत्यादिना । प्राप्प्राप्तिं दृष्टान्ते ऽङ्गीकृत्य
प्रकृते वैषम्यमुक्तमिदानीमनङ्गीकुर्वन्नाह न चेति । अप्राप्स्य न्ययोधावयविन
यवावयवान्तरोपहितस्य संबन्धितया उत्तरस्याः प्राप्तेरुपपत्तेरित्यर्थः । ननु
तर्ह्यवयवपरंपरा परमाणुपर्यन्तं धावेदिति संयोगस्याप्रत्यक्षत्वमापादितम्
अत आह एतदपि चेति । काल्पनिकविभागमपेक्ष्य न्ययोधप्राप्प्राप्ती ते च
वास्तवे ब्रह्मणि प्रतिबुद्धे न युक्ते इत्यर्थः । ननु ज्ञानोत्तरकालं देहधार-
णवदार्चिरादिगतिर्देशविशेषप्राप्ते किं न स्यादिति शङ्कते विदुषो ऽपीति । ५४५ । २०

अमृतत्वादलिङ्गानां न्यायैः साकं विरोधिनाम् ।

दृढन्यायवतीर्वक्ति बाधिका विशदाः श्रुतीः ॥

ब्रह्मेव सन्नित्यादीनां नोपायान्तरापेक्षेत्यभिसंधिः श्रुतेर्लक्ष्यतइति
योजनी । श्रुत्यनुयाहकं न्यायमेव दर्शयति उपपन्नं चेति ।

लिङ्गाभासमणुः पन्था इत्याद्युद्घुष्य भास्करः ।

मोहयन्नपरान्मन्दाननेनैवानुकम्प्यते ॥

यदुक्तं त्रिदुषो ऽपि सांसारिकधर्मानुवृत्तिवद् गत्युपपत्तिरिति तच्चाह
न च छायामात्रेणेत्यादिना । यदा अश्वमेधादीनि कर्माण्यदृष्टार्थानि न
फलन्ति तदानीमदृष्टार्थानामर्चिरादिमार्गचिन्तनादीनां का कथेत्यर्थः । मा
भूञ् ज्ञानोत्तरकालमर्चिरादिमार्गचिन्तनमविदुषस्तु ब्रह्मप्राप्यथै तद्विधीयता-
मित्याशङ्क्याह न चार्चिरादीत्यादिना । अविदुष इति द्वितीयाबहुवच-
नम् । तमेव विदित्वेति । अनेनाहत्य ज्ञानातिरिक्तमार्गेनिषेधादणुः पन्था
इत्यादिषु ब्रह्मज्ञानमेव ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वात् पन्थादिशब्दनिर्दिष्टमित्युक्तं
भवति । यदुक्तं नपुंसकब्रह्मशब्दः परब्रह्मण्येव कूठ इति तच्चाह तस्मा-
दिति । सामीप्यादिति । कार्यस्य कारणप्रत्यासत्तेरित्यर्थः । ननु ब्रह्म

१४९ । ६

वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिश्रुतिसामर्थ्यैः कथं स एतान् ब्रह्म गमयतीति ब्रह्म-
श्रुतिर्लक्ष्यया नीयेतेत्याशङ्क्य लोकादिश्रुतिवशादित्याह तथा च लोकेष्वि-
तीति । ननु ब्रह्मलोकस्याप्येकत्वात् कथं बहुवचनेनोपपत्तिरत आह परस्य
त्विति । अथयवद्वारेण संनिकृष्ट उपचारः स्यात् परस्मिँस्तु विकृष्टावयवा-
नामपि कल्प्यत्वादित्यर्थः ।

अथ भास्करः प्रललाप । यदि निर्गुणायां विद्यायां गतिरनुपपन्न
तर्हि सा सगुणास्वप्नोपपत्तेव सगुणस्यापि ब्रह्मणः तद्गुणानां च ज्ञानादी-
नाम् आकाशशब्दयोरिव व्यापित्वाद् उपासकानामपीहैव तद्भावमापन्नानां
तत्प्राप्ते गत्यनपेक्षत्वात् । तच्च श्रुतिवशादादि गतिः, तर्हि निर्गुणविद्यायां
किं न स्यात् । परप्रकरणे ऽपि मुण्डकदौ सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्तीत्या-
दिभिर्गुणैर्ज्ञानात् । अङ्गीकृत्य च निर्गुणविद्यामिदमुक्तं न तु निर्गुणं वस्तु-
स्ति । यद्विद्या निर्गुणा स्याज् ज्ञानादिभिर्गुणैर्ब्रह्मापि भिन्नाभिन्नं सगुणमेव-
त्यादि तथाह अप्रामाणिकानां बहुप्रलापा इति । अयममिसंधिः । सगुण-
ब्रह्मणः सविशेषत्वाद् ब्रह्मलोके एवोपासकान् प्रति गुणाभिव्यक्तिर्नैवेति सम-
वति । दृश्यते च पृथिवीत्वाऽविशेषे ऽपि मलयशैलादेश्चन्दनगन्धाद्यभिव्यञ्ज-
कत्वं शब्दस्य चाकाशगुणस्य वंशाकाशादिदेशव्यभिच्यक्तिर्न सर्वत्र परस्य
तु ब्रह्मणो न गुणाः सन्ति येषां देशविशेषे ऽभिव्यक्तिः । न निर्गुणं वस्तु-
स्तीति च दुर्लभम् । सत्तादेर्निर्गुणत्वान्न निर्गुणं द्रव्यमस्ति ब्रह्मापि द्रव्य-
त्वात्सगुणमिति चेत्किं द्रव्यत्वं गुणवत्त्वम् उपादानकारणत्वं वा । न प्रथमे
ऽसिद्धेः । द्वितीये उपादानत्वं किं परिणामित्वं विवर्त्ताधिष्ठानत्वं वा । ना-
प्रथमे ऽसिद्धेरेव । न चरमः । सत्तादेरप्यन्यापोहत्वमात्रसंबन्धत्वादा-
रोपाधिष्ठानत्वेनानैकान्त्यात् । उपासकानां त्वहोपास्याविर्भावः प्रतिभासमा-
त्रम् अन्त्यकालइव भाविकर्मफलस्य । यदि तु सत्तादाविर्भावः स्यात्तर्हि
गतिवैयर्थ्यं स्यात् । तस्माद् ब्रह्मैश्वर्याविर्भावो ब्रह्मलोकएव नान्यः पन्था
इत्यादि बहुश्रुतिभिश्च निर्गुणप्रकरणाद्गतेस्तत्कर्ष इति द्विक ।

१५० । १६

प्रत्यगित्यात्मेति च शब्दयोरपुनरुक्तमर्थमाह प्रतिप्रतीति । प्रति-
भावमधिष्ठानत्वेन गतस्य ब्रह्मणो गन्तृणामात्मत्वंदिति भाष्यार्थः । ननु
लोकश्रुतिलौकनं प्रकाशः स एव लोक इति ब्रह्मणि यौगिकी कथं गो-

त्वमत आह षौगिक्यपीति । योगरूपे गुणः प्रकाशः ब्रह्मेकरसता
 तदपेक्षयेत्यर्थः । अविशुद्धा अपीति । गुणायमया अपीत्यर्थः । भाष्ये ७४७ । २०
 विकल्पितो विकारावयवपक्षावन्यानन्यत्वाश्रयो भेदाभेदाश्रयावित्यर्थः ।
 अन्यो वा ततः स्यादिति भाष्येण चात्यन्तमन्यत्वं विकल्पितमित्याह
 अन्यो वेति । विकारपक्षे ऽप्येतत्तुल्यमिति भाष्यं व्याचष्टे मृदात्मतयेति ।
 मृदात्मत्वे हेतुमाह तदभाव इति । ननु विकारिणो ऽवयविनश्च स्थिरत्वे
 ऽपि ताभ्यां भिन्नाभिन्नौ विकारावयवौ तच्च भिन्नत्वांशेनास्थिरत्वात्तयोर्गमन-
 मित्याशङ्क्याह अन्यानन्यत्वे अपीति । अथान्य एव जीवो ब्रह्मण इत्ये-
 तदन्तमाशङ्क्याभाष्यं सो ऽगुरित्यादि तु विकल्पपरमिति ज्ञापनार्थमाह तथा
 चेति । भेदाभेदे ऽप्येकत्वं न मुख्यमेव किं तु भेदसत्त्वमात्रमतो भाष्यानुप-
 पत्तिरित्याशङ्क्याह भेदाभेदयोरिति । बुद्धिव्यपदेशभेदादिति भेदप्रमाणोप-
 न्यासः । प्रमिते च भेदे विरोधादभेदानुपपत्तौ विकारस्यावयवस्य वा जीवस्य
 तत्त्वमसीति ब्रह्मसामानाधिकरण्यं गौणं स्यादित्याह अयुतसिद्धतयेति ।
 परिणामेति । विकारः परिणामः । ज्ञेयं नाशयितुम् । नित्यनेमितिकानां
 नित्येहिता दुरितनिवृत्तिः प्रत्यवायानुत्पत्तिर्वा फलं युज्यते फलान्तरवन्त्वे
 काम्यत्वप्रसङ्गादित्यभिप्रेत्याह अभ्युच्चयमात्रमिहेति । क्रियाभोगशक्त्योः
 सत्थोरपि सत्प्रतिबन्धात्कार्यानुदयः संभवति तैलकलुषितशालिबीजादङ्कुरानु-
 दयनिवमवदतो यथाश्रुतं भाष्यमनुपपन्नमित्याशङ्क्य व्याचष्टे कर्तृत्वभो-
 क्तृत्वे इति । ताभ्यां शक्तिनिर्देशः समाधिप्रक्रियाभोगे इति कार्यकथनं ततश्च
 कार्यशक्त्योरेकप्रहारेणैव दूषणमुच्यते सशक्तिके कर्तृत्वभोक्तृत्वे स्वभाववस्व-
 भावो वा ऽऽत्मनः । न चरमः । तथा सति हि तयोरात्मनि समवायो
 वाच्यः स च द्वितीये दूषितः । न प्रथम इत्याह ततो न शक्याविति ।
 अवरोपयितुम् उत्तारयितुं निवर्तयितुमित्यर्थः । स्वरूपाभावे आत्मन
 एव नाशप्रसङ्गादित्यर्थः । क्रियाभोगयोरात्मस्वरूपत्वे दूषणमुक्त्वा ऽन्यत्वम-
 भ्युपेत्यापि दोषमाह न च भोगो ऽपीति । क्रियाया अप्युपलक्षणम् । क्रि- ७५० । २२
 याभोगयोः सत्त्वं स्वभावश्चेदसत्त्वं न स्यात् कालभेदेन सदसत्त्वव्यवस्था
 चारम्भणाधिकरणे बभञ्जे । धर्मश्चेत्संबन्धो दुर्निरूपः । यथोक्तमेवेति ।
 विकल्पमकृत्वेत्यर्थः । भविष्यति कदा चिदेषां समुदाचार आविर्भावः नित्य-

त्वादात्मनः तद्गतशक्तेः कदा चिदुद्भवः संभवति तैललिप्रस्य तु शालिबीज-
स्याल्पकालस्यायित्वाच्छक्तावनुद्भूतायामेव नाश इत्यङ्कुषाद्यनुदय इत्यर्थः ।
निरस्तमपीति । प्राचीनेषु बहुष्वधिकरणेष्वित्यर्थः ।

एष ब्रह्मलोकः । हे सम्राडिति याज्ञवल्क्यस्य जनकं प्रति संबोधनम् ।
न तत्र च ब्रह्मेव लोक इति परं ब्रह्म विवक्षितम् । न च कार्ये इति सूचं
समादिनिर्द्वैशात्कार्यविषया प्राप्तिरिति शङ्काया उत्तरम् । भाष्यगतेऽपिचनि-
र्द्वैगः समुच्चयार्थः । एतच्छङ्कानिराकरणोपपत्तिसाहित्यं प्राचीनोपपत्तीना-
माह यशःप्रकाश आत्मा ब्राह्मणानामात्मा भवामीत्युपासकस्य स्वानु-
भवोक्तिः । ब्राह्मणमुपलक्षणं सर्वेषामात्मा भवामीत्यर्थः । तस्य
ब्रह्मणः प्रतिमा सदृशं वस्त्वन्तरं नास्ति यस्य यश इति महन्नामाभिधा-
नम् । तत्र ब्रह्मलोके परैरपराजिता पूः पुरमस्ति प्रमुखा हिरण्यगर्भेण
विमितं निर्मितं वेश्म विद्यते । एतं ब्रह्मविदमन्तकाले न तपत्येव पुण्यं
पापं च केन प्रकारेण तमाह अहमेतावन्तं कालं किं साधु नाकरवं किमिति
च पापमकरवमित्येवंप्रकारेण न तपति न तापयतीत्यर्थः । शुद्धं कार्यम् ।

७५१ । ११ अयनाय मोक्षगमनाय* ॥

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा

दोषान्तत्क्रतुश्च ॥ १५ ॥

गन्तव्यविशेषनिरूपणानन्तरं गन्तृविशेषनिरूपणात्सङ्गतिः । ननु ब्रह्म-
क्रतूनां ब्रह्मोपासकानामेव ब्रह्मलोकगमनमुचितं तं यथा यथोपासत इति
न्यायात् तत्र कथं प्रतीकोपासकानां ब्रह्मलोकगमनमाशङ्क्येतेत्यत आह
ब्रह्मक्रतव इति । स एतान्ब्रह्म गमयतीति प्रकृतपञ्चाग्निविदां परामर्श-
दब्रह्मक्रतवोपि यथा पञ्चाग्निविद्यया ब्रह्मलोकं यान्ति तथा प्रतीकोपासका
अपि ये चामी रण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते इति सामान्यवचनाद् ब्रह्मलोकं
प्राप्स्यन्तीत्यर्थः । अब्रह्मोपासकत्वं चासिद्धमित्याह न चैते इति । ननु

* अत्रपञ्चमे कार्याधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ८-कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ७
विशेषितत्वाच्च ८ सामीप्यात् तद्व्यपदेशः ९ कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभि-
धानात् १० स्मृतेश्च ११ परं नैमिनिर्मुख्यत्वात् १२ दर्शनाच्च १३ न च कार्यं
प्रतिपत्त्यभिसन्धिः १४ ॥

यावन्नाम्नो गतं व्याप्तिस्तथास्य यथाकामचारो भवति वाग्वाच नाम्नो भूयसी
यावद्वाचो गतमित्यादिप्रतीकोपास्तीनामुत्तरोत्तरमुत्कर्षवत्फलं श्रूयते तद्
ब्रह्मलोके कथमत आह फलविशेषस्येति । प्रतीकोपासकानमानवो ब्रह्म-
लोकं न नयेत्कृतः तथाह उत्तरोत्तरभूयस्त्वादिति । प्रतीकोपास्तिकल-
स्येति शेषः । किमिव हीति विशेषवचनं सामान्यवचनबाधनं किमिव हि न
कुर्यात् किं तु सर्वत्र कुर्यादेवेत्यर्थः । इह तदभावादिति विशेषवचनाभा-
वात् । ये चामी इत्यस्य सामान्यविषयत्वादित्यर्थः । तदिदमुक्तम् असति
विशेषवचनइति । किं तु नामादिब्रह्मरूपतयेति । ब्रह्मशब्दस्येति-
शब्दशिरस्कत्वेन न ब्रह्मणो प्रधानत्वावगमादित्यर्थः । ननु भवत्वर्थान्तर-
विषयस्य विषयान्तरे प्रक्षेपः प्रतीकः कथमेतावता नामादिषु ब्रह्मधीक्षेपसि-
द्धिरत आह ब्रह्माश्रयरचेति । अचाप्युक्त एव हेतुः येनेति । यदुक्तं ब्रह्म-
लोकस्य सावयवत्वात् फलविशेषोपपत्तिरिति तथाह न च ब्रह्मक्रतुरिति । ७५२ । १४
ब्रह्मलोकावयवविभक्ततद्ब्रह्मणश्च सर्वेष्वस्यत्वाद् न फलविशेषोपपत्तिरि-
त्यर्थः । उभयथा दोषादिति सूत्रावयवं योजयति न ह्येवमिति । काश्चित्प्रती-
कालम्बनान्नयति काश्चित्तु विकारब्रह्मालम्बनान्नयतीति यो ऽयमुभयथाभाव
उभयथात्वं तस्याभ्युपगमे सत्यनियमः सर्वेषामित्यस्य न्यायस्य सामान्यव-
चनाश्रयस्य न हि कश्चिदोषः तस्य ब्रह्मक्रतुष्वप्युपपत्तेरिति योजना ।
इति श्रीमदनुभवानन्दपूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्राजकभगवदमलान-
न्दविरचिते वेदान्तकल्पतरौ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अस्मिन् पादे
अधिकरणानि ६
सूत्राणि १६

आदितः
१८५
५३३

* अत्र विशेषेति २ पु. पा. ।

† अत्र षष्ठम् अप्रतीकालम्बनाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-अप्रतीकालम्बनान्नय-
तीति बादरायण उभयथा दोषात् तत्क्रतुश्च १५ विशेषं च दर्शयति १६ ॥

‡ भगवदमलानन्दस्य व्यासाश्रमापरनामधेयस्य कृताविति ५ पु. पा. ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

आद्ये पादे निर्गुणविद्याफलेकदेशो बन्धनिवृत्तिर्निरूपिता द्वितीये सगुणनिर्गुणफलप्राप्तिशेषत्वेन तद्विदोऽस्तक्रान्त्यनुत्क्रान्ती चिन्तिते । तृतीये च सगुणफलसिद्धुप्रयोगिनो गतिगन्तव्यगन्तृविशेषा विचारिताः । इह चतुर्थे पादे निर्गुणविद्याफलेकदेशानन्तरं ब्रह्मभावाविर्भावः सगुणविद्याफलं च सर्वेश्वरतुल्यभोगभाक्त्वमवधारयिष्यते* ॥

७५३ । १

संपदाविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥

प्रागिति । अभिनिष्पद्यतइति शब्दात् प्रागसतः पदार्थस्य निष्पत्तेः कर्तृत्वं प्रतीयते तत्सतो नापपद्यते इति यतस्ततो हेतोर्मुक्तेः फलत्वेन प्रसिद्धेश्चात्मातिरिक्तरूपान्तरोद्भवो मोक्षे स्यादित्यर्थः । प्रागभूतस्येत्यतश्चाचष्टे अभूतस्येति । अत्यन्तसतो ऽनुत्पत्तौ गगनमुदाहरणम् । अत्यन्ताऽसतो ऽनुत्पत्तौ गगनकुसुममुदाहरणम् । अतः प्रागसत एवात्पत्तिरित्यर्थः । एवं लोके व्याप्तिमुक्त्वा प्रकृते योजयति स्वरूपावस्थानं चेदिति । तस्येति । स्वरूपावस्थानस्येत्यर्थः । ननु स्वरूपं मा ऽभिनिष्पादि बन्धाभावस्तु निष्पत्स्यते ऽत आह न चास्येति । यद्युत्पद्येत बन्धाभावस्तर्हि स कार्यत्वात्कुम्भवतुच्छः स्यादित्यर्थः । फलत्वप्रसिद्धेश्च मोक्षस्यागन्तुना केन चिदुत्पत्तावित्यन्वयः । अनयोर्हेतुहेतुमद्भावमुपपादयति अकार्यस्येति । ननु रूपान्तरनिष्पत्तौ कथं स्वेनेति शब्दोपपत्तिस्तामाह केन चिदिति । यद्रूपान्तरं निष्पद्यते तस्यात्मीयत्वं सिद्धं तत्स्वीयवाचिना स्वशब्देनानूद्यतइत्यर्थः । स्वशब्दस्यानुवादकत्वं निषेधन्नात्मवचनत्वमाह संभवतीति । आत्मन्यभिनिष्पत्तिशब्दं घटयति बन्धस्येति । निवृत्तबन्धमात्मस्वरूपम् अभिनिष्पद्यतइति उच्यते बन्धनिवृत्तेर्जन्यत्वाद् इत्यर्थः । यदुक्तं कार्यत्वे बन्धध्वंसस्यातुच्छत्वं स्यादिति स इष्टप्रसङ्गः । ११ । १३ ध्वंसस्यापि तुच्छत्वाऽनिष्ठेरित्याह न चास्येति । निवृत्तबन्धादात्मस्वरूपा-

* व्याचष्टे इति २ पु. पा. ।

† उदाहरणमिति नास्ति २ पु. ।

संपद्याविर्भावाधिकरणम् । अविभागाधिकरणम् । ५४६

त्पाक्तनरूपस्य विशेषप्रदर्शकं भाष्यं पूर्वचान्धो भवतीत्याद्यवस्थाचयकलुषि-
तेनात्मनेत्यन्तं तद्वाच्ये स्वभावस्थादर्शितेत्यादिना । बद्धो भवतीति ७५३ । २०
पाठान्तरे रोदिनीवेत्यादिना बन्धनप्रदर्शनम्* । ननु कथं विनाशमेवेत्युच्यते
सुषुप्तौ स्वरूपचेतन्याऽविनाशादत आह एवकारश्चेति । अनवधारणे अव-
धारणव्यतिरिक्ते इवार्थे इत्यर्थः । आत्मेति सूचारम्भमाक्षिपति नन्विति ।
आरम्भमुपपादयन्पूर्वपक्षमाह भवेदिति । ननुपसंपद्येति क्त्वाप्रत्ययसाम-
र्थ्यात् परित्यज्येत्ये तदयुतमप्यध्याहृतं तथा चात्मप्राप्तिद्वैत्यर्थः सूचा-
रम्भो ऽत आह तदध्याहारे ऽपीति । यदि हि परित्याज्यं ज्योतिस्तर्हि
तत्प्राप्यभिधानवैयर्थ्यमार्चरादिमार्गस्यात्मविदि वारितत्वादित्यर्थः । श्लोक-
गतं वाक्यादिति हेतुं व्याचष्टे परं ज्योतिरिति हीति । आनर्थक्यप्रति-
हताया ज्योतिःश्रुतेर्वाक्यमेव प्रबलमित्यर्थः । आनर्थक्यप्रतिहतिश्च ज्योति-
दर्शनादित्यत्र वर्णितम् । अत एव तस्यैव न्यायस्येदमनुस्मरणं प्रकरणं च
य आत्मा ऽपहृतपाप्मेत्यादि भाष्यशब्दाक्तमित्यर्थः । ननु यदि ज्योतिरेव स्वेन
रूपेणेति निर्दिश्यते कथं तर्ह्युपसंपद्येति क्त्वाप्रयोग इत्याशङ्कते यदीति ।
परिहरति तदिति । एककालयोरपि मुखविदारणस्वापयोः क्त्वाप्रत्ययवद-
यमप्यविवक्षितपूर्वकालभावो न तद्वलाज् ज्योतिःस्वरूपशब्दयोर्भिन्नार्थत्वं
तथा च यत्परं ज्योतिरुपसंपद्यते तत्स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यतइति वाक्यार्थे
इत्यर्थः ॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

७५४ । १६

स्वरूपावस्थितस्यापि जीवस्य ब्रह्मणो ऽन्यता ।

आशङ्कते ऽच योगानामिव तेनास्ति संगतिः ॥

पुनरुक्तिमाशङ्क्य परिहरन्पूर्वपक्षमाह यद्यपीति । तन्त्वमस्यादिवाक्या-
त्साधनभूतज्ञानपरात् स युक्तः तत्र ब्रह्मणि पर्येति परिगच्छतीत्यादिभिरित्या-
धाराधेयभावव्यपदेशस्य परं ज्योतिरुपसंपद्येति च संपत्तुः संपतव्यमेदस्य

* बन्धदर्शनमिति ५ पु. पा. ।

† व्या. सू. अ. १ पा. ३ सू. ४० ।

‡ भावो तो निति २ पु. पा. ।

§ अत्र प्रथमम् संपद्याविर्भावाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३-संपद्याविर्भावः स्वेन
शब्दात् १ मुक्तः प्रतिज्ञानात् २ आत्मा प्रकरणात् ३ ॥

साध्यप्रधानभूतफलविषयतया प्राबल्यान्मुक्तौ परं ज्योतिर्ब्रह्म, प्राप्यापि तस्माद्दे-
देन स्वेन रूपेण मुक्तौ ऽवतिष्ठत इत्यर्थः । तत्राभिनिष्पन्नस्वरूपस्य स उतमः
पुरुष इति तच्छब्देऽतमपुरुषश्रुतिभ्यां परमात्मभावः फलं तत्त्वमस्यादिवाक्या-
नुगुणमवगम्यते स तत्र पर्येतीत्यादिफलस्य तु निर्गुणप्रकरणगतस्यापि मनसैतान्
कामान् पश्यन् रमते ययते ब्रह्मलोके इति ब्रह्मलोकसंबन्धादिलिङ्गात्सगुण-
विद्यासूक्त्यर्थ इति सिद्धान्तमिति सूचकार इत्याह समाधानार्थमिति * ॥

७५४ । २०

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

ब्रह्मात्मतां प्राप्स्यथापि जीवस्य सप्रपञ्चत्वशङ्कनात्सङ्गतिः । सौच-
हेतुं व्याचष्टे उद्देश इत्यादिना । ज्ञानस्येति । ब्रह्मैश्वर्यस्येत्यर्थः । य
आत्मेति हि वाक्ये यच्छब्देऽपबन्धादन्यतो नेतिनेत्यादिवाक्यैः सृष्टिवाक्यैश्च
प्रतीतस्य पाप्माद्यभावस्य सत्यसङ्कल्पत्वादेश्चोद्देशः प्रतीयते स उपन्यास
इत्यर्थः । उद्देशोपेक्षितश्च विधिरिह सौ ऽन्वेष्टव्य इत्यादिरिति बोद्धव्यम् ।
आदिशब्दार्थमाह अज्ञातज्ञापनमिति । विधिमेव दर्शयति यथेति ।
यच्छब्देऽपबन्धाभावात् फलत्वेन च प्रतिपाद्यत्वादित्यर्थः । विधेयान्त-
राभावादिति । यद्यपि यः सर्वज्ञ इत्युपक्रम्य तस्मादेतन्नामरूपादि जाय-
त इत्यस्ति विधेयान्तरं यद्यपि चैव सर्वेश्वर इति प्रस्तुत्येषां लोकानामसंभे-
दायेति विधीयते तथापि जीवोपयोगि किं चिदुपासनं फलं वा न विधेया-
न्तरमस्तीत्यर्थः । कथं तद्वैवविधाद्युपदेशाच्च जीवः सर्वेश्वरत्वादिरूपो
मुक्ताविति गम्येतात आह तन्निर्वचनसामर्थ्यादिति । तेषां सर्वेश्वर-
त्वादीनां निर्वचनं निष्कृत्य तात्पर्यतः कथनं तस्मादनन्तरवक्ष्यमाणश्लोक-
प्रतिपादो ऽयमर्थः प्रतीयते इतरथा पराभूतेश्वरकथनस्य प्रयोजनाभावा-
दित्यर्थः । एवं सौच हेतुं व्याख्याय सौचीं प्रतिज्ञां व्याचष्टे भावात्मकैरि-
त्यारभ्य जैमिनिरित्यन्तेन श्लोकेन । यो मुक्तः स भाविकैः परमार्थभूतै-
र्धर्मैः स्वेः स्वस्येश्वराऽभेदात्स्वकीयैः सह परमेश्वरः संपद्यत इत्यर्थः ।
अभावात्मन इति । अवस्तुत्वादभावात्मकानामद्वैतव्याघातकत्वम् ।

* अत्र द्वितीयम् अविभागेन दृष्टत्वाधिकरणं पुर्यम् । तत्र सूत्रम् १-अविभागेन
दृष्टत्वात् ४ ॥

† ब्राह्मैश्वर्येति २ पु. पा. ।

ब्राह्माधिकरणम् । संकल्पाधिकरणम् ।

५५५

अनेकाकारतेति । एकस्यात्मनो ऽनेकाकारता सर्वेश्वरत्वाद्यने ७५५ । १४

काकारात्मकता न भवति अत्र हेतुः एकत्वादिति । विपक्षे दण्डमाह
नैकनेति । एकस्यानेकाकारत्वं घटप्रव्यष्टः किमेकस्यानेकाकारतावन्मात्रम्
उतानेकाकाराणामेकवस्तुतावन्मात्रत्वम् । आद्ये एकस्यैकता न भवेत् । एवं
मनेकेषामेकतावन्मात्रत्वेनेकतापि न भवेदिति दृष्टव्यम् । अथात्मन आकारै-
राकाराणां चात्मना सह भेदाभेदौ तत्राह परस्परेति । भेदे वेति । धर्म्य-
भिन्नानामपि इतरेतरभेदे तैरभिन्नधर्मिणो ऽपि भेदप्रसङ्गादित्युक्तम् आत्मरूपं
वा भिद्येतेति गन्धेनेत्यर्थः । यदोक्तं भेदाभेदौ विरोधान्न भवतस्तर्हि मा
भूतां भेद एवास्तु धर्माणाम् । न चाद्वैतव्याघातः । अभावहृत्प्रधर्माणामवस्तु-
त्वेन सदद्वैतविघातकत्वमित्युक्तत्वादत आह अभावरूपाणामिति ।
एतेनेति भेदाऽभेदनिषेधाद् भेदे च भावरूपत्वे सत्यकामत्वादीनां भव-
त्येवाद्वैतविघातकत्वं तस्मात्सत्यकामत्वादयो ऽप्योपाधिका विकल्परूपा
इत्यर्थः । अतिशीघ्रधीर्यमतिप्रागल्भ्यं दुर्वैदग्ध्यं धर्माणां तुच्छत्वाभ्युपग-
मप्रयुक्तं न मृष्यते न सहते । किमोडुलोमीयं मतं कलया ऽपि न स्वीच-
कार बादरायणः । नेत्याह मृष्यन्नभिहितं मतमिति । धर्माणामवस्तु-
त्वमित्योडुलोमिना ऽभिहितं मतं मृष्यन् सहमान एवेति । मृष्यन्नपि हि
तन्मतमिति पाठे तस्योडुलोमेर्मतमित्यर्थः* ॥

संकल्पादेव च तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

७५६ । २१

इत उपरि सगुणविद्याफलप्रपञ्चः । पूर्वच सप्रपञ्चनिष्प्रपञ्चत्वयोर्व्याव-
हारिकतात्त्विकत्वाभ्यां व्यवस्थोक्ता इह तु संकल्पातिरिक्तसाधनभावाऽभाव-
योरेकोपाधावापाततो विरोधाल्लोकसिद्धपदप्रदार्थपेक्षायाः श्रुतेर्लौकिकादनुमा-
नाद्व्याध इति पूर्वपक्षयति यन्न इति । विमताः प्रयत्नादिसापेक्षसंकल्पजन्याः
भोगसाधनत्वात्समतवदित्यर्थः । वस्तुशब्देन भोगसाधनत्वं विवक्षितम् ।
ननु मुक्तसंकल्पस्य लौकिकसंकल्पवत्सापेक्षत्वानुमानं संकल्पादेवेत्यवधारण-
बाधितमत आह सौत्रेति । अत्र सगुणविदि पित्रादिविषयप्रयत्नस्य लाघ-

* अत्र सूतीयं ब्राह्माधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३-ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासा-
दिभ्यः ५ विति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्योडुलोमिः ६ एवमप्युपन्यासात् पूर्व-
भावादविरोधं बादरायणः ७ ॥

वाद लघो तस्मिन् असत्त्वमिव कृत्वा संकल्पो ऽवधास्ति न तु प्रयत्ना-
भाव इत्यर्थः । समीहते चेष्टते । उक्तानुमानस्य मनसि संकल्पमात्रमि-
व्यक्तकामिन्यां व्यभिचारमाशङ्क्याह स्यादेतदित्यादिना । सनाप्रयुक्तभोग-
साधनत्वादिति हेतुर्विशेषणीय इत्यर्थः । दन्तक्षतमणिमालादीनीति ।
मणिमाला कण्ठे कृतः क्षतविशेषः । ननु श्रुत्यनुमानयोर्विरोधे किमिति
श्रुत्येवानुमानस्य बाधनं न पुनर्विपरीतमत आह प्रमाणान्तरेणेत्यादिना ।
यदपदार्थावगममात्रे श्रुतेरपेक्षा न वाक्यार्थबोधने इत्यर्थः । विद्यासृष्ट्व*-
मुपाधिमप्यनुमानस्य दर्शयति तस्मादिति । अगस्त्यो हि समुद्रं संकल्प-
मात्रेण पयो कस्य विदूषेः शापात्प्राणिनिवासानर्हमपि दण्डकारण्यं निवा-
सयामास यस्त्वन्यो योगप्रभावादृते समुद्रमगस्त्यधत् पिबति स दण्डका-
रण्यमपि सृजति वासयति न तूभयं शक्यति कर्तुमेष इत्यर्थः । तदयं
प्रयोगः । विमतः प्रयत्नाद्यनपेक्षसंकल्पजन्यः योगसामर्थ्यसृष्टत्वाद् अग-
स्त्यकृतसमुद्रपानवदिति ॥

७५८ । ८

अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥

पूर्वसं संकल्पादेवेत्यवधारणात्साधनान्तरानपेक्षपिषादिसमुत्थानमि-
त्युक्तम् यवमिहापि मनसेति विशेषणस्यान्ययोगव्यवच्छेदकत्वेनावधारणा-
र्थत्वाद्विदुषो देहाद्यभाव इति पूर्वपक्षयति अन्ययोगेति । ननु स एकधा
भवति चिदा भवतीत्यादिनेकधाभावाम्नानाच्छरीरादिकं किं न स्यादत आह
अनेकधाभावश्चेति । ऋद्धिप्रभावभुवः योगप्रभावजातान् । मनोभेदाद-
नेकधाभावोपपत्तेर्नेकशरीरप्राप्तिरित्यर्थः । ननु मनोभेदाभ्युपगमे मनसेत्ये-
कवचनबाधः स्यात् तथा च लब्धप्रसरे बाधे मनःशब्दो ऽप्युपलक्षणाशत्वेन
नीयतामत आह स्तुतिमात्रं वा कथं चिदिति । अत्र हेतुमाह भूमावि-
द्यायामिति । निर्गुणायां भूमविद्यायाम् अयमनेकधाभावः पठ्यते न तु
सगुणविद्यायां तत्र च न संभवतीत्यर्थः । असता तर्हि तेन कथं भूमविद्या
स्तूयेत तत्राह असतापीति । वयोत्खननादिना ऽपि स्तुतिदर्शनादि-

* विद्यारहितसृष्टत्वमिति २ पु. पा. ।

† अत्र चतुर्थे संकल्पाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे ३-संकल्पादेव च तच्छ्रुतेः ८ अत
एव वानन्याधिपतिः ९ ॥

त्यर्थः । मनोभेदमात्रादनेकधाभावं निषेधति शरीरेन्द्रियेति । परैः ७५६ । ०
 संवादेन भोगार्थो ह्यनेकधाभावः न च मनः परैर्दृश्यत इति न पुष्कलभोग
 इत्यर्थः । यदुक्तमविद्यमानेनानेकधाभावेन भूमविद्यास्तुतिरिति तत्राह
 न चेति । भूमविद्योपक्रमे प्राणो वा आशाया भूयानिनि सूचात्मविद्या
 विद्यते तत्फलमनेकधाभावो भूमविद्यायामपि प्रशंसार्थमुच्यत इत्यर्थसंभवे
 ऽनर्थकं स्तुतिमात्रं न युक्तमित्यर्थः । चेच्च धनुर्धर इत्युक्ते खड्गा-
 दान्ययोगो न वार्यते एवमत्रापि यस्य हि प्राणिः पाक्षिकी विशेष्ये
 तद्विशेषणसम्बन्धव्यवच्छेदकः स्वस्य विशेष्यान्वयमात्रं गमयेद्यथा धनु-
 र्धरत्वं न हि चेच्च धनुर्दधान एव वर्तते प्रकृते तु मनसैतान्
 कामान् पश्यन् रमत इत्यत्र कामभोगेषु नित्यप्राप्तत्वान्मनसस्तदनुवादेन
 परिसंख्याविधिष्विवान्ययोगनिवृत्त्यर्थमाह न चायोगेति । दृष्टान्तं विभ-
 जते द्वादशाहस्येति श्लोकेन । आसनोपायिभ्यां चोदने सति द्वादशा-
 हस्य सचत्वं गम्यते आसनोपायिचोदनयोरन्यतरत्वं सचलक्षणं तस्यैव
 द्वादशाहस्य यजेतेति चोदने सति अहीनत्वं च गम्यत इत्यर्थः । उपायि-
 चोदनेति सप्तदशावराश्चतुर्विंशतिपरमाः सचमासीरन्निति द्वादशाहप्रकर-
 णपठितमासिचोदनं च द्रष्टव्यम् । बहुकर्तृकस्येति । सचलक्षणान्तराभिधानं
 नियतकर्तृपरिमाणत्वेनेत्यनेककर्तृकत्वमहीनलक्षणमुक्तम् । इदं चाहीनलक्ष-
 णद्रव्यम् अहर्गणत्वे सतीति विशेषणीयम् । इतरथा एकाहे ज्योतिष्टोमादावेकक-
 र्तृके यजतिचोदनाचोदिते चातिव्याप्तिः स्यादिति । सशरीरत्वमशरीरत्वञ्चेत्यु-
 भयविधत्वं विरुद्धमित्याशङ्क्य कालभेदेन व्यवस्थापनार्थं सूचद्रव्यं भावइत्यादि
 तद्व्याचष्टे संप्रतीति । इदानीं शरीराभावकालइत्यर्थः । का सा उपपत्तिस्तां
 श्रुतिमाह मनसैतानितीति । शरीरादौ सति यादृशो भोगस्तादृशश्चेन्मनो-
 मात्रे स्यात्तर्हि शरीराद्युपादानवैयर्थ्यम् एवं चेत्तर्हि शरीरे सति कीदृशो भोगस्त-
 चाह सशरीरस्य त्विति । पुष्कलो जायद्वत् स्थूल इत्यर्थः । इहापीति । ७६० । ३
 देहाद्युपादानार्थवत्त्वमुपपत्तिः* ॥

* अत्र पञ्चमम् अभावाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ५-अभावं वादरिराह ह्येव-
 म् १० भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ११ द्वादशाहवदुभयं वादराप्रणो ऽतः १२
 तत्त्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः १३ भावे जायद्वत् १४ ॥

७६० । ८

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥

सर्गः सङ्कल्पमात्रेण तनूनां निष्प्रयीजनः ।

पुंसां निरीत्मिकास्वासु भोगस्यानवकल्पनात् ॥

इत्याद्येपिका सङ्गतिः । ननु ब्रह्माभिन्नस्य जीवस्य सर्वशरीरेषु
सन्नधानात् कथं साङ्कल्पिकशरीराणां निरात्मकत्वेन पूर्वपक्षोदयस्तत्राह
वस्तुत इति । ननु यथा स्वभावतो योगप्रभावाद्भानादेशवर्तीनि शरीराणि
योगी सृजति तथान्यान्यधितिष्ठतु तत्राह स्वभावनिर्मितान्यपीति ।
परिच्छिन्नान्तःकरणोपहितजीवादृष्टसामर्थ्याद्वेदानामुत्पत्तिर्भवति परिच्छि-
न्नस्य तु देशान्तरव्यञ्जकान्तःकरणाभावादभिव्यक्त्यनुपपत्तेरधिष्ठातृत्वमयुक्त-
मित्यर्थः । ननु शरीरान्तरेष्वसनिहितो ऽपि जीवस्तत्र तत्रात्मान्तरं
सृजतु शरीरवदत आह न वा आत्मान्तरमपीति । स्रष्टुमर्हती-
त्यनुषङ्गः । सृज्यमानमात्मान्तरं स्रष्टुरन्यतन्त्वरूपं वा नाद्य इत्याह
सृज्यमानस्येति । नापि द्वितीय इत्याह आत्मत्वे वेति । कर्तृकर्मभा-
वाभावात् स्रष्टृस्रष्टव्यत्वाभावादित्यर्थः । अस्य कर्मकर्तृभावस्य भेदाश्र-
यत्वाद् भेदस्याश्रय एवाश्रयो यस्येति भेदाश्रयः तत्त्वादिति लुप्तमध्यम-
पदो ऽयं बहुव्रीहिः । नन्वात्मसृष्टावुक्तदोषपरिहारायान्तःकरणानि स्रष्टृ-
व्यानि* तेषु चाद्यमेव जीवो ऽभिव्यक्तः सन्नधिष्ठाता भवतु तत्राह
न चान्तःकरणान्तरमिति । औत्पत्तिकेन अनादिसंबन्धवतेत्यर्थः ।
अवरुद्धो ऽवच्छेदितः । ननु व्यवहितदेशान्यपि दारुयन्त्राणि यथा माया-
व्यधितिष्ठति एवं जीवो ऽपि देहान्तराणि इत्याशङ्क्य तथा सति तेषु
भोगाऽसिद्धेर्भावे जायद्वदित्युक्तिर्विरोध इत्यभिप्रेत्याह तस्माद्यथेति ।
दारुयन्त्रसमत्वं योगिसृष्टशरीरेषु व्यावर्तयति शरीरत्वमिति । यदवच्छि-
न्नआत्मनि भोगः तदिन्द्रियग्राह्यमन्त्यावयवि भोगायतनमेवंविधस्य भोगा-
॥ १२१ ॥ धिष्ठानतां विना शरीरत्वं न स्यात्तथाविधे एव शरीरत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः ।
तर्हि शरीरत्वमेव योगिनिर्मितेषु कुतस्तत्राह स त्रिवेति । स एकथा
भवति त्रिधा भवतीत्यादिकमात्मनो बहुभवनं शरीरभेदोपाधिकमन्यादृ-
शस्य तस्यासंभवादित्यर्थः । नन्वेकान्तःकरणमार्वावच्छिन्नस्यात्मनो नाना-

* श्रुतःकरणान्तराणि सृज्यन्तामिति २ पु. पा. १ ।

† बहुव्रीहो नास्ति २ पु. १ ।

देशवत्सु देहेषु अधिष्ठातृत्वानुपपत्तिस्तु तावद् युक्तं चेति । सगुणविदा-
त्मनः विद्यासामर्थ्याद्वाप्तिरिति संभवतीत्यर्थः । स विधेति शरीरत्वमि-
त्येतद्वाच्ये स त्रिधा भवतीति । अदेहरूपे मृतमेदे श्रुतिर्नावकल्प-
तइत्यन्वयः । शरीरत्वं न जात्वित्येतद्वाच्ये भोगाधिष्ठानत्वं चेति । १६१ । ३
शरीरत्वेन यन्त्रमितं भोगाधिष्ठानत्वं तदभोगाधिष्ठानत्वाभ्युपगमे यन्त्रेष्विव
न युज्यतइत्यर्थः । ननु शरीरत्वान्न भोगाधिष्ठानत्वं सिध्यति अधिष्ठितत्व-
मात्रेण शरीरत्वोपपत्तोरित्यत आह न वा चेतनाधिष्ठितानीति । अने-
नात्मनाधिष्ठितानि अधिष्ठितमात्राणि न देहपक्षे वर्तन्ते दारुयन्त्रेष्वदर्शना-
दित्यर्थः । अनधिष्ठितानीति पाठः सुगमः । युक्तं च तद्विभाविति श्लोकभा-
गं व्याकरोति न च सर्वगतस्येति । नैजादन्तःकरणाद् बहिरपि योगप्र-
भावाद्वाप्तिरसंभवादन्तःकरणान्तरेषु स्तुष्टेष्वात्मनो ऽभिव्यक्तिः संभवेत्तद्वशाच्च
शरीरान्तरेष्वपि भोगसंभव इत्यर्थः । एकपदे एकपदनिक्षेपकाले युगपदि-
त्यर्थः । एकस्मान्प्रदीपादुत्पन्नानामपि प्रदीपानां प्रतिपत्तिर्भेदाद् विदुषश्च
सर्वशरीरेष्वेकान्निदर्शनानुपपत्तिमाशङ्क्याह प्रदीपवदिति त्विति । यस्मा-
द्विपात्रवर्तिना इतराः प्रदीपव्यक्तयः तस्येकं सादृश्यादुपचर्यते न वर्तिवर्ति-
नीनां प्रदीपव्यक्तीनामेक्यम् इत्यनुषङ्गः । तच्च हेतुः भेदादिति । भेदप्रतीति-
रित्यर्थः । एकमनोऽनुवर्तित्वं शरीरान्तराणामयुक्तं स्वकीयमनोनुवर्ति-
त्वादतो व्याचष्टे एकाभिप्रायेति । यो मुक्तः स ब्रह्मसंपन्न इत्याद्युच्यते
तस्य न शरीरत्वसंभवः श्रुतिविरोधादित्येवंप्रकारेणोक्तमर्थमाक्षिपतीत्यर्थः ।
सलिलशब्दस्य नपुंसकत्वात्पुंलिङ्गत्वानुपपत्तिमाशङ्क्य व्याचष्टे सलिलमिवे-
त्यादिना । उपमानवाचिनः शब्दाद् आक्षरे ऽर्थे गम्यमाने सर्वप्रातिप-
दिकेभ्य इत्येके इति वक्तव्येन क्विपि कृते नन्दिशहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यच
इति सूत्रेणाद्यप्रत्यये च कृते सलिल इति रूपम् । सलिलमिवाचरति तत्तुल्यो
वर्ततइत्यर्थः । सगुणविद्याफलावस्थायां मुक्तित्वाभिधानं मुक्त्यवस्थाप्रत्यास-
त्तिकृतमित्यर्थः* ॥

जगद्धापोरवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॥ १७ ॥

१६२ । ७

* अत्र प्रष्टं प्रदीपाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्श-
यति १५ स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि १६ ॥

मनःशरीरसर्गादावैश्वर्यं यदुपासितुः* ।

जगत्सर्गे तदुत्सृष्टमिह मानादपोदाते ॥

१६२ । ८

इति संगतिमभिसंदधानः पूर्वपक्षमाह स्वाराज्येति । नन्वी-
श्वरदत्तसिद्धेरुपासकस्य कथं स्वकार्यं निरङ्कुशत्वमाशङ्क्यते ऽत आह
ईश्वराधीनेति । सिद्धुत्पत्तिरस्येश्वराधीना सिद्धिकार्यं त्वनपेक्षेत्यर्थः । अत्र
जगज्जन्मादावित्यर्थः असौ उपासकाय । बलिं पूजाम् । स्वभाव
इति । स्वकार्यजनकत्वं स्वभावः । मृत्पिण्डेत्यादि भाट्टं वार्तिकम् । ननु-
दकाहरणादि घटादेः कारणानपेक्षं भवतु ऐश्वर्यं तूपजीव्यादुपजीवकस्य न्यून-
मिति विशेषव्यभिचाशङ्क्य व्यभिचारयति न च विदुषामित्यादिना । ननु
विद्या उपजीव्यसमा उपजीवकस्य भवतु न तु नियन्तृकत्वादौश्वर्यमित्याश-
ङ्क्याह दुष्टसामन्ताश्चेति । समप्राधान्यं हि विशेषनिर्णये भवति अस्ति
त्वचेखरस्य साधकेभ्यो विशेषनिर्णयहेतुरित्याह नित्यत्वादिति । विदुषां
स्वकार्यं परमेश्वराधीनता कुतः । परमेश्वरस्य जगत्कर्तृत्वादौश्वर्यस्य नित्य-
त्वादत एवानपेक्षत्वात्सापेक्षाणां तु जीवानां जगत्सृष्टत्वादेरीश्वरप्राप्य-
न्यथानुपपत्त्या कल्प्यत्वात् कल्प्याच्च कृपस्य बलीयस्त्वादित्यर्थः । ईश्वर-
स्येव चात्मन आकाशः संभूत इत्यादौ जगत्सृष्टत्वयुक्तेस्तत्तेजो ऽसृजते-
त्यादौ च जगत्सर्गे सदेव सोम्येदमप्रवृत्त्यादिना तस्यैव प्रक्रमार्दीश्वरा-
धीनत्वाभ्युपगमे एवैकप्रत्यक्षाभावेत्यर्थः । नित्यत्वादित्येतद् व्याचष्टे
जगत्सर्गलक्षणं हीति । अनपेक्षत्वादित्येतद्वाकरोति तस्यैवेति ।
युतेरित्येतद्विभजते न च जगत्सृष्टत्वमिति । तत्प्रक्रमादित्यस्य विवरणं
तमेव प्रकृत्येति । ऐकमत्यार्च्यस्य व्याख्या अपि चेत्यादि । सिद्ध-
त्वासंजिहीर्षयोः सत्योरपि यदि सृष्टिसमये संहारो न स्यात् तर्हि न वा
सृष्टिसंहारौ द्वावपि स्यातामुभयोः सृष्टिसंहारौरीश्वरत्वाविधातादित्यर्थः ।

१६३ । २०

स्वपक्षे जगत्सर्गोपपत्तिमाह एकस्य त्वित्यादिना । गृह्यमाणविशेष-
तयासमत्वादिति । असमत्वादिति च्छेदः । उक्ताभ्यायादिति ।
नित्यत्वादित्यादेरित्यर्थः । एतावान्सहस्रशीर्षेत्यादिरस्य महिमा विभूतिर्न
तु स्वरूपमित्यर्थः ।

विकारावर्तिरिति दर्शयतश्चेति सूत्रद्वयस्याभिप्रायमाह एतदुक्तमिति । १६४ । १५
सगुणे ब्रह्मणि स्थितानामपि गुणानां सत्यकामत्वादीनां निरवग्रहत्वं सर्व-
गोचरत्वमुपासकैर्न प्राप्यत इत्यर्थे दृष्टान्त उक्तः । यथा सगुणे ब्रह्मणि स्थित-
मपि विकारावर्तित्वाद् न प्राप्यत इति तत् * प्रपञ्चयति तत्त्वोपासना-
स्त्विति । पुरुषशब्देन पूर्णे निर्गुणे तत्त्वमुच्यते तत्त्वोपासनासु हि तत्त्वम-
सीत्यादिषूपासकस्य पुरुषकृतत्वं निर्गुणचिन्तकत्वमित्यर्थः । ननु सगुणो-
पास्तुषु तर्हि किमित्युपासकस्य गुणगतं निरङ्कुशत्वमुपास्यं न भवति
तच्चाह उपासकस्य तदकृतत्वं चेति । न हि निरवग्रहसत्यकामत्वादि-
गुणकमीश्वरमुपासीतेति श्रुतिरस्ति सा हि सत्यकामत्वादिगुणकमुपासीते-
त्येवंरूपेत्यर्थः । यदि तु विध्यभिप्रायमुपेत्याप्युपासीत† तच्चाह स्वात-
न्रयेति । द्विधा कार्यकारणरूपा ।

तं ब्रह्मलोकगतमुपासकं हिरण्यगर्भं आह आपो वै खल्वमृतमय्यो
मया मीयन्ते दृश्यन्ते भुज्यन्ते इत्यर्थः । तवाप्यसौ अमृतरूपोदकलक्षणो
लोको भोग्य इत्यर्थः ‡ ॥

श्रोतृणामुत्साहजननाय परमपुरुषार्थप्राप्त्युपायतां गलितकलङ्कतां च
स्वकृतेरादर्शयन् सकलशास्त्रार्थं संकलयति भङ्क्त्विति । येन ग्रन्थसंदर्भेण १६६ । ३
वाद्यसुरेन्द्रसमूहं युक्तिनिशितखड्गधाराभिर्भङ्क्त्वा नयमथा श्रुतिलिङ्गादिन्या-
यरूपमन्याः तेन विलोकितादान्नायदुग्धपयोनिधेरुद्धतमखिलाविद्योपधाना-
तिगं ब्रह्मामृतं श्रोतृभिः प्राप्यते सो ऽयं परिभाव्यतामित्यन्वयः । अपि च
व्याख्यानग्रन्थकर्तुः व्याख्येयग्रन्थकारस्य च गौरवादपि तात्पर्येण प्रवर्तितव्य-
मित्याह सोयमिति । शाङ्करम्भाष्यं व्याख्येयं जातो विषयो यस्य सो ऽयं
वाचस्पतेर्मम ग्रन्थसन्दर्भो हे सुमतयो युष्माभिः श्रवणव्याख्यानादिभिः
सादरं परिभाव्यताम् । मा चैवं मन्यध्वं एतावप्यस्मदादितुल्यो विद्वांसौ

* तं प्रपञ्चयतीति २ पु. पा. ।

† उपास्येति २ पु. पा. ।

‡ अत्र सप्तमं जगद्धापाराधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ६-जगद्धापारवर्जं प्रकरणाद-
संनिहितत्वाच्च १७ प्रत्यक्षेणोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्योक्तेः १८ विकार-
ावर्ति च तथा हि स्थितिमाह १९ दर्शयतश्चेवं प्रत्यक्षानुमाने २० भोगमात्र-
साम्यलिङ्गाच्च २१ अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् २२ ॥

किमेतत्कृतिभ्यां करिष्याम इति यतः स्वार्थेषु को मत्सरः विशुद्ध-
संप्रदायविमलधियो न तादृश्यो युष्माकं यादृश्यावावयोरित्यर्थः । अत्र च
भङ्गोक्त्यादिरविरोधः । अथ यस्य संक्षेप आन्तर्यामिनिधेर्नयमर्थेति समन्वयाध्या-
यस्य अविद्योपध्यानातिगमित्यविद्यावृत्तिवर्णनेन तद्वेतुविद्यास्तवनात्* तृती-
याध्यायस्य अविद्यानिवृत्त्या चतुर्थस्य ब्रह्मामृतमिति चतुर्थाध्यायस्यैवार्थ-
संक्षेप इति ॥ १ ॥

न केवलं ग्रन्थव्याख्यामात्रमत्र कृतम् अपि तु तत्र तत्र बौद्धादिवि-
रुद्धराद्धान्तभङ्गं स्वातन्त्र्येण नयमरीचिभिः कुर्वता जगतामबोधो ऽप-
निन्यो ब्रह्मबोधश्च स्थिरीचक्रे इत्याह अज्ञानेति । नीतिरेव नैस्तस्याः
कर्णधारो नेता । अपूरि पूरितः ॥ २ ॥

यावन्तस्ते कृता ग्रन्थास्तन्निर्माणजं पुण्यं फलमौश्वरे समर्पयन् स्वस्य
साक्षात्कृतब्रह्मतया फले ऽप्यसङ्गं गमयति ग्रन्थ्यायेति । न्यायकणिका
विधिविवेकटीका । तत्त्वसमीक्षा ब्रह्मसिद्धिव्याख्या । तत्त्वबिन्दुर्भाट्टम-
ताश्रयं स्वकृतं प्रकरणम् । न्यायस्य निबन्धो न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीका ।
तत्त्वकौमुदी सांख्यनिबन्धः । योगनिबन्धनं पातञ्जलभाष्यटीका तत्त्व-
शारदी । वेदान्तानां सर्वोपनिषदां निबन्धनमियमेव भामती । एतैर्नि-
बन्धनैः ग्रन्थहापुण्यमहं समवेष्टं संचितवानस्मि तस्य फलं पुष्कलं यत्त-
त्परमेश्वरे मया समर्पितम् । अथ समर्पणसमनन्तरमनेनापहारेण परमे-
श्वरः प्रीयतामित्यर्थः ॥ ३ । ४ ॥

कार्तस्वरं सुवर्णं तस्यासुरो ऽनवरतवर्षणं तेन सुपूरितो ऽर्थः काङ्क्षितो
यस्य सार्धस्य जनसमूहस्य स तथेत्येको बहुव्रीहिः । तथाविधः सार्धो यस्य
प्रकृतत्वेन वर्तते स नृगस्तथेत्यपरः । नृग इति राज्ञ आख्या ॥ ५ । ६ ॥

स्वज्योतिःसुखसदभेदमात्मभूतं
ग्रन्थायाविरचितविश्वदृश्यनीडम् ।
तद् ब्रह्म प्रणतभवान्धकारभानुं
बन्देहं हरिहरविग्रहं दधानम् ॥ १ ॥

अमृतममृतैरप्यायासादतीव सुदुर्लभं
प्रवरगुणवृच्छिष्यैर्यच्च स्थितं सुखमाप्यत ।
अज्ञानि कमला यस्माद्विद्यावर्णनखिलानिहा
गुस्मनुभवानन्दं तं नैम्यपारकृपाम्बुधिम् ॥ २ ॥

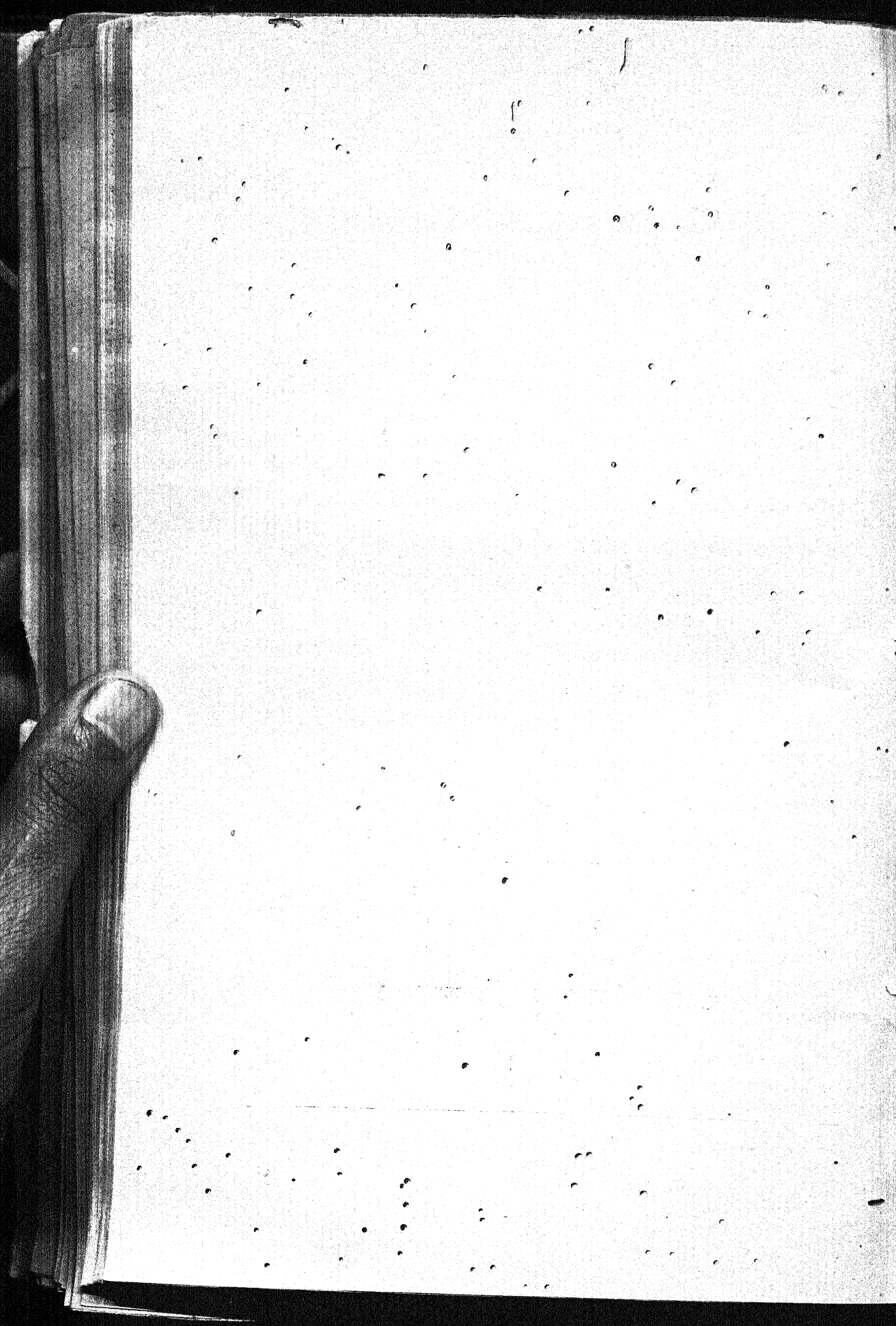
आकलं कल्पवृक्षादमुत उदितसन्ध्यायुष्मैः प्रफुल्लैः
सत्पद्मा*रूढविद्वद्भ्रमरमुखरितैर्बाधसदूरिगन्धैः ।
श्रोतृश्रेणीविदोषश्रवणपुटगतैर्हृत्सरोजविधासः
श्रीकान्तो ऽभ्यर्च्यतां स प्रकटयतु तनुं सच्चिदानन्दरूपाम् ॥ ३ ॥
क्व मामकं क्लेशवशानुगमि चेतः क्व वाचस्पतिमूक्तये ऽमूः ।
क्व शङ्कराचार्यवचः क्व चेदं वैयासिकं सूत्रमगाधभावम् ॥ ४ ॥
गुरुक्षमाभर्तृविनिर्गतानां सरस्वतीनां श्रुतिसिन्धुसङ्गे ।
त्रिगाह्य सञ्ज्ञेतुमनन्तपुण्यं परं मया ऽकारि निबन्ध एषः ॥ ५ ॥
शास्त्राम्बुधिः परगता द्विजेन्द्रा यद्वतचामीकरवारिराशेः ।
ज्ञातुं न पारं प्रभवन्ति तस्मिन् कृष्णक्षितीशे भुवनैकवीरे ॥ ६ ॥
भावा महादेवनृषेण साकं पाति तिति प्रागिव धर्मसूनौ ।
कृतो मया ऽयं प्रवरः प्रबन्धः प्रगल्भवाचस्पतिभावभेदी ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदनुभवानन्दपूज्यपादशि-
ष्यभगवदमलानन्दस्य व्यासाश्रमापरनामधेयस्य कृतौ
वेदान्तकल्पतरौ चतुर्थोऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि ७	१८२
सूत्राणि २२	५५५

समाप्तश्चायं फलाल्प्यश्चतुर्थो ऽध्यायः ।
समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

शुभम् ।

अक्षरक्रमेण वेदान्ताधिकरणसूची ।

अधि- संख्या । नाम ।	अ.	पा.	पृ.	प.
१७ अंशाधिकरणम् ।	२	२	३२६	७
२० अक्षरध्वन्याधिकरणम् ।	३	३	४४५	२४
३ अक्षराधिकरणम् ।	१	३	१५३	२२
१२ अग्निहोत्रादधिकरणम् ।	४	१	५२७	१०
५ अग्नीन्धनादधिकरणम् ।	४	४	४६२	१६
३९ अङ्गावबद्धाधिकरणम् ।	३	३	४७०	२५
२ अक्षधिकरणम् ।	१	२	१३६	९
६ अदृश्यत्वाधिकरणम् ।	१	२	१४२	८
३ अध्वनाधिकरणम् ।	४	२	५३९	६
११ अक्षरव्यवस्थाधिकरणम् ।	४	१	५५५	९
१५ अनाविष्काराधिकरणम् ।	३	४	५०५	१२
१८ अनियमाधिकरणम् ।	३	३	४४९	२४
३ अनिष्टादिकार्यधिकरणम् ।	३	१	३५२	९
७ अनुकृत्यधिकरणम् ।	१	३	१६३	१०
२२ अन्तर्ध्वन्याधिकरणम् ।	३	३	४४८	१७
७ अन्तरधिकरणम् ।	१	१	११४	१०
४ अन्तराधिकरणम् ।	१	२	१३६	७
६ अन्तरविज्ञानाधिकरणम् ।	२	३	३९७	२०
५ अन्तर्ध्वन्याधिकरणम् ।	१	२	१४९	९
३ अन्यथात्वाधिकरणम् ।	३	३	४०२	३
५ अन्याधिष्ठिताधिकरणम् ।	३	१	३५६	१४
१० अपभ्रूताधिकरणम् ।	१	३	१८३	१४
६ अप्रतीकालम्बनाधिकरणम् ।	४	३	५४६	१६
५ अक्षधिकरणम् ।	३	३	३९५	९
५ अभावाधिकरणम् ।	२	२	२८४	१७
(उपलब्ध्यधिकरणं वा)				
५ अभावाधिकरणम् ।	४	४	५५२	१४
१ अर्चिनादधिकरणम् ।	४	३	५३८	९
३ अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम् ।	१	३	१६३	३
१८ अविभागाधिकरणम् ।	४	२	५३६	८

क

अधि- संख्या । नाम ।	अ.	पा.	पृ.	प.
२ अविभागेन दृष्टत्वाधिकरणम् ।	४	४	५४६	१२
३ असंभवाधिकरणम् ।	२	३	३९२	६
८ आकाशाधिकरणम् ।	१	१	११६	१३
४ आतिवाहिकाधिकरणम् ।	४	३	५४९	१७
८ आत्मगृहीत्यधिकरणम् ।	३	३	४९०	३
२ आत्मत्वोपासनाधिकरणम् ।	४	१	५१३	२५
११ आत्माधिकरणम् ।	२	३	३९६	१५
२६ आदराधिकरणम् ।	३	३	४५२	१३
५ आदित्यादिमत्यधिकरणम् ।	४	१	५१८	९
११ आधिकारिकाधिकरणम् ।	३	४	४६८	२२
७ आध्यानाधिकरणम् ।	३	३	४०६	१३
६ आनन्दमयाधिकरणम् ।	१	१	११०	४
६ आनन्दादधिकरणम् ।	३	३	४०८	२१
७ आनुमानिकाधिकरणम् ।	१	४	१६६	९
(सांख्य्याधिकरणं वा)				
८ आप्रायणाधिकरणम् ।	४	१	५२२	३
६ आरम्भणाधिकरणम् ।	२	१	२३६	७
१ आवृत्यधिकरणम् ।	४	१	५०८	९
८ आश्रमकर्माधिकरणम् ।	३	४	४६६	४
६ आसीनाधिकरणम् ।	४	१	५२९	९
४ आसुप्त्युपक्रमाधिकरणम् ।	४	२	५३२	२१

ख

१४ इतरक्षणाधिकरणम् ।	४	१	५२६	११
७ इतरव्यपदेशाधिकरणम् ।	२	१	२४३	९
१० इतरासंश्लेषाधिकरणम् ।	४	१	५२४	११
११ इन्द्राणाधिकरणम् ।	१	१	१२७	३
(प्रातर्दनाधिकरणं वा)				
८ इन्द्रियाधिकरणम् ।	२	४	३३६	२५
२१ इन्द्रियधिकरणम् ।	३	३	४४७	२

सूचीपत्रम् ।

अधि- संख्या । नाम ।	अ.	पा.	पृ.	पं.
५ ईक्षत्यधिकरणम् ।	१	१	१०१	३
४ ईक्षतिकर्माधिकरणम् ।	१	३	१४५	१९
उ.				
१३ उत्क्रान्तिगत्यधिकरणम् ।	२	३	३२०	६
६ उत्तराधिकरणम् ।	१	३	१६०	२०
८ उत्पत्त्यसंभवाधिकरणम् ।	२	३	३०६	५
८ उपसंहारदर्शनाधिकरणम् ।	२	१	२४३	१२
२ उपसंहाराधिकरणम् ।	३	३	४००	६
५ उभयर्गलङ्घाधिकरणम् ।	३	२	३७२	२९
(अद्विकुण्डलाधिकरणं वा)				
ह.				
६ एकस्मिन्नसंभवाधिकरणम् ।	२	२	२६८	६
७ एकपताधिकरणम् ।	४	१	५२९	१६
हे.				
३० ऐकात्म्याधिकरणम् ।	३	३	४६५	१२
१६ ऐहिकाधिकरणम् ।	३	४	५०६	९
क.				
११ कम्पनाधिकरणम् ।	१	३	१८७	१४
१४ कर्त्रधिकरणम् ।	२	३	३२३	४
३ कर्मानुसृतिशब्दप्रिध्यधिकरणम् ।	३	३	३७०	१२
२५ कामाद्याधिकरणम् ।	३	३	४५१	२०
३५ काम्याधिकरणम् ।	३	३	४७५	१६
४ कारणात्वाधिकरणम् ।	१	४	२०६	४
६ कार्याख्यानाधिकरणम् ।	३	३	४९३	१०
५ कार्याधिकरणम् ।	४	३	५४२	१७
२ कृतात्ययाधिकरणम् ।	३	१	३४८	१४
६ कृत्प्रत्ययधिकरणम् ।	२	१	२४४	१६
ग.				
१७ गतेरर्थद्वयाधिकरणम् ।	३	३	४४९	११
३ गुह्याप्रविष्टाधिकरणम् ।	१	२	१३७	१३
च.				
२ चमसाधिकरणम् ।	१	४	३०२	४
(सांख्याधिकरणं वा)				
१० चराचरव्यप्राशयाधिकरणम् ।	२	३	३१८	१६

अधि- संख्या । नाम ।	अ.	पा.	पृ.	पं.
५ जगद्वाचित्वाधिकरणम् ।	१	४	२१२	१३
(वालाक्याधिकरणं वा)				
७ जगद्वापाराधिकरणम् ।	४	४	५५५	२६
२ जन्माद्याधिकरणम् ।	१	१	४८	१०
१ जिज्ञासाधिकरणम् ।	१	१	२५	८
१२ ज्ञाधिकरणम् ।	२	३	३९६	१५
१२ ज्योतिरधिकरणम् ।	१	३	१८८	२३
७ ज्योतिराद्याधिकरणम् ।	२	४	३३५	२९
१० ज्योतिश्चरणाधिकरणम् ।	१	१	१२२	९
त.				
१५ तत्ताधिकरणम् ।	३	३	३२४	११
३ तद्विदधिकरणम् ।	४	३	५४०	२१
६ तदधिगमाधिकरणम् ।	४	१	५२३	९
१ तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ।	३	१	३४९	८
२ तदभावाधिकरणम् ।	३	२	३६५	१७
७ तदभिध्यानाधिकरणम् ।	३	३	३१५	१६
६ तदोक्तोधिकरणम् ।	४	२	५३६	१०
१० तदभूताधिकरणम् ।	३	४	४२८	१६
२७ तन्निर्धारणाधिकरणम् ।	३	३	४५६	८
४ तेजोधिकरणम् ।	२	३	३१३	११
द.				
११ दक्षिणायनाधिकरणम् ।	४	३	५३७	५
५ दहाराधिकरणम् ।	१	३	१५६	१६
६ देवताधिकरणम् ।	१	३	६७	३
१ द्युभ्याद्याधिकरणम् ।	१	३	१४६	९
न.				
४ नातिचिराधिकरणम् ।	३	१	३५५	१४
प.				
७ पत्यधिकरणम् ।	२	३	३०१	२४
(पाशुपताधिकरणं वा)				
३ परमाणुजगदकारणत्वाधिकरणम् ।	३	३	२६४	९
७ पराधिकरणम् ।	३	२	३८३	९
२ परामर्शाधिकरणम् ।	३	४	४८०	१६
१६ परार्थताधिकरणम् ।	२	३	२२५	२३
४ पारिसुवाधिकरणम् ।	३	३	४६९	१८
१३ पुरुषविद्याधिकरणम् ।	३	३	१६	१२
१ पुरुषार्थाधिकरणम् ।	३	४	४७८	९
६ पृथिव्यधिकाराधिकरणम् ।	३	३	३१५	७

सूचीपत्रम् ।

३

अधि-

संख्या । नाम ।	अ.	पा.	पृ.	प.
७ प्रकृतितावत्त्वाधिकरणम् ।	३	२	३७७	३
७ प्रकृत्यधिकरणम् ।	१	४	२२५	१
३ प्रतीकाधिकरणम् ।	४	१	५१४	२१
२८ प्रदानाधिकरणम् ।	३	३	४५८	४
६ प्रदीपाधिकरणम् ।	४	४	५५४	१
८ प्रमिताधिकरणम् ।	१	३	१६५	१४
११ प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् ।	२	१	२४५	१८
६ प्राणालयाधिकरणम् ।	४	२	५३४	२२
४ प्राणश्रेष्ठ्याधिकरणम् ।	२	४	३३३	८
३ प्राणानुत्वाधिकरणम् ।	२	४	३३२	२५
६ प्राणाधिकरणम् ।	१	१,	११६	२२
१ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् ।	२	४	३२६	१
फ.				
८ फलाधिकरणम् ।	३	२	३८५	८
ब.				
१२ बहिरधिकरणम् ।	३	४	५००	१०
४ ब्रह्मद्रव्याधिकरणम् ।	४	१	५१६	२१
३ ब्राह्म्याधिकरणम् ।	४	४	५५०	७
भ.				
३२ भूमज्यायवत्त्वाधिकरणम् ।	३	३	४७२	२१
२ भूमाधिकरणम् ।	१	३	१५१	६
५ भोक्तापत्त्यधिकरणम् ।	२	१	२३५	२१
म.				
२ मनोधिकरणम् ।	४	२	५३०	१८
२ महद्वीर्याधिकरणम् ।	२	२	२५८	१७
२ मातरिप्रव्याख्यानाधिकरणम् ।	२	३	३११	१६
१७ मुक्तिफलाधिकरणम् ।	३	४	५०६	२४
४ मुग्धाधिकरणम् ।	३	२	३७२	१२
य.				
३६ यथाश्रयभावाधिकरणम् ।	३	३	४७५	२४
१६ यावदधिकाराधिकरणम् ।	३	३	४४४	१
२ योगप्रत्युत्पत्त्यधिकरणम् ।	२	१	२३१	१२
र.				
१ रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ।	३	२	२५०	७
(अनुमानाधिकरणं वा)				
१० रश्म्यधिकरणम् ।	४	२	५३६	१६

अधि-

संख्या । नाम ।	अ.	पा.	पृ.	प.
ल.				
२६ लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ।	३	३	४५६	१४
व.				
६ वाक्यान्वयाधिकरणम् ।	१	४	२१७	३
१ वागधिकरणम् ।	४	२	५३०	१
७ वागादिलयाधिकरणम् ।	४	२	५३५	१८
५ वायुक्रियाधिकरणम् ।	२	४	३३३	१२
२ वाय्वधिकरणम् ।	४	३	५३६	८
३४ विकल्पाधिकरणम् ।	३	३	४७५	६
१३ विद्याज्ञानसाधनत्वाधिकरणम् ।	४	१	५२८	१४
६ विधुराधिकरणम् ।	३	४	४६८	८
८ विषययाधिकरणम् ।	२	३	३१६	२०
१ वियदधिकरणम् ।	२	३	३०८	१
३ विलक्षणत्वाधिकरणम् ।	२	१	२३२	७२
१४ वेधादधिकरणम् ।	३	३	४२०	२६
७ वैश्वानराधिकरणम् ।	१	२	१४५	७
१२ वैषम्यनिर्णययाधिकरणम् ।	२	१	२४७	७
२३ व्यतिहाराधिकरणम् ।	३	३	४५०	३
४ व्याप्यधिकरणम् ।	३	३	४०५	२३
श.				
३३ शब्दादिभेदाधिकरणम् ।	३	३	४७४	८
३ शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ।	१	१	५६	१५
४ शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ।	२	१	२३४	१३
६ श्रेष्ठानुत्वाधिकरणम् ।	२	४	३३५	१
सं.				
४ संकल्पाधिकरणम् ।	४	४	५५१	१८
३ संख्यापसंग्रहाधिकरणम् ।	१	४	२०३	१२
(संख्याधिकरणं ३ वा)				
६ संज्ञामूर्तिरूप्यधिकरणम् ।	२	४	३३६	१
१२ संभत्यधिकरणम् ।	३	३	४१७	१७
५ संसारव्यपदेशाधिकरणम् ।	४	२	५३३	२०

अधि- संख्या । नाम ।	अ.	पा.	पृ.	प.	अधि- संख्या । नाम ।	अ.	पा.	पृ.	प.
२४ सत्याद्यधिकरणम् ।	३	ई	४५०	१०	७ सर्वार्चानुमत्यधिकरणम् ।	३	४	४६४	१०
१ सन्ध्याधिकरणम् ।	३	२	३६०	११	६ सर्वापेक्षाधिकरणम् ।	३	४	४६३	७
२ सप्तगत्याधिकरणम् ।	२	४	३३९	१२	५ सर्वाभेदाधिकरणम् ।	३	३	४०७	१६
४ समन्वयाधिकरणम् ।	१	१	५६	२५	१० सर्वापेक्षाधिकरणम् ।	२	१	२४५	७
१० समानाधिकरणम् ।	३	३	४९४	२४	१४ सहकार्यन्तरविध्य- धिकरणम् ।	३	४	५०३	६
४ समुदायाधिकरणम् ।	२	२	२७२	५	३ साभाव्यापत्त्यधिकर- णम् ।	३	१	३५४	५
१ सम्पद्याविर्भावाधिक- रणम् ।	४	४	५४८	२	१६ साम्यरायाधिकरणम् ।	३	३	४३६	२१
११ सम्बन्धाधिकरणम् ।	३	३	४९६	११	१४ सुषुप्त्युत्क्रान्त्यधिकर- णम् ।	१	३	१६३	२३
१ सर्वत्रप्रसिद्धाधिकरणम् ।	१	२	१३२	१	३ स्तुतिर्मानाधिकरणम् ।	३	४	४८६	३
१३ सर्वधर्मापपत्त्यधिकर- णम् ।	२	१	२४८	१३	१ स्मृत्यधिकरणम् ।	२	१	२२६	१
१ सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिक- रणम् ।	३	३	३६७	१	१३ स्वाम्यधिकरणम् ।	३	४	५००	२४
८ सर्वव्याख्यानाधिकर- णम् ।	१	४	२२७	२५	ह.				
					१५ हान्यधिकरणम् ।	३	३	४३५	८

वेदान्तसूत्रपाठो ऽक्षरक्रमानुसारी ।

अं.	अ.	पा.	सू.	अधि.
अंशतत्त्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः	३	१	६	१
* अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि				
दाशकितवादित्वमधीयतएके ...	२	३	४३	१७
अ.				
अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति ...	२	४	११	५
* अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्वावा-				
भ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ...	३	३	३३	२०
* अक्षरमम्बरान्तधृतेः ...	१	३	१०	३
* अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ४	१	१६	१२	
अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात्	३	१	४	१
* अङ्गावबद्धास्तु ^१ न शाखासु हि प्रतिवेदम् ३	३	५५	३१	
अङ्गित्वाऽनुपपत्तेश्च ...	२	२	८	१
* अङ्गेषु यथाश्रयभावः ...	३	३	६१	३६
अचलत्वं चापेक्ष्यम् ...	४	१	८	६
* अणवश्च ...	२	४	७	३
* अणुश्च ...	२	४	१३	६
अत एव च नित्यत्वम् ...	१	३	२८	८
अत एव च सर्वाण्यनु ...	४	२	२	१
* अत एव चाग्नीन्धनादांनपेक्षा ...	३	४	२५	५
अत एव चानन्याधिपतिः ...	४	४	८	४

* अत्र सपुष्पचिन्तानि स्थूलतर्मुद्रितानि तत्तदधिकरणप्रधानसूत्राणि तच्चिन्ताऽनङ्गी-
तानि च गुणसूत्राणीति बोध्यम् ।

१ अङ्गावबद्धात्विति एशियाटिक्-सोसाइटी-कलकत्ता-मुद्रितभामतीपुस्तकपाठः । उप-
रितस्तु तन्मुद्रितभाष्यपुस्तकस्यः ।

	अ.	पा.	सू.	अधि.
अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ...	३	२	१८	५
अत एव न देवता भूतं च ...	१	२	२७	७
* अत एव प्राणः ...	१	१	२३	६
* अतश्चायने ऽपि दक्षिणे	४	२	२०	११
अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ...	३	४	३८	८
अतिदेशाच्च ...	३	३	४६	२८
अतो ऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ...	३	२	२६	६
अतो ऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ...	४	१	१७	१२
अतः प्रबोधो ऽस्मात् ...	३	२	८	२
* अत्ता चराऽचरग्रहणात् ...	१	२	६	२
* अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ...	१	१	१	१
* अदृश्यत्वादिगुणको धर्माक्तेः	१	२	२१	६
अदृष्टानियमात् ...	२	३	५१	१७
अधिकं तु भेदनिर्देशात् ...	२	१	२२	७
अधिकोपदेशास्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात्	३	४	८	१
अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ...	२	२	३८	७
अध्ययनमात्रवतः ...	३	४	१२	१
अनभिभवं च दर्शयति ...	३	४	३५	८
अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ...	१	२	१७	३
* अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वं तदवधेः	४	१	१५	११
* अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ...	३	४	५०	१५
अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात्	४	४	२२	७
* अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमा- नाभ्याम् ...	३	३	३१	२६
* अनिष्ठादिकारिणामपि च श्रुतम्	३	१	१२	३
* अनुकृतेस्तस्य च ...	१	३	२२	७
अनुपपत्तेस्तु न शरीरः ...	१	२	३	१

अक्षरक्रमानुमारी ।

अ.	पा.	सू.	अधि.
अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरस्युक्तत्ववद् दृष्टश्च			
तदुक्तम्
अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः	३	३	५० २६
अनुस्मृतेर्वादरिः
अनुस्मृतेश्च
अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत्	२	३	४८ १७
अनेन सर्वगतत्वमायामयशब्दादिभ्यः	३	२	३७ ७
* अन्तर उपपत्तेः
* अन्तरा चाग्निं तु तद्दृष्टेः	३	४	३६ ६
* अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः
* अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गा-			
दिति चेन्नाविशेषात्
* अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तदुर्मव्यपदेशात्	१	२	१८ ५
अन्तवन्त्वमसर्वज्ञता वा
* अन्तस्तदुर्मोपदेशात्
अन्त्योवस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः	२	२	३६ ६
अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत्
* अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात्	३	३	६ ३
अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात्
अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत्	३	३	३६ २२
अन्यभावव्यावृत्तेश्च
* अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात्	३	१	२४ ६
अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि			
चैवमेके
अन्यार्थश्च परामर्शः
अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात्
अपरिग्रहाच्चात्यन्तमपेक्षा
अपि च सप्त

	अ.	पा.	सू.	अधि.
अपि च स्मर्यते ...	१	३	२३	७
अपि च स्मर्यते ...	२	३	४५	१७
अपि च स्मर्यते ...	३	४	३०	७
अपि च स्मर्यते ...	३	४	३७	८
अपि चैवमेके ...	३	२	१३	५
अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ...	३	२	२४	६
अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम्	२	१	८	३
* अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण				
उभयथाऽदोषात्तत्क्रतुश्च ...	४	३	१५	६
अबाधाच्च ...	३	४	२६	७
* अभावं बादरिराह ह्येवम् ...	४	४	१०	५
अभिधोपदेशाच्च ...	१	४	२४	७
अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्	२	१	५	३
अभिव्यक्तेरित्याश्मर्यः ...	१	२	२६	७
अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् ...	२	३	५२	१७
अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ...	२	२	६	१
अम्बुवदग्रहणात् न तथात्वम् ...	३	२	१६	५
अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ...	३	२	१४	५
* अर्चिरादिना तत्प्रयितेः ...	४	३	१	१
अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न नि-				
चार्यत्वादेवं व्योमवच्च ...	१	२	७	१
अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ...	१	३	२१	६
अवस्थितिर्वैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि	२	३	२४	१३
अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ...	१	४	२२	६
* अविभागेन दृष्टत्वात् ...	४	४	४	२
* अविभागो वचनात् ...	४	२	१६	८
अविरोधश्चन्दनवत् ...	२	३	२३	१३
अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ...	३	१	२५	६
अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ...	२	१	२३	७

अक्षरक्रमानुसारी ।

	अ.	पा.	सू.	अधि.
अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः	३	१	६	१
असति प्रतिज्ञापरोधो यौगपद्यमन्यथा	२	२	२१	४
असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्	२	१	७	३
असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्य- शेषात् ...	२	१	१७	६
असन्ततेश्चाव्यतिकरः ...	२	३	४६	१७
* असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः	२	३	६	३
अंसार्वात्रिकी ...	३	४	१०	१
अस्ति तु ...	३	३	२	१
अस्यैव चोपपत्तौरेष ऊष्मा	४	२	११	१५
आ.				
* आकाशस्तल्लिङ्गात् ...	१	१	२२	८
आकाशे चाविशेषात् ...	२	२	२४	४.
* आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्	१	३	४१	१३
आचारदर्शनात् ...	३	४	३	१
* आतिवाहिकस्तल्लिङ्गात् ...	४	३	४	४
आत्मकृतेः परिणामात् ...	१	४	२६	७
* आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात्	३	३	१६	८
आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ...	२	१	२८	६
आत्मशब्दाच्च ...	३	३	१५	७
* आत्मा प्रकरणात् ...	४	४	३	१
* आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च	४	१	३	२
* आदरादलोपः ...	३	३	४०	२६
* आदित्यादिमतयश्चाङ्गुपपत्तेश्च	४	१	६	५
* आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ...	३	३	१४	७
* आनन्दमयोऽभ्यासात् ...	१	१	१२	६
* आनन्दादयः प्रधानस्य ...	३	३	११	६

	अ	पा.	सू.	अधि.
आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात्	३	१	१०	२
* आनुमानिकमध्यक्रेषामिति चेन्न शरी-				
ररूपकविन्यस्तगृहीतेदर्शयति च	१	४	१	१
* आपः ...	२	३	११	५
* आ प्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ...	४	१	१२	८
आभास एव च ...	२	३	५०	१७
आमनन्ति चैनमस्मिन् ...	१	२	३२	७
आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्यै हि परिकीयते	३	४	४५	१३
* आवृत्तिरसं कृदुपदेशात् ...	४	१	१	१
* आसीनः संभवात् ...	४	१	७	६
आह च तन्मात्रम् ...	३	२	१६	५
इ.				
इतरपरासर्शात्स इति चेन्नासंभवात् ...	१	३	१८	५
* इतरव्यपदेशाद्विताकरणादिदोषप्र-				
सक्तिः ...	२	१	२१	७
* इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु	४	१	१४	१०
इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनि-				
मित्तत्वात् ...	२	२	१६	४
इतरे त्वर्थसामान्यात् ...	३	३	१३	६
इतरेषां चानुपलब्धेः ...	२	१	२	१
* इयदामननात् ...	३	३	३४	२१
ई.				
* ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ...	१	३	१३	५
* ईक्षतेर्नाशब्दम् ...	१	१	५	५
उ.				
उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः ...	१	४	२१	६
* उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ...	२	३	१६	१३

	अ.	पा.	सू.	अधि.
* उत्तराच्चेदाविर्भूतस्त्रंरूपस्तु ...	१	३	१६	६
उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात्	२	२	२०	४
* उत्पत्त्यसंभवात् ...	२	२	४२	८
उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ...	२	२	२७	४
उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नविरोधात्	१	१	२७	१०
उपपत्तेश्च ...	३	२	३५	७
उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ...	२	१	३६	१२
उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ...	३	३	३०	१७
उपपूर्वमपि त्वेके भावमग्नशनवत्तदुक्तम्.	३	४	४२	११
उपमर्दं च ...	३	४	१६	१
उपलब्धिवदनियमः ...	२	३	३७	१४
* उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्धि	२	१	२४	८
* उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषः तत्समाने च	३	३	५	२
उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ...	३	३	४१	२६
उपादानात् ...	२	३	३५	१४
उभयथा च दोषात् ...	२	२	१६	३
उभयथा च दोषात् ...	२	२	२३	४
* उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ...	३	२	१२	३
* उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्	३	२	२७	६
उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ...	४	३	५	४

ऊ.

ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ...	३	४	१७	१
-----------------------------	---	---	----	---

ए.

* एकआत्मनः शरीरे भावात् ...	३	३	५३	३०
* एतेन मातरिश्वा व्याख्याताः	२	३	८	२
* एतेन योगः प्रत्युक्तः ...	२	१	३	२
* एतेन शिष्टापदिग्रहा अपि व्याख्याताः	२	१	१२	४

	अ.	पा.	सू.	अधि.
* एतेन सर्वं व्याख्याता व्याख्याताः	१	४	२८	८
एवं चात्माकात्स्न्यम् ...	२	२	३४	६
* एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृते- स्तदवस्थावधृतेः ...	३	४	५२	१७
एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं बाद- रायणः ...	४	४	७	३
से.				
* ऐहिकमप्यप्रश्रुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्	३	४	५१	१६
क.				
* कम्पनात् ...	१	३	३९	११
करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः	२	२	४०	७
* कर्ता शास्त्रर्थवत्त्वात् ...	२	३	३३	१४
कमकर्तृव्यपदेशाच्च ...	१	२	४	१
कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः	१	४	१०	२
कामकारेण चैके ...	३	४	१५	१
कामाच्च नानुमानापेक्षा ...	१	१	१८	६
* कामादीतरत्र तन्न चायतनादिभ्यः ...	३	३	३९	२५
* काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ...	३	३	६१	३५
* कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदि- ष्टोक्तेः ...	१	४	१४	४
* कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ...	४	३	७	५
* कार्याख्यानादपूर्वम् ...	३	३	१८	९
कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात्	४	३	१०	५
कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्या- दिभ्यः ...	२	३	४२	१६

अ. पा. सू. अधि.

* कृतात्यये ऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां

यथेतमनेवं च ... ३ १ ८ २

* कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा २ १ २६ ६

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ... ३ ४ ४८ १४

क्षणिकत्वाच्च ... २ २ ३१ ५

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् १ ३ ३५ १०

ग.

गतिशब्दाभ्यां तथा, हि दृष्टं लिङ्गं च ... १ ३ १५ ५

गतिसामान्यात् ... १ १ १० ५

* गतेरर्थवत्त्वमुभयथा ऽन्यथा हि विरोधः ३ ३ २६ १७

गुणसाधारण्यश्रुनेश्च ... ३ ३ ६४ ३६

गुणाद्वा लोकवत् ... २ ३ २५ १३

* गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् १ २ ११ ३

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ... १ १ ६ ५

गौण्यसंभवात् ... २ ३ ३ १

गौण्यसंभवात् ... २ ४ २ १

च.

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ... २ ४ १० ५

* चमसवदविशेषात् ... १ ४ ८ २

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्णार्जिनिः ३ १ ६ २

* चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्वापदेशो

भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ... २ ३ १६ १०

चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ४ ४ ६ ३

छ.

छन्दत उभयाविरोधात् ... ३ ३ २८ १६

छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्पणनिग-

दात्तथा हि दर्शनम् ... १ १ २५ १०

ज.	अ.	पा.	सू.	अधि.
जगद्वाचित्वात् ...	१	४	१६	५
* जगद्वापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च ४	४	४	१७	७
* जन्मादास्य यतः ...	१	१	२	२
जीवमुख्यप्राणलिङ्गाच्चेति चेत्तद् व्याख्यातम् १	४	१७	५	
जीवमुख्यप्राणलिङ्गाच्चेति चेन्नोपसनात्रैवि- ध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात्	१	१	३१	११
ज्ञेयत्वावचनाच्च ...	१	४	४	१
* ज्ञो ऽत एव ...	२	३	१८	१२
* ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात्	२	४	१४	७
ज्योतिरुपक्रमात्तु तथा ह्यधीयतएके ...	१	४	६	२
* ज्योतिर्दर्शनात् ...	१	३	४०	१२
* ज्योतिश्चरणाभिधानात् ...	१	१	२४	१०
ज्योतिषि भावाच्च ...	१	३	३२	६
ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ...	१	४	१३	३

त.

* तद्इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात्	२	४	१७	८
तच्छ्रुतेः ...	३	४	४	१
* तडितो ऽधिवरुणः सम्बन्धात् ...	४	३	३	३
* तत्तु समन्वयात् ...	१	१	४	४
तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ...	२	४	४	१
तत्प्राक्श्रुतेः ...	२	४	३	१
तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ...	३	१	१६	३
तथा च दर्शयति ...	२	३	२७	१३
तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ...	३	४	२४	४
तथा ऽन्यप्रतिषेधात् ...	३	२	३६	७
* तथा प्राणाः ...	२	४	१	१

	अ.	पा.	सू.	अधि.
* तदधिगमउत्तरपूर्वाद्यगोरश्लेषविनाशौ				
तद्व्यपदेशात् ...	४	१	१३	६
तदधीनत्वादर्थवत् ...	१	४	३	१
* तददन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ...	२	१	१४	६
* तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः				
प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ...	३	१	१	१
तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ...	१	३	३७	१०
* तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च	३	२	७	२
* तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः ...	२	३	१३	७
तदव्यक्तमाह हि ...	३	२	२३	६
* तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ...	४	२	८	५
* तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात्	१	३	२६	६
* तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारे				
विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगतानुस्मृतियो-				
गाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया	४	२	१७	६
तद्गुणसारत्वाच्च तदव्यपदेशः प्राज्ञवत्	२	३	२६	१३
तद्वेतुव्यपदेशाच्च ...	१	१	१४	६
* तद्रूपस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नि-				
यमात्तद्रूपाभावेभ्यः ...	३	४	४०	१०
तद्वतो विधानात् ...	३	४	६	१
* तन्निर्धारणानियमस्तदृष्टेः पृथग्व्यप्र-				
तिबन्धः फलम् ...	३	३	४२	२७
तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ...	१	१	७	५
* तन्मनः प्राणउत्तरात् ...	४	२	३	२
तन्वभावे संध्यवदुपपत्तेः ...	४	४	१३	५
तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथा ऽनुमेयमिति चेदेव-				
मप्यविमोक्षप्रसङ्गः ...	२	१	११	३

	अ.	पा.	सू.	अधि.
तस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ...	१	१	१६	६
तस्य च नित्यत्वात् ...	२	४	१६	७
तानि परे तथा ह्याह ...	४	२	१५	७
तुल्यं तु दर्शनम् ...	३	४	६	१
तृतीयशब्दाविरोधः संशोकजस्य	३	१	२१	३
* तेजो ऽतस्तथा ह्याह ...	२	३	१०	४
त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च	१	४	६	१
व्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वत्	३	१	२	१

द.

दर्शनाच्च ...	३	१	२०	३
दर्शनाच्च ...	३	२	२१	५
दर्शनाच्च ...	३	३	६६	३६
दर्शनाच्च ...	४	३	१३	६
दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने	४	४	२०	७
दर्शयति च ...	३	३	४	१
दर्शयति च ...	३	३	२२	११
दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ...	३	२	१७	५
* दहर उत्तरेभ्यः ...	१	३	१४	५

दृश्यते तु ...	२	१	६	३
देहयोगाद्वा सो ऽपि ...	३	२	६	१
देवादिवदपि लोके ...	२	१	२५	८
* द्युभ्वादायतनं स्वशब्दात् ...	१	३	१	१
द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणो ऽतः	४	४	१२	५

ध.

धर्मं जैमिनिरत एव ...	३	२	४०	८
धर्मोपपत्तेश्च ...	१	३	६	२
धृतेश्च महिम्नो ऽस्यास्मिन्नपलब्धेः	१	३	१६	५
ध्यानाच्च ...	४	१	८	६

न.	अ.	पा.	सू.	अधि.
न कर्माविभागादिति चेन्नीनादित्वात् ...	२	१	३५	१२
न च कर्तुः करणम् ...	२	२	४३	८
न च कार्यं प्रतिपत्त्यभिसंधिः ...	४	३	१४	५
न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः	२	२	३५	६
न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ...	१	२	१६	५
* न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्त- दयोगात् ...	३	४	४१	११
न तु दृष्टान्तभात् ...	२	६	६	३
न तृतीये तथोपलब्धेः ...	३	१	१८	३
* न प्रतीकेन हि सः ...	४	१	४	३
* न प्रयोजनवत्त्वात् ...	२	१	३२	११
न आवोऽनुपलब्धेः ...	२	२	३०	५
न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्	३	२	१२	५
न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबन्ध- भूमा ह्यस्मिन् ...	१	१	२६	११
न वा तत्सहभावाश्रुतेः ...	३	३	६५	३६
न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत् ...	३	३	७	३
* न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ...	२	४	६	५
न वा विशेषात् ...	३	३	२१	११
* न वियदश्रुतेः ...	२	३	१	१
* न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् २	१	१	४	३
* न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावाद- तिरेकाच्च ...	१	४	११	३
न सामान्यादप्युपलब्धेर्न्युवन्न हि लोकापत्तिः ३	३	३	५१	२६
* न स्थानतोपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ३	२	२	११	५
नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नैतराधिकारात् ...	२	३	२१	१३

	अ.	पा.	सू.	अधि.
* नातिचिरेण विशेषात् ...	१	३	२३	५
* नात्मा ऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ...	२	३	१७	११
* नानाशब्दादिभेदात् ...	३	३	५८	३३
नानुमानमतच्छब्दात् ...	१	३	३	१
* नाभाव उपलब्धेः ...	२	२	२८	५
नाविशेषात् ...	३	४	१३	१
नासतो ऽदृष्टत्वात् ...	२	२	२६	४
नित्यमेव च भावात् ...	२	२	१४	३
नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गो ऽन्यतरनियमो				
वा ऽन्यथा ...	२	३	३२	१३
नियमाच्च ...	३	४	७	१
निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ...	३	२	२	१
निशि नेति चेन्न संबन्धस्य यावद्देहभावित्वा-				
दर्शयति च ...	४	२	१८	१०
नेतरो ऽनुपपत्तः ...	१	१	१५	६
नैकस्मिन्दर्शयतो हि ...	४	२	६	३
* नैकस्मिन्नसंभवात् ...	२	२	३३	६
नोपमर्देनातः ...	४	२	१०	५
प.				
पञ्चवृत्तिर्मनोवद् व्यपदिश्यते ...	२	४	१२	५
पटवच्च ...	२	१	१८	६
पत्यादिशब्देभ्यः ...	१	३	४३	१४
* पत्युरसामञ्जस्यात् ...	२	२	३७	७
पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ...	२	२	३	१
परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ...	४	३	१२	५
* परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ...	३	२	३१	७
* परात्तु तच्छ्रुतेः ...	२	३	४१	१६

अ.	पा.	सू.	अधि.
पराभिध्यानास्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्ध-			
विपर्ययौ ...	३	२	५ २६
* परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ३	४	१६	२
परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ३	३	५२	२६
* पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ३	४	२३	४
पुंस्त्वादिवत्तस्य सतो ऽभिव्यक्त्ययोगात् २	३	३१	१३
* पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नान्नात् ३	३	२४	१३
* पुरुषार्थो ऽतः शब्दादिति बादरायणः ३	४	१	१
पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ...	२	२	७ १
पूर्वन्तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ३	२	४१	८
पूर्ववद्वा ...	३	२	२६ ६
पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात् क्रिया मानसवत् ३	३	४५	२६
प्रकरणाच्च ...	१	२	१० २
प्रकरणात् ...	१	३	६ १
प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ...	३	२	१५ ५
प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ३	२	२५	६
प्रकाशादिवन्नैवं परः ...	२	३	४६ १७
प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ...	३	२	२८ ३
* प्रकृतिश्च प्रतिज्ञाद्वृष्टान्तानुपरोधात् १	४	२३	७
* प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवी-			
ति च भूयः ...	३	२	२२ ६
प्रतिज्ञा सिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ...	१	४	२० ६
प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरकाच्छब्देभ्यः ...	२	३	३ १
प्रतिषेधाच्च ...	३	२	१० ६
* प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ...	४	२	१२ ६
प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्याननिरोधाप्राप्तिरविच्छे-			
दात् ...	२	२	२९ ४

	अ.	मा.	सू.	अधि.
प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डल-				
स्थोक्तेः	४	४	१८	७
प्रथमे ऽश्रवणादिति चेन्न ताएव ह्युपपत्तेः	३	१	५	१
* प्रदानवदेव तदुक्तम्	३	३	४३	२८
* प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति	४	४	१५	६
प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात्	२	३	५३	१७
प्रवृत्तेश्च	२	२	२	१
प्रसिद्धेश्च	१	३	१७	५
प्राणगतेश्च	३	१	३	१
प्राणभृच्च	१	३	४	१
प्राणवता शब्दात्	२	४	१५	७
* प्राणस्तथानुगमात्	१	१	२८	११
प्राणादयो वाक्यशेषात्	१	४	१२	३
प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरूपचयापचयौ हि भेदे	३	३	१२	६
पृथगुपदेशात्	२	३	२८	१३
* पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः	२	३	१२	६
फ.				
* फलमत उपपत्तेः	३	२	३८	८
ब.				
* बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च	३	४	४३	१२
बुद्ध्यर्थः पादवत्	३	२	३३	७
* ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्	४	१	५	४
* ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः	४	४	५	३
भ.				
भाक्तं वा ऽनात्मवित्त्वात् तथा हि दर्शयति	३	१	७	१
भावं जैमिनिर्विकल्पामर्ननात्	४	४	११	५
भावं तु बादरायणोऽस्त्विति	२	३	३३	८
भावशब्दाच्च	३	४	२२	३

	अ.	पा.	सू.	अधि.
भावे चोपलब्धे: ...	२	१	१५	६
भावे जाग्रद्वत् ...	४	४	१४	५
भूतादिषादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ...	१	१	२६	१०
भूतेषु तच्छ्रुते:¹ ...	४	२	५	३
* भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ...	१	३	८	३
* भूम्नः क्रतुवज्जयायस्त्वं तथा हि दर्शयति ३ ...	३	३	५७	३२
भेदव्यपदेशाच्च ...	१	२	२७	६
भेदव्यपदेशाच्चान्यः ...	१	१	२१	७
भेदव्यपदेशात् ...	१	३	५	१
भेदश्रुते: ...	२	४	१८	८
भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि ...	३	३	२	१
* भोक्तापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ...	२	१	१३	५
भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ...	४	४	२१	७
* भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते ...	४	१	१९	१४
म.				
मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ...	१	३	३१	८
मन्त्रवर्णाच्च ...	२	३	४४	१७
मन्त्रादिवद्वा ऽविरोधः ...	३	३	५६	३१
* महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ...	२	२	११	२
महद्वच्च ...	१	४	७	१
मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ...	२	४	२१	८
मान्नवर्णिकमेव च गीयते ...	१	१	१६	६
मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूप- त्वात् ...	३	२	३	१
मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ...	१	३	२	१
मुक्तः प्रतिज्ञानात् ...	४	४	२	१
* मुग्धे ऽर्धसंपत्तिः परिशेषात् ...	३	२	१०	४
मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ...	३	४	४८	१४

य.	अ.	पा.	सू.	अधि.
* यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ...	४	१	११	७
* यथा च तद्बोभयथा ...	२	३	४०	१५
यथा च प्राणादि ...	२	१	२०	६
* यदेव विद्ययेति हि ...	४	१	१८	१३
* यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्	३	३२	१६	
यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तदर्शनात्	२	३	३०	१३
यावद्विकारन्तु विभागो लोकवत्	२	३	७	१
युक्तेः शब्दान्तराच्च ...	२	१	१८	६
योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते ...	४	२	२१	११
योनिश्च हि गीयते ...	१	४	२७	७
योनेः शरीरम् ...	३	१	२७	६

र.

* रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ...	२	२	१	१
* रश्म्यनुसारी ...	४	२	१८	१०
रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ...	२	२	१५	३
रूपोपन्यासाच्च ...	१	२	२३	६
रेतःसिग्ययोगो ऽथ ...	३	१	२६	६

ल.

* लिङ्गभूयस्त्वात्तद्वि बलीयस्तदपि	३	३	४४	२६
लिङ्गाच्च ...	४	१	२	१
लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ...	२	१	३३	११

व.

* वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ...	१	४	५	१
* वाक्यान्वयात् ...	१	४	१६	६
* बाह्यनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ...	४	२	१	१

	अ.	पा.	सू.	अधि.
* वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ...	४	३	२	२
विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ...	२	१	३१	१०
* विकल्पो ऽविशिष्टफलत्वात् ...	३	३	५६	३४
विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात्	१	१	१३	६
विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह ...	४	४	१६	७
विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः	२	२	४४	८
विद्याकर्मणी इति तु प्रकृतत्वात् ...	३	१	१७	३
विद्यैव तु निर्धारणात् ...	३	३	४७	२६
विधिर्वा धारणवत् ...	३	४	२०	२
* विपर्ययेण तु क्रमो ऽत उपपद्यते च	२	३	१४	८
विप्रतिषेधाच्च ...	२	२	४५	८
विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ...	२	२	१०	१
विभागः शतवैत् ...	३	४	११	१
विरोधः कर्मणीति चैन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात्	१	३	२७	६
विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ...	१	२	२	१
विशेषं च दर्शयति ...	४	३	१६	६
विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ...	१	२	२२	६
विशेषणाच्च ...	१	२	१२	३
विशेषानुग्रहश्च ...	३	४	३८	६
विशेषितत्वाच्च ...	४	३	८	५
विहारोपदेशात् ...	२	३	३४	१४
* विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ...	३	४	३२	८
वृद्धिहासभाकत्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्या- देवम् ...	३	२	२०	५
* वेधादर्थभेदात् ...	३	३	२५	१४
वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ...	४	३	६	४
वैधर्म्याच्च न स्वमादिवत्	२	२	२६	५
वैलक्षण्याच्च ...	२	४	१६	८
वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ...	२	४	२२	६

	अ.	प्रा.	सू.	अधि.
* वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ...	१	२	२४	७
* वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ...	२	१	३४	१२
व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्न तूपलब्धिवत्	३	३	५४	३०
व्यतिरेकानवस्थितेश्वानपेक्षत्वात्	२	२	४	१
व्यतिरेको गन्धवत् ...	२	३	२६	१३
* व्यतिहारो विशिष्यन्ति हीतरवत्	३	३	३७	२३
व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः	२	३	३६	१४
* व्याप्तिश्च समञ्जसम् ...	३	३	६	४
श.				
शक्तिविपर्ययात् ...	२	३	३८	१४
शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमाना- भ्याम् ...	१	३	२८	६
शब्दविशेषात् ...	१	२	५	१
शब्दश्चातो ऽकामकारे ...	३	४	३१	७
शब्दाच्च ...	२	३	४	१
शब्दादिभ्यो ऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथा- दृष्ट्युपदेशादसम्भवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ?	२	२६	७	
* शब्दादेव प्रमितः ...	१	३	२४	६
शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्ग- तया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ...	३	४	२७	६
शारीरश्चोभये ऽपि हि भेदेनैनमधीयते	१	२	२०	५
शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ...	१	१	३०	११
* शास्त्रयोनित्वात् ...	१	१	३	३
शिष्टेश्च ...	३	३	६२	२६
* शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात् सूच्यते हि ...	१	३	३४	१०

शेषत्वात् पुरुषार्थवाद्वा यथा अन्येष्विति	अ.	पा.	सू.	अधि.
जैमिनिः ...	३	४	२	१
श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च	१	३	३८	१०
श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ...	३	३	४६	२६
श्रुतत्वाच्च ...	१	१	११	५
श्रुतत्वाच्च ...	३	२	३६	८
श्रुतेश्च ...	३	४	४६	१३
श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ...	२	१	२७	६
श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ...	१	२	१६	४
* श्रेष्ठश्च ...	३	४	६	४

सं.

* संकल्पादेव तु ^१ तच्छ्रुतेः ...	४	४	६	४
संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तदपि ...	३	३	८	३
* संज्ञामूर्तिरूपिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ^२	४	४	२०	६
* संध्ये सृष्टिराह हि ...	३	३	९	९
संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति	१	२	३१	७
* संपद्याविर्भावः स्वेनशब्दात् ...	४	४	१	१
* संबन्धादेवमन्यत्रापि ...	३	३	२०	११
संबन्धानुपपत्तेश्च ...	२	२	३८	७
* संभृतिद्वयव्याप्यपि चातः ...	३	३	२३	१२
संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ...	१	२	८	१
संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्व- तिदर्शनात् ...	३	१	१३	३
संस्कारपरामर्शात् तदभावाभिलाषाच्च	१	३	३६	१०

स.

* स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः	३	२	६	३
-------------------------------------	---	---	---	---

१ एव चेति भाष्ये तु पा. ।

२ संपाद्येति भाष्ये तु पा. ।

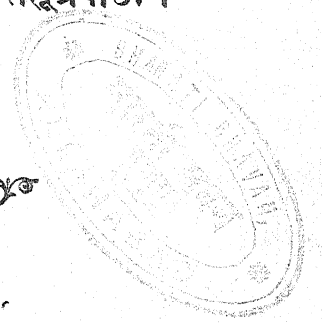
	अ.	पा.	सू.	अधि.
सत्त्वाच्चावरस्य ...	२	१	१६	६
* सप्रगतेर्विशेषितत्वाच्च ...	२	४	५	२
समन्वारम्भणत् ...	३	४	५	१
समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः	२	२	१३	३
समाकर्षात् ...	१	४	१५	४
समाध्यभावाच्च ...	२	३	३६	१४
* समान एवं चाभेदात् ...	३	३	१६	१०
समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्श- नात्स्मृतेश्च ...	१	३	३०	६
* समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानु- पोष्य ...	४	२	७	४
समाहारात् ...	३	३	६३	३३
* समुदायउभयहेतुके ऽपि तदप्राप्तिः	२	२	१८	४
* सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ...	१	२	१	१
सर्वथानुपपत्तेश्च ...	२	२	३२	५
सर्वथापि तएवोभयलिङ्गात्	३	४	३४	८
* सर्वधर्मापपत्तेश्च ...	२	१	३७	१३
* सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्	३	३	१	१
* सर्वज्ञानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात्	३	४	२८	७
* सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्	३	४	२६	६
* सर्वाभेदादन्यत्रमे ...	३	३	१०	५
* सर्वापेता च तद्दर्शनात् ...	२	१	३०	१०
सहकारित्वेन च ...	३	४	३३	८
* सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ...	३	४	४७	१४
साक्षाच्चोभयान्नानात् ...	१	४	२५	७
साक्षादप्यविरोधजैमिनिः ...	१	२	२८	७

	अ.	पा.	सू.	अधि.
सो च प्रशासनात्	१	३	११	३
* साभाव्यापत्तिरुपपत्तेः	३	१	२२	४
सामान्यास्तु	३	२	६२	७
सामीप्यास्तु तद्व्यपदेशः	४	३	६	५
* साम्पराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये	३	३	२७	१६
सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः	३	१	११	२
सुखविशिष्टाभिधानादेव च	१	२	१५	४
* सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्मदेन	१	३	४२	१४
सूक्ष्मं तु तदहंत्वात्	१	४	२	१
सूक्ष्मम्प्रमाणञ्च तयोपलब्धेः	४	२	६	५
सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदुः	३	२	४	१
* सैवं हि सत्यादयः	३	३	३६	१४
* सौ ऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः	४	२	४	३
स्तुतये ऽनुमतिर्वा	३	४	१४	१
* स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात्	४	४	२५	३
स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत्	३	२	३४	७
स्थानादिव्यपदेशाच्च	१	३	१४	४
स्थित्यदनाभ्याञ्च	१	३	७	१
स्पष्टो ह्येकेषाम्	४	२	१३	६
स्मरन्ति च	२	३	४७	१७
स्मरन्ति च	३	१	१४	३
स्मरन्ति च	४	१	१०	६
स्मर्यते च	४	२	१४	६
स्मर्यते ऽपि च लोके	३	१	१८	३
स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति	१	२	२५	७
स्मृतेश्च	१	२	६	१
स्मृतेश्च	४	३	११	५

* स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यः

	अ.	मा.	सू.	अधि.
स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ...	२	१	१	१
स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ...	२	३	५	१
स्वपक्षदोषाच्च ...	२	१	१०	३
स्वपक्षदोषाच्च ...	२	१	२६	६
स्वशब्देन्मानाभ्यां च ...	२	३	२२	१३
स्वात्मना चोत्तरयोः ...	२	३	२०	१३
स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारे ऽधिका- राच्च सरवच्च तन्नियमः ...	३	३	३	१
स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ...	४	४	१६	६
स्वाप्ययात् ...	१	१	६	५
* स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ...	३	४	४४	१३
ह.				
हस्तादयस्तु स्थिते ऽतो नैवम् ...	२	४	६	२
* हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दः-				
स्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ...	३	३	२६	१५
हृद्यपेक्षया तु अनुष्याधिकारत्वात् ...	१	३	२५	८
हेयत्वावचनाच्च ...	१	१	८	५

इति वर्णक्रमानुसारी वेदान्तसूत्रपाठः ।

वैदान्तसूत्रपाठे

तत्तदध्यायपादसूत्रसंख्या ।

अध्याये ।	१ पादे ।	२ पादे ।	३ पादे ।	४ पादे ।	अध्याये संकलितानि ।
प्रथमे	३१	३२	४३	२८	१३४
द्वितीये	३७	४५	५३	२२	१५७
तृतीये	२७	४१	६६	५२	१८६
चतुर्थे	१६	२१	१६	२२	७८
अध्यायचतुष्के संकलितानि सूत्राणि	५५५

तत्तदध्यायपादाधिकरणसंख्या ।

अध्याये ।	१ पादे ।	२ पादे ।	३ पादे ।	४ पादे ।	अध्याये संकलितानि ।
प्रथमे	११	७	१४	८	४०
द्वितीये	१३	८	१७	६	४७
तृतीये	६	८	३६	१७	६७
चतुर्थे	१४	११	६	७	३८
अध्यायचतुष्के संकलितानि अधिकरणानि	१६२

अध्यायचतुष्के	अधिकरण	प्रधानसूत्राणि	१६२
"	"	गौणसूत्राणि	३६३

वेदान्तसूत्रेषु निर्दिष्टा ऋषयः तन्नामघटित-
सूत्राणि तत्सङ्ख्या च ।

१	आत्रेयः (१)	अ. पा. सू.
१	स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः	३ ४ ४४
२	आश्वमेधः (१)	
१	प्रतिज्ञा सिद्धेर्लिङ्गमित्याश्वमेधः	१ ४ २०
३	श्रौडुलोमिः (३)	
१	आर्त्विज्यमित्यौडुलोमित्स्मै हि परिकीयते	३ ४ ४५
२	उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः	१ ४ २१
३	चिति तस्मात्त्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः	४ ४ ६
४	कार्ष्णाजिनिः (१)	
१	चरणादिति चेन्नोपलक्षणाद्यैति कार्ष्णाजिनिः	३ १ ९
५	काशकृत्स्नः (१)	
१	अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः	१ ४ ३२
६	जैमिनिः (१०)	
१	अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके	१ ४ १८
२	तद्वृत्तस्य तु नातद्वाचो जैमिनेऽपि नियमात्तदूपाभावेभ्यः	३ ४ ४०
३	धर्मं जैमिनिरत एव	२ २ ४०
४	परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्	४ ३ १२
५	परामर्शं जैमिनिर्वोदना.चापवदति हि	३ ४ १८
६	ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः	४ ४ ५
७	मध्वादिष्वसंभवानधिकारं जैमिनिः	१ ३ ३१
८	शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथा ऽन्येष्विति जैमिनिः	३ ४ २
९	संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति	१ २ ३१
१०	साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः	१ ४ २३

वेदान्तसूत्रेषु निर्दिष्टाः ऋषयः ।

७

बादरायणः (९)

	अ.	पा.	सू.
१ आधिकापदेशात् बादरायणस्यैवं तद्वर्णनात्	...	३	४
२ अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः	...	३	४
३ एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः	...	४	४
४ तदुपर्यपि बादरायणः संभवात्	...	१	३
५ द्वादशाहवदुभयं बादरायणो ऽतः	...	४	३
६ पुरुषार्थो ऽतः शब्दादिति बादरायणः	...	३	४
७ पूर्वन्तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात्	...	३	२
८ अप्रतीकालम्बनावयतीति बादरायण उभयथा ऽदो- षात्तत्क्रतुश्च	...	४	३
९ भावन्तु बादरायणो ऽस्त्विति	...	१	३

८

बादरिः (३)

१ अनुस्मृतेर्बादरिः	...	१	३
२ अभावं बादरिराह ह्येवम्	...	४	४
३ सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः	...	३	११

९

वामदेवः (१)

१ शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्	...	१	१
-------------------------------------	-----	---	---

इति ।

